

Золотий Ра

Іван Білик

ЗОЛОТИЙ РА

Найперші в світі царі й найперші невольники.
Жерці, тирани та вожді, іменовані демагогами.

Володарі Сонця Ра, Аполлон і Мітра.

Насамони та їхня війна з Богом Вітрів.

Собакоподібні мурахи, що стерегли золото пустелі.

Казково багатий лідієць Крез і найщасливіша в світі людина.

Кіфаред, якого врятував дельфін.

Невірогідна історія Куруша: його вигодувала собака, а занапастила

Томіріс.

Життєпис молодого воя Зопіра, котрий щоб здобути Вавілон обкарнав
собі ніс і вуха.

Скіфський царевич Анахарсіс, визнаний Сьомим Мудрецем Світу,
мілетяїн Гістіей, спартанець Леонід, а також Геродот Галікарнаський,
прозваний Батьком історії, який перший описав усі ці та багато інших
подій.

СИН ЛІКА ГАЛІКАРНАСЬКОГО

Вперше я познайомився з ним дуже давно, ще хлопчиком, а коли за другим знайомством нагадав йому про це, він тільки розвів руками й покрутив головою — мовляв, нічого дивного в тому нема.

— Людина з віком дуже змінюється, — проказав він, мовби вибачаючись, і придивився до мене пильніше.

Однак таке побіжне знайомство анітрохи його не бентежить. Коли мій великий київський будинок огортає ніч, він заходить до моєї робочої кімнати й уможується в старому кріслі. Взимку і влітку на гостеві та сама пофарбована сепією хламида, перекинута полою через ліве плече, а розтоптані черевики взуті на босу ногу. Тільки в холод чи в нестерпну спеку він прикриває голову кюне — шкіряною шапкою. Давня звичка. Якось я сказав, що тепер не носять шапок із собачої шкіри, але він пустив мої слова повз вуха. Тільки згодом наче між іншим зауважив:

— У кожного часу свої закони й свої смаки. Коли він приходив і мовчки вможувався в кріслі, мені завжди хотілося побажати йому доброго дня, бо ж не скажеш гостеві доброї ночі, а вечір уже давним-давно минув. Та згодом я звик до такої його манери. Кожен може поводитися так, як здається йому найприроднішим. Я теж мовчки клацав на машинці або писав від руки, намагаючись не дивитися на гостя. Це вже вивірений прийом.

Гість обережно зводиться й підходить до мого столу, з цікавістю стежачи за стрибучими важельками літер і нескінченною мережкою з-під кулькової ручки. Я немовби тільки тепер помічаю його — ефект безвідмовний! — і втішаюсь мимовільним збентеженням у його темнокарих очах, облямованих дрібними й більшими зморшками. Це одна з небагатьох моїх переваг. Я повільно проводжу долонею по пластмасових клавішах і озиваюся:

— Дуже зручна штука.

— Та вже ж...

Я розвиваю тему далі:

— Якби такі машинки були й у ваш час!

Але він уже порипує розтоптаними черевиками на своє місце й озивається з крісла:

— Софокл не мав трьох пальців на правій руці. Мені стає соромно за своє вихваляння сучасною технікою.

— Гомер взагалі був сліпий, — кажу я, вирішивши бути зовсім безжальним до себе. Ще й стукаю себе пальцем по голові: — Ось що найважливіше!

Але він усміхається й прикладає руку між грудьми й животом:

— Це важливіше.

Мені кортить сказати, що в нього застарілі знання, бо людина мислить не діафрагмою й не серцем, як ото вважали в давнину, а мозком. Але я мовчу. Ще зовсім не доведено суто механічну роль серця, та й гість мій навряд чи мав на гадці саме це. І все-таки якась мстива думочка не дає мені заспокоїтись. Я б зараз ляпнув нею об стіл, тільки роль гостинного господаря втримує мене від цього кроку. А ще бентежить незручна звичка стародавніх еллінів звертатись один до одного на "ти". Я колись був звернувся до нього на "ви" — й одержав нагінку. Він сказав тоді:

— То чисте варварство — вдавати, ніби розмовляєш з двома людьми, коли перед тобою одна-єдина людина. Мені розповідав про це твій співвітчизник Темн. "Двоїться в очах" лиш у кельтів та скіфів. То лукавство і взагалі казна-що.

Я міг би заперечити, що його теж не обминув цей гріх, принаймні в "Історії" скільки завгодно доказів. Але він, певно, здогадався про мої думки, бо раптом хитро завсміхався:

— Лукавіших од нас, еллінів, світ не знав, але та лукавість була наслідком нашої слабості. Зате коли ми розмовляли з однією людиною, то називали її на "ти".

— Як же я мушу звертатися до Батька історії? Те "Батько історії" його втішило, й він уже спокійно проказав:

— Називай мене просто Геродотом.

Тепер уже я закидаю йому:

— Ти до нас несправедливий, ми теж дечого досягли, хоча ти й називаєш нас усіх варварами. Згоден чи ні?

— Та згоден, згоден! — сміється Геродот. — Мені подобається цей трон з м'якими підлокітниками й спинкою. Ми колись не робили таких.

Він і тут не сказав "не вміли", а "не робили". Я знову намагаюся заперечити йому:

— Високість людини полягає не в тому, щоб зневажати все чуже.
— Це ти спеціально для мене вигидав?
— Це слова Горького, — відповідаю я.
— Не чув про такого. Я зроду важко запам'ятовую варварські імена.
— Це видно на кожній сторінці твоєї "Історії". Його вдруде майже втішили мої слова
— він зовсім не сприйняв їх за дрібну помсту з мого боку.

— Свою "Історію" я писав для читання на Олімпійських іграх. Що смішніше й безглуздіше звучали варварські імена, то дужче реготав демос у театрі. А коли демос розбирала нудьга, він вив і ляскав у долоні. Я мусив зважати на це.

— Це перекручувало історію. Твій молодший сучасник Фулідід...

— Він був моїм... не найкращим учнем. До того ж Батьком історії прозвано не його. Слідом за кимось іти легше.

Я обережно натякаю йому, що в нього теж були попередники, хай і не такі ушавлені, як він. Але це ковзає по дотичній його свідомості. Тоді я хочу викликати його на відвертість і починаю одне по одному згадувати різні імена. Він сидить зовсім нерухомо, і це ознака того, що мої стріли пролітають повз нього. Вперше ворухнувся тільки на імені "Перікл". Він тут-таки збагнув свою помилку, але збагнув і те, що сам себе мимоволі виказав.

— Усе це дуже непросто, — мовить він. — Я з юних літ мусив покинути рідний Галікарнас і поневірятися вигнанцем. То нелегке життя. Чужинців ніде не люблять, зате жар загірбати їхніми руками полюбляють усі. В моєму роду не було жодного царя чи тирана... Я його розумію й мовчу. Геродот натякає на знатність афінського роду Алкмеонідів, до якого належав Перікл.

— І все-таки ти мав себе за його друга, — не згоджуюсь я. Він також не заперечує, але й не киває, в "Історії" Геродот зробив усе, щоб змити пляму, яка лежала на Алкмеонідах ще з часів греко-перських війн. Але могутній Перікл не вдарив палець об палець, щоб надати цій непересічній людині громадянські права...

— Перікл був видатним демагогом! — з якоюсь перебільшеною гордістю заявляє Геродот, а мене пориває нагадати, що в наш час слово "демагог" набуло зовсім іншого, ніж у давнину, протилежного значення. Але я мовчу, бо в таких випадках у Геродота прокидається бажання поділяти людей на еллінів і варварів. — За законом, афінським громадянином міг стати тільки той, у кого батько й мати були повноправними громадянами.

— Але ж цей закон придумав Перікл.

— Як захист проти засилля в Афінх метеків, — уже переконаніше говорить Геродот. — До того ж Афіни хотіли мати достатньо людей для заселення нової італійської колонії — Фурій. — Він знову змовчав про неприємний для себе факт; що мусив уже в похилому віці шукати притулку в тих далеких і невлаштованих Фуріях, — єдиний, фактично, вигнанець серед усіх видатних афінських митців, що досі гуртувалися довкрузь Перікла та його дружини Аспасії.

Я йому кажу:

— А яким же чином здобули афінське громадянство Перікліди? Адже Періклова дружина була родом з Мілета й не мала афінських прав.

— Для дітей Перікла Народні збори зробили виняток.

Я знаю з книжок, що виняток було зроблено не тільки для дітей Перікла, а для дуже багатьох. Що ж до Геродота маю свої здогади, тому після тривалого вагання запитую навіпростець:

— А чи не та причина твого виїзду до Фурій, що ти чимось не виправдав Періклових сподівань? Скажімо, не замовчав отієї ганьби Алкмеонідів, а лише трохи змаловажив її.

Мій гість пожвавішав — десь-то я зачепив болючу струнку в його душі.

— Історик не має права нічого замовчувати, — таки говорить Геродот. — Інакше то буде не історія, а політика. Що зможуть наступні покоління довідатися про минулі часи, коли знатимуть лиш один бік справи? Історик повинен записувати все, хоча вірити всьому тому не зобов'язаний.

Він киває пальцем у такт своїм словам. Слова справді відповідають його уявленням про покликання історика, і все-таки щось муляє йому, наче камінчик у черевіку. Гість неохоче спиняється й викидає його:

— Завжди бути послідовним просто неможливо... Людина — істота слабка, ворогів же та спокус у неї дуже й дуже...

— А божество може бути послідовним до кінця? — питаю я з якоюсь і самому собі незрозумілою надією.

— Божество?.. Над учинками божества теж владарює невблаганна Доля. Перед нею безсилий навіть Зевс...

Голос у Геродота непевний, і я закидаю:

— Ти наче й сам у це не дуже віриш. Він якийсь час мовчить.

— Тепер у наших богів не вірять, — нарешті озивається він. — Кожен має вірити в такого бога, на якого заслужив. — А тоді раптом починає дрібно хихикати: — Якось воно завжди виходило так, що боги в кожного народу були зручними!

— Людина сама собі придумує богів, — кажу обережно, щоб не образити його поганські почуття, проте мої побоювання виявилися марними. Геродот звичайно уникав неделікатно висловлюватися про мешканців своїх і чужих небес, натомість охоче слухав інших.

— Боги одні й ті самі для всіх народів і племен, тільки кожен народ воліє називати їх по-своєму, — говорить мій гість, і досі посміхаючись, і я це сприймаю за непряме схвалення моїх крамольних слів. Власне, така думка проходить потаємною ниткою через усю його "Історію".

Це ще дужче змиряє нас обох, і він уже цілком довірчо мені шепоче:

— Коли б не Доля та боги — на кого б ми спихали свої промахи!

Але тепер він заганняє мене на слизьке. Якщо я не вірю ні в бога, ні в чорта, ні в червону свитку, то на кого ж маю вішати дрантя своїх невдач?

— Усе це дуже непросто, — повторюю я його слова, а він, відчувши мою розгубленість, не прагне легких перемог, щоб на моїх плечах удертися до моєї фортеці.

Я стомлено замовкаю й безтямно дивлюся на темно-сині шиби нічного вікна.

Мій гість розчиняється в тиші моєї робочої кімнати. Коли б я того захотів, то те моє кріселко, де він щойно мостився в своїй сепійній хламиді та шкіряному кюне, знову б стояло порожнє й не зім'яте, а я сидів би самотою й дивився крізь шиби в ніч, — однак я цього не хочу й не можу. Ще вимовлені не всі передбачені на сю ніч слова. Він дуже добре розуміє мій стан і каже заспокійливо:

— Все передбачено божеством. Навіть коли людина вчиняє страшний злочин, божество мовчить, аби потім лютою карою показати іншим людям, що найлютіша кара належить за найстрашніший гріх.

Це вже для мене цілковита несподіванка, мене навіть бере на сміх, але я намагаюся стримуватись. Варвари й елліни все споконвіку міряли на свій копил. Мій гість виявився гідним сином своєї епохи. Я питаю по можливості найсерйознішим тоном, щоб випадково чимось не образити його, бо він сам багато років навчав мене тактовної чемності:

— Ти віриш у безсмертя людської душі?

Якщо він заперечить, то тим самим заперечить існування всіх надприродних сил.

— Єгиптяни першими почали проповідувати вчення про невмирущість душі людської, — відповідає Геродот. — Після смерті тіла душа переселяється в іншу істоту. Обійшовши так ото всіх земних та морських тварин, душа знову втілюється в новонародженій дитині. Коло замикається через три тисячі літ.

— Ну, це єгиптяни. А як твої співвітчизники елліни? — нагадую я.

— Дехто з еллінів теж перейняв це вчення...

— Ти міг би назвати й імена конкретних людей?

— Міг би, але не хочу.

Це для мене не новина. Так майже слово в слово написано й у його "Історії". Якби він прожив був іще років чотириста чи п'ятсот, зміг би прочитати Вергілієву "Енеїду": римляни теж вірили в переселення душ, певно, перейняли це вчення від своїх стародавніших сусідів — етрусків. Та й у відомих моему гостеві індів воно збереглося до наших днів.

Прямої відповіді на запитання Геродот уникнув, і в цьому виявилось все його єство, як виявлялось воно мені в усій подвижницькій праці Батька історії.

Ми знову довго мовчимо, найголовніше сьогодні так і не було сказане. Я намагаюсь проникнути в плин його думок, але не можу й рятуюсь клацанням своєї пластмасової "Еріки", щоб, можливо, розважити і його. Те клацання розмаханих важельків машинки часом дуже хвилює гостя. Колись ми з ним поговоримо про подвиги знайомих йому видатних людей, серед яких він мав би почуватись як рівний між рівними, але не відчуває себе так.

— Подвиги коштують великого ризику й вдаються тільки мужнім, — відповість він.

— А який із мене сміливець?

Найменше людина знає саму себе.

Але ми отак розмовляємо не щоночі. Надивившись на мою машинку й

наслухавшись її донесочу, він раптом починає пригадувати, як писав свого часу сам. На одній із полиць моєї бібліотеки лежить його досить ваговита книжка, я беру її й простягаю йому. Він крутить книжку в руках і трохи скептично посміхається:

— Вміщується на одній руці...

Я запитую:

— А який вигляд вона мала в твій час?

— Двісті з гаком сувоїв папірусу по два лікті кожен, — відповідає Геродот, мружачись до полиць моєї бібліотеки, яка тягнеться від стіни до стіни. — Моя книжка тут оце ледве-ледве вмістилася б.

А в моїй книгозбірні вміщається зо дві тисячі томів.

Геродот поставив свою видану в наш час книжечку на місце, а потім відступив і глянув на неї від протилежної стіни. Книжка мов потонула в каламутному морі.

— Ти все оце перечитав? — питає він, і я розгублено кручу головою. — Нащо ж вони тобі?

Як я міг пояснити, що немає потреби принаймні відразу перечитувати все, що стоїть у тебе на полицях, скажімо, кількадесятитомні енциклопедичні словники. А багатотомні батареї мертвих і живих класиків? А маса суто випадкових видань, до яких навряд чи коли дійде черга, бо якщо й настане їхній зоряний час, то лише в найближчому складі макулатури... Я спробував пояснити гостеві все це, але він затаврував його простим і звичним для себе словом "варварство". Я відповів, що серед нас тепер багато хто думає так само, мовляв, це інформаційний потоп, у якому рано чи пізно захлидеться цивілізація; коротше кажучи, справжній абсурд. А він знову дивиться на свою книжку:

— Я вклав у неї кільканадцять років життя, а її й не видно серед інших...

Я ж намагаюся виправдати особливості нашої доби:

— У папірусних сувоях лише моя бібліотека зайняда б величезний багатопверховий будинок, а тепер такі бібліотеки має багато хто.

Гість мій скалить облямоване зморщечками око:

— Навіщо вам стільки книжок, якщо ви їх не читаете? Може, для утеплення стін?..

Він дуже схвилюваний і не швидко заспокоюється, зрештою поблажливо підморгує мені:

— Нічого не зробиш, я давно казав, що з варвара важко зробити елліна. Але ти в розпач не впадай: ви, скіфи, найрозумніші серед усіх варварів!

Мені несподівано стає легко від цієї похвали, гість мій теж відчуває це й переймається добрим гумором.

— Я тобі ще не розповідав, як ваш стародавній цар зумів перелічити своїх підданців? — раптом запитує Геродот вельми зичливим тоном.

Я чесно визнаю, що знаю цю притчу з його "Історії", але він уже заглибився в спогад і замислено потирає пальцями зморшкувате чоло.

— Хіба написане на папірусі чи дошці порівняєш із живою розповіддю? До того ж цю притчу мені особисто розповів твій земляк-одноплемінець Темн. Може, він

доводиться тобі й далеким пращуром, а пращурів ми обожнювали й мали за святих. Той казан на перехресті Священної путі я сам бачив: величезний мідний казан, від часу напівурослий у землю, його не зрушиш п'ятдесятьма парами волів...

— А може, ти розповів би про себе? — пропоную я. — Людство ось уже майже дві з половиною тисячі років намагається розгадати твою таємницю...

Я говорю це просто так, ні на що не сподіваючись. І, звичайно ж, не без підстав.

— Було б смішно, — каже мій гість, — коли б німий виступив із промовою на еклезії, а незрячий ловив рибу вудкою з поплавком. Та я в своїй "Історії" розповідав же не про себе. — Він несподівано прискалився на мене з-під кошлатої чорної брови, а обернене до мене велике виричкувате око лукаво засміялось: — Коли читач знає про автора геть усе, вони втрачають цікавість один до одного. Це сказав Есхіл. А ти багато чув про життя-буття Есхіла?

Я розчарований і мовчу, а він так само хитро сміється оберненням до мене оком і запитує:

— Ти начебто не віриш у богів? — Я вибачливо розводжу руки, а він питає далі: — А розповідь про Аріона читав?

— Звичайно.

— А про дельфінів повірив? — допитується Геродот.

— Звичайно!

— Як можна не вірити в богів, а вірити в усілякі дурниці? — обурюється мій гість.

— У нас тепер про дельфінів багато пишуть і говорять, — кажу я непевно, не сподіваючись його переконати.

— А з Аріоном було зовсім не так, як написано в моїй "Історії". Коли хочеш — розповім...

Тепер я вже знаю, про що розповідатиме він мені в цю ніч: про славетного кіфареда, в якого так і не повірив до кінця. Чи, може, й тут усе виявилось набагато складнішим, ніж на пожолоблених від часу папірусних стрічках?

ЕЛЛІНИ Й ВАРВАРИ

Кіфаред із Метімни

Він жив давно: ще за Крезового батька Аліатта, лідійського царя. Батьки назвали його Аріоном, що мало означати "Найдоблесніший муж", а дали в спадок кайдани невільника. Який сміливець може бути з раба? Раб має право тільки важко працювати й кланятися господареві, а хлопець удався буйного норову й не вмів гнути хребта. До того ж музи наділили його божественним голосом і демонічним слухом.

Аріон ще з дитинства був поганим рабом: з-під батога лазив рвати хазяйські оливки, а коли підріс, так само з-під бича довбав у кар'єрі мармурові брили. Й тільки після нестерпно довгого рабського дня, коли колісниця Феба тонула за краєм Егейського моря, Аріон діставав саморобну кіфару й торкався натертими пучками її семи струн.

Хоч кістки крутило від перевтоми, раби сходилися послухати його пісень, а деякі тут-таки засинали.

Старий раб Антіз казав:

— На тобі, хлопче, перст Аполлона. — А тоді пошепки гаряче вмовляв його: — Втікай з цього проклятого мармурового кар'єру!..

— А як же ось це? — Хлопець поторкав пальцями бронзовий нашійник, у який одяг його хазяйський коваль.

— Руками людськими роблене, — відповідав раб Антіз, — руками людськими може бути й розбите.

— А оте? — Аріон показував на лоб Антіза, де розжареним бронзовим же тавром було випечено: "Хапайте мене!"

Антіз казав Аріонові:

— Якби люди боялися тавра, досі всі вони були б рабами. Я втікав п'ять разів. Якби таврували за кожною втечею, не вистачало б місця на лобі...

Тоді Аріон затягав дуже сумної, нескінченно довгої пісні.

А коли йому минула шістнадцята весна, коли в кар'єрі під Метімною й на всьому острові Лесбосі від палких подихів південного вітру Нота стало нічим дихати, Аріон утік із Лесбосу на купецькому кораблі.

Юного раба навіть не стали шукати, бо зникнути йому допоміг старий таврований раб: Антіз повідомив господаря, нібито Аріон купався в морі й утонув серед коралових скель; Антіз навіть показав хлопців хітон та поношені сандалії.

Господар згадав, як Аріон побив був камінням одного з наглядачів кар'єру, й не довго побивався за втопленням рабом, хоча той умів добре грати на кіфарі й мав чудовий голос. Але що з голосу раба? Невільника не пошлеш на Олімпійські ігри чи навіть на Малі Діонісії, хіба що присилуєш грати й співати для втіхи гостей, які вже понапивалися й куняють на крабатах.

Аріон, звичайно, не втонув, а виринув під Корінфом по той бік Егейського моря. Він пристав був до вільних рибалок і виходив з ними синіми ранками на тунця, а ввечері сідав десь над морем і юначим голосом співав під кіфару. Коли на обрії Корінфської затоки скочувався червоноколесий бог Сонця Феб-Аполлон, до берега спливалося безліч великих і малих дельфінів. Так тривало з рік, аж поки слава про співучого рибалку докотилася до самого Корінфа.

В цей час тираном цього міста був Періандр, близький друг мілетського тирана Фрасібула, людина вельми лиха. Фрасібул уже багато років воював з лідійським царем Аліаттом, якому підкорявся Лесбос та інші еолійські острови. Періандр боявся надмірного засилля Аліатта й усіляко йому шкодив.

Коли Аріона привели в тиранів палац, Періандр пообіцяв хлопцеві викупити його на волю, якщо той віддано служитиме йому. Аріон присягнув тиранові бути його кіфаредом і піснярем, бо Періандр міг кожну мить повернути його на Лесбос.

Минуло кілька літ. Майстерність Аріона зросла ще дужче, він уславився співом та грою на весь Пелопоннес, і послухати його приїздили знатні люди з найвіддаленіших еллінських островів та колоній. Аріон перший вигадав урочисту пісню-дифірамб, а невдовзі в корінфському театрі відбулися й перші переспівування лакедемонських

дифірамбістів. Перше місце на всіх цих змаганнях неодмінно посідав Аріон.

Тиран Періандр страшенно пишався своїм кіфаредом, навіть звелів поряд з власним палацом побудувати йому добрий дім. Аріон одружився й відчув себе по-справжньому щасливим. Його пісні були веселі й дзвінкі, в тих піснях лише тоді вчувалися смуток і сльози, коли Аріон раптом спогадував свої рабські літа. Та після такої пісні він ставав іще щасливішим.

— Боги напоумили мене втекти в Корінф, — розчулено казав він у такі хвилини Періандрові. — Як віддячити тобі за це, любий мій благодійнику тиране?

А тиран тільки сміявся та мовчав. Періандр уже не уявляв і свого життя без пісень та гри Аріона.

Проте сталося так, що він мусив розлучитися з кіфаредом.

Торік між Аліаттом і Фрасібулом нарешті настав мир — завдяки Періандрові, який тепер шкодував про це, — й ось із якої причини. Цар Лідії щороку приходив з раттю на землі Мілета якраз напередодні жнив, спалював достиглі ячмені та пшениці й вертав додому. Так сталося й торік. За дванадцять років цієї дивної війни мілетяни геть зубожіли, насувалася голодна зима, найгоłodніша з усіх зим останнього дванадцятиріччя. Фрасібул не мав іншої ради, як визнати зверхність лідійського царя. Однак це аж ніяк не входило в задуми Періандра: підкоривши Мілет, войовничий лідієць зазіхне й на колонії Корінфа.

Коли торік Аліатт палив мілетські хліба, сталася подія, якій він спочатку не надав особливої ваги: вогонь із ланів перекинувся на храм Афін Ассесійської. Храм пішов з вогнем, а цар Лідії, повернувшись до своєї столиці Сард, почав сліпнути.

Це було неспроста.

Аліатт послав запитати оракул у Дельфах, яка причина тієї сліпоти, й перейнята божим духом піфія-провидиця сказала: "Довідаєшся, як відбудуєш спалений храм!" А для цього треба було укласти перемир'я з Фрасібулом.

Священні Дельфи були поблизу, через те Періандр одразу довідався про всі подробиці оракула. Навантаживши хлібом кілька кораблів, тиран Корінфа вирядив їх до Мілета, й коли згодом туди прибув посол лідійського царя, мілетський тиран уже знав усі його наміри.

Дивне видовище відкрилось очам посла: він сподівався побачити мілетян голодних і виснажених дванадцятирічною війною, натомість побачив на вулицях і площах купи гречки, пшениці та вівса, а мілетяни ходили вулицями напідпитку, співали й танцювали.

Одбувши день у Мілеті й повернувшись до Сард, посол докладно розповів цареві про все бачене. Розумний лідійський правитель усе збагнув: тут походила лукава корінфська лисиця.

Уклавши з Мілетом дружбу на вічні часи, Аліатт усю свою войовничість спрямував на Періандра. Так хитрий і жорстокий Періандр перехитрив самого себе. Навіть Фрасібул тепер відкинувся од нього й у всьому слухав лідійського царя Аліатта.

Для Корінфа настали скрутні часи. Аліатт захопив острів Лесбос, яким Періандр

володів сімнадцять літ, потім лідійський володар у спілці з лесбіянами відбив у Корінфа й Хіос разом з прилеглими до нього меншими острівцями. Якби Аліатт захопив і Фракійський Боспор, Корінф позбувся б доступу до Понту й понтійського хліба. А потім корінфці знайшли б собі іншого тирана або проголосили б демократичний лад.

У Корінфа лишалась єдина колонія — італійське місто Тарант, розташоване в Сибаритській затоці. Періандр уже не покладався на сам Корінф, який міг першої-ліпшої днини його зрадити, а для боротьби з Аліаттом та його союзниками потрібно було найняти загін спартанців і зо два десятки критських кораблів-трієр. Золота й срібла в корінфській скарбниці лишилось обмаль, треба було послати когось по гроші в італійський Тарант, і Періандр після довгих роздумів доручив цю справу своєму кіфаредові.

— А коли чесно виконаєш мій наказ, я відпущу тебе на волю й дам права громадянина Корінфа, — сказав він.

— На волю?! — прошепотів Аріон. — Ти ж досі називав мене метеком-відпущеником...

— Ти дурний раб. Для відпущення на волю потрібно оголосити спеціальний декрет у храмі Зевса-Вогнищанина.

Аріон аж тепер збагнув, як його обманював усі ці роки тиран Корінфа, але воля тирана й досі не мала меж, одним помахом пальця він міг розчавити безправного іноземця, до того ж злісного втікача. А тепер Періандр усе-таки залишав йому якісь надії. Якби гору взяв лідійський цар, Аріонові було б іще гірше, бо його колишній господар давно знав, що славетний корінфський кіфаред — це той самий утікач з каменоломень острова Лесбосу, тож неодмінно скористався б із поразки Періандра й забрав би свого законного раба назад.

Окрилений надією на волю, Аріон підкорився жорстокому тиранові.

Наступного дня, щоб не привертати уваги ворожих стежів та піднадників, однорядна хеландія з двадцятьма веслярами залишила корінфський торговельний причал, навантажена для виду паками парусини. Разом з Аріоном пливло двоє чорних лівійських рабів, яким Періандр доручав найпотаємніші справи, бо в обох були повиривані язики.

Коли на третій день підпливали до зручної Тарантської заводі, Аріон збагнув, що вирватися звідси назад буде вельми непросто. В тій заводі сновигало без діла багато хеландій і човнів, а прилеглі вулички заповнили городяни, здебільшого діти та жінки. Раби на причалах упізнали славетного кіфареда й швидко поставили хеландію на вільне місце. Аріон спитав:

— Що трапилося в Таранті? Чому побіля пристані стільки дітей і жінок?

— Чоловіки на еклезії, — відповів майже голий раб, накидаючи на глибоко вкопану колоду петлі просмоленої линви. — Сам вулицями не ходи, тебе, як Періандрового улюбленця, можуть зобидити, — тихим голосом докинув він.

Аріон поманив за собою своїх чорних без'язиких помічників, лапнув цупкий пергаментовий лист за пазухою й пішов до дому тарантського архонта. Архонта не

було, затримався на засіданні еклезії, а коли повернувся опівночі, був стривожений і злий.

— Хоче наш Тарант одкинутися від Корінфа, — сказав він. — Боятися Аліатта і його союзників.

— А ти сам що думаєш? — обережно спитав Аріон.

— А що я можу!..

— Прочитай листа. — Аріон розгорнув зборки хламиди й дістав з пазухи згорток. Архонт прочитав Періандрового листа й змертвів.

— Вони мене відразу вб'ють, лише довідаються, що я відіслав скарби храму в Корінф...

Італія так далеко від Лідії, а ви тут так боїтесь лідійського царя! Чи не краще вам боятися Періандра? — глузливо прискаливсь Аріон.

На саму згадку Періандрового імені в архонта почалась пропасниця. Він півночі човгав плитами внутрішнього дворика, потім узяв кількох невільників і звелів їм перенести важезні мішки з храму на торговельний причал. З-над невидимої звідси Еллади сходило сонце, жовте й сухе, це вістувало годину й попутний вітер. Але корінфської хеландії, якою Аріон приплив до Таранта, й близько не було. Навтіли, певно, відкинулись од Періандра й утекли.

Під серцем в Аріона похололо. Він іще вчора передчував, що станеться лихо, що буде непросто вибратися звідсіля, й ось немає чим повернутись до Корінфа...

Архонт послав раба-приворітника розпитати купців та веслярів, чи нема сьогодні попутного корабля до Корінфа. Раб незабаром повернувся з кремезним наглядачем веслярів.

— Хто тут хоче до Корінфа? — запитав чоловік, у якого з-за череса виглядав бич із кількома довгими хвостами.

Архонт сказав:

— Підкинь до Корінфа цих трьох рабів мого троюрідного брата!

— А хто твій брат?

— Він живе в селі по той бік Корінфського перешийка, — насторожено роздивлявся кремезного архонт, намагаючися збагнути, знає його той чи ні.

— Якщо добре заплатиш...

На тому краї пристані вже вештались купці, й архонт поквапливо згодився, доки його не впізнав ніхто з городян. Архонт уже й за те славив небожителів, що його не знає цей навтіл.

Морська варта не випускала з заводу так рано, але тут уже допоміг архонт: на причалах ще прислухалися до його слова.

— А цього ціпка не випускай з рук, аж поки передаси його Періандрові, — прошепотів він на вухо Аріонові в останню мить, але Аріон нічого не міг уторопати, й той пояснив: — Дурню, булава на ручці ціпка відкручується!..

Вже далеко від берега чоловік із нагайкою, який виявився не наглядачем, а власником корабля, спитав Аріона:

— То чий же ти раб?

Аріон намагався пригадати, яке ім'я назвав тоді архонт, але не пригадав і почав круто червоніти. Купець посміхнувся й відійшов на корму, де стояли німі раби-лівійці, а також кілька людей купця. Один із цих людей розмовляв зі старшим лівійцем на мигах. Аріон збагнув, що лівійці його зрадили. Тепер усе залежало від тих людей та самого власника корабля. Попутний бриз надимав просмолене вітрило, веслярі куняли під козирками своїх лав, жоден із них не був прикутий ланцюгом до лави чи насаду, хоча більшість і скидалася на невільників із теплих країв, Якби вони хоч перекидалися словами, тоскно думав корінфський кіфаред, я міг би здогадатися, хто вони та яким богам палять вогні. Але навітіли розморено куняли біля піднятих весел.

Несподівано Аріон почув, що один з німих лівійців намагається горлом повторити наспів його, Аріона, власного дифірамба. Купець підійшов до Аріона на ніс корабля.

— Я здогадувався, чий ти невільник, бо з ким ще може мати справу тарантський архонт! А ти виявився ще й Аріоном-кіфаредом. Коли так — живи! Заберемо тільки оте срібло та золото.

— Я вам його не віддам, хоч би мав накласти за це головою, — відповів Аріон.

— Ото так любиш кривавого Періандра?

— Я йому клявся Зевсом і обома богинями Землі. — Купець крутив чорною шпакуватою бородою й злобно посміхався, тож Аріон сказав усе, як над Зевсовим вівтарем: — Періандр відпустить мене на волю!

— Він уже не одного такого відпустив. Тільки з перерізаною горлянкою!.. — засичав купець-навтіларх.

По обіді наступного дня вийшли з вузької Ітакської протоки й подалися далі на південь, замість повернути на схід, тож Аріон запитав у купця-навтіларха:

— Куди ж ви мене везете?

— Пливемо додому, на Хіос, кіфареде!

Аріон мовчав. Сьогодні йому цілий день здавалося, ніби він уже десь бачив цього купця. Невже вдома, на Лесбосі?.. Аріон поблідлими вустами перепитав:

— Хіба ви хіосці?

Надвечір знявся вітер з Пелопоннесу, який ледь виднів на обрії з правої руки; купець побудив своїх веслярів і наказав згорнути вже непотрібне вітрило. Веслярі спали в трюмі цілий день і цілу ніч, а тепер дружно зарипіли кочетами. Котрийсь із них навіть почав мугикати собі під ніс, і раптом це мугикання перелилось у загальну тягучу веслярську пісню. Отже, купець обдурив його. Веслярі співали по-ахейському й напевно ж були з Патр, а не з Хіоса.

Й раптом Аріон здогадався, хто цей купець. То мав бути колишній хіосець Олімпій, а нині метек із Патр, найбагатший у всьому Пелопоннесі торговець скіфською пшеницею. Тепер жодних надій на порятунок уже не було, й Аріон почав думати, як і коли ці люди його вб'ють. А він не міг зрадити Періандра, якому перед самим відплиттям до Італії клявся над Зевсовим вівтарем, бо то було б зрадою Зевса.

— Що тобі сказав тарантський архонт? — спитав Аріона купець Олімпій. — Ти

повинен сказати нам про задуми корінфського тирана та його лакиз.

— Я поклявся вівтарем Зевса, — мовив Аріон. — Мені ліпше вмерти.

— Вмирати нікому не хочеться, — скривився купець. — А ти вільним ніколи не станеш. Ти народився бути рабом, я відданішого раба зроду не бачив!

— Я клявся іменем Зевса, — тихо, але вперто повторив Аріон.

— Підступнішої й жорстокішої людини, ніж Періандр, світ не бачив! — спересердя ляснув канчуком по лаві купець.

На очах в Аріона забриніли сльози.

— Мені належало подумати про це раніше, — хрипко прорипів він. — А тепер я вже поклявся Громовержцем.

— Ти жив рабом і помреш рабом!

— Ви мене вб'єте, я знаю, я ж у вашій волі! Зберегти золото й срібло Періандра не маю сил, але в іншому ви не владні наді мною. Добре, я помру...

Зефір прокинувся в ту мить, коли бойовий віз Фаетона занурився в море по самі ступиці.

— Піднімай вітрило й розвертай корабель на схід! — гукнув до керманича купець Олімпій і знову спинився поряд з Аріоном.

— Ми не вб'ємо тебе, якщо ти не викажеш нас Періандрові. Й найкраще для тебе було б кудись утекти.

— Я клявся над вівтарем Зевса. Бог до п'ятого коліна прокляне мій рід.

— Якого ти ще прокляття злякався? Ти й твої діти й так раби.

— Рабами нас поробили люди, а ганьбою кожен себе вкриває сам. Раб — тяж людина й має свою гідність.

— Усю твою гідність висотала рабська покора... — Купець Олімпій подався був на корму, та знову підскочив і торсонув Аріона за плечі: — Не штовхай мене на гріх, я не хочу твоєї смерті, ти великий кіфаред, хоча й раб. Я відвезу тебе на Хіос або до Мілета, бо ти такий дурний, що зразу ж полізеш сповідатися перед Періандром. І згубиш нас, адже ми вже перед тобою відкрились!

— Не везіть мене нікуди, — попросивсь Аріон. — Якщо я не повернуся до Корінфа, Періандр уважатиме мене за зрадника та клятволама й повбиває моїх дітей.

— Хай же на мене впаде прокляття Ериній, коли я не хотів тебе врятувати! — знявши руки до неба, заволав купець.

Море стало вже зовсім чорне, з трохи яснішого заходу дмухав тугий теплий Зефір, а в просмолені насади хлюпала дзвінка хвиля. На вечерю веслярам дали по коржеві та жмені в'ялених солоних олив, тому всі почали лаштуватися до сну. Аріон пройшов поміж веслярами на корму й спитав у навітілів:

— Кіфари немає ні в кого з вас? — У відповідь почулося тільки глухе сопіння, й Аріон проказав: — Хочу перед смертю заспівати...

— Ти так і не передумав? — озвався з темряви купець, а котрийсь із його людей почав умовляти Аріона відкинутись од Періандра або ж поїхати з ними на Хіос. Аріон глухим голосом мовив: — На кораблі, певен я, є кіфара... Я не можу порушити присягу

й не хочу нашкодити вам, бо ви справедливо боретеся з Періандром... О, коли б я не присягнув тоді над Зевсовим вівтарем!.. Усе було б по-іншому!

Хтось мовчки простяг йому невидиму в темряві кіфару, Аріон торкнув пучками напнуте чутливе семиструннє й поміж поснулими веслярами повернувся на ніс корабля.

Люди купця Олімпія збуджено вимахували руками, Аріон їх не чув, але на тлі яснішого закрайка заходу добре бачив. Од насування невідворотного та з гострого жалю до себе йому щеміло в очах, він одвернувся на схід і спробував побачити в темряві ту невидиму риску, де мали сходитися небо й вода.

Хвиля дужчала й дужчала. Аріон дослухався до її плескоту й завивання вітру в снастях, нижня перекладаина вітрила порипувала в нього над самою головою, а він сидів під насадом і несвідомо блукав пальцями по струнах. Якийсь демон засів у нього в грудях і роздирав їх на шматки, тоді підкотився під саме горло, й Аріон не відразу збагнув, що ганяє струни пальцями й співає пісню. А далі знову мовби поринув у якісь голубі високості й забув про все. Йому тільки ставало чимраз важче дихати. Коли б він озирнувся в бік лав з веслярами та корми, побачив би Олімпія, всіх його навітлів, які боялися дихнути, поприлипавши до перекладаїни з вітрилом, щогли та лав. Кожен з них наслухався про славу корінфського співака-кіфареда, а чули оце вперше в житті.

Від хвилювання в них дибилося волосся, й, коли не стало чути голосу струн, вони ще довго нишкнули в солоній темряві, а потім зо дві години перехилилися через насади корабля й гукали Аріона, та він більше нічого не чув...

Коли ж ізнову набув здатності бачити й чути, він побачив довжелезне, гаптоване золотом срібне рядно, в кінці якого лежав надщерблений місяць, а хтось тримав його, Аріона, за широкі рукави лляного хітона й тяг уздовж того рядна. Голова Аріона трималася над водою, він тремтів од холоду та якогось незнайомого бридкого відчуття. Певно, його нудило. Потім Аріон мовби заснув, уколаний дзюркотанням води навколо, але разом з тим бачив якісь тіні під собою та побіч у воді, хтось поряд часом дихав і посвистував.

А потім Аріон човгнув п'ятами по кам'янистому дні, й незабаром йому здалося, що поряд із ним більше нікого нема. Передужавши біль і слабість у заляклих від холоду та вимокання членах, він перевернувся горілиць і побачив ясну смугу піску. Аріон порачкував до тієї смуги, що уявлялася йому живим життям, і коли врешті дорачкував і припав до нього всім своїм змученим тілом, почав надсилу пригадувати, хто він і чому лежить на цьому піску.

Аріона за два дні доправили до Корінфа, та бідолаху не полишало відчуття, нібито тієї ночі його несли на собі дельфіни.

Тиран Періандр вислухав його незв'язну розповідь і сказав:

— Якесь божество застерігало мене тобі довіритись. Ти те золото й срібло просто сховав. За нього можна викупитися з неволі й стати найбільшим багатієм Корінфа. Я тебе гноїтиму в ямі до того дня, поки скажеш мені всю правду.

Він звелів шмагати Аріона бичачими жилами до півсмерті й потім кинути в мокру

яму з тисячами жаб: то була в'язниця для найзапекліших супротивників Періандра, які за тиждень умирали там, божеволіли або ж схилялися перед тираном.

За час відсутності Аріона пішли балачки, нібито лідійський цар Аліатт відклав похід на Корінф до наступного літа, й Періандр відчув під ногами твердіший ґрунт. Аріон же шкодував про своє дивне порятування, та менш як за тиждень його несподівано витягли з ями на білий світ.

— Стань отам за параваном і слухай, — сказав Періандр, коли кіфареда привели до його світлиці.

А незабаром туди ввійшов купець Олімпій з кількома своїми людьми. Вони з півгодини розмовляли про всякі речі, тоді Періандр мовби між іншим запитав:

— Чи не стрічав ти там випадково мого кіфареда? Я послав його на тиждень, а вже два!

— Не довелося бачити, тиране.

— А тамтешній архонт нічого для мене не передавав?

— Архонта я бачив, — розважливо відповів купець, — але він нічого не передавав і не переказував.

Періандр одійшов до паравану й рвучко відсунув його вбік:

— А цю людину ви знаєте?

Олімпій розгубився тільки на коротку мить.

— Хто ж не знає кіфареда Аріона! А чому ти про нього питаєш?

Періандр повторив купцеві обвинувачення кіфареда, але той усе заперечив і оком не змигнув. Тиран люто глянув на Аріона:

— Хто ж бреше — він чи ти?

— Ти дужче довіряєш улюбленому рабові! — з обуренням вигукнув купець, грюкнувши об мармурову підлогу химерно змережаним ціпком з молодого ясена: — Якщо твій раб скаже, що й цей ціпок належить йому, ти й у це повіриш?!

Аріон раптом згадав квапливі слова тарантського архонта й закричав:

— Періандре!.. Візьми в руки той ціпок!.. — І коли тиран простяг правицю до Олімпія, той з удаваним сміхом подав йому свій ціпок. — А тепер відкрути булавицю. — Аріон від хвилювання аж тремтів, мало не рвучи

на собі вивоженого в ямі смердючого хітона. Періандр відкрутив булавицю ціпка й дістав звідти скручений дудочкою лист, а потім нараз перекинув ціпок і заходився витрушувати з нього коштовне каміння. Проти цих кривавців, смарагдів та чистісінької води адамантів оте забране Олімпієм срібло-золото було нікчемною краплею в цілому піфосі вина. І все-таки Періандр не звелів сторожі схопити Олімпія. Тиран урешті знайшов спільну мову з найбагатшим купцем ахейських Патр. Зате Аріон так і помер невільником, бо талановитий кіфаред коштував на ринку не п'ять і не десять мін, як пересічний технітар або пекар, а часом тяг на п'ятдесят мін і навіть цілий талант. Аріон же взагалі не мав собі рівних у мистецтві, а хто відмовиться мати митцем раба?

Як Лабда рятувала сина

Корінф давно вже не мав царів. Містом та його володіннями стонадцять років

правили тирані з роду Бакхіадів, які ні з ким не своячилися й зберігали свою кривну чистоту: одружувались виключно в своєму колі. Та одного разу вони змушені були порушити цей свій неписаний закон: в одного з них народилася донька Лабда, крива на обидві ноги. Ніхто з-поміж Бакхіадів не хотів брати її за дружину, бо криві ноги для дівки — неабиякий гандж. Та й жоден інший корінфець не сватався до Лабди.

Рід нервував. На родовій раді було вирішено довідатися про подальшу долю в оракула. Провісниця з храму Аполлона проказала такі слова:

— Скельний орел народить могутнього кровожерного лева, який багатьох роздере. Тож тим громадянам Корінфа, чиї вогнища димлять навкіл акрополя та Священних джерел, слід начуватись...

Оракул був дуже туманний і нікому нічого не промовляв, хоч скільки сушили собі голови Бакхіади.

Тим часом до Лабди посватався вже немолодий бідний удівець Еетіон. Він був сином якогось Ехекрата й жив у селищі Скелі поблизу Корінфа. В жилах його текла не еллінська кров: Еетіон і Ехекрат мали себе за нащадків того лапіфа Кенея, котрого на весіллі в Піріфоя вбив п'яний кентавр Еврітіон, зазіхнувши на честь нареченої.

Від першої дружини Еетіон не мав дітей, та ось минуло півтора роки, а в Лабди теж дітей не було. Принісши очисну жертву Гері й відрізавши з Лабдиного весільного гердана срібну драхму, Еетіон подався пішки до Дельф. Та не встиг він переступити поріг святилища й покласти свою драхму на жертовник Аполлона, як жриця-віщунка піфія прорекла йому:

— Не заживеш ти собі слави в Корінфі, хоч ти сміливий воїн і чесний чоловік. Породить твоя дружина брилу, яка розчавить колись можновладних мужів і Корінф покарає!

Три дні йшов засмучений Еетіон з Дельф додому, а коли нарешті дістався своїх рідних Скель, про даний йому оракул уже знали навіть у Корінфі, бо скільки там до тих Дельф! Докотилася чутка й до роду Бакхіадів, адже віщування піфії стосувалися безпосередньо їх — вони ж були тими "можновладними мужами"...

Минув час, і коли Лабда справді породила сина, старійшина роду зібрав усіх Бакхіадів на таємну раду й сказав:

— Наш рід почав правити Корінфом ще за дорійського царя Бакхіада. В місті та його землях немає славетніших та багатших за нас, немає й далекоглядніших та мудріших правителів. Хто може звести руку на наш рід? Невже нащадок якогось нищого лапіфа Еетіона? — Старійшина помовчав і додав: — Але дитина є нащадком і представниці нашого роду, тож чи маємо тепер остерігатись тієї дитини всі ми?

Другий за віком Бакхіад промовив:

— Мусим остерігатись тієї дитини не через те, що то — син представниці нашого роду, а що з нього колись виросте лапіф, а лапіфи були в давні часи лютими ворогами дорійців.

Тоді підвівся батько Лабди — Амфіон:

— Це нещастя мого дому. Мене покарало якесь божество, спотворивши мою доньку

в матиному лоні. Але з сина Лабди ніколи не виросте справжній Бакхіад, бо кров дитині передається батьком. Отже, то буде ще один лапіф.

— Ми тоді не зрозуміли першого оракула, — сказав другий за віком Бакхіад, — але після останнього все стало зовсім ясно. Аж диво бере, як можна було тоді не звернути уваги на слово "Скелі". Хай би вже краще Амфіонова Лабда посивіла в дівках... Бо тепер доведеться брати гріх на душу...

Всі зрозуміли його натяк. По суті, натяк учувався ще в словах Лабдиного батька Амфіона, тож другий за віком запропонував:

— Це має взяти на себе наймолодший чи бодай хтось із наймолодших...

Підвівся з місця зовсім рідковусий та рідкобородий молодик, який ще донедавна ходив ефебом у гімнасій.

— Я того не робитиму! — заявив він. — Бо тоді Амфіон стане моїм кривником. Хай це зробить чийсь раб.

Присилувати не зміг би нікого навіть старійшина, хоч він був першим серед них.

— Не можна прилучати до того ні раба, ні стороннього, — сказав він. — Це діло наше, й ми мусимо зробити його тихо й без свідків.

— Тоді хай Амфіон! — сказав другий за віком, а Лабдин батько визвірився на нього, як на скаженого пса.

— Де таке чувано! — закричав він. — Проти когось іншого я ж не заперечую, але щоб я сам?..

Старійшина роду мовив:

— Для рідного то справді страшний гріх, але якщо візьметься хтось інший, то, коли його потім не вб'є той клятий лапіф Еетіон, Амфіон візьме ще більший гріх на душу, якщо не схоче сам правити кривний борг. Святий закон пращурів, Бакхіади...

— Отже, найняти раба?

— Не годиться — зайвий свідок. Про це довідається весь Пелопоннес.

— А ми того раба можемо потім убити або продати заїжджим торговцям! — похопивсь Амфіон.

Це вже було схоже на добру думку, але після тривалого мовчання старійшина сказав:

— Бакхіади уславилися розумом і честю на всю Елладу. Ми повинні й надалі шанувати своє добре ім'я. А що буде, коли раб зоп'яну бовкне про те дитинча? Ми навіки затавруємо себе ганьбою!

— Отже, треба шукати добре! — підтакнув Амфіон. Усі Бакхіади погодилися на цю думку, але непросто виявилось знайти підхожого раба: раб мав добровільно згодитись на те діло. Вони знали рабів своїх і рабів кожного свого родича, але підхожого начебто ні в кого з них не було. До того ж невірник мусив не злякатися й Еетіона. Бакхіади до глибокої ночі перебирали імена та якості своїх "тіл", згадували й проданих чи навіть померлих, та потрібного не знаходили. Так зрештою й розійшлись.

Але справа не терпіла зволікання. Треба було покінчити з нею тепер, поки в дитяти не відпав пупик, бо пізніше могло виникнути безліч усіляких непередбачених

складнощів і перепон. Та й гріх за малу дитину легше спокутувати.

Наступного вечора старійшина знову зібрав свій рід.

— Для родича гріх справді дуже великий, — повторив він свої вчорашні слова. — Але іншому нікому з нас не можна, бо тоді Бакхіади стануть один одному кривниками й поступово виріжуть один одного до ноги: переведуться й без оракула...

— Що ж ти надумав? — перебив його Амфіон. Старійшина довго дивився на Лабдиного батька, аж поки той пополотнів і прижовк.

— Крім тебе нікому, — сказав нарешті старійшина. Бакхіади приглушено загули, Амфіон же сидів і тупо дивився в мозаїчну підлогу.

— Твій батько та мій дід були братами вперше, а ти до мене як до чужого... Я теж Бакхіад! — Амфіон був зараз напідпитку, але ніхто йому не дорікав за це, й найменше від усіх — старійшина роду.

— Очиститися можна від будь-якого гріха, — лагідно мовив він до Амфіона.

— Можна, та не дуже, — буркнув Амфіон. — Котромусь богові догодиш, а про котрогось і забудеш. А тоді?

— Гекатомба!

Це сказав другий за віком Бакхіад, і всі з надією глянули на Амфіона та старійшину.

— Це візьме на себе весь наш рід, — заявив старійшина. — Ти можеш не давати навіть жодного свого бика. — Він говорив про гекатомбу, бо то було справді нелегке діло — принести в жертву небожителям відразу сто биків, навіть коли ти найбагатша в Корінфі людина.

— Городяни через ту гекатомбу ще швидше про все здогадаються, — понуро пробубонів Амфіон.

Старійшина його заспокоїв.

— На рідного ніхто й не подумає, — сказав він. — Аполлон до нас прихильний, інакше в двох оракулах не попереджав би нас. Значить, він хоче нашого втручання.

Останні слова старійшини мовби внесли до світлиці тишу й мир, мовби все вже лишилося позаду й можна відпочити на цих зручних беотійських крабатах. Бракувало тільки рабів, щоб поналивали вина в ритони. Але господар дому не підпускав до світлиці жодного раба, доводилося самим наливати вино з чорнолакового кратера.

Раненько-вранці десятеро Бакхіадів на чолі з Амфіоном вийшли Полудневою брамою з міста й подалися полем до Скель. Ячмені вже налились білим золотом, а пшениця ще й не нахиляла колосків — щетинилась остюками просто в небо. Іншим разом Бакхіади здалеку вгадували б свої ниви й розмовляли про наступний урожай, але сьогодні вони були мовчазні й похмурі, бо йшли на зовсім інші жнива. Міські й сільські хлібороби та раби впізнавали корінфських евпатридів, спирались на мотики й зачудовано дивилися вслід, а потім перегукувались через дві й три ниви:

— Невже це вони йдуть до Скель?

— Багатий Амфіон іде в гості до вбогого Еетіона.

— Ну й меткий же цей лапіф! Просватав найбагатшу корінфянку!

— Хоча й криву...

— А може, це в неї народилася дитина?

— Оце, видно, так і є. Лабда вже відколи при надії!

Хтось гукнув навздогін, але не надто голосно, щоб, бува, не почули можновладні мужі:

— Нівроку новому Бакхіадові!

Проте Амфіон усе-таки почув — його вухо сьогодні було гарячково вигострене: він ішов брати на душу тяжкий гріх, який чи й пощастить коли замолити. Його сили підтримувало тільки відчуття того, що він переступає божий закон в ім'я всього роду.

Бакхіади йшли до Еетіонового хутора навпростець, путівцями та межами Корінфського перешийка, ліворуч від них лишалась Аттіка, а праворуч — Пелопоннес. Корінфські евпатриди йшли не з порожніми руками, кожен ніс жертівні та вітальні дари, все повинно було мати пристойний добropopядний вигляд. Усе було обговорено до щонайменших дрібниць.

Хутір Еетіона стояв на протилежному боці перешийка, а понад берегом Саламінської затоки можна було за два дні нешвидкого ходу дійти до Афін. Селище дістало назву від того, що справді тулилося в затишку кількох лисих скель.

Еетіона не було вдома, й це скидалось на добрий знак: хазяїн разом зі своїм єдиним рабом пішов оглянути ячмінну ниву. Якби олімпійці не хотіли того, вони б увесь час перешкоджали Бакхіадам, — а вони, навпаки, сприяли їм.

Лабда надзвичайно зраділа батькові та родичам. Своїм заміжжям з убогим Еетіоном вона мовби зганьбила цілий свій евпатридський рід, батько теж із розпачу віддав її за Еетіона, бо калічкувату не схотів узяти жодний Бакхіад, жодний більш-менш пристойний громадянин Корінфа. Зголосився тільки бідний удівець-лапіф, єдина заслуга якого полягала в тому, що він мав рівні з корінфськими дорійцями громадянські права.

Рід Еетіона Кеніда вже давно зеллінізувався, бо лапіфи були окремим племенем у давноминулі часи кентаврів та юності наймолодших богів. І все-таки Еетіон одрізнявся від багатьох еллінів-дорійців: був русявіший і значно вищий та кремезніший за них.

Лабда сама відчинила хвіртку гостям і кожному родичеві поцілувала руку, качечкою похитуючись на кривеньких ногах. Ці відвідини мовби змиряли її з родом, і причиною всього того був малесенький синок, яким її після стількох страждань обдарували Гера й Артеміда.

Лабда дибуляла кругом батька й не зводила з нього сяйних очей, Амфіон же та інші родаки похмуро переступали з ноги на ногу й уникали її поглядів. Посеред мощеного диким каменем внутрішнього дворика стояв складений з того самого каменю вівтар — святилище Зевса Домового. На честь гостей Лабда запалила вогник вівтаря, й тепер усі з полегшенням відітхнули: про ту справу можна було не думати бодай на час принесення жертв. Бакхіади підходили до грубого бідняцького вівтарика й клали по пучку базиліка, а коли сухе священне зілля бралось вогнем, посипали зверху ячменем та пшеницею. Підземним же богам, героям та пращурам лили просто додолу по кілька

крапель вина. Сьогодні задля новонародженого вино було червоне.

Але все зрештою доходить свого кінця, й Лабда почала запрошувати родичів до господи, в якій навряд чи розмістилися б усі десятеро гостей. Вони почали надто старанно відмагатись і закликали на допомогу Амфіона. Тоді Амфіон пробелькотів:

— У хаті парко й тісно... Ми посидимо тут...

— Хоч побачили б мого сина!

— Винеси його сюди...

Так було домовлено ще вчора, через те Бакхіади дружно закивали: сюди, сюди... Пізній ранок видався досить спекотним, і вони почали вмощуватися попід східною стіною дворика, в холодку, тільки Амфіон лишився стояти.

— Ну, то я зараз винесу вам його сюди. Сьогодні ж не холодно... — прощбетала кривенька господиня й хутенько подибуляла по синка. Бакхіади презирнулись і втупилися в Амфіона, який зараз мав зробити найгероїчніший крок у своєму житті. Може, навіть занапастити себе й своїх нащадків до п'ятого коліна, але цієї жертви від нього вимагав рід. А коли Лабда вийшла з хати й попрямувала до батька, по спині в кожного мимоволі пробіг мороз. Амфіон в останню мить мовби завагався й хотів одійти в холодок до інших, може, він справді був би відійшов, але донька почала здалеку сокорити замість дитини:

— Куди ж ти, дідусю, біжиш? Подивися на мене, який я гарний та як тебе люблю!

Амфіон узяв онука. Обличчя в немовляти було по-старечому зморшкувате й навіть бридке, як в усіх дітей одразу після народження, й Амфіон не відчув до нього ніякого тепла. Це полегшувало справу. Усе було задумано саме так, зараз Амфіон "ненароком" упустить маля додолу, на брили дикого каменю біля Зевсового вівтаря... Бакхіади затамували подих й аж позводилися несвідомо, Лабда ревниво дивилась батькові в очі й чекала захопленої похвали, бо кожній матері своя дитина здається найкрасивішою. Загальне напруження дійшло межі, й тоді сталося щось ніким не передбачене: чи то само по собі, чи з божого промислу, швидше за все в це діло втрутився якийсь бог, але дитя засміялось до діда, неначе щоб потвердити материні слова.

То вже виявилось понад Амфіонові сили.

— Візьми ти, — сказав він родичеві, який стояв найближче, та коли той мимоволі взяв у руки дитя, на крихітному личку знову розквітла усмішка. Від щастя мати витала в емпіреях і не стримувала своїх почуттів.

— Це ж він уперше сміється! Бач який: до мами не сміявся, а до діда й родича — так ураз!..

Родич передав малюка наступному родичеві, а той — ще далі й ще, аж поки стачило Бакхіадів, і малюк сміявся до кожного з них.

Бакхіади геть посмутніли й рушили додому. Така поведінка батька та решти родаків збентежила кульгаву молоду матір і змусила замислитися. Вона гукнула сусідського хлопчика й послала навздогін родакам. Хлопчик незабаром повернувся й усе розповів Лабді, докинувши насамкінець:

— Нахваляються повернутись!

Лабда почала гарячково шукати схованку для малюка, але нічого придатного не знаходила: якщо любі родичі заповзялись, то перекидають увесь двір і всю хату. Порятунку не було, а Лабда не могла чекати чоловіка, він міг пробути на полі й півдня.

— Я сховаю твого сина: там його ніхто не зможе знайти! — вигукнув хлопчик. — А ти сиди тут, бо як прийдуть і не знайдуть тебе вдома, кинуться шукати поза двором, а я не встигну його заховати! — Й хлопчик побіг з малям до скель.

Якийсь добрий демон підбив Лабду довіритися простому сусідському підліткові, бо щойно він зник, як у хвіртку всипалися Бакхіади. Спершу вони мовчки кинулися в дім, але нічого там не знайшли й почали перевертати в дворику все догори ногами.

— Де твій лапіфський вишкребок? — уже не криючись, горлали вони.

Лабда мовчала й не озивалася доти, поки вони заходились товкти її ногами по хворому животі. Не прохопилася б словом і після того, але в цей час у хвіртку заглянув той самий сусідський хлоп'як і підбадьорливо закивав їй головою. Лабда нарешті дала волю голосові та сльозам.

— Шукайте, все одно не знайдете! — закричала вона. — Хай ви будете прокляті всіма олімпійцями до п'ятого коліна! Мій син виросте й винищить вас усіх — я знаю про дельфійський оракул, мені розповів Еетіон. То вам буде відплата за всі мої страждання й приниження!..

Бакхіади обшукали увесь хутір і теж нічого не знайшли. Лазили навіть попід голими скелями й по скелях, але боги були проти них: не підказали, де шукати. Бакхіади раптом злякались помсти богів, повернулися до Корінфа й більше не намагались убити Лабдиного сина.

А його тоді сусідський хлопчик сховав серед ластівочих нір: у скелях над хутором гніздилися тисячі щурів-юриків, і коли хтось підходив надто близько до гнізд, вони здійсмали страшенний лемент. Отой лемент і збив Бакхіадів з пуття.

І через тих-таки куцохвостих ластівок Лабда й Еетіон прозвали свого сина Кіпселом[1]. Народився ж він у другий рік 13-ї Олімпіади[2].

Вирісши й змужнівши, Кіпсел таки захопив Корінф. Тиран із нього був крутий і навіть жорстокий, він багатьох своїх політичних суперників вислав з Корінфа й не одного вбив. Особливо безжальним був Кіпсел до родичів своєї матері Бакхіадів та інших аристократів, які правили Корінфом стонадцять літ. Він пробув тираном близько сорока років, успадкував же його владу син Періандр, якого за розум уважали одним із семи наймудріших людей світу, а за жорстокість дали прізвисько Кривавий Кіпселід: батько здавався проти нього справжнім добрягою.

Періандр

Коли Кіпсел, Періандрів батько, помер, Періандр не мав жодного досвіду в державних справах. Просто батько робив усе сам. І не з тієї причини, що син видавався йому нездатним до державних справ, а через те, що Періандр не хотів мати з ним нічого спільного. За довгі роки правління Кіпселові не раз доводилося по лікті занурюватись у кров. На гребінь влади його замолоду винесла хвиля боротьби демосу з олігархією, але після перемоги Кіпсел чимраз частіше забував про це, керуючись у

політичному житті особистою приязню та неприязню. Разом із винними у вигнання пішло багато цілком безневинних людей, разом із грішними головами евпатридів часом летіли безгрішні, демос почав ремствувати на свого вождя, але той вождь уже не вважав себе ставленцем демосу. Він швидше почувався в Корінфі царем.

Ось чому Періандр не хотів мати нічого спільного з батьковою славою. Але боги все обернули на свій лад. Коли перестарілий Кіпсел відійшов у царство тіней, а його владу в Корінфі та області успадкував син, Періандр нараз усвідомив, що не так просто сидіти на найвищому стільці. Однодумці Кіпсела вимагали від нового тирана такої самої рішучості, а досі переслідувані шукали правосуддя й нагадували йому його ж задуми молодих літ.

Спочатку Періандр повернув до Корінфа чимало вигнанців. То були люди здебільшого вже немолоді, досвідчені в своїх та державних справах вихідці з демосу. А потім він раптом відчув, що мусить уже рахуватися з тими колишніми вигнанцями, влада ж поволі вислизає й вислизає йому з рук.

Періандр замислився. Невже й справді мав слухність його батько Кіпсел? Батькові прибічники були за повернення до старих жорстоких порядків, а друзі Періандрової молодості закликали до справедливої рівності для всіх вільних людей. Лишилось тільки ще порадитися з рабами, сумно сам собі жартував Періандр.

І врешті вирядив до Мілета посла з багатими дарунками.

В Мілеті тираном був давній батьків прихильник Фрасібул. Тоді Мілет ще не воював з лідійськими царями, а слава про багатства міста й мудрість його правителя ширилася на всю Елладу та острови.

Періандр послав до Фрасібула багатого метека з Патр купця Олімпія, з яким приятелював багато літ, коли тираном Корінфа був іще батько.

— Хай порадить Фрасібул, як треба правити народом, щоб був мир межи людьми, — сказав Періандр своєму другові Олімпію, коли той готувався до відплиття.

Прибувши за тиждень до Мілета, Олімпій передав тиранові прохання Періандра та царські дари. Перш ніж відповісти на запитання корінфського тирана, Фрасібул вивідав настрої й погляди посла. Олімпій щиро визнав свою прихильність до свободи та рівноправності, про які вони мріяли разом із Періандром у юнацькі літа. Тоді Фрасібул засміявся й звелів запрягти колісницю.

З півночі до самого Мілета підступала досить висока, поросла оливковими гаями гора, захищаючи місто від холодних подихів Борея, тож у Мілеті майже ніколи не випадав сніг, а худоба та вівці паслися в долині та на горбах цілу зиму.

Фрасібул сам правував громохкою колісницею, кремезний і стрункий, хоч борода й волосся в нього вже сивіли. Надходили жнива, пара білих скіфських коней неслася путівцем поміж городами та хлібами так швидко, що в Олімпія від гуцання заболів бік. По якомусь часі мілетський тиран напинив коні й поманив його за собою в ще не достиглу пшеничну ниву.

Колосся вже налилося й показувало пополовілими вусами до землі, та Фрасібул почав рвати найвищі колоски й безжально кидати собі під ноги. Нива була не дуже

довга й вузька, тиран ходив од межі до межі й нищив найкраще колосся, аж поки залишилось тільки витолочене та дрібне. Й при цьому не озвався до гостя жодним словом, як, власне, й цілу дорогу назад. Нічого не відповів Фрасібул і на запитання Олімпія, навіть більше жодного разу не запросив у гості корінфського посла. Приголомшений Олімпій повернувся до Корінфа й усе розповів Періандрові.

— Якийсь пришелепуватий, — сказав він, а Періандр попросив його ще раз переповісти ту пригоду на пшеничній ниві.

У пригоді був глибоко прихований зміст, якого не збагнув Олімпій: Фрасібул радив синові свого друга бути вірним заповітові батька. Тобто — безжально стинати голови всім, хто чимось вирізняється з-поміж інших, як оті найвищі й найваговитіші колоски.

Відтепер Періандр став безжалісним і за Кіпсела. Задля загального добробуту правитель не мусив перейматися жалощами до кожного колоска. Хто уникнув смерті чи вигнання за часів батька, той тепер не уникнув синові руки.

Першими постраждали друзі юності. Олімпій так і не здобув прав громадянина Патр, хоч ось-ось мав був їх уже здобути, але він бодай не позбувся голови, бо вчасно припишк і намагався не висовуватись. Він урешті й сам збагнув притчу про нерозумні колоски.

Періандр за кілька років так розперезався, що вбив навіть власного свояка — брата своєї дружини. А коли його дружина Мелісса на знак протесту зібралася повернутись до рідного батька в Епідавр, сказавши про свій намір чоловікові вже в ліжку, Періандр, ошалівши, тут-таки задавив її, а вранці звелів рабам та лакизам одвезти труп і викинути його в море аж у Закінфській протоці. Ніхто не знав правди про Меліссину смерть, але Періандр несподівано впав у розпач: крім небіжчиці, ніхто не знав, де поховані перли його давно винищених родичів Бакхіадів. Ціле барильце великих білих і навіть кілька неймовірно коштовних чорних перлин.

Не мавши іншої ради, Періандр змушений був піти на крайній крок: послати гінців до оракула Мертвих на річці Ахеронт в Епірі, ризикуючи викрити себе як згубника Меліссиної душі.

Досі Періандр ніколи не думав, що цар у певному розумінні слова може бути біднішим за найостаннішого жебрака. Всі свої замисли Періандр будував на тих перлах. Мав насамперед викупити з критських корабелень новозладнані бойові кораблі, крім того, сплатити за минулий рік спартанським найманцям-гоплітам, на яких тримався Корінф. А ще добудувати ледь виведені із води морську браму та мур навколо заводі.

Гонець привіз із оракула Мертвих невтішну вість: Меліссина тінь мовби сказала, що ні словом, ні порухом не натякне, де заховано Періандрові перли, бо вона на нього ображена й зла, адже її поховальний одяг так і лишився неспаленим, а вона опинилась у холодному аїді зовсім гола й тремтить — тремтить від холоду та прикрості, позаяк Періандр посадив хліб у холодну піч.

Останні слова про хліб гонець не міг розчолопати, але Періандр їх розумів: Мелісса натякала, що він пестив її вже тоді, коли вона перестала дихати.

Періандр звелів своїм вісникам оголосити всім корінфським жінкам, щоб зібралися

завтра в обідній час на врочисту відправу до храму Гери, розташованого в священному оливковому гаю. Коли всі корінфянки зібралися на величезному подвір'ї святилища, вдягнені в своє найкраще вбрання, спартанська варта Періандра, яка досі чатувала в кущах, кинулася й почала всіх дочиста роздягати, а потім одну по одній випускати на всі чотири вітри.

В Корінфі знявся страшенний лемент, багато хто кляв Періандра й закликав на голову його гнів небес, багато ж інших, дивлячись на зганьблених жінок, які чимдуж розбігалися по домівках, реготали й свистіли вслід божевільним від люті й сорому жінкам, вільним і рабінням.

Тим часом у храмі слуги тирана зібрали на купу всю одіж корінфянок і пустили її з вогнем, а Періандр дивився на полум'я й закликав у свідки тінь своєї дружини: чи задоволена вона тепер?

А на ранок він знову послав гінця до епірського оракула Мертвих. Мелісса й справді вже не сердилась на Періандра, вона розкрила йому свою таїну, але разом з тим розкрилася й таємниця її смерті: отже, Періандрові побоювання збулись.

Періандр мав од Мелісси двох синів і доньку Ксанту, яка, певно, успадкувала всю лапіфську кров, бо була золотаво-руса й синьоока. Старшого сина звали Афіноген, він був трохи зав'язаний і над усе любив слухати співи та гру славетного кіфареда Аріона. Лікофрон був роком менший за Афіногена, жвавий і розумний юнак, якого Періандр лаштував собі на спадкоємця.

Після вбивства Мелісси Періандр відіслав дітей у сусіднє місто Епідавр, де був тираном їхній дід Прокл. Дід любив онуків і намагався затримати їх в Епідаврі якнайдовше, та коли вони все-таки вирішили повернутися до Корінфа, запитав їх:

— А ви знаєте, хто вбив вашу матір?

Ксанта й Афіноген лише стенули плечима й почали вмощуватись у візку, а Лікофрон довго дивився на діда. Він мав щодо цього й свої думки, а тепер завдруге все зіставив і більше не вагався.

Відтепер Лікофрон із батьком не розмовляв. Періандр спочатку не помітив зміни в поведінці меншого сина, а потім запідозрив щось і почав розпитувати про се та те, але Лікофрон не відповідав на жодні запитання. Батько розлютився й показав зухвалому синові на поріг.

Події накопичувалися й накопичувались, беручи Періандра в облогу, а він був смертною людиною й не витримував навали подій.

Старший син і донька взагалі нічого не розуміли, але поведінка меншого змушувала замислитись, тож Періандр вирішив довідатись у старших, про що розмовляв з ними в Епідаврі дід. Легковажна Ксанта лише стенала плечими, а ще простодушніший Афіноген згадував усе на світі, лише не те, чого остерігався Періандр.

— А може, дід натякав на щось таке незрозуміле? — нарешті закинув він.

Хлопець аж тепер згадав дідові натяки й розповів про це батькові.

Отже, здогади підтверджувались: винний Прокл. Усі наче змовилися проти Періандра. Він викликав вісника й наказав:

— Ось тобі на підтвердження мій жезл — іди й скажи тому Агасіклові, в якого відсиджується мій син Лікофрон, хай вижене Лікофрона за ворота свого двору. Вранці ж оголосиш на ринкових рядах, щоб ніхто під страхом кари не давав моєму синові притулку.

Лікофрон відчув себе як обложений вовк: усі боялися порушити наказ лютого тирана, який не завагався вбити навіть власну жону, коли та сказала щось навпроти, боялися нагодувати Лікофрона чи прихистити його бодай на одну ніч. Але така загальна покора здавалася Періандрові нещирою, й наступного дня він оголосив: хто зважиться навіть розмовляти з Лікофроном, той повинен буде внести в святилище Аполлона храмову пеню — п'ять мін. За такі гроші доброго базарного дня можна було купити пристойного невільника, тож ніхто не зважився б викинути на смітник цілого раба. Та Лікофрон і сам більше не намагався ні в кого шукати притулку, лише, мов неприкаяний, тинявся містом і про щось міркував.

На четвертий день Періандр на власні очі вздрів сина біля чиеїсь городньої хвіртки й зглянувся на нього. Лікофрон був зацькований, голодний і брудний, та коли батько почав говорити до нього, він лише вперто сопів.

— Що тобі краще, — запитав Періандр, — блукати отако попід чужими парканами чи бути багатим і мати . владу над людьми? Адже все це ти матимеш після моєї смерті, якщо ти, звичайно, шануватимеш мене. В нашому домі справді сталося лихо. Ти звинувачуєш у цьому мене, хоча мав би мене пожаліти, бо я тут найбільше пережив... — Лікофрон і на це не відгукнувся, й Періандр пошкодував за те несподіване й для самого себе напівкаяття. Тепер він мстився синові глузливым зверхнім голосом: — Ти пересвідчився за ці чотири дні — краще, коли тобі заздять, аніж коли жаліють і виказують співчуття, еге ж? Тож чи варто роздмухувати в собі гнів до рідного батька й володаря? Іди краще додому й не дурій!

Лікофрон аж тепер озвався:

— Піди сплати богів п'ять мін, бо ти порушив заборону й розмовляв зі мною.

Періандр збагнув, що син надовго замкнув своє серце від нього й для нього, тому, коли трапився корабель, силоміць відіслав Лікофрона на підвладний острів Керкіру.

Тим часом між Мілетом і Лідією точилася нескінченна війна. Періандр вирішив допомогти давньому другові Фрасібулу, натомість мало не напивав собі непоправної біди: врятував своє життя й владу лише великими жертвами, віддавши лідійському цареві Аліатту всі підвладні Корінфові егейські острови, щороку посилаючи йому для гекатомби сто теличок та сто бичків позаторішнього теління, а такі дарунки могли підносити тільки царі царям.

Зате своєму тестеві Проклу Періандр віддячив повністю, захопивши з допомогою мілетян і лідійців Епідавр, а також самого Прокла. Періандр сказав, коли старого епідавського тирана кинули перед ним навколішки:

— Ось бачиш, старий? Ти відібрав у мене сина, а я в тебе доньку Меліссу й Епідавр. — Потім ласкаво дозволив Проклові звестися з хворих колін і докинув: — Але сина свого я собі теж поверну — на злість усім вам і несправедним оракулам.

— Аполлон тобі зламає хребта, — старечим голосом прорипів Прокл.

— Побачите всі, побачите...

Відтепер це стало для Періандра головною метою життя: довести хибність оракула, даного його батькові Кіпселу. Коли Бакхіади ще тримали Корінф у своїх руках, молодий тоді Кіпсел та його однодумці вирішили довідатися про свою долю в Дельфах. Кіпселів батько, лапіф Еетіон, отримав був у цьому святилищі сприятливий для сина провіст, а Кіпсел хотів пересвідчитись, чи не відкинувся від нього бог-віщун Аполлон. Віщунка-піфія відповіла Кіпселові, що він стане царем Корінфа й передасть владу своїм синам, але внуки його вже не будуть царями.

— Мій син таки буде володарем Корінфа! — затявся Періандр.

Син його Лікофрон був живий-здоровий і чекав свого дня на Керкірі. Він тоді не подарував батькові того гріха, але час грає на руку Періандрові, його син усупереч усім на світі оракулам стане царем. Оракули завжди такі двозначні й туманні, що людина часом помилково витлумачує їхній справжній зміст.

Роки неблаганно збігали. Душею Періандр почував себе так само молодим, та й здоров'ям боги його не зобидили. І все ж Періандр знав, що рано чи пізно доведеться перейти в царство тіней, бо так богами зладнано це наше життя.

Старший син Періандра Афіноген зовсім пустився берега, навіть удома з'являвся лише вряди-годи, бо днював і ночував по тих святилищах, які готувалися до храмових торжеств. На цих святах неодмінними учасниками були співаки та музики, не кажучи вже про Великі й Малі Діонісії та переспівування під час Олімпійських змагань. Отже, Періандр ніколи не покладав надій на старшого сина. Гідним влади тирана був тільки Лікофрон, він уже довгі роки жив на Керкірі й не думав повертатися до Корінфа, зате про це раз по раз думав Періандр. Коли ж відчув холодний подих царства тіней, то почав думати про Лікофрона вдень і вночі.

Одного дня він знехтував батьківську гордість і послав до сина вісника, але вісник незабаром повернувся ні з чим.

— Не схотів і говорити зі мною, тиране, — знітився вісник.

Доправляти сюди сина примусом Періандр не хотів та й не міг. Він вирішив послати на Керкіру доньку Ксанту. Ксанта була давно заміжньою жінкою років на сорок п'ять, матір'ю кількох синів і кількох доньок, минулого й цього року придбала вже собі й перших онучат. Вона не раз і не двічі говорила батькові, щоб вирядив до молодшого брата на Керкіру саме її.

— Він тебе зненавидів після маминої смерті, — сказала вона, вперше зважившись нагадати батькові про ту подію. — А мене любив.

Тепер Періандрові було байдуже до всього на світі, він змирився б з усім, тільки щоб довести неправдивість даного ще його батькові Кіпселу оракула. Якщо людина не може лишити того, чим володіє, своїм синам, — то для чого ж вона жила на світі? До царства тіней нічого земного з собою не забереш, а що зостанеться по тобі на цьому світі? Згадка в серцях дітей? Швидше — роздратування, якщо батьківська влада й маєстності опиняться в чужих руках...

— Тепер покладаю всі надії на тебе, — сказав він утомленим голосом і звелів готуватися до відплиття. А Ксанта з раптовим острахом подумала, який він уже старий, і відчуття того підсвідомого страху не полишало її до самого острова Керкіри, де вже мало не тридцять років жив її молодший брат Лікофрон. З тим самим відчуттям неусвідомленої загрози вона звернулася й до брата. Хоч і почала була з хибних слів, на які в нього за останні десятиріччя поглубили вуха. Вона говорила так:

— Батько наш став уже геть нікчемним, а ворогів у нього додалось, особливо поза Корінфом. Це ти, певно, знаєш і сам. Але невже допустиш, щоб чужі люди загарбали належне тобі?

Лікофрон не відгукувався й навряд чи й слухав. Він намагався пригадати сестру, ту давню пустунку Ксанту, якої не бачив стільки літ. Перед ним сиділа поважна господиня, яка знає ціну собі й своїм словам, але ще не знайшла найдошкульніших. Помітивши скалку сумного сміху в його очах, Ксанта збагнула причину, а слова потрібного досі не могла знайти. Вона непевно повела далі:

— Повертайся до Корінфа й не терзай себе. Надмірна гордість — поганий радник...

І раптом добре божество підказало їй ті слова, яких вона марно дошукувалася протягом усієї розмови, ба навіть усю дорогу від Корінфа сюди:

— Я теж іще тоді здогадалася, хто заподіяв мамі смерть... Яка я була бездушна й нерозумна, що вдала, ніби нічого не тямлю! Такі ото ми, жінки... Що ж маємо тепер робити? Коли батько помре, нашу родину не порятує ніяка сила. Афіноген — чоловік слабкий, тільки співає по храмах із кіфаредами...

— Кіфаред Аріон іще живий?

Ксанта зраділа. Крига нарешті скресла, й брат виказав себе.

— Крім тебе, нас не буде кому захистити, брате... — Вона мала спершу вимовити ще й це, а вже потім відповісти на запитання про того раба-кіфареда. — Живий, живий Аріон. — І заходила розповідати їй все відоме про втікача з острова Лесбосу, які він тепер співає дифірамби та на кількох змаганнях переміг, переміг би будь-кого й на Олімпійських іграх, коли б тільки не був рабом, бо рабові зась до змагань з вільними еллінами на священних Олімпіадах... Вона б говорила ще й ще, та раптом помітила, що думкою брат уже хтозна-де, й тоді спитала впалим голосом: — Ну, то як?..

— Поки живий убивця моєї матері, — холодно відповів Лікофрон, — моя нога на вулиці Корінфа не ступить.

Ксанта помітила в його очах щось таке, з чим уже пізно було змагатися: десть вона прогавила дуже важливу мить.

Удома Ксанта переказала батькові всю розмову слово в слово. Старий тиран нічого доньці не відповів, але в день молодого місяця послав гінця на Керкіру. То було наслідком тривалих і дуже болісних для нього вагань. Він щось утрачав і від чогось відмовлявся, та іншої ради не мав, і боги були йому в тому свідками.

— Твій син відповів, що на таких умовах згоден, — сповістив тиранові після повернення гонець. Періандра це, звичайно, не втішило, бо для радощів не було особливих причин, але він почав готуватися до своїх, можливо, останніх мандрів.

Запропоновані синові умови були такі: якщо Лікофрон згоден перейняти владу в Корінфі, то він, батько, залишить Корінф і до кінця днів своїх житиме на Керкірі.

Приготування тривали до весни, а десь у перших числах аттічного місяця елафеболіона Народні збори Керкіри прислали вісника попередити Періандра:

— Керкіра вже стільки років платить данину Корінфові та тобі, платитиме й надалі, якщо ти залишатимешся там. Однак пішла чутка, ніби лаштуєшся покинути Корінф...

— Я справді покидаю Корінф і перебираюсь на Керкіру, — відповів тиран. — А тут посаджу свого сина Лікофрона.

— Керкіра веліла переказати тобі, що вона тебе не прийме.

— Мене?! — щиро здивувався тиран. — Та я зіпхну в море весь ваш вошивий острів!

Вісник застеріг:

— Народні збори передбачили твою відповідь і взяли під варту твого сина Лікофрона. Ми випустимо його тоді, коли ти поклянешся Зевсом або Посейдоном не переїздити на Керкіру. Інакше не відповідаємо за його життя.

Це вже було понад сили Періандра — нікчемна Керкіра загрожує йому! Він звелів схопити вісника й вирвати йому язик за патякуватість, а потім посадовити на хеландію й доправити назад. Решту знахабнілих керкірян він покарає трохи згодом. Свого часу Періандрів батько Кіпсел захопив Керкіру десятком бойових дієр, тепер у Періандра самих лише трієр майже двадцять, а дієр тридцять п'ять. Стільки кораблів не має жоден еллінський поліс!

Коли за дві декади по тому єдину керкірську заводь обсіли корінфські кораблі, чимало керкірян щиро пошкодувало, що зробленого не можна повернути назад: за постановою Народних зборів Періандрового сина Лікофрона вже було страчено.

Періандр був безжальним до тих, хто намагався в нерівному бою боронити приречене місто, а коли корінфські найманці-спартіати проламали в одному місці міський мур, Періандр навіть не хотів розмовляти з переможеними, якщо йому не пришлють триста вільних хлопчиків віком від шести до дванадцяти років.

Останні розпорядження Періандр давав як уві сні. Тепер уже все це не мало жодного смислу, земля вислизала йому з-під ніг, він не зміг довести неправдивості оракула. Аїд ще не дмухнув на лампаду його життя, однак воно вже втратило всіляку вартість. Усе за Періандра зараз чинила звичка й давній розгін. Періандр намагався втішатись купами трупів керкірських заколотників, гірко-солодким димом поховальних вогнів, од яких раніше в нього з хижої радості роздimalись ніздрі, але все це вже не будило заснулих почуттів. Тепер Періандр навіть нестримно мстивим був більше за звичкою.

Він вийшов зі свого царського шатра, щоб глянути на хлопчиків, яких, скутих ланцюжками по п'ятеро, вже заганяли на три кораблі.

— Всіх до Корінфа? — спитав наварх. — Чи на різні невольничі ринки?

— Цареві лідійському Аліатту в Сарди, — відповів Періандр.

Наварх схилювся перед тираном у стриманому поклоні. Зміст наказу чудово

зрозумів не тільки він. У Сардах із хлопчиків-рабів мали зробити євнухів, які були, особливо на Сході, в дуже високій ціні. То було ще страшніше від продажу в звичайне рабство, бо позбавляло батька й матір усіляких надій. Продане в рабство дитя батьки за великого бажання могли розшукати й викупити, таке траплялося вряди-годи, а ці діти були приречені навіки, й тепер над переможеною Керкірою стояв невтихний суцільний зойк. Спартанські найманці відганяли вбитих лихом керкірян і не давали їм попрощатися з синами, тож керкіряни дерлись на понівечені міські мури й звідти проводжали поглядами своїх нещасних дітей.

Більша частина корінфських кораблів лишилася в заводях Керкіри, решта попливла з попутним вітром на Корінф, а ті три трієри з хлопчиками-невільниками — в бік Лідії. То мало бути могутньому цареві Аліатту замість отих двохсот щорічних бичків та телиць.

Коли кораблі з людською "гекатомбою" підпливли до підвладного Самосу, остров'яни незабаром усе второпали й почали нишком від корінф'ян підмовляти дітей — при першій же нагоді розбігтися й поховатись у храмі Артеміді. Колись, іще за молодості Періандра, самосці повстали проти Корінфа й віддались під владу лідійського царя. Згодом Періандр помирився з царем Аліаттом і отримав назад острів Самос, частину непокірних самосців продав у рабство чи перебив, а в решти відібрав зброю й залякав до смерті. Тепер вони не зважилися б чинити опір навіть цим трьом корінфським кораблям, але потайки все-таки намовляли хлопчиків утекти до храму. Кожне еллінське місто мало такий храм, де людина могла б сховатися в скрутну хвилину, коли під загрозою опинялось її життя. На Самосі це був храм Артеміді.

Хоча хлопчиків привезли скутими по п'ятеро в ланцюжку, їм одного вечора справді пощастило втекти й раніше від вартових добігти до святилища, а незабаром туди зійшлося й чимало остров'ян. Натхнені зненавистю до корінфців та близькістю великої богині, вони один з-поперед одного закликали жерців, щоб суворо дотримували привілею храму й не відмовляли втікачам у притулку. І корінфці все-таки злякалися гніву богині й не зважилися похопати з храму дітей.

Зате ж не давали їм і їсти.

Так минули наступний день і наступна ніч. А потім вигадливі самосці придумали зумисне для цього випадку свято: спочатку дівчата й хлопці співали й бралися в священний хоровод, а потім дарували всім прочанам храму сезамові пряники з медом.

Поволі сплигло літо й почався місяць боедроміон, коли корінфці несподівано вибрали якорі й попливли на захід. Самосці довгенько сушили собі голови причиною такого несподіваного відплиття, аж поки з Корінфа надійшла звістка, що нарешті перестарілий тиран помер.

Самосці негайно відвезли врятованих дітей на Керкіру, котра, як і Самос, Лесбос та ще кілька островів, знову здобула державну самостійність.

Періандра називали одним із семи наймудріших у світі людей, але після його смерті ніхто так і не зміг згадати, за що ж тирана названо аж таким ото мудрецем. Еллін Солон дав афінянам справедливі закони, скіфський царевич Анахарсіс вигадав

тліючий трут, ножне гончарне коло та дворогий якір; а чим обдарував людство Періандр? Хто назвав його одним із Семи Мудреців Світу?

Мабуть, він сам.

Бо коли в руках людини необмежена влада, ця людина сама собі здається мудрішою за всіх, через те й іншим велить величати її одним із семи корифеїв, навіть корифеєм усіх мудреців і наук.

Убивці вітрів

Троє старійшин племені насамонів, коли на небі з'явилися перші зірки, вийшли з села й знайомою дорогою подалися до селища своїх предків. Розпечені за день надгробки швидко хололи й випромінювали приємне тепло. Кожен старійшина легко розшукав могилу батька, підігнув коліна й сів поряд на випаленій сонцем траві, потім поклав на теплу брилу старечі руки й заходився пошепки вихвалити достоїнстві похованого. Коли ж попружнішав напахчений пісками пустелі вечірній вітерець, усі троє один по одному вмостилися спати на надгробках, поклавши під голови згортки козячих шкур, щоб над ранок, як із неба впаде холодна роса, було чим укутатися.

Проте над ранок замість сподіваної роси випав короткий дощик і не дав доспати до сонця.

— Добрий знак, — сказав перший старійшина й звернувся до другого: — Ну, розповідай свій сон.

— Мені нічого не снилося, бо не заснув до самого ранку.

— А мені приснився старезний шолудивий шакал, — повідомив наймолодший старійшина.

— Теж непоганий знак, — озвався найстарший. — А я бачив уві сні диких кіз.

На вчорашньому вічі плем'я доручило цим трьом старійшинам поворожити над батьківськими могилами, в який бік посилати гінців: понад берегом Великого Сірту чи через пустелю. Пращури показували дорогу в піски — шакали й дикі кози жили в пустелі. Старійшин трохи бентежив тільки вранішній несподіваний дощ — дощі напочатку літа тут випадали надзвичайно рідко, але згодом усе стало на свої місця. Сьогоднішній уранішній дощ не натякав на західну дорогу понад морем: просто це був дуже чіткий знак, що гінці-вивідники не помруть у пустелі від спраги. Про те саме свідчили діти пустелі — кози та шолудивий од старості шакал.

— Так і розтлумачимо наші сни людям, — погодилися всі троє й рушили до села.

А вранці наступного дня в пустелю подалося троє молодих воїв.

Плем'я виряджало їх у таку небезпечну дорогу не від доброго життя.

Насамони споконвіку жили широкою смугою понад Великим Сіртом, пасучи на приморських луках стада напівдиких невибагливих кіз. Улітку залишали худобу під наглядом найстаріших, а все плем'я вирушало до самої осені на далекі полудневі горби, де росли дуже родючі фінікові пальми. Тим часом жінки з малими дітками та старі, які не могли йти на збирання фініків, ціле літо виловлювали й сушили сарану: з неї взимку варили на молоці смачну поживну кашу. Так насамони й жили на фініках, сарановому борошні та козячому молоці. Не цуралися, звичайно, й козятини та риби з Великого

Сірту, а коли щастило — то й дичини.

Тоді на їхніх пасовиськах з'явилися псілли.

Це плем'я прийшло з боку Єгипту, пришельці вміли вирощувати сорго та ямс, рихлячи землю мотиками з волячого рога й поливаючи водою.

Насамони досі ніколи нічого не сіяли на своїй землі, земля виявилася на диво плодюча, і якщо спочатку псілли не заважали насамонам пасти кіз і ловити сарану, то за кількадесят років так розплодилися на щедрих угіддях, що перемотичили під посів найкращі гони насамонських пасовиськ. Тепер насамони дивувались, як же й коли сталося так, що біля кожного насамонського села виросло село псіллів. Пізно було хапатися й за списи та мечі — адже свого часу впустили псіллів на свою землю цілком добровільно. Рада тепер могла бути лиш одна: шукати нових земель і виселятись, так постановило й віче позатого дня. Через те троє молодих дужих насамонів і вирушили в пустелю.

В насамонських переказах говорилося про те, що по той бік Лівійської пустелі світ не кінчається, там нібито теж є річки та озера й росте трава, однак людей обмаль, та й ті не мають чи то ніг, чи то рук. Тепер молоді насамони йшли і думали, що краще було б, якби ті люди виявилися безрукими, бо безрукий не може завдати тобі шкоди ні списом, ні мечем, а ногами хай собі вистрибує скільки завгодно.

— Зате ж від безногого легше втекти, — промовив задній.

— А якщо в них єгипетські луки? — заперечив середній насамон.

Від стріли з мідним наверхшам справді далеко не втечеш, подумав третій, передній, але він був наймовчазніший і нічого не сказав. Його звали Сасанаса, середнього — Лан, а заднього — Ва-гор.

Увечері вони були на тих пагорбах, де росли фінікові пальми й кінчалась їхня земля. Далі починалася велика Лівійська пустеля — володіння Бога Вітру та Бога Піску. Сасанаса підійшов до останнього джерела й набрав води в пригорщу. Лан і Ва-гор зрозуміли його без слів — по черзі нахилились і висьорбали з пригорщі воду. За цією найврочистішою для насамонів клятвою була смерть. Уранці вони поналивали міхи водою й увійшли в пустелю, — вороття назад уже не було: вони мушили вмерти або знайти для племені вільну землю.

Йдучи на південь і на південь, насамони за місяць дісталися страшенно високої гори. То мало бути житло Бога Південного Вітру, бо гора була вся біла й над нею вився дим. Цей дим насамони бачили ще цілий тиждень, поки в одному бурдюку лишалась вода. А вже наступного тижня вони помирали від спраги, й коли їхні сили були на межі, несподівано на небі з'явилася чорна хмара.

Незабаром знявся вітер і з неба тисячами бурдюків линула вода. Насамони ловили живильні краплі пригорщами й порепаними вустами, по землі з баранцями та бульбашками текли струмки, але все це скінчилось так само швидко, як і почалось, і коли вимучені спрагою насамони схаменулися, хмара вже відпливла.

Вони впали в розпач, бо не встигли розмочити порепаних вуст, пити хотілося ще дужче. Проте мушили якось іти далі вперед. Щойно таке невичерпне водяне море де й

поділося, безслідно поглинуте піском. Та коли насамони ще задовго до вечора ледве плентали, Ва-гор несподівано прохрипів: Річка...

Насамони — де й сили взялися — кинулись туди. Тісним і досить глибоким мертвим річищем, що звивалось поряд уже кілька днів підряд, перекочувалися каламутні хвилі, жовті, аж наче масні. Насамони позанурювались обличчями в воду й почали пити по-звірячому, а коли нарешті знесилено відкинулися на узбережну смужку мокрого піску, їх люто знудило.

— Бо вода дуже солона, — сказав Лан. Серед усіх трьох він здавався найслабшим.

Дошовиця розчинила в собі всю сіль піску й стала непридатною для питва, хоча бурхала під ногами цілою річкою. Серед ночі Сасанаса підвівся й понабирав повні бурдюки, а коли товариші прокинулись і здивовано глянули на нього, він похмуро пробурчав:

— Як знайдемо кращу, цю виллемо.

Й першим піддав собі на плечі свого бурдюка.

А річка за ніч повністю висохла.

До самого обіду насамони не відіткнули жодного бурдюка, та коли сонце стало над головами, першим ковтнув трохи води Ва-гор. Цього разу шлунок не дуже обурювався, й Ва-гор сказав:

— Ми ж усі куштували морську воду з Великого Сірту.

Ті двоє також потяглися до своїх бурдюків, а Ва-гор почав хвалити досвідченість їхнього ватажка Сасанаси.

Насамонів урятувала ця огидна солоно-гірка вода, бо після того, як спорожніли бурдюки, вони ще три доби йшли піщаними та кам'яними полями, ледве втримуючи душу в зубах.

Аж потім перед очима в них засиніло неосяжне озеро.

Це мала бути та омріяна земля, задля якої насамони два місяці конали від спеки й спраги. Навсібіч від озера розлого буяли зелені луки, чорніли непроглядні ліси та пальмові гаї. Насамони попадали під кошлатою пальмою й послули.

Першим од відчуття підсвідомої небезпеки прокинувся Ва-гор, але було вже пізно. Навколо них стояли озброєні списами й сокирами десятки людей. Хоча вони здавались нікчемно дрібненькими проти високих кремезних насамонів, та троє зроду не впоралися б із стількома, до того ж Сасанаса й Лан спокійнісінько спали. Один з дрібнотілих кивнув до Ва-гора збудити послулих товаришів. Сасанаса й Лан повелись дуже спокійно, й це, можливо, врятувало всіх трьох. Дрібнотілі виявились людьми допитливими й гостинними. Коли їхній вождь збагнув, що насамони прийшли до них з миром, він оддав їм навіть їхні списи та мечі, насамонів напоїли й нагодували, але мови одні одних ніхто не розумів.

Насамони прожили в гостях од нового до нового місяця, й усі ці тижні Сасанаса думав про те, як сприймуть дрібнотілі люди майбутніх сусідів-насамонів, якщо ті зважаться перейти через пустелю й оселитися в цих чудових краях. Він уже встиг збагнути, що поблизу немає племен великих людей, а цих дрібнотілих: зовсім трошки.

А чи не вийде й тут так, як вийшло в нас із псіллами, думав він, бо насамони свого часу теж прийняли псіллів гостинно й доброзичливо, а тепер кинулися шукати собі нових земель.

Сасанаса багато разів підсідав увечері до вождя дрібнотілих і при світлі вогнища намагався з'ясувати його думку, проте за минулий місяць він вивчив тільки десяток чужих слів, а як ти скажеш "пустеля", "тиснява" чи "переселення"? Він насилу пояснив, що час повертатися додому. Спершу це навіть образило вождя, бо той пишався перед сусідніми племенами своїми велетами, які вміли так далеко метнути спис, що наздоганяли й найпрудкішого зайця. Та потім вождь змирився й притих, а на прощання подарував кожному насамонові сережки з озерних перлів, яких у Великому Сірті ніхто зроду не ловив.

Дрібнотілі виряджали насамонів усім племенем і йшли за ними цілий тиждень, і цілий тиждень насамони не знали браку їжі та води, а потім, навчені гірким досвідом, взяли в дорогу кожен по два бурдюки.

Так вони щасливо дісталися захмарного житла Бога Південного Вітру, під яким було доста джерел. Лишалася ще половина дороги, але це для насамонів Було вже мовби спусканням з гори, додому підштовхував навіть попутний південний вітер, круто замішаний на піску.

Мало не загинули насамони від спраги тільки днів за два чи три від рідних країв. Піщана буря виявилася такою лютою, що не могли стояти на ногах, ледве не задихалися від піщаної куряви, небо й земля стулялись до купи й намагалися розчавити трьох украй виснажених юнаків. Найприкріше було загинути на порозі рідного дому, й зневірений Сасанаса сказав:

— Таке іноді траплялося й з іншими насамонами!

Він щосили кричав, але піщана буря вила тисячами шакалів, через те Сасанасу не чув ні Лан, ні Ва-гор, хоч усі троє лежали головами під однією козячою шкурою. Сасанаса мав на увазі те, що небо й земля вже не раз отако стулялись, про це йому розповідав іще дід. Таке стуляння означало, що боги проти замірів людей, а це ще дужче непокоїло Сасанасу. Невже старійшини тоді неправильно витлумачили свої сни?

Але Бог Південного Вітру та Бог Піску врешті стомились, а може, їм просто набридло мучити трьох смертельно виморених і до всього збайдужілих людей, бо хвилі піску в повітрі пом'якшали. Надвечір вітер зовсім ущух. Але насамони вирішили не лягати, а йти цілу ніч, бо бурдюки їхні спорожніли, та й від раптового похолодання ніхто б однаково не заснув. До того ж уночі менше катувала спрага.

Так потім вони робили ще дві доби: вдень пересиджували під скелею чи за барханом, де не так пекло, а перед заходом сонця вирушали в дорогу. А згодом боги зглянулися й послали їм великий кокосовий горіх. Він виявився майже стиглий, це додало насамонам потроху сил, бо вже закінчилася вся їжа, якою їх наділили були дрібнотілі люди на зворотний шлях.

Тож насамони дійшли до фінікових гаїв свого племені. Плодів на пальмах уже не було — одноплемінці давно пообтрушували, і все-таки виснажені насамони пролежали

під пальмами цілих три доби, відпиваючись джерельною водою.

Додому вони прийшли з караваном єгипетського купця.

Одноплемінці зраділи своїм гінцям-вивідникам, разом із тим повідомили їм досить неприємну новину: Бог Південного Вітру висушив усі річки та озера країни, попереду напівголодна зима, а в псіллів — просто голодна, бо згорів од лютої посухи весь їхній урожай.

Серед насамонів ходила чутка, нібито псілли збираються йти війною проти якихось вітрів, але достеменно ніхто нічого не відав. Та якось до Сасанаси завітав старійшина сусіднього села псіллів і заходився розпитувати про подорож за піски.

— А то правда, нібито ви бачили житло Бога Південного Вітру?

— Щось бачили, та, може, не те, — відповів ухильно Сасанаса.

— Повинна бути біла гора, а з гори — дим.

Вони справді бачили там, далеко-далеко, білу гору, а з гори валував дим, і Сасанаса це підтвердив.

— А сережки ти приніс теж із тих країв? — спитав старійшина псіллів.

— З тих...

Старійшина дістав з-за пазухи таку саму перлину, підніс її до вуха Сасанаси й сказав:

— Така самісінька, як і в мене. Значить, він живе там.

Потім заходився докладно розпитувати дорогу. — Щоб дійти до тієї гори, — застеріг Сасанаса, — треба дуже багато води!

— А ми наберемо багато.

— Багато — це мало! — розхвилювався Сасанаса. — Треба дуже-дуже великі бурдюки!

— Ми візьмемо ще більші! А в нашого шамана є така стріла... — почав був старійшина, а тоді схаменувся й нічого далі не пояснив про ту стрілу.

Сасанаса ще дужче розхвилювався. Й не тільки через дурощі цих темних людей, які вирішили, буцім людина може змагатися з Богами Вітрів. Сьогодні він одкрив важливу таємницю псіллів...

Напівголодні насамони дожили до весни, а по псільських селах багато людей вимерло, й коли насамони вже готувалися переганяти на весняні пасовиська поріділі стада своїх кіз, у псільських селах знову заговорили про війну з Богом Південного Вітру; насамони вже були й забули про ті осінні нахваляння нерозумних людей.

Коли почали котитися кози, все плем'я псіллів зібралося в дуже важливий для себе похід. Якщо вони вб'ють Бога Південного Вітру чи бодай зіб'ють з нього пиху, то цей злий бог уже не зважиться випивати всю воду з їхніх річок та озер. А вони вірили в повну перемогу.

Села псіллів порожніли, за чоловіками йшли навіть діти та жінки, худі й виснажені голодом. У селах полишалися тільки геть немічні діди й баби. Кожен псілл мав за поясом бурдюк на воду, якою вони мусили запастися з останніх перед пустелею джерел, а насамони, наставивши долоні дашком, дивилися вслід нескінченній вервечці

псіллів і тільки розводили руками.

Весна була спекотна й суха, ще сухішого сподівались насамони літа, бо посухи понад Великим Сіртом тривали по двоє та по троє літ. Треба було заготувати якнайбільше саранового борошна, щоб, коли й не вистачатиме м'яса та молока, була бодай лемішка.

В таких клопотах і промайнула весна. Залишивши кіз на зубожілих клаптиках луків понад Великим Сіртом, старі та малі взялися до сарани, решта ж насамонів подалась трусити фініки, що росли аж на околицях їхньої землі. Дехто вже почав виглядати з походу псіллів.

— Уже час їм повертатися, — сказав Ва-гор.

Сасанаса, як завжди, змовчав, за нього відповів Лан:

— Бог Південного Вітру переможе дурних псіллів. А чого Сасанаса мовчить?

— Людина не може перемогти бога, — буркнув Сасанаса.

— А якщо проти одного бога зразу багато людей? Сасанаса махнув рукою, тоді так само зробили Лан та Ва-гор. Цієї зими Сасанасу обрали до числа молодших старійшин, хоч він іще не мав жодної жони — тільки збирався вперше одружуватися. Розум Сасанаса мав, але про псіллів і з таким розумом нічого не можна було сказати.

Тим часом вітер не вщухав удень і вночі. Це можна було розуміти по-різному. А потім одного вечора він ущух, уночі була перша за ціле літо справжня злива, вітер повіяв з моря, верховий, і насамони вже не знали, що й думати. Перші псілли з'явилися після п'ятого дощового дня. Насамони дивились на понівечених пустелею людей і нічого в них не питали, а ті мовчки плентали до своїх спорожнілих сіл.

— Що вони тільки їстимуть узимку, — сказав Лан. — Он яка лев'яча трава буяє на їхніх нивах!

— Травою людського черева не натопчеш, — погодився Ва-гор.

А Сасанаса тільки глянув у бік пустелі. Плем'я лаштувалось вирушати на нові землі з початком зими, коли сонце качатиметься десь там, поза великою Лівійською пустелею, тут бодай вряди-годи випадатимуть дощі, а плем'я запасеться достатньою кількістю їжі.

Тепер же можна було сподіватися всіляких змін.

Шостого дощового дня з пустелі приплентало ще зо п'ять десятків псіллів, і тоді Сасанаса вже спитав у них сам:

— Більше ніхто не врятувався? Псілли тільки покрутили головами:

— Ніхто...

Вже згодом насамонам стали відомі подробиці. Багато псіллів загинуло ще дорогою в той бік, діти падали як мухи під ударами сонячного проміння, сконало від спраги чимало дорослих чоловіків і жінок, але переважна більшість дійшла до захмарної оселі Бога Південного Вітру. То була справді вона: так змальовувалась оселя і в переказах псіллів. Біла гора, а з гори — дим. Однак до гори ніхто не зміг долізти, вона була закута в кригу та вічні сніги. Дехто хотів уже повертатись тією самою дорогою додому, але решта вирішила дістатися знайденої Сасанасою та його двома товаришами щедрої

землі. Однак почались нескінченні піщані бурі; майже всі псілли залишилися в чорних пісках. Так покарав їх усемогутній Бог Південного Вітру.

Так і насамонам відпала потреба кидати рідну землю й переселятися в чужу, бо кожна земля любить своїх діток, а чужих рано чи пізно відкидає геть.

Лівія та лівійці

Ця історія, певно, подобається і йому, бо Геродот раптом знімає з голови крилатий петас і заходжується пильно його роздивлятися. Я вже знаю його рефлекс і мовчу. Він спершу повісить петас на коліно й аж потім обізветься. Але цього разу, тримаючи капелюх у руці, він махає собі ним, як віялом, розігрівшись від самої згадки про вбивчі лівійські вітри. Я змушений порушити мовчанку перший.

— Раніше ти начебто полюбляв носити кюне — шапочку з собачої шкіри...

Але він пускає мою репліку повз вуха й каже своє:

— Я зроду не бачив здоровіших людей за лівійців. Мені розповідав один їхній жрець, нібито всі людські недуги — від флегми, а флегма, як відомо, збирається в голові. То лівійці що роблять? Коли дитина ще мала, беруть жмутик овечої вовни, — тільки щоб була з сіркою, брудна, — запалюють і припікають дитині скроні. Тоді флегма в тілі не стікає вниз. Через те в лівійців на скронях сліди від опіків... Інший же лівієць мені казав, ніби вони не їдять яловичини й од того такі здорові. Свинини, до речі, теж не їдять. Колись лівійці з дельти Нілу запитали в оракула бога Аммона, з якої це речі вони мають не їсти того та того, адже вони не єгиптяни, в них своя мова й свої боги. Оракул же відповів тим лівійцям: уся земля, яку в повінь заливають води Нілу, — це Єгипет, по-їхньому Хем, і все населення в тій землі — єгиптяни, незважаючи на мову та богів. З дельти Нілу звичай не їсти коров'ячого м'яса поширився на всіх лівійців. Причина ж, як на мене, дуже проста: велика повага до єгипетської богині-корови Ісіди. Цієї заборони дотримують навіть жінки з тамтешніх еллінських міст.

— Ісіда — богиня єгипетська, — нагадую гостеві.

— Боги скрізь одні й ті самі, — відповідає він.

Це вже не вперше. Він мав лише додати, що ті самі небожителі мають у різних народів різні імена. Це я вже зтямив. Тоді він сказав, ніби одні й ті самі божі імена бувають у дуже віддалених народів. Елліни, мовляв, запозичили в єгиптян імена майже всіх богів, навіть Афіни й Посейдона. А я заперечую йому — наша наука це вже давно спростувала: Афіну, Зевса, Посейдона та інших нібито "олімпійців" насправді породив ще доеллінський, прадавній Крит.

— Це ви вже вирішили остаточно? (Геродот сипле скалочками з віч.) — Вважати себе мудрішими за інших небезпечно.

— Відома істина, — згоджуюсь я.

— Що правда, то правда. І все-таки цю істину кожен відкриває для себе сам. Знаєш, що розповідають карфагеняни про лівійців? Розповідають, які лівійці дурні, бо їх можна, мовляв, обкрутити кругом пальця. Цю історію я чув із перших вуст... Навантаживши корабель усілякими виробами, карфагеняни везуть їх до лівійців аж за Гераклові стовпи. Земля там взагалі пустельна, проте понад крайнім західним берегом Лівії живе

чимало людей. Туди карфагеняни теж плавають торгувати. Вивантаживши товари на берег і розклавши їх рядочками неподалік води, вони знову сідають на корабель і відпливають далеченько в море, а тоді підпалюють кіптявий смолоскип. Це знак для лівійців, що кожен може підійти до берега й купити все, що впаде в око. Лівійці вилазять зі своїх криївок і довго блукають поміж тих карфагенських див. Зрештою кожен щось там вибирає й кладе поряд з уподобаним скільки там золота. Потім знову всі ховаються в дюнах чи в кущах. Карфагеняни вертаються й пильно оглядають кожну річ. Коли їм здається, що за те чи те покладено достатньо золотих зернин, вони лишають товар і беруть золото, а самі — знову на свій корабель. Коли ж лівійці оцінили їхній виріб надто дешево, карфагеняни все одно вертаються на корабель, але не торкнувши ні товар, ні золото. Торги кінчаються тільки тоді, коли лівійці дають достатньо золота.

— То в чому ж полягає глупство лівійців? — питаю я.

— Карфагеняни вважають, — відповідає Геродот, — нібито в лівійців можна видурити скільки завгодно того золота.

Я ладен змиритися з несусвітньою наївністю лівійців і дипломатично мовчу, а Геродот бачить мої страждання, — бо не можу ж я бути на боці визискувачів-купців, — і знову сипле на мене з очей отими лукавими скалочками сміху.

— Я теж ніколи не ставав на бік гладких! — Він точно вгадує мою думку, й між нами знову запановує мир. — Послухай-но іншу історію, а тоді вже суди, розумні чи дурні діти Лівії... Еллінську колонію Кірену в тій землі було засновано так: піфія напроорочила заїкуватому ферейцеві Бату, що він має заснувати в Лівії місто й стати там царем. Ферейці спорядили кілька кораблів і попливли в Лівію шукати доброго місця. Якийсь там клопоть вони зрештою знайшли, але він виявився зараженим пропасницею. Через два роки ферейці вирушили шукати щастя біля інших берегів (спочатку хотіли були повернутися до рідного острова Фери, але співвітчизники завернули їх назад хмарою стріл). Тоді Боги Вітрів спрямували судна Бата в чудову лівійську область Азіріду, де була річка й мальовничі поля та ліси. Батові та його ферейцям пощастило відтіснити лівійців од берега. Тут колоністи прожили шість літ, усе складалося просто чудово, селище розрослося, але переможені лівійці переконали еллінів, що з півдня знову насувається пропасниця й треба тікати геть, а на узбережжі, мовляв, повно ще мальовничіших і родючіших урочищ. І викликалися провести туди еллінські кораблі. Бат і його люди охоче згодилися, а лівійці все розраховали так, щоб найкращі береги проминати серед ночі. Далеко на заході лишився Великий Сірт, а мандрам не видно було кінця-краю, елліни висадили своїх лівійських провідників на берег, та й самі далі не попливли. Ділянка виявилась незрівнянно гірша від попередньої, тільки й того, що поблизу була прісна вода. Тут ферейці й заснували свою колонію, назвавши її Кірена... Ну, розумні лівійці чи дурні? А знаєш, як звалося те плем'я? — Геродот лишає мені на вгадування не більше п'яти секунд. — То були знайомі вже тобі насамони.

Я мовчу. Про козопасів насамонів не важко було здогадатись, але мій гість не все сказав, тож тепер крутить капелюха на пальці й робить свої висновки:

— Дурнішими виявилися карфагенські купці, що торгували з лівійцями за Геракловими стовпами. В тих лівійців золота кури не клюють, і воно дуже дешеве. Як добувають золото інди — чув?

Я читав про це в його "Історії", але мені цікаво почути живу розповідь з його вуст, і я зумисне невиразно стенаю плечима. Він не звертає уваги на такі тонкощі й веде:

— Є в країні індів дуже особлива піщана пустеля. Особлива вона тим, що в ній водяться величезні мурахи, кожна з них убільшки майже як пес. Купці розповідають, нібито кількох таких мурах тримає на цепу в своєму палаці сам перський цар: уранці він любить їх дробити довгою залізною палицею, а вони від люті аж гарчать. Отже, ці мурахи риють собі в пустелі нори, вигрібаючи нагору цілі кучугури піску, багатого на золото. Інди ж їздять у пустелю по той пісок, запрягши у візок дужу верблюдицю, в якої вдома лишилося маля, та двох самців на підпряжку до неї. Інд виїжджає з дому в такий час, щоб бути біля мурашиних нір у найдужчу спеку: тоді мурахи розморені й не вилазять з-під землі. Ну, а сонце там пражить немилосердно. Інд в'їздить між крайні кучугури й набирає повні мішки того піску, а потім чимдуж поспішає додому. Але мурахи теж відчувають людський дух, вилазять з нір і кидаються в догоню, — вони страшенно прудкі, прудкіші за будь-яку тварину. Коли б інд не встиг вихопитися вперед, поки повилазять з нір сонні мурахи, він би зроду не зміг од них утекти. Але й з таким випередженням утекти не просто. Верблюдиці витриваліші й бігають швидше за самців, через те інд одного по одному відчіпляє верблюдів і кидає їх на розтерзання переслідувачам. У верблюдиці ж удома лишилося дитинча, тож її не доводиться особливо й підганяти, сама щосили біжить. Волею богів околиці екумени надаровані найбільшими природними багатствами, ніде немає щедріших покладів золота й коштовних камінців. Найкрайнішими народами на Сході й на Заході є інди та лівійці, а в лівійських племен по той бік Гераклових стовпів теж золота кури не клюють. Ці люди добувають коштовний метал ще легше й без жодного ризику: вони дістають його з дна озер. Дівчата прив'язують до кінця довгого мотузка жмутик гусячого пір'я, вмоченого в смолу, відпливають човном од берега, спиняються й опускають те пір'я аж на дно, вкрите товстим шаром мулу. Коли потім витягають пір'я на борт човна, кожна пір'їнка виявляється рясно обліплена зернистим золотом. А вже як цього позолоченого пір'я назбирується добра гора, лівійки його підпалюють. Смола та пір'я йдуть за вогнем, а золото лишається: бери скільки хочеш та неси карфагенським купцям. То хто ж кого обводить кругом пальця? — сміється Геродот, бере свого крислатого капелюха й крутить його на пальці.

— Ти питав мене про цей капелюх? Без такого ширококрисого петаса в Лівії довго не намандруєш!

Хто допоможе Демаратові?

Коли Левтіхид переступив поріг, усі п'ятеро ефорів-суддів уже знали про його намір позиватися з царем Демаратом, тож найстаріший ефор сказав:

— Присягнися!

Позивач ступив іще кілька кроків і поклав руку на край вівтаря, тоді почав

називати себе й своїх предків до п'ятого коліна:

— Я, Левтіхід, син Менара й онук Агіса, нащадок Прокла й Арістодема, тріакадарх спартанського Війська Трьохсот, присягаюся цим гарячим вогнем Зевса Лакедемонянина, що в моєму позові не буде й слова брехні!

Він одступив на крок і почекав дозволу сісти, але найстаріший ефор з недовірою в голосі сказав:

— Клятва неповна...

Левтіхід збагнув думку старійшини й знову приступив до вівтаря:

— Хай спостигне люта Зевсова кара мене й моїх нащадків до п'ятого коліна!

— Це вже зовсім інша річ, — мовив старійшина й посвідчив присягу перед людьми та богом, поклавши обидві долоні на вже охололий попіл скраю вівтаря. Тепер позивач мусив говорити тільки правду.

Ефори знову зішлись наступного дня, гукнувши на слухання також обвинуваченого царя Демарата. Коли цареві сказали про Левтіхідів позов і замах на його царське звання, Демарат реготнув і поклявся ще страшнішою клятвою:

— Якщо правим виявиться Левтіхід, я зніму діадему з голови й навіки покину Спарту!

Жахливішої клятви справді не було. До того ж ефорам стало відомо й інше: нібито Левтіхіда хтось нацьковує проти царя Демарата, але свідків ефори не мали. А що Левтіхід ладен стерти Демарата з лику землі, це було відомо кожному спартіатові. Зненависть між ними спалахнула цієї зими, перед каральним походом проти острова Егіни, який схилився до дружби з перським царем. Левтіхід був уже немолоденький, мав двох дружин, а Зевксідам, його син від першого шлюбу, нещодавно помер, лишивши по собі вже дорослого сина Архідама. Від другого шлюбу синів у Левтіхіда не було, була тільки донька, чотирнадцятирічна Лампіто, яку Левтіхід віддав за свого ж онука Архідама. Коли ж і друга дружина померла й Левтіхід став подвійним удівцем, то заслав сватів до п'ятнадцятирічної доньки Хілона Перкалі.

Але на святі Великих Діонісій з Перкалою познайомився Демарат. Він щойно вийшов із віку безправного воя-ірена; оскільки його батько — цар Арістон — помер, він мав стати замість нього другим царем Спарти, разом із Клеоменом. Демарат підмовив дівчину вийти до нього вночі, після чого її в батьківському домі більше не бачено. Хілон спочатку шаленів, але, не мавши іншої ради, розладнав заручини з Левтіхідом і згодився на шлюб доньки з молодим царем. Ну, а Левтіхід присягнув помститись молодому цареві.

В Спарті споконвіку було по два царі — ще від часів завоювання Пелопоннесу дорійцями. Хоч відтоді минуло стільки сторіч, одного царя й досі давав Спарті дорійський рід Евріпонтідів, а другого давали Агіади — ахейський царський рід. Спартанці охоче дотримували цього звичаю, насамперед через те, що царі дуже рідко мирилися між собою, від чого вигравав народ.

Клеомен і Демарат не становили винятку. Клеомен зненавидів свого нинішнього напарника ще тоді, коли другим царем був Демаратів батько. Ну, а Левтіхід після

одруження Демарата сушив собі голову тим, як помститись молодому суперникові; на допомогу несподівано прийшов старіший цар Клеомен.

Тепер Левтіхід присягав перед ефорами смертною клятвою, незважаючи на підсвідомий страх, бо винагорода могла бути найнесподіванішою. Але про це знали тільки він та старший спартанський цар. Ефори ж лише здогадувалися.

Сьогодні тут були обидва царі, та Клеомен з байдужим виглядом сидів у кутку й досі не озвався словом. Нервово совався тільки молодий цар.

— Тепер підійди ти й скажи все, що знаєш, — кивнув ціпком на Левтіхіда старший ефор. — Говори коротко й чітко.

Левтіхід підвівся й оголосив:

— Демарат не має права носити діадему царя Спарти. Його батьком не був покійний цар Арістон.

— Хто це може потвердити?

— Один старий спартанець. Тридцять років тому він був ефором, — відповів Левтіхід.

— Хто це такий і скільки йому років? — запитав той самий ефор.

— Це я, ефоре!

Всі озирнулися на голос і побачили вбраного в довжелезний пеплос горбаня. Це був головний жрець храму Зевса Небесного Александр, син Александра. Ніхто з присутніх уже й не пам'ятав, коли цей горбань був спартанським ефором, бо ефора обирають раз у житті всього на рік, та й ефорів п'ятеро.

Один із нинішніх ефорів дістав зі скрині збірник декретів і заходився перебігати очима довгий сувій.

— Ефор Александр, син Александра, онук Горгія значиться в списках під другим роком 63-ї Олімпіади, — нарешті оголосив він.

— Говори, Александре. Але спершу присягни! Жрець Зевса Небесного поклявся перед вівтарем Зевса Лакедемонянина й дзвінким голосом проказав:

— Ми сиділи на цих самих лавах — усі п'ятеро ефорів і обидва тодішні царі. Прибігає раб і каже цареві Арістону, що його дружина Діодора породила дитя... — Александр обернувся горбом до ефорів і кивнув у бік Демарата: — Те дитя тепер стало одним з наших царів... Отож коли раб сказав цареві Арістону, що в нього народився син, цар Арістон глибоко зажурився і вигукнув: "То не моє дитя!.." Й чимдуж побіг до свого дому. Свою царицю він страшенно ревнував, бо Діодора була найвродливіша жінка Спарти. А потім я сам згадав день їхнього весілля й пожалів нашого царя: Діодора явно не любила Арістона!.. Оце й усе, що я мав сказати шановним ефорам.

Головний жрець храму Зевса Небесного знову показав горб суддям і рушив до дверей, але Демарат мовби прибав його своїм голосом до підлоги:

— За скільки купив тебе Левтіхід?

— Я не торгував собою замолоду, хлопче, а тепер для цього взагалі старий! — промовив жрець і з гідністю поніс надвір перекинутий через горб довгий храмовий пеплос.

Молодий цар Демарат, який досі все сприймав з легковажністю людини, певної своєї непогрішної правоти, на якусь хвилю завагався. Та це тривало лише мить. Коли заворушилися приголомшені розповіддю горбатого жерця ефори, він, навіть не глянувши в бік старшого царя Клеомена, сказав:

— Усім відомо, хто промовляє вустами мого родича Левтіхіда.

Й рішучим кроком вийшов услід за горбатим жерцем. Ефори ж та решта присутніх на раді людей мимоволі згадали той радісний для всіх лакедемонян полудень, коли судді вручали Демаратові лавровий вінок. То були інші судді й інше місце, та й усі були тоді молодшими рівно на шість літ. Діялося те на присвячених дванадцятьом головним богам священних іграх у славному місті Олімпії. Демарат став єдиним спартанським царем, який уславив співвітчизників перемогою на запряженій четвериком колісниці. Тоді ще був живий його батько цар Арістон.

Тепер Демарат сам став царем і мусив захистити його пам'ять. Клеомен люто ненавидів Арістона й увесь ахейський царський рід, а після походу на Егіну, де він виявив себе як жорстокий кат, поклявся спалювати Демарата перед Спартою, бо Демарат не схотів проливати крові безневинних егінян.

Удома молодий цар пішов на жіночу половину й усе розповів матері. Цариця-вдова Діодора зняла руки до стелі й закликала на голови Левтіхіда й Клеомена прокляття всіх олімпійських богів. Хоча цариці вже минуло сорок вісім років, їй незнайома людина ніколи не дала б і сорока. Вона й досі була надзвичайно вродлива. Рабині густо обкрутили її чорне лискуче волосся золотим шнурком, піднявши вгору; на ній був ясно-білий, оторочений золотим меандром ляний гематіон, а з так урочисто зведеними вгору молодими руками вона здавалася просто богинею. На мить забувши, чого сюди прийшов, Демарат милувався матір'ю. Потім він сказав:

— Чому ти ніколи не розповідала мені про себе та про мого батька?

— О, сину мій!.. — несподівано страдницьким голосом, заламавши руки, вигукнула Діодора, проте з виразу її очей Демарат збагнув, що сьогодні має статися несподіване: мати нарешті порушить невідомо ким накладену заборону й відкриє довго приховувану таїну.

Мати ще довго заламувала руки, прикликаючи гнів демонів на голови прихованих і відвертих ворогів, але Демарат поклав собі бути терплячим — і не помилився. Хоча спершу він сказав був матері так:

— Цар Клеомен завзято нацьковує на мене Левтіхіда...

— Може, то й не Клеомен? Ти ж відбив у Левтіхіда наречену, — заперечила мати й виглянула з дверей, чи не вештається поблизу яка рабиня чи служниця-ілотка. — Може, й не Клеомен?..

— Вони один одного варті й хочуть настроїти проти мене ефорів. А я мушу знати все, щоб не клястися марно, зрозумій же й ти... Клеомен даремно нацьковує проти мене нашого родича Левтіхіда, який, коли б мене раптом не стало, мав би право сісти спартанським царем. Я мушу все знати. Коли б навіть виявилось так, що Арістон не був моїм батьком, я б тобі теж словом не дорікнув: не ти перша й не ти остання. Але скажи

мені все, щоб я мав право боронитись або схилити перед долею голову. Хоч гірку правду, а скажи!..

Несподівано Діодора відчула в тих словах загрозу для себе, й син знав, що тепер треба тільки терпляче ждати. По недовгій часі мати справді похнюпилася й здалась.

— Розповім тобі спочатку про себе, — мовила цариця-вдова. — Певно, за гріхи якихось далеких предків, тільки-но з'явившись на білий світ, я завдала своїм батькам великих прикрощів. Ти моїх батьків уже не застав, бо те горе дуже рано поклало їх у домовину. Тато був багатий і можновладний спартіат, його не раз обирали сотником, але дітей у них довго не було. Мама ходила пішки на прощу в Дельфи, тільки тоді народилась я, хоча краще була б і не народжувалась: потворнішої дитини в цілій Спарті не було! Коли тато поніс мене показати старійшинам-геронтам, діди плювалися через праве плече, щоб моє потворство не передалось їхнім онукам. Вони радили кинути мене з тієї скелі за Спартою й випрохати в Гери інше дитя, але тато пожалів мене й не кинув.

А дивитися на мене ніхто спокійно не міг. Була в наших служниця-ілотка Мастра, тож їй мене й віддали, але ця вже не молода жінка несподівано мене полюбила: від жалощів до мене чи від співчуття до моїх нещасних батьків. Мастра щодня носила мене в урочище Ферапну, де починається гора Тайгет, проминала храм Феба й заходила до храму Елени, через яку свого часу десять років точилася Троянська війна. Коли Мастра затримувалася в храмі довше, то часом бачила жінку з білим пеплосом на голові, але та ніколи її не зачіпала. Мастра приносила до вівтаря та кумира Елени мед, оливу та вино, а потім мало не до сліз молила богиню, щоб зглянулася й подарувала мені бодай трохи краси.

Мастра мені потім розповідала, що ключар перестав давати їй для жертвовного узливання оливу, вино та мед. Мастра спочатку намагалась красти, але ключар добре відшмагав її бичем, відтоді Мастра узливала богині тільки молитвою та сльозами. Одного такого надвечір'я в спорожнілому храмі знову з'явилася та жінка з білим пеплосом на голові. Цього разу вона вже підійшла до Мاستри й спитала: "Чия це в тебе дитина на руках?"

Мастра каже: "Хазяйська". А жінка: "Дай подивлюсь". Але Мастра розревлася й утекла з храму, бо мої батьки заборонили показувати мене чужим.

Два дні Мастра не ходила через ту жінку до святилища, коли ж пішла на третій день, жінка з покритою білим головою знову мовила: "Ти все-таки покажи мені дитинча. Я бачу, ти його дуже любиш і дуже страждаєш через нього, тож не бійся — дай подивлюсь".

Пеплос так само низько спадав на обличчя незнайомої, Мастра не бачила навіть її очей, але щось підказувало їй не боятися й порушити заборону господарів. Тож розгорнула пелюшки, а сама ревниво дивиться на незнайому: скривиться від гидливих жалощів чи ні. А та нібито провела пучками від голівки до п'ят нещасної маленької потвори й проказала: "Ну, хай тобі щастить, будеш найвродливішою жінкою Спарти, найбільшою красунею від часів Троянської війни". По тому жінка враз провалилася

крізь землю чи розчинилась у повітрі.

Мастра не дуже вірила жінці з пеплосом на голові, та після цього жодного разу її не стріла. Проте за півроку я стала гарненьким дитям. Тільки мама моя вже того не бачила. Тато був немолодий, після маминої смерті більше не одружувався, так ми з ним удвох і жили. Скільки себе пам'ятаю, побачивши мене, всі захоплено ахкали, а тато пишався й ревнував до всіх. А коли мені минуло дванадцятий, наша хвіртка не переставала рипати від сватів. У Спарті мене прозвали Друга Елена, про мене знав увесь Лакедемон, а згодом почали прибувати свати навіть з малоазійських островів та Криту. Але в нашого сусіди Алкіда був син Агет, на сім років старший од мене, я закохалася в нього й поклялась, що не вийду заміж ні за кого іншого. Це було того дня, коли він став переможцем серед борців на Олімпійських іграх. Агет і татові припав до душі, а був же він ще й улюбленцем царя Арістона: в битві з афінянами Агет урятував цареві життя. Цар не раз потім намагався віддячити Агетові, пропонував йому багато золота й рабинь, але ж наші спартіати над усе цінують чоловічу гордість і гідність: Агет нічого не захотів прийняти від царя.

Коли мені нарешті виповнилося п'ятнадцять, Агет заслав сватів.

Агетів батько Алкід був чоловік досить заможний, більше від нас мав рабів та рабинь, і землю вмів добре доглянути, а на пагорбах Тайгету в нього був чудовий оливковий садок. Тато знав про наше з Агетом кохання й не заперечував: адже я була його єдиним дитям. Обидва дома негайно принесли шлюбні жертви в храмі Гери, а весілля відбулось у день першого весняного молодика.

Мені не треба було далеко переїжджати: моїм новим домом став сусідній з нами дім, та й весілля грали зразу на обох подвір'ях. Першим дружком нареченого був старший спартанський цар (Клеомен щойно сів на другий трон і був значно молодший від царя Арістона). Медовий місяць став найщасливішим відтинком усього мого життя, ми з Агетом по-справжньому кохали одне одного, до того ж обоє вдалися гарні, мов Зевсові близнюки.

Цар Арістон дуже часто приходив до нас у гості, й коли я зі своїми служницями частувала чоловіків розведеним вином, до мене інколи долинали, як цар Арістон скаржитись моєму чоловікові на життя. Цареві вже було ген за сорок, він мав шпакувату бороду й видавався мені підтоптаним дідком, бо мені ж тоді щойно минуло п'ятнадцятий: він за рік до мого народження вже був царем.

Ледве-ледве збіг медовий місяць, як мій чоловік почав повертатися з царського палацу дуже сумним. Я не зважувалася його ні про що розпитувати, та він згодом сказав і сам. Цар вирішив будь-що йому віддячити. Що могла порадити чоловікові така дитина, як я! Я порадила спитати в його та в мого батька. Агетів батько Алкід не сказав батькові ні "так", ні "ні", мій же тато почав розпитувати, що саме та як саме говорив цар. "Запропонував попросити в нього що завгодно, — відповів Алкід, — а він потім попросить що завгодно в мене". Тато мій відповів: "Цар Арістон вирішив справді будь-що віддячити... Я розумію його. Немає тяжчого, коли ти винний комусь, цей борг не дає тобі спокійно спати". Я добре запам'ятала ці татові слова. Потім він сказав моєму

чоловікові: "Ти мусиш на це піти, але це не буде для тебе ганьбою, тобі жоден спартіат не дорікне. То не буде платнею за той твій учинок під Афінами. Ну, звісно, він цар, ти не можеш мірятися з царями, твій подарунок цареві не може бути більшим за його. Але ж ви обмінюєтесь дарунками!" Потім тато після довгих суперечок додав ще одне: "Ти намагайся так повернути справу, щоб в око цареві впала твоя найдорожча річ, сам перед тим вибравши собі найдешевший з його дарунків. Ось тоді різниця між його й твоїм дарунками буде найменш значна".

Це переконало й заспокоїло Агета. Запросивши наступного разу царя Арістона в гості до нас, Агет почав показувати йому всі наші найдорожчі речі, але цар Арістон тільки засміявся: "Яка то ганьба була б для царя Спарти, коли б він брав не даючи! Невже ти хочеш мене знеславити, друже?"

Агет знітився й аж почервонів, а цар Арістон йому й каже: "Спасибі тобі, Агете, вже й за те, що ти згодився. Завтра прийдеш до мене й вибереш собі те, що здасться тобі найдорожчим. Ну, а вже післязавтра можеш знову покликати мене!"

Наступного дня Агет пішов до палацу, цар Арістон водив його світлицями й пропонував узяти кожную побачену там коштовну річ: куту Гефестом зброю Ахілла, важезний Агамемнонів щит, золоті піхви, обсіпану камінням електронову гривну вагою в талант, чотири більші від голуб'ячих яєць смарагди та ще безліч усіляких коштовних речей. Агет вирішив узяти короткий скіфський двосічний меч і круто вигнутий скіфський же лук із ведмежою тятивою. Цар заходився розхвалювати його: "Ти не за роками розумний, даремно ж я тебе так люблю! Скіфські луки — найкращі в світі, про скіфські мечі я вже й не кажу — своїми мечами скіфи голять бороди й голови!.."

Агет засоромився й хотів був узяти якусь простішу річ, але цар тільки весело сміявся: "Друже й рятівниче мій молодий! Невже коли я завтра прийду до твого дому, а мені впаде в око щось дуже для тебе дороге, ти зламаєш клятву й проженеш мене на вулицю, мов шолудивого пса?" Агет підніс руку й поклявся всіма олімпійцями, що нічого не пошкодує для царя, навіть найдорожчого в світі.

За день по тому цар Арістон справді прийшов до нас, та хоч як Агет намагався чимось його зацікавити, він ні на що й бровою не повів. А тоді несподівано показав пальцем на мене. Агет не зрозумів його руху, тож запитав: "Ти не хочеш говорити при моїй дружині?" Цар Арістон відповів: "У твоєму домі мені над усе сподобалася твоя дружина!"

Це приголомшило нас обох. Агет спробував був засміятись, але марно, й лише пробелькотів: "Це — єдине, чого я не можу подарувати тобі, царю Арістоне..." Цар зневажливо скривив уста: "Невже можеш поклястись на вівтарі перед ефорами, наче ти не клявся вчора подарувати мені все, що мені сподобається в твоєму домі?"

Агет зроду не пішов би на таке. Понад усе спартіатові — власна гідність, на вівтар якої можна принести навіть життя.

Так я стала царицею Спарти.

Відтоді для мене мовби світ погас. Та й сам Агет ладен був звести на себе руки, бо найбільшого винуватця вбачав у самому собі. Але не менше за нас обох страждав мій

тато, бо то ж він порадив Агетові не сподіватись підступу з боку царя. Тато пішов у святилище Феба під горою Тайгет і наклав на себе добровільну кару, яку на його вимогу скріпили храмові жерці: не їсти нічого два місяці. Нам він не похвалився про це, та в кожного й свого лиха вистачало. Сказали нам згодом ті жерці. Так я втратила й батька.

Агет спочатку покинув службу в загоні Трьохсот, не ступав і на поріг царського палацу Арістона, за що під тиском того-таки Арістона чи то Народні збори, чи то геронти присудили йому вигнання до Сіракуз. Більше я про нього не чула років двадцять, коли надійшла чутка про його смерть: загинув у битві з сікелійськими піратами.

Ну, це вже через два десятки літ, а перші дні в палаці я ладна була повіситись, та з мене не зводили ока кілька царських рабинь.

Уперше Арістон одружився ще задовго до того, як став царем. Дружина не привела йому ні сина, ні доньки, й коли він після батькової смерті сів на його трон, то прогнав ту дружину й узяв собі іншу. Але ця за стільки років теж не народила цареві дітей. Волосся та борода в нього вже почали сивіти, тоді він побував на нашому весіллі й побачив мене, вирішив прогнати й другу жону й одружитися зі мною. Ти собі тільки уяви: мені було п'ятнадцять років, а йому чи не сорок п'ять! У моїх ровесниць батьки були набагато молодші.

А тоді народився ти. Я й сама мовби вдруге народилася разом з тобою, бо до того вже й не знала, мертва я чи жива...

Демарат перебив материну сповідь:

— Хто ж мій батько — Агет чи Арістон? Цариця Діодора аж здригнулась, і Демарат подумав з припізнілим каяттям, що не мав права перебивати, вона зрештою сказала б і про це. А тепер його знову взяли сумніви. Мати й справді наче скрутилася тугим колючим клубком, наїжачившись голками проти цілого світу. Демарат і раніше знав про те материне заміжжя й підсвідомо відчував, що це не може не вплинути на її подальше існування, однак таких подробиць не чекав і сам. Він спробував знову розворушити матір, вивести її з того настороженого забуття:

— Чому він тоді сказав при всіх ефорах, нібито я не його син?

Мати відповіла тієї ж миті, бо весь час була накручена саме на ці слова:

— Здуру ляпнув!

Демарат з недовірою глянув на неї. Мати помітила ту недовіру й заволатала до всіх богів:

— О, наставте сина мого на розум!.. Я сказала тобі все!.. — На очах у неї бриніли сердиті сльози, але саме сльози могли йому допомогти. Та в очах сина, крім недовіри, мати помітила ще й важку чоловічу впертість, вистояти перед якою будь-якій жінці забракло б сил. — Таке мати не повинна розказувати синові, — крізь хлипання мовила вона, й у тих словах Демаратові вчулася приреченість. — Відкрию тобі вже й це... Щовечора, тільки-но за вікнами смеркало, до мене приходив хтось такий, хто й одягом, і обличчям дуже нагадував Арістона. Він увінчував мене вінком Гіменея й зникав.

Першого разу я нічого не второпала. Якось після того, як гість зник, увиходить Арістон і сердито питає: "Хто тут був?"

Кажу: "Нікого, крім тебе". А він киває на вінок: "Звідки?" — "Ти ж, — відповідаю, — сам увінчав мене цим вінком, а тепер ще й знущаєшся?" Я розповіла цареві все, як було, він подумав і здогадався, хто подарував мені шлюбний вінок: привид героя Астрабака, чий храм якраз навпроти наших воріт. Наступного ранку з'ясувалося, що з храму пропав саме той вінок. Навіть більше. Арістон посилав спитати оракул Мертвих на річці Ахерон, і там підтвердили, що до мене приходив саме напівбог Астрабак. Ось чому твій батько тоді перед ефорами спересердя вигукнув, що ти не його син...

Мати по-прохацькому заглядала Демаратові в очі. Тепер він лише шкодував, що жінка не може бути свідком перед герусією чи судом ефорів, навіть коли вона — дружина й мати царя. Він перейнявся пекучими жалощами до жінки, яка подарувала йому життя, сама здолавши нелегку життєву дорогу. Він удруге пошкодував, що не може дати відсічі своїм ворогам на тому-таки суді ефорів. Але вороги рано справляли перемогу над ним...

Уранці Демарат заявив ефорам, що відкидає обвинувачення Левтіхіда й проситиме допомоги в Дельф, оскільки не може виставити свідка-чоловіка:

— Хай за мене посвідчить чоловіче божество!

Ефори погодилися з молодим царем Демаратом, бо тільки двох з них переконали слова Левтіхіда й горбатого жерця, двоє геть відкинули обвинувачення, старійшина ж ефорів не зважився стати на той чи той бік. Усі полегшено відітхнули й охоче переклали відповідальність на срібнострілого бога. Того самого ранку двоє священних послів рушили верхи до Дельф, щоб запитати віщу Аполлонову жрицю-піфію: був покійний цар Арістон батьком Демарата чи ні? Один посол був од ефорів, а другий — од молодого царя.

Третім же був посол від царя Клеомена, але про нього знали тільки сам Клеомен та ще Левтіхид; цей посол виїхав колісницею, запряженою четвериком, з протилежної брами Спарти. В Клеомена був у Дельфах дуже зобов'язаний йому багатий громадянин Кобон. Ось до цього Кобона й прямував посол старішого царя Спарти.

Клеоменів посол повернувся з Дельф на дев'ятий день, а послі Демарата й ефорів — рівно за декаду. Відповідь піфії була сумна: "Демарат не син Арістона".

Найменше сподівався такої відповіді молодий цар. Упавши навколішки й звівши руки до неба, він захлинувся найтяжчими прокльонами, сам не знаючи, на чию голову, а потім зі сльозами розпачу в очах побіг додому й власноруч зарізав здавна призначеного Аполлонові пінно-білого бугая. Але не приніс його в жертву срібнострілому богові, який зрадив його, а звелів кинути в річку за Спартою на потраву ракам. Ще ніхто в Спарті й гадки не мав про те, як дельфіянин Клобон на угоду Клеоменові підкупив піфію Періаллу, а та за грубі гроші прорекла, що Демарат не син Арістона. Час — великий лікар від багатьох недуг тіла й душі. Демарат змирився зі своїм лихом, хоча був скинутий з престолу й на його місце сів Левтіхид. Обидва спартанські царі тепер були однаково підтоптані й однаково підлі. Спочатку Демарат

мав намір дотримати свого слова й піти у вигнання на далекі острови, але Народні збори та герусія пригрозили вічним прокляттям.

І все-таки Клеомен та Левтіхід хотіли втішатися його нещастям зблизька. Вони навіть доручили Демаратові нагляд за проксенами, які піклувалися про гостей з інших держав і міст. Потім і сам Демарат вирішив, що не має права покидати рідний край: він зламав би власну клятву, чим викликав би на себе гнів небес. Адже він був певен своєї правоти, тільки Клеомен і Левтіхід якимось чином його ошукали, завівши в оману богів, — та істина рано чи пізно восторжествує. Отож Демарат лишився в Спарті чекати цього щасливого дня.

Між царями й тепер не було злагоди. Клеомен уже й шкодував, що своїми руками вивів на другий трон Левтіхіда, бо Левтіхід усі царські справи потроху перебрав до своїх рук. Демарат принаймні був хлопець відвертий і непідступний.

На святі Гімнопедій Демарат уперше сидів не на подіумі для почесних гостей, а серед простих спартіатів, і тільки здалеку позирав на геронтів, ефорів та обох царів. А коли в розпал урочистостей уквітчані вінками малюки пронесли священні дарунки, до Демарата підійшов раб нового царя.

— Цар Левтіхід прислав мене спитати, — нахабно прискалився нищий раб, — чи не крутить тобі в носі серед простого народу.

Демарат ударив капосного раба навідліг, розштовхав натовп і з непокритою головою поплентав додому, бо це вже переступало всіляку межу. Олімпійці надто довго зволікали а виведенням шахраїв на чисту воду.

Але перед мармуровими ворітьми рідного дому Демарат раптом став як стій. Уперше йому спало на думку щось дивне й навіть дике: а що, коли все справді так, як сказано в тому оракулі?.. Потім Демарат сам із себе посміявся й увійшов до воріт, але закіптюжений вівтар Зевса Домового знову примусив його завагатись. Невже мати ошукала його?..

Демарат звелів ілотам і рабам готуватись до великого жертвопринесення, коли ж вони згодом усе приготували й привели з господарського двору чорного бугая-третяка, він послав на жіночу половину по матір.

Цариці-вдови дуже довго не було, нарешті вона прийшла з покритою синім пеплосом головою й спинилась під колонадою. Над дворовим вівтарем звивався каламутний дим, раби вже білували чорну тушу, а похмурий погляд сина нічого доброго не провіщав. Темний пеплос на голові цариці-вдови здавався їй самій дуже доречним. Вогонь жертовника почав облизувати верхній шар полін, раби брали нутрощі та здір і мостили все це на вогнищі, й коли від гіркового диму в цариці Діодори запаморочилося в голові, Демарат уклав їй до рук брилу слизької жертвовної печінки:

— Заклинаю тебе Зевсом сказати все як було!

З очей Діодори побігли сльози, скрапаючи на печінку призначеного цареві небесному бугая, а в ногах відчувалася страшенна слабкість.

— Прожени звідси рабів, — попрохала вона.

— Хай усі чують, — ще дужче нахмурився Демарат, прочитавши в материних очах

усю правду.

... Коли цар Арістон так підло розлучив її з коханим Агетом й одружився з нею сам, прогнавши з палацу другу дружину, Діодора вже була при надії на дитя. Сім місяців вона билась об ґрати своєї позолоченої в'язниці, не раз навіть зазіхала на власне життя, поки породила сина. То був Агетів син.

Почувши про його народження, цар Арістон усе збагнув, навіть люто вилаявся при ефорах, але вдома Діодора сказала йому крізь глузлиний сміх:

— Такому дідові, як ти, личило б колисати онуків, а не мріяти про синів. За свою підлість кожен мусить платити, ну а ти приречений виховувати чуже дитя. Можеш послати на агору гінця й оголосити це на цілу Спарту.

Арістон не послав гінця, він любив Діодору серцем і розумом, шаліючи від її божественної краси, ладен терпіти за це які завгодно страждання й приниження, аби вона хоча б не бридила ним. Отой свій вигук в ефорії, нібито Демарат не його син, він оголосив жартом, привселюдно пестив Демарата й називав спадкоємцем трону.

Спарта поступово забула ті його так нерозважливо кинуті слова. Час і тут виявився могутнім лікарем, Арістон царствував іще добрих тридцять літ, до самого скону не зводив очей з найвродливішої жінки, якої Спарта вже не знала багато сторіч. А красуня-цариця все життя любила свого першого чоловіка Агета, хоч його в далекому вигнанні давно спіткала нагла смерть. Про свою першу й останню любов Діодора мала єдину пам'ять — то був її коханий син Демарат. Мати пожертвувала собою й дала йому щасливе дитинство та молодість, однак заздрісні небожителі не можуть довго терпіти щасливих людей.

Чутка про жертвопринесення в домі Демарата й визнання Діодори незабаром облетіла всю Спарту. Тепер уже й Демарат не вважав себе сином покійного царя, отже, мусив виконати дану ефорам клятву: піти в добровільне вигнання до кінця днів своїх, щоб не накликати гнів і прокляття олімпійців на себе та свій рід до п'ятого коліна. Адже він тоді був такий певний себе, що не завагався присягти навіть такою страшною клятвою.

Але ж Левтіхіда навчав якийсь лихий на Демарата бог. Новий сімдесятирічний цар прагнув до кінця насолодитись помстою над своїм переможеним суперником, Арістоновим байстрюком, який відбив у нього п'ятнадцятирічну доньку Хілона — Перкалу. Досі Левтіхид утримував Демарата в Спарті під страхом вічного прокляття йому та його сином, тепер на вимогу царів до вічного прокляття герусія додала й смертну кару. Та що таке суд смертних перед божим судом!

Демарат зібрався до Дельф по оракул. Левтіхид правильно розтлумачив його наміри й послав догоню за втікачем, та Демаратові пощастило перехитрити царську сторожу: дорога в Дельфи вела через Корінф, догоня й кинулася вздовж корінфської дороги, тим часом Демарат з товаришами подалися через Олімпію на захід і встигли переправитися на острів Закінф. Уже на березі острова переслідувачі схопили частину його супутників, а решту на чолі з Демаратом остров'яни сховали від спартанських лакуз.

Переслідуваний по п'ятах упертими до тупості найманцями Левтіхіда, Демарат

опинивсь аж на малоазійських островах, які вже давно визнали зверхність перського царя Дарія. Перський цар із радістю привітав спартіатського царя-втікача, а в храмах Спарти проголошували вічне прокляття зрадникові.

Кара спостигла згодом обох спартіатських царів.

Незабаром після втечі Демарата стало відомо, що піфію Періаллу руками дельфійця Кобона підкупив цар Клеомен. Клеомен утік до Фессалії й остаточно стратився розуму, хоча йому змалку бракувало клепки в голові. Незабаром після повернення до Спарти родичі закували божевільного царя в колоду, але він порізав себе кинджалом до кісток і помер.

Левтіхіда караюча рука Феміди наздогнала пізніше.

Ведучи спартанців на війну, він за грубі гроші продався ворогам Спарти. Його спіймали на гарячому саме в ту мить, коли він ховав одержаний за зраду мішок із золотом.

А колишній спартанський цар Демарат, якого оголосили державним зрадником і проклинали по всіх святилищах, так більше й не повернувся в рідні краї. Але одного разу він прислав у Спарту навощену дощечку для писання. Дощечка пішла від рук до рук. На ній не було написано жодного слова. Що хотів сказати своїм дивним дарунком той дивак Демарат?

Це вже діялося після безглуздої смерті Клеомена. Розгадала таємницю Клеоменова донька Горго, дружина багатого молодшого Клеоменового брата Леоніда, який став замість брата другим спартанським царем. Горго несподівано для всіх здогадалася, що з дощечки треба зішкребти віск. І коли його зішкребли й глянули, то побачили кілька чітко надряпаних слів: Демарат попереджав своїх співвітчизників про намір Дарієвого сина Ксеркса захопити Елладу. Похід мав початися з наступної весни.

ЛІДІЙЦІ

Цар і мечник

Цар лідійський Кандавл дивився на хіоських дівчат-рабинь, лежачи бока на м'якому крабаті, аж поки непомітно задрімав. Прокинувся ж від того, що перестав грати флейтист. Очі царя були сонно примружені, наче він спав, однак то його давня звичка, за останні півроку Гіг уже вивчив поводження й цього царя. Зараз випростає з-під себе руку й поляскає в долоні, подумав Гіг, а Кандавл і справді випростав руку й тричі ляснув. Цар був молодий, але вже добре лисий, чоловіки з роду Гераклідів рано лисіли й рано ставали гладкі. Покійний батько Кандавла Мірс останніми роками вже не вміщувався на цьому крабаті. Цар наче вгадав Гігову думку й провів вільною рукою по вусах та бороді, немов стираючи з них усмішку.

— Боги не створили нічого досконалішого за жінку, — сказав він, а тоді спробував приховати висле черевце згинками хітона. — Багато лежу, — вже не витирив він вусів та бороди й звисив босі ноги додолу. Для досі не видимого раба за дверима то був знак — раб убіг до світлиці й узув царя в сандалії. — Ти, друже Гігу, не згоден зі мною, — глянув на нього цар через плече. — Може, тому, що ти старший. Що найдужче хвилює людину твоїх літ? — Гіг і цього разу не озвався, й Кандавл запитав: — Про що ти

думаєш у цю хвилину? Тільки будь щирий із своїм царем!

— Думаю про Фрігію, — неохоче відгукнувся Гіг. Це могло зіпсувати настрій цареві, але цар знав, що кепський настрій погіршує здоров'я, й знову перевів усе на жінок.

— Погано, що ми маємо право дивитися на рабинь та родичок, а не дозволено нам бачити чужих жінок і дівчат. Це надзвичайно збіднює життя людини.

— Кожен мусить пасти свою вівцю. — То, либонь, було якесь прислів'я, проте воно не взяло Кандавля за живе, а Гігові раптом захотілося чимось упекти й розбуркати цю людину. — Тим і добрий закон, що придуманий не нами.

Тепер він дечого досяг, молодий цар принаймні заходився теліпати ногою під крабатом.

— А що ти думав про Фрігію? — згодом спитав він.

— Надходить час кровної дані...

— Не суши собі голову, — сказав цар. — Якби я був мечником, як ото ти, я б ніколи не думав про такі дурощі.

Але про ці "дурощі" намагався не думати й він, цар. Володар Великої Фрігії Гордій щороку вимагав од підвладного лідійського царя п'ятсот хлопчиків. Гіга розбирала лють.

— Як я можу не думати про Фрігію, — щонайстриманіше мовив він, — коли цього року надійшла моя черга віддати сина цареві Гордію!

— Євнухи потрібні всім, — примирливо глянув на нього знизу вгору цар і ніяково посміхнувся.

Гігові кортіло ляснути його по щоках: а якби тобі довелося віддавати на звалашення власного сина? Але Кандавл ще не мав дітей, та й царських синів у криваву данину не брали, до того ж Гіг і так надто багато собі дозволяв. Цар Кандавл ще ніяковіше посміхнувся, тоді спробував перевести розмову на хіоських рабинь, які збилися в одному кутку й чекали, що далі накаже цар. Невільниці були в півпрозорих вавілонських туніках, які трималися лише на лівому плечі, щоб не спутувати танцівницям рухів. Кандавл намагався зумисне думати лише про вроду танцівниць, але Гігові таки пощастило остаточно зіпсувати цареві настрій, і в голову бгалися всіляки незвичні думки, яким Кандавл намагався ніколи не піддаватись.

— А де подівся флейтист? — глянув він на невольниць. Жодна не відповіла, й цар нарешті роздратовано махнув до них рукою, щоб ішли собі геть.

Гіга це неабияк здивувало. В Кандавля був розмірений хід щоденного життя. Він прокидався пізно, коли цариці Людани в покоях давно вже не було, потім довго вмивався й ще довше снідав, обов'язково з вином, хоч і втричі розведеним, а потім велів привести до цієї ж таки їдальні співачок і танцівниць. Розваги тривали до самого обіду. Часом Кандавл походжав серед легко вбраних дівчат, ледь проводячи долонями по їхніх туніках, легших за зефір, часом дивився чи слухав просто з м'якого крабата, спершись на один лікоть і зволожуючи губи нерозведеним вином.

Було ще дуже далеко до обіду, але цар Кандавл уже натішився плавними рухами грецьких рабинь, а співачок взагалі не покликав. Та й Гіга надто довго тримав при собі,

хоча цього мечника щодня після царевого сніданку кликала до тронної світлиці Людана. Сьогодні порушився давно усталений хід речей.

Кандавля щось непокоїло, якісь невиразні передчуття, схожі на образ темної хмари на голубому небі. Покійний батько сказав би так: погане травлення й гіркі соки в шлунку.

Цар нарешті дозволив Гігові сходити до вартівні й бути певний час там, а сам подався через темні сіні на жіночу половину палацу.

Вартівня тяглася попід муром акрополя від наріжної вежі до воріт, зирячи на царський палац багатьма заґратованими віконцями, а дах її водночас правив і за оборонний поміст. Усередині довжелезного приміщення попід обома стінами тяглися нари, де спали царські мечники та нічні сторожі. Зараз у вартівні було досить гамірно, та коли на порозі з'явився Гіг, стало незвично тихо. Гіга щоразу бентежило таке ставлення товаришів. У вартівні готувалася змова проти Кандавля, а його, Гіга, всі вважали вірником царя. Їхня недовіра бентежила, ображала, але часом і тішила. Гіг зроду не звів би меча на свого, але не посягнув би також і на життя Кандавля, якого близько знав ще з юнацьких літ. Цар із Кандавля вийшов справді нікчемний, але хто міг би назвати в роду Гераклідів путнього царя? Кандавл принаймні був доброю людиною, а яким зробиться на престолі отой його брат від іншої матері Здан? Сторожа акрополя та мечники царя мали надії на Здана.

Гіг здебільшого ночував у сінях Кандавлових світлиць, але мав місце й на нарах у вартівні. Сьогодні він не міг витримати й півгодини серед товаришів, повітря в приміщенні нечутно бриніло, мов перед грозою, й коли незабаром прибіг раб від царя, Гіг навіть зрадів і пішов до палацу.

Була передобідня пора, дуже напружений і відповідальний час для всіх мешканців дому Кандавля, й це знав кожен мешканець столиці країни — Сард. Кандавл саме приносив жертву Великій Матері безсмертних і смертних, тож лише кивнув Гігові од вівтаря, а коли в накуреній світлиці потягло міцним духом червоного вина та паленого ладану, важко став навколішки й торкнувся підлоги видовженим лисиною чолом, вихнувши вгору товстим задом. Гіг теж віддав богині шану чолом і пружно підвівся з колін, а потім, утішений цією пружністю, не звертаючи уваги на рабів та жриць, які прибирали після божої відправи, подався без додаткових припросин за царем. Гіг дивився в півтемряві сіней на дебелий Кандавлів карк і намагавсь уявити, як цар поведеться в свою останню мить, котра неблаганно наближалась, і в душу закрадався небажаний жаль. Те почуття було справді небажане й вороже Гігові, бо вдома в нього залишився малий синок, доля якого залежала від життя й смерті цього слабовільного молодого володаря. А зведений Кандавлів брат обіцяв скасувати виплачувану фрігійському цареві кровну дань.

Поки Гіг дивувався, йдучи назирці за царем, чого це Кандавл викликав його перед самим обідом, той дочекався Гіга й схвильовано прошепотів:

— Здан справді чинить проти мене змову?

— Мені про це ніхто нічого не казав, — відповів царський мечник і в цьому зовсім

не покривив душею.

— Я тобі вірю, — кивнув цар. — Але якщо Здан вирішив домагатися престолу для себе, то, значить, його підтримує цар Гордій?

Думка здавалася слушною, але Гіг повторив:

— Мене в це ніхто не посвячував.

Уже в заллятій сонцем світлиці він звернув увагу на пожовклі щоки царя. Так само жовкли від глибоких переживань і щоки його померлого батька Мірса. Кандавл почав накручувати на палець кінчик русавої бороди.

— Не можу думати натщесерце, — винувато проказав він. — Я піду пообідаю, а ти нікуди не втікай, чуєш, Гігу?

Гіг охоче кивнув, навіть мав би подякувати, що Кандавл не зобов'язує його бути присутнім за царським столом, де їсти належало цареві, а іншим — тільки прислужувати йому.

Гіг зупинився перед порогом столової світлиці, потім обернувся й пішов назад, щоб навіть крізь двері не бачити того багатолюдного священнодійства.

Він просидів на сінешній лаві години півтори, аж поки раби та рабині посунули вниз із горами посуду. До Гіга підійшов посильний раб:

— Цар жде тебе в покоях на своїй половині.

Гіг увійшов до покоїв і від порога глянув на царя. Це тепер була зовсім інша людина. Зрадливої жовтавості на щоках і слід пропав, очі Кандавла всміхалися спокійно й трохи сонно.

— Нелегко бути царем, — сказав він не без самоглузування, а Гігові майнуло в голові, що від зміни царя в Сардах навряд чи багато зміниться. Тоді згадав про свого синочка й розкаяно зітхнув.

— Я казна-чого тобі набалакав перед обідом, — сумно посміхнувся Кандавл. — То таке на мене часто нападає з голоду. — Проте обід, видно, прогнав не всі його похмурі думки, в усякому разі лишилися бодай їхні тіні, бо він поманив Гіга й дозволив сісти в себе у ногах. Такою ласкою Кандавл не часто вшановував навіть Гіга. — Хочу подарувати тобі кількох своїх рабинь.

Гіг здивовано глянув на царя знизу вгору:

— За що?

Кандавл почав зовсім не по-царському хихотіти, але Гіг не помітив і тіні веселощів у його вічу. Цар знову думав про навислу над ним загрозу. Гіг не мав права відмовитись од царського дарунка й ще менше право мав приймати його, бо знав про змову Здана й нічого не казав Кандавлові. Кандавл теж відчув, що той царський дарунок швидше нагадує піддобрювання, й, щоб якось умаловажити це відчуття, зііз із крабата й сів долі поряд з Гігом:

— Просто так...

Царський мечник пошукав причину, аби відмова прийняти дарунок не образила царя.

— Що я з ними робитиму? — мовив він. — Я вже й так маю раба й рабиню. Рабиня

допомагає моїй жінці вести хатнє господарство, доглядає дітей, а більше мені нічого не треба. Зайва рабиня — зайвий рот. Ні, царю, не прийму я від тебе такого дарунка.

Кандавл не зводив із нього по-конячому сумних очей:

— Дивно чути від тебе такі балачки, Гігу. Один хіоський еллін мені розповідав, як боги створили людей після всесвітнього потопу. Син Прометея Девкаліон та його дружина Пірра збирали каміння й кидали через ліве плече. Де падав камінець Девкаліона, там народжувався чоловік, а від кожного камінця Пірри народжувалася жінка. При цьому Девкаліон підбирав найважчі й найгрубші камінці, а Пірра — найкрасивіші... — Кандавл помовчав і додав: — Найбільша втіха для ока — дивитись на вродливу жінку... і на майстерно виточений діамант. Бо красуня жінка схожа на богиню... — Очі Кандавла затигла раптова сльоза, й коли він урешті дав собі раду, то підсунувся ще ближче до Гіга й майже на вухо йому прошепотів: — Я найщасливіша в світі людина, Гігу!

Мечник намагався не дивитись цареві в очі й одвертався до заґратованого золотою мережкою вікна, молодий же цар убачав у цьому недовіру й ще дужче розпалювався.

Гігові не хотілося слухати царських таємниць, однак він не мав такої влади й міг сподіватись тільки на слушний привід. Цей привід з'явився в особі воєводи царського війська. Цар зараз найменше хотів би бачити цього чоловіка з рогатим шоломом у руці, та він скоривсь долі й важко підвівся.

Для Гіга то була добра нагода втекти.

Але за годину посильний раб знову розшукав Гіга, цього разу в повітці для колісниць, настовбурчених в обидва боки довжелезними ножами.

Кандавл був у покоях уже сам, і коли Гіг приступив і вклонився за звичкою, він йому сказав:

— Ти, мабуть, мені не повірив. А я тоді тобі говорив, що вважаю себе найщасливішою людиною в світі.

— Цареві не дивно бути щасливішим за простих людей.

Цар виважив мечника пильним поглядом:

— Ти маєш на оці багатство та владу над людьми? — Гіг лише розвів руками, та Кандавл перебив його: — А я мав на оці зовсім інше щастя... — Він почекав, коли мечник гляне на нього й схилить голову, але не дочекався й знічено пояснив: — Я володію найвродливішою в світі жінкою!.. — В царському вічу знову забриніла сльоза, й він перейшов на здавлений шепіт: — Я навіть іноді думаю, чи не богиня вона. Скільки було в давнину. таких випадків, то чому не могло статися й тепер, що богиня закохалася в смертного чоловіка? Коли він згодом помре, вона знову підніметься на небо. А може, вона — німфа або донька морського царя, а ці живуть у лісах та водах, тож після смерті забере мене на дно морське...

Гіг почав остерігатись царя Кандавла — можливо, цар утратив або втрачає глузд. А цар уже геть розпалювався й ладен був сміятись і плакати від кохання до дружини, якої не бачив і не мав права бачити жоден смертний чоловік, бо такі закони землі Лідійської.

— Ти й досі не віриш! — мовив він, і тепер уже Гіг боявся не так подивитись на молодого лисого володаря. Але сказати "вірю" або "не вірю" він теж не міг. Слово "не вірю" означало б образливу зневагу, а "вірю" також могло образити гідність царя, коли б він завтра встидався свого нерозважливого сьогоднішнього вчинку. Мечник мав лишатись мечником, а цар — царем.

Кандавл раптом замовк і настовбурчився проти цілого світу, очі його втупились у невидиму точку на ясно-білій стіні, й тепер Гіг уже не мав жодного сумніву, що скоїлося з царем.

Далі погляд Кандавла став твердим і непорушним.

— Я зроблю так, щоб ти її побачив, — промовив він.

Гіг спробував закликати царя до розважливості, нагадував йому про закони божі та звичаї людські, але обличчя царя дедалі дужче кам'яніло й наливалось підступною жовтизною.

— Ми з тобою надто далеко зайшли, щоб вернутись цілими й неушкодженими, — якимось незнайомим Гігові зловісним голосом прокаркав цар, охрипнувши від хвилювання та злості на Гіга й на себе.

Цар лишався царем, хоч був м'якосердий і слабодухий, а в акрополі він, незважаючи ні на яких Зданів, мав іще задосить вірних мечів, щоб переламати меча якомусь недолугому Гігові.

— Якщо я не доведу цього тобі, — крізь зуби мовив цар і тільки мигцем глянув на мечника, — то кому ж я зможу довести бодай щось!

Десь перед вечірньою стравою Кандавал заявив:

— Отже, після третьої варти приходь.

І пояснив йому свій нерозумний задум. Гігові того вечора навіть шмат хліба в горлянку не поліз. Цар штовхав його на небачений смертний злочин, і Гіг не знаходив способу уникнути його. Ось до чого може призвести царська ласка, за яку Гіг і так натерпівся від товаришів, а тепер мав іще понести кару й предків та небожителів, і добре, якщо тільки сам, а то може наразити на прокляття нащадків до другого й третього коліна. Першою думкою Гіга було втекти, та коли він на це зважився, брама акрополя була вже зачинена й на чатах стояли сторожі, з давньої пори неприхильні до Гіга. Далі йому забаглося ковтнути квітку курячого лопуха, щоб розслабити шлунок, але лопухи вже відцвіли, а сушеного треба було в когось напитати, а потім іще заварювати, часу ж не було.

В такому настрої його й знайшов на господарському дворі посильний раб Кандавла:

— Біжи, бо кричить!

Перед відходом до сну цар сховав Гіга за дверима одрини, що вели з чоловічих світлиць. На жіночу половину палацу можна було потрапити іншими дверима, розташованими навпроти цих. Звідти й мала вийти цариця Людана. Кандавал уже з крабату прошепотів:

— Якщо потім зможеш, то втікай, тільки щоб вона не почула.

Гіг неначе перебував уві сні. Ось рипнули протилежні двері й увійшла цариця, не

дивлячись на царя, скинула з голови покривало, й Гіг у своєму темному кутку мало не вмер, побачивши обличчя лідійської цариці. Потім вона розстебнула фібули на обох плечах, і оторочений мережкою диплодіон слухняно ліг їй у пелену. Коли ж цариця сперлась на бильця трона й підвелася, а згодом відвернулася од Гіга й почала виймати гребінчики та шпильки з високої зачіски, Гіг сновидою прослизнув у двері й зник.

У палаці він уже не міг лишатись і поплентав до вартівні, хоча триста амфор пшениці йому щороку виплачували з царських засік на те, щоб він спав біля порога царської спочивальні.

Голова в нього розвалювалася на сім частин, коли його вранці покликали до хорому. Вранішнє жертвування щойно почалось, у каплиці юрмилось повно народу, чоловіків і жінок, цар помітив Гіга й занепокоєно відвернувся, але посильний раб сказав:

— Після відправи зайдеш до цариці.

Гіг віддав би півжиття, щоб не заходити сьогодні на жіночу половину, проте воля цариці була для нього не менша за волю царя. Та й, зрештою, чого він має боятися? По-перше, вчора його присилював Кандавл, по-друге, цариця нічого не помітила в спальній одрині, а по-третє, для побоювання не було жодних причин: Людана щоранку викликала його на жіночу половину хорому.

Після відправи цар прошепотів, ідучи повз Гіга на свою половину:

— Усе гаразд!

Але щоки в нього були зрадливо жовті. Віднісши цю жовтавість на рахунок того, що сталося вчора ввечері, Гіг пішов не вслід за царем, як робив після кожного вранішнього жертвування, а в протилежний бік. Цариця була в стравниці, на столі перед нею сяяло безліч золотих мисочок та чар, але вона нерухомо сиділа з чемно покритою головою та обличчям, як належало всім порядним лідійським жінкам. Так вона приймала Гіга кожного ранку. Він розслабився й полегшено зітхнув. Учорашня пригода почала здаватись йому примарним сновидінням, яке належало викинути з голови. Цариця підтримувала покривало на правому плечі тендітною ручкою, на самий вигляд якої в нього раніше серце переймав священний трем, а сьогодні навіть це диво не справляло на нього враження. Справжнє диво почалося в наступну мить, коли цариця Людана заговорила, так само не відкидаючи покривала з лиця. Тепер він і крізь густе чорне полотно мовби бачив кожну її рисочку.

Людана мала вгадати його стан, бо та сама пухкенька тендітна ручка, яка досі притримувала покривало на правому плечі, раптом поволі відхилила покривало й ізсунула його.

Гіга побив дрож.

— Чого це ти збентежився? — посміхнулася Людана кутиками прегарних вуст. — Чи ти досі ніколи не бачив чужої жінки?

Вона сказала йому ще щось, але в голові в нього зашуміло, й він нічого не розібрав. А коли минуло перше запаморочення, Гіг розглянувся навкруги. Десь там за

розчиненими дверима промайнуло кілька тіней, і це могло означати тільки одне: цариця не жартує. Вона простежила його погляд і кинула через заставлений золотом стіл:

— Твій меч тобі не багато допоможе. — Він це вже збагнув і сам, а цариця повела далі: — Ви обидва взяли мене вчора за сліпу й дурну, хай то буде на вашому сумлінні. За той учинок вся провина лягає на того слизняка. Ти діяв з примусу, але хто навіть мимоволі вчиняє смертельний гріх, мусить понести належну кару. Гріх лежить на вас обох. Ти можеш вийти звідси двома дверима, одні з них ведуть до життя: ти мусиш убити того слизняка й помститися за мене. В інші двері тебе самого винесуть ногами вперед.

— Він учинив це з великої любові до тебе, — зважився відповісти Гіг. — Він тебе має за богиню.

— Кандавл обожнює не мене, — скривилася Людана, — а мою красу. Він може плакати від щастя, дивлячись на гарно викарбувану чару або на породистого скіфського жеребця. Навіть на гарно вбраного євнуха! — бридливо здригнулася вона.

— Гарне кожному здається гарним, — мовив Гіг. — І вбивати людину за це не можна.

— Зате треба вбивати за смертельних гріх!

— А гріх за його смерть хай візьме на себе хтось інший, — сказав Гіг. — Ти ж, мабуть, знаєш про Здана?

— Здан хоче скинути Кандавла й стати замість нього царем, а мене взяти собі дружиною.

Гіг сказав:

— Тож самі й розбирайтеся в своїх царських справах. — Він зняв свій меч разом із ременем і поклав на стіл.

Цариця владним рухом змусила його забрати меч назад і вигукнула:

— Чим же кращий той Здан? За п'ятсот років, що минули після Троянської війни, рід Гераклідів виродився. Лідія страждає під фрігійським ярмом, а лідійські царі розважаються з рабнями та флейтистами. Вони розівчилися тримати меч у руках, а в двадцять п'ять років стають лисими кабанами.

— Ти й сама належиш до роду Гераклідів, — нагадав Гіг.

— Я жінка!

Гіг знов повісив на пояс меч. Його життя весь час висіло на волосинці, яку могла щомиті ввірвати ота тендітна жіноча рука, однак Гіг не відчував аніякісного страху, ладен сплатити за змогу дивитися на Людану навіть ціною власного життя.

Вона опитала:

— То які ж двері ти для себе обрав?

— Другі, — відповів мечник. — Я багатьох позбавив життя, але то було в чесній січі, а ножа в спину я ніколи нікому не застромлю.

— Ти вб'єш того слизняка й завтра сам станеш моїм чоловіком.

— Я вже давно одружений і маю чотирьох дітей.

— Для царів закони не писані. Ти будеш володарем і визволиш Лідію з-під п'ятсотрічного фрігійського ярма, бо наш народ скоро розчиниться серед фрігійців, утратить мову й перестане існувати.

— Мечникам не личить пошиватися в царі. — Гіг дивився просто в очі цариці.

Людана підвелася з-за столу й переступила останню межу:

— Згадай про свого найменшого сина!

Гіг знітився й утупив погляд у носачи власних чобіт. Людана влучила в найболючіше місце його серця. Всі мечники сподівались на нового царя, бо Здан обіцяв домовитися з фрігійським царем про скасування кровного податку. Але й словом не прохопився про скинення фрігійського ярма. Що ж тоді зміниться?

І все-таки Гіг не хотів брати на душу ще один смертний гріх.

— Тоді сиди тут і вагайся! — В голосі цариці бринів глум. Вона покрила голову й підійшла до порога. — Заберіть у нього меч! — гукнула вона комусь у темряву. — Та добре стережіть!

Гіга знезброїли й замкнули в світлиці самого. То були його ж товариші, отже, не всі вони підтримували царевича Здана.

Гіг ледве дочекався кінця дня. До самого вечора в двері ніхто не заглянув, хоча з-за дверей долинали приглушені голоси. Стіл був так само заставлений наїдками та напоями, яких уранці ніхто не прибрав, але Гігові й на думку не спало попоїсти.

Нарешті день закінчився й над акрополем сіла ніч. У світлиці зробилося зовсім темно, за ґратчастими вікнами потроху втихали голоси. Гіг підійшов до одного вікна й поторгав ґрати, тоді подався до другого вікна. Ґрати можна було висадити хіба доброю колодою. Він підійшов до дубового тронеса цариці й виважив його в руках, а в цю мить заскреготав замок і двері з гуркотом розчинилися. На порозі стояв Кандавл, гладкий і розхристаний, а далі було видіо царицю та кількох рабинь, які тислися в куток і перелякано повискували. Жодного мечника й близько не було.

— Ну, рабе проклятий!.. — гаркнув цар, кинувшись на беззбройного Гіга.

Кандавл тримав обіруч за строкате руків'я довгого ассірійського меча.

Гіг наче прикипів до м'якого килима, тільки ширше розставив ноги й не зводив зачарованого погляду з того меча, бо в півтемряві світлиці найкраще було видно лезо.

— Внесіть лямпійон! — гукнув цар у чимось трохи освітлені сіни.

Й раптом увесь вималювався на яснішому чотирикутнику дверей. То була добра ціль і добра нагода для Гіга, але він був ошелешений і не розумів поведінки царя, а потім стало пізно: хтось невидимий посунув з-за одвірка до порога лямпійон. Тепер Гіг сам перетворився на добру безпорадну ціль і ще дужче напруживсь. Хтось через голову Кандавла кинув у стравну світлицю ніж, але погано замахнувся, ніж упав ближче до царя, який лаштувався вбити Гіга, це Гіг уже добре знав.

Ассірійські мечі споконвіку цінувались. Кандавл махав і махав, а з дубового тронеса, яким Гіг боронився від меча, тільки цурки сипались. Потім він відчув не біль, а ніби страх перед болем, а ліву ногу десь у литці запекло. Руки Гіга набрякли якоюсь дикою силою, він устиг відірватись од Кандавла кроків на півтора чи два, куди меч не

зміг би дістати, — це дало йому час підняти трона й кинути на царя.

Запала тиша. Потім цариця взяла з порога лямпій, увійшла до стравної світлиці й спинулася над Кандавлом.

— Слимакові — слимача смерть, — проказала вона по хвилі. — Його й розчавлено як слимака, не зміг навіть по-людському вмерти.

Тоді підійшла до Гіга й побачила калюжу крові біля його ноги.

— Чистого полотна й попелу! — Вона завважила мечників, які знову виринули, наче з-під землі, й спустила покривало на обличчя. Котрийсь із них приніс попіл і полотно, й вона заходила сама перев'язувати рану Гігові. Гіг тільки зціпив зуби й жодного разу не застогнав, хоча нога була розтята майже до кістки.

Вірних цариці мечників було чоловік двадцять п'ять, вибір за Гіга зробили боги, лишилося подбати про день прийдешній. Раби та мечники знесли вбитого вниз, а цариця Людана сказала воєводі, який стовбичив перед нею з рогатим шоломом на голові:

— Допоможи цареві сісти!

Воєвода спершу заляк, тоді все збагнув і почав усаджувати пораненого Гіга в трон, яким той щойно вбив законного царя.

— Я замкнув усі двері до хорому й звелів нікому звідси не виходити, — мовив воєвода й аж тепер скинув шолом. — А взавтра — як боги покажуть... Разом із твоїм — двадцять чотири мечі.

Голос і рухи воєводи викликали довіру, і все-таки Гіг обійшов і перевірів увесь хором, спираючись на Кандавлового ассирійського меч із смугастим руків'ям. Тепер він уже знав, що, сподіваючись погано підготовленої змови мечників, за якими стояв царевич Здан, Людана не сиділа згорнувши руки: ці двадцять трое здавалися вірними їй до кінця. Стількома мечами можна було утримувати хором тиждень, якби Зданові змовники вирішили силою забратися в хором.

— Але до самого ранку в акрополі панував спокій; якщо заколотники й довідалися про наглу смерть царя, то ще довго не могли знайти між собою спільної мови. Їхній товариш став царем? Відколи ж то мечники почали ставати царями? Мечниками хай лишаються мечники, а царями — царі. Так в усякому разі думали прихильники царевича Здана. Але з'явилися й інші голоси, й тут, певно, не обійшлося без цариці. "Геракліди поробилися гладкими ледачими кабанами й ніколи не визволять нас із-під фрігійського ярма", — говорили у вартівні та всьому акрополі.

Заколотники не могли дійти згоди цілих три доби, тим часом про заколот почуло все місто Сарди, й під ногами прихильників Здана теж припекло. Тепер можна було починати переговори.

Обложений хором запропонував: пошлім священних вісників по оракул, хай останнє слово буде за божеством, божеству завжди видніше.

Заколотники згодилися спитати поради в божества.

Наступного дня мешканці столиці ховали царя Кандавля.

Через день по тому вони вітали нового царя, який одружувався з царицею-вдовою

Люданою.

А найближчої весни, проголосивши незалежність Лідії, цар Гіг почав збирати рать, щоб захистити волю від царя Великої Фрігії Гордія.

Оракул провістив, що царем повинен стати мечник Гіг із роду Мермнадів, що Мермнади царюватимуть у Лідії сто п'ятдесят літ, але Кандавлову кров має спокутувати онук Гігового онука.

Ніхто не думав на п'ять поколінь уперед. Лідійці думали про своїх синопців, яких фрігійський цар досі вимагав привозити йому по триста кожної весни, а під осінь — ще двісті. Не кажучи вже про золото, худобу та хліб.

Ось про що думали лідійці.

Солон і Крез

Білокам'яна столиця Лідії Сарди стрічала звияжців. Останнім часом перемоги вже не справляли враження на мешканців Сард, але ця перемога була особлива.

Попереду воїв на білому скіфському інохідці з чорним хвостом і чорною гривною їхав сам цар Крез — найбагатша людина світу, найщасливіший у світі цар. Крез досі не програв жодної значної битви, бо ратився він не тільки мечем, насамперед — розумом.

Був у Креза в Прієнні під Мілетом друг-еллін Біант. Після тривалого перебування Біанта в Європейській Елладі Крез його запитав: "Ну, що там новенького?" Він саме приєднав до Лідії останнє вільне еллінське місто в Азії — Мілет, якого його батько, покійний цар Аліатт, ніяк не міг завоювати. Тепер Креза вабили іонійські острови. Біант подумав і відповів лідійському цареві: "О, Царю царів! Острівні іонійці терміново закупають коней і мулів". — "Нащо вони їм?" — "Лаштуються йти походом на твої Сарди".

Цар Крез неймовірно зрадів: "О, коли б небожителі й справді напоумили остров'ян на таку дурість! Остров'яни не знають, з якого боку в коня хвіст, а лідійці в кінному бою богорівні!" Біант закивав: "Правда твоя, царю! Але як би мали повестись іонійці з тих островів, коли б почули, що ти лаштуєш проти них кораблі? На морі елліни значно вправніші від лідійців, тому й сподіваються перетопити всіх твоїх неправних моряків. І вони цього доможуться!"

Так сказав Біант. А Крез тоді саме будував і скуповував, де тільки міг, трирядні та дворядні бойові судна. Після цієї розмови з Біантом він усе зважив і відмовився від походу на іонійські острови. Біанта справедливо називали одним із Семи Мудреців Світу, але не менш мудрим належало називати й того, хто вмів оцінити мудру думку.

За білим інохідцем Креза йшла вся його закута важкою бронею чорнокомонна рать, наїжачена довгими товстими списами, проти яких до самої річки Галісу не знайшлося гідного щита.

Сьогоднішня перемога була особлива.

Уздовж дороги стояло безліч чоловіків і жінок, які кричали й вимахували лавровими гілочками, що дуже не подобалося білому інохідцеві царя. Він раз по раз норовливо косував на свого вершника в червоній царській хламиді, й тільки сердиті вудила зупиняли його, інакше б укусив не одну розмахану руку.

Буяла пізня весна, мешканці Сард вийшли одягнені зовсім по-літньому, й лише де-не-де траплялися відкриті жіночі обличчя: то були еллінки та рабині з інших країн, хоча ці жінки в Сардах теж здебільшого наслідували лідійок.

Крез напинив жеребця, коли до брами акрополя лишилося зо сто кроків. Тут вулиця була вся вистелена молодим накошеним вівсом, а по той і по той бік стояли найвизначніші люди, виграючи проти сонця золотими й червоними подолами дорогих шат. Далі в акрополі аж до царського хорому простяглася килимова стежка, якою мав ступати тільки білий царський кінь. П'ятсот вершників на чорних конях потолочили овес і спинилися перед брамою. Вистеленої вівсом ділянки вистачило якраз для цих п'ятисот, а Крез урочисто в'їхав у браму акрополя. Аж тоді за ним посунули ті найвизначніші мешканці Сард. Четверо підхопили повіддя царового жеребця, й коли підійшли до сходин хорому, інші семеро чи восьмеро зняли Креза й понесли на руках. З відчинених дверей вийшла з коштовним кубком у долонях цариця Дана:

— З перемогою Царя царів!

Крез узяв кубок, злив кілька крапель додолу задля пошани пращурів та підземних богів, потім і сам випив. Поряд вирости обидва Крезові сини — калічкуватий Мах і кремезний красень Атіс, який після батька мав стати лідійським царем.

— Ти обіцяв привести на аркані фрігійського царя! — засміявся кремезний царевич.
— Де ж він?

Крез теж посміхнувся до свого улюбленця та до німого сина Маха, який узяв надпитий кубок і врочисто підняв його догори. Крезові затремтіло в грудях: Мах усе розумів і все знав, але в нього змалечку відібрало мову.

Ця слабкість тривала тільки мить, Крез аж тепер відповів старшому синові:

— Твоя мати назвала мене Царем царів, а якби я всіх переможених приводив на аркані, то вона й усі інші називали б мене просто царем!

Після блискучої перемоги він іще досхочу не насміявся, через те тепер стояв на сходах рідного дому й вільно та розкуто реготав. Разом із царем реготали й державні мужі лідійські, а з-за брами акрополя долинав справжній гвалт: мешканці Сард ушановували простих воїв.

Крез сміявся цілий день, і, хоч він змалечку вдався реготливим, бо міг сміятися без видимих іншим причин, сьогоднішній сміх був просто якимось божественним даром чи прокляттям: цар сміявся навіть під час обох урочистих відправ, обідньої та вечірньої, на яких з нагоди переможного повернення було принесено в жертву тисячу нетелів і тисячу третяків, котрі потім пішли на святковий пир городянам.

На пиру в хоромі Крезові трапився на очі незнайомий гість, на якого сміх царя теж справив належне враження.

— В тебе сміх щасливої людини, — мовив гість. Він виявивсь афінським архонтом Солоном — одним із семи наймудріших у світі людей.

— Я багато чув про тебе, — сказав йому Крез. — А ти вважаєш мене найщасливішою людиною в світі?

Старий афінянин відповів:

— Тебе вважають найбагатшою людиною в світі. А я міг би ще назвати тебе найщасливішим у світі царем.

Крез уперше за цей день нахмурився:

— Я хотів би все перевернути навпаки — бути найбагатшим царем і найщасливішою людиною.

— Я й так не знаю багатшого за тебе царя. А про щастя людське можна говорити тільки по смерті людини.

З цим життєлюб Крез уже погодитися не міг.

— Смерть сама по собі — найбільше нещастя! — вигукнув він. — Я лідієць з діда-прадіда, але слова з вашої "Одіссеї" запам'ятав. Коли Одисей розшукав у підземному царстві тінь Ахіллеса, той сказав йому, що навіть у хвилину розлучання тіла з душою він був незрівнянно щасливішим, ніж оце тепер.

Цар Крез підхопився зі свого крабата й підійшов до афінянина Солона.

— Чи знаєш ти, — спитав він, — скільки важить для мого народу нинішній день? Коли ваші ахейці зруйнували Трою, ми на цілих п'ятсот років потрапили у фрігійське ярмо... Років півторасти тому мій прапрадід Гіг здобув свободу, маленька нещасна Лідія почала зростати й багатшати, одного по одному поглинаючи всі сусідні держави та племена, навіть стала найбільшою державою світу. Лише горда Велика Фрігія досі відмовлялася платити їй дань. А сьогодні фрігійський цар Гордій став моїм рабом і данником. То скільки важить для мого народу нинішній день?

— Вельми багато, — згодивсь афінянин.

— Слухай же далі, — підніс руку цар Крез. — Коли мій прапрадід Гіг став царем Лідії, оракул застеріг його, що рід Гіга правитиме рівно сто п'ятдесят років, а потім зведеться нанівець: божя кара за Гігові гріхи наздожене його нащадків у п'ятому коліні. Нащадок у п'ятому коліні — це я, Крез, онук Гігового онука, й мене, як ти бачиш, покараним богами не назвеш... Ти добре слухаєш, афінський гостю?

— Добре, — відказав гість.

— То слухай і далі так само пильно. Коли я по смерті мого батька Аліатта посів його трон, від оцаріння Гіга минуло вже було сто п'ятдесят шість років. А котрий рік уже царюю я сам?.. І коли ти справді пильно мене слухав, то скажи-но тепер, кого можна назвати найщасливішою в світі людиною?

Вісімдесятирічний Солон посміхнувся беззубим ротом:

— Афінянина Телла.

— Кого?..

Царські гості, які уважно слухали розмову Креза з еллінським мудрецем, дружно засміялися. Крез чекав, що той назве його найщасливішою людиною, — інакше бути не могло, така відповідь була сама собою зрозуміла. Цар Крез, якого слова Солон просто ошелешили, нарешті стямився й теж зареготав, — і від того загального реготу аж стіни двигтіли. А коли гості видихались і регіт ущух, знадвору долинули дивні звуки, неначе хтось передражнявав царських гостей: то сміялись індики попід вікнами хорому.

Крез підійшов до Солон ще ближче й дуже поважним голосом запитав, щоб якимось

пом'якшити враження від цього загального глузливого реготу:

— Хто ж він такий, цей твій одноплемінець Телл?

— Телл належав до роду Нелея, який свого часу заснував належний тепер тобі Мілет, був шановним громадянином Афін і багато зробив для свого міста, та й жив у дуже щасливий для афінян час. Телл був досить заможним чоловіком, народив і виростив чудових дітей, а сини подарували йому не менш чудових онуків, найславетніший із них — Пісістрат. За таке чудове життя боги удостоїли Телла не менш чудовою смертю. Доживши до сивин, Телл очолив афінське військо, яке розгромило ворогів і захопило їхнє місто Елевсін. У цьому бою Телл загинув смертю героя. Афіняни поховали його державним коштом і видали в пам'ять Телла декрет.

Наступного дня перед обідом Крез показав Солонові свою скарбницю. Та дурна вчорашня розмова й досі стояла йому в голові, й він вирішив показати афінянинові все особисто, хоч мав би доручити таку справу котромусь із своїх скарбничих або найдовіренішим рабам. Євнух-скарбничий тепер ішов за царем та Солоном назирці: бува, цар запитає його про те або се. Ну, а ще один раб ішов попереду з двома лапціонами.

Кам'яні підвали під царським хоромом — споконвічна скарбниця лідійських царів — нагадували найпохмурішу корінфську в'язницю, хоча корінфяни знали на будівництві в'язниць. Попід стінами нескінченних клітей та переходів стояли амфори й піфоси, повні круглих золотих зливків та золотого піску, який лідійці добували великими кількостями на Гермі та Пактолі. Зазимкувато горнучись у льняний гематіон, афінський гість досить байдуже дивився на все це невірогідне багатство; лідійський цар майже напевно знав, що то напускна байдужість, а все-таки вона брала його за живе. Й коли почалися кліті з адамантами й самоцвітами, Крез не витримав і глузливо запитав:

— Ну, як тобі мої підвали?

— Дуже сирі й холодні, — відповів Солон. Нарешті він себе виказав.

Однак у Сардах та по всій Лідії жило багато вихідців з еллінських міст, Крез добре вивчив їхню природу й був тепер майже переконаний, що еллінська пиха не дозволить Солонові визнати себе під щитом. Тоді він вирішив — не без лукавства — запитати в афінянина, який дедалі щільніше горнувся в свій надто благодійний для підвалів гематіон, кого він вважає найщасливішою людиною після того Телла.

— Братів Клеобіса та Бітона, — не вагаючись відповів гість, наче протягом усієї прогулянки підвалами чекав саме на це запитання.

Ображений Крез навіть не поцікавився, хто ті брати.

Та коли вони врешті вибралися з підвалів, намерзнувшись донесхочу, Солон раптом сам розговорився. Ті вщерть набиті золотом підземелля явно гнітили його. Він із молодих літ був купцем і мав у руках важкі капшуки золота й срібла, рік був головним архонтом Афін, розпоряджався десятками талантів коштовного металу, але талант можна підняти однією рукою, а скільки було потрібно тисяч могутніх рабських рук, щоб могли підняти зараз усе золото царя Креза... Аж тут, у затінку лінивих пальм тісного хоромного двору, перестарілий афінянин нарешті полегшено відітхнув.

— Оті Клеобіс та Бітон, про яких я тобі згадав був у підвалах, — сказав він, — жили в Аргосі. То були могутні юнаки, ніхто в усій Арголіді не міг змагатися з ними в силі. До того ж, за нашими мірками, вони належали до числа заможних людей. Елліни з тамтешніх дорійських країв справляють наприкінці весни щорічне свято Гери Аргоської. То одне з їхніх найголовніших свят. Жрицею богині була мати Бітона й Клеобіса. Сталося так, що їхніх волів затримали в полі, сонце вже давно хилилося до землі, а мати ще мала провести в храмі відправу, бо до заміського святилища Гери зійшлося безліч прочан. Не довго думавши, хлопці самі запряглись у ярмо, посадовили матір на воза й повезли до храму. Туди від Аргоса буде стадій сорок п'ять, і цілу дорогу хлопці бігли не спиняючись, щоб мати встигла до заходу сонця принести врочисту жертву Цариці богів. Побачивши таке диво, прочани оточили воза й заходились вихвалити братів, які не пошкодували сил для всенародного свята, а прочанки вшанували матір таких чудових дітей. Жриця богині Гери так пишалася своїми синами, що після святкової відправи не пішла на загальний бенкет, а зняла руки догори й почала благодіяти Зевсову дружину, аби та дала якнайбільше щастя її синам. І диво сталось. Клеобіс та Бітон полягали після бенкету спати не серед інших прочан, а на приємно прохолодних мармурових плитах святилища, біля ніг Великого божества. І Гера прислухалась до матері й виявила їй синам найвищу ласку: Бітона й Клеобіса спостигла блаженна смерть. Аргосці перейнялися до них високою повагою й замовили обом братам статуї, які потім пожертвували в Дельфі на знак удячності до Цариці богів і людей. А богиня Гера тоді ясно показала людям, що смерть для них краща від життя.

Коли Солон докінчив розповідь про двох найщасливіших після Телла людей у світі, лідійський цар Крез, який чекав зовсім не такої розв'язки, зчудовано подивився на старого афінського мудреця: він сміється з нього чи й сам вірить у сказане? Старий афінянин уже встиг зігрітись після підвалів і приязно кивав до Креза та до власних слів.

— Коли кінь перевтомиться від швидкого бігу, — мовив Крез, — його не можна поїти холодною водою. — Солон не відгукнувся на зауваження варварського царя, цар відчув його слабину й спитав зовсім начебто безвідносно: — Ти, гостю афінський, часом не чував, за яку мудрість померлого нещодавно корінфського тирана Періандра названо одним із семи наймудріших у світі людей?

Того не знав жоден смертний, але в тих словах Солон відчув неприємний для себе натяк, та нічого не міг відповісти Крезові, навіть коли той, мовби забувши про своє запитання, сказав щось нове:

— Життя краще від смерті, якщо, звичайно, воно приносить утіху людям і тобі. Міг би знову нагадати слова вашого ж Ахіллеса. Ну, гаразд... Але невже ти моє щастя цінуєш менше від щастя отих двох нерозумних юнаків, які здуру позбулися найвищого людського блага?

— О Царю царів, я на своєму довгому віку багато чого набачився й знаю такі істини, над якими ви, молоді, навіть замислитися не бажаєте. Попереду нібито безконечно довге життя, встигнеш наробити й гріхів, і подвигів, і тільки ми, старі, знаємо його

жахливу куцість. Либонь, і твоя правда про життя та смерть. Однак назвати людину щасливою можна тільки по смерті. Бо заможник часом помирає жебраком, а батько великої дружної сім'ї кінчає життя під чужим парканом. Ти справді найбагатша в світі людина й володієш десятками народів і племен, проте назвати тебе найщасливішою людиною я не можу, поки не вмирати.

Ця розмова між Крезом і Солоном була останньою. Солон повернувся додому й невдовзі помер, Крез почув про його смерть і тільки глузливо посміхнувся:

— Хто ж із нас двох щасливіший: я чи він?

День був по-весняному лагідний, у жилах текла молода дужа кров, а боги так само сприяли Крезові, наймогутнішому й найбагатшому з усіх царів, які досі жили під Сонцем і Місяцем. Стерлася й сама згадка про афінського мудреця.

Згадав про нього Крез лише через багато років...

Місійський вепр

Чутка про нього ходила вже добрих два місяці. То був небаченої сили й люті величезний звір, який нібито переплив Геллеспонт і почав толочити ниви попід Місійським Олімпом. Дехто твердив навіть казна-що: мовляв, той вепр уміє говорити людською мовою, якої, проте, ніхто не розумів, бо вепр нібито говорив по-фракійському.

— Ти віриш таким дурним балачкам? — спитав цар Крез у євнуха-скарбничого Санданіса, й той тільки скривив уста. — Я тебе питаю не про говорящего вепра, — звеселів цар, — а про вепра-велета, з яким не можна впоратись із доброю шворою собак.

— У чутках усе стає сторогим і тисячозубим, — сказав Санданіс.

— Але я колись бачив кабана — не меншого за зубра! — згадав Крез.

— Оце якби зараз нагодився царевич Атис — була б забавка саме для його рук, — мовив Санданіс і навіть помахав кулачком своєї по-жіночому тендітної ручки. Це обом здалося смішним, тож цар і скарбничий вибухнули реготом: цар — грубим, а той — пискляво-хрипким.

А потім обидва замовкли, подумавши про одне й те ж: чи скоро повернеться Атис із походу до Південного моря.

Атис повернувся за три дні, хоча в Сардах ніхто не чекав на царевича, який повів лідійське військо до Країни Вовків, прозваної еллінами Лікією. Царевич не вислав поперед себе гінця, і тепер батько Крез ласкаво ганив сина:

— Ти переміг лікійського царя, а повернувся з походу тишком-нишком, неначе перемогли тебе!

Ще зо дві таких битви, й Країна Вовків прийме лідійського царя за свого, на знак цього приславши в Сарди землю й воду, подумав Крез. Атис виправдовував найсміливіші батькові надії.

Непідготовлену зустріч належало замінити чимось рівноцінним, і Крез тепер уже навіть знав чим: він вирішив улаштувати синові бучне весілля, яке відкладав другий рік; тепер була добра нагода.

З такою думкою після святкового бенкету Крез і заснув, але вдосвіта з жахом

прокинувся, побачивши лихий сон: його улюблений син Атис нібито висить у повітрі, а крізь його тіло шугають важкі залізні наконечники сулиць.

Крез ледве діждався ранку, а вранці вирішив прискорити перебіг подій.

Весілля тривало тиждень, і коли до царського хорому нарешті привели молоду, з'явилися послы з Місії.

— Ми справно платимо тобі дань, — звернулись вони до Креза, — ти ж захисти нас від того дикого кабана. Кращого ловця за твого сина Атиса ми не знаємо, хай же він порятує нас, бо далі стало нам несила жити: вепр перетолочить усі наші ниви, а тоді й самих нас пожере!

Однак цар і слухати не хотів про того вепра. Місійці почали заспокоювати його — мовляв, кабан зовсім не говорить ні по-фракійському, ні по-якому, то все брехливі чутки, то не наслання боже, а просто вельми лютий могутній звір, з яким може впоратися хіба що царевич.

Крез вимушений був розповісти їм про свій віщий сон.

— Не можу відпустити до вас царевича, — мовив він. — Той сон боги наслали мені марно!

Отак він заявив і розпорядився повиносити з чоловічої половини хорому все, що має залізні наконечники, при цьому заборонивши синові ходити на полювання та в рать. Крез вирішив оберігати царевича, принаймні допоки сам живий, а там уже хай безсмертні допомагають. А ще наказав не пускати послів місійських і на поріг.

Тим часом інший гість почав оббивати царські пороги. Він мав страшенно нещасний вигляд і благав пустити його до царя. Євнух Санданіс довго розпитував гостя й не хотів упускати в царські покої, однак нужденний вигляд і рясні сльози незнайомого зрештою зробили своє.

Молодий гість упав перед царем навколішки й розповів йому всю правду про себе:

— Мене звуть Адраст, я нещасний син фрігійського царя Гордія й онук Мідаса...

— Чому ж ти нещасний? — запитав Крез.

— Я вбив свого старшого брата! — в розпачі заволав гість. — Убив справді ненароком, але його кров тепер довіку буде на моїх руках. Батько прогнав мене з дому — о горе мені! — через те я й прийшов аж сюди — просити в тебе очищення. Зроби це — і я до скону буду твоїм рабом!

Фрігія разом з її царем та царевичами вже не перший рік належала Крезові, та сьогодні Креза розчулили слова юнака, й хоча таємничий неземний голос підказував, що гість не принесе великого щастя його сім'ї, цар зглянувсь і згодився дати йому очищення.

Незабаром раби зарізали поросю, цар зібрав кров у полумисок і злив гостеві на руки, після чого сам витер їх іще не вживаним білим рушником. А потім зробив узливання підземним богам та куріння ладаном богам всевишнім, після відправи ж сумної жертви сказав:

— Живи в моєму домі й харчуйся моїм хлібом!

Аж тепер Адраст відчув себе очищеним від страшного гріха.

Страхи Креза за власного сина забулися. Навіть коли невдовзі після появи Адраста син заявив, що не збирається ціле життя сидіти разом із жінками й прясти вовну, цар зрозумів, що не зможе довго вбиратися синові. Царевич просив дозволу піти на місійського кабана.

— Тебе божество попереджало вві сні про залізні наконечники, — посміхнувся син, — а вепри озброєні самими іклами. Я ж не прошуся знову в рать із царем Країни Вовків, хоча за цим разом міг би легко підкорити його остаточно. Я прошу відпустити мене полювати на того кабана.

— Відпусти царевича! — несподівано припрігся до благань Атиса фрігійський царевич Адраст, із яким Атис устиг подружити. — Я оберігатиму його паче своїх очей!

Крез і справді склав зброю, несилий змагатися з двома молодими людьми, хоча його й застерігав той самий таємничий неземний голос. Усе зрештою було й лишається в руках богів, та й сновидіння не кожного разу справджуються, з надією подумав лідійський цар. Бо якими очима дивитимуться люди на Атиса, коли той згодом сам стане царем? Чи не матимуть вони його за лякливу бабу? Якщо цар не є прикладом доблесті й мужності для кожного свого підданця, то хай краще справді сидить на жіночій половині й пряде вовну з бабами, а для царського трону знайдеться достойний муж.

Напередодні виїзду Крез нишком від сина сказав Адрастові:

— Я порятував тебе, фрігійцю, від лихої біди, а тепер цілком покладаюся на тебе. Дорога до Місійського Олімпа неблизька, вас можуть підстерегти й злочинці, тож побережи мого сина від розбійної руки. Та й ти повинен виправдати себе перед власним батьком Гордієм, щоб він повірив у ненавмисність твого гріха, — адже ти лишився в нього єдиним сином і маєш стати по його смерті фрігійським володарем, а мені вірним помічником.

— Я краще дам виїняти собі обидва ока, — знову згадавши очі, гукнув Адраст, — аніж дозволю впасти волосинці з голови твого сина!

Виїзд царевича на полювання був бучний. Ніхто в Сардах ані на мить не сумнівався, що Атисові пощастить убити лютого кабана. Атисові — й нікому іншому! За царевичем виступало дві сотні воїв на вороних жеребцях, три сотні рабів ішло пішки, ведучи за ними довгі швори мисливських собак.

А за два тижні до Сард прилетів гонець із чорною вістю.

Ще через тиждень Сарди зустрічали чорний похід. Попереду між чотирма вороними кіньми їхав на полотнищі вбитий царевич, син найбагатшого й наймогутнішого в світі царя, який вважав себе найщасливішою в світі людиною. Ведучи на повідді вороних, потрусивши голови порохом з дороги, за царевичем ішли всі його славні вої-ловці, а віддалік плентали невільники з собаками.

Позаду ж усіх спотикався на рівному фрігійський царевич Адраст.

У запалі полювання на того страшного місійського кабана Адраст метнув сулицю й вразив Крезового сина Атиса. Залізний наконечник сулиці протяв груди й застряг у сосні, біля якої стояв лідійський царевич, цілячись у розлютованого кабана. Тепер

Адраст простягав руки вперед і благав кожну стрічну людину заколоти його й принести в жертву на могилі нещасного царевича. Та ніхто не хотів брати на себе цей гріх, бо то було священним правом батька-месника.

Месника ж у Сардах не знайшлося.

Сім день над кожною хвірткою столиці висли чорні знамена. Восьмого дня зранку плакальниці ходили вулицями й розжалоблювали старих і молодих, а коли труну з небіжчиком понесли головною брамою до некрополя, все місто охопили плач і журба. Жінки й дівчата дряпали собі в жалобі щоки, а чоловіки притрушували голову порохом і надрізали кінчики вух. Найдужче голосила молоденька вдова царевича. Однак ніхто ні звука не почув з царевих вуст. Лише за два дні перед похороном, коли до нього пробився фрігійський царевич Адраст, благаючи принести його, винуватця, в жертву, Крез похитав головою й сказав:

— Ти не винний у смерті мого сина, то був з твого боку мимовільний гріх. Винуватцем слід вважати якогось невідомого мені бога, хоч він і попередив мене в тому сні. Але й від цього мимовільного гріха я не можу тебе очистити.

Більше ніхто й слова не почув од царя. Він навіть не озвався до вбитих лихом юної вдови та своєї дружини-цариці, яких із некрополя несли на ношах восьмеро гладких жоноподібних рабів. Лише найбільш спостережливі царедвірці бачили, що в Креза ледь помітно ворухаються вуста. То він сперечався з одним вельми старим елліном, який казав, нібито найвищим благом для людини є перехід у царство тіней. А за життя сина Крез віддав би власне життя.

Коли люди насипали в некрополі новий горбик і поволі посунули назад до столиці, з-за чийогось дуже давнього надгробка вийшов Адраст. В руках у нього був широкий гострий ніж із по-фрігійському загнутим жалом.

Якщо хтось відчує себе найнещаснішим з-поміж людей, то життя стає йому осоружним.

Уклоніться Кіно

Брязкаючи ключами від задньої хвіртки, приворітник випустив Мітрадата й знову взяв хвіртку на замок, а Мітрадат подався до Північної брами ще дужче наляканий. У руках він тримав добре вистелений полотниною кошик із немовлям, яке, певно, було нагодоване й переповите, бо міцно спало. Царський волопас із жалощами скосував на кошик і пошепки побажав:

— Хай би воно більше не прокинулося!

Якби в цю мить хтось побачив Мітрадата й почув його страшні слова, не повірив би власним вухам, бо Мітрадат був лагідний на вдачу й остерігався зобидити навіть безмовне теля. Але нічна вулиця німувала, Мітрадата ніхто не бачив і не чув, окрім прибрамної сторожі, якій було наказано випустити з міста царського пастуха. Потонувши в нічній прохолоді, відійшовши од міста кроків на сто п'ятдесят, звідки сторожа вже не могла його почути, більше не стримуючи голосу, Мітрадат проказав:

— А якби ото таке зробити твоєму рідному синові?

Так, наче перед ним стояв Гарпаг, вельможа й найближчий родич мідійського царя

Астіага, бо ж саме Гарпаг щойно дав йому це дитя. Хоча все було не так просто...

Вранці цар Мідії Астіаг викликав Гарпага й сказав йому:

— Ти мій найперший вельміж і найближчий родич. Візьми цю дитину й знищ!..

Гарпаг уже знав усе про дитину, він лише не сподівався почути про неї саме тепер. А пригода почалася ще перед кількома роками...

Коли доньці Астіага Мандані минало тринадцятий рік, Астіагові з'явилось у сні дивне видіння: буцімто з Мандани витікає величезна безберега ріка, води якої швидко затопили всю Мідію й цілу Азію. Цар спросоння викликав своїх магів і звелів розтлумачити цей сон. Найголовніший з-поміж магів — маг-магішті — мовив: "Сон віщує Мідії лихі дні". Далі тлумачити сновидіння не було потреби.

Відкинувши всіх можливих женихів, Астіаг вирішив оддати доньку за перса Камбіса, який видавався йому менш родовитим за найменш родовитих мідійців. Адже перси були рабами мідійців.

Через рік після весілля Астіагові привидівсь інший сон: буцімто з Мандани виросла величезна лоза виноградна, яка швидко обснувала всю Азію й цілий світ. Астіаг знову викликав магів, і маг-магішті після довгих роздумів сказав: "Цей сон теж віщує про лихі дні для Мідії. Син твоєї доньки стане замість тебе царем..."

Астіаг був старий і не мав сина, якому міг би передати свій царський стіл, через те злякався й викликав доньку з Персії. Мандана ось-ось мала породити дитя, батько приставив до неї пильну сторожу, невдовзі сторожа вхопила новонароджену дитину й понесла до царя, а цар покликав свого царедвірця Гарпага й звелів занапастити дитину. Але Гарпаг теж мав смалець у голові: йому не хотілось брати чужий гріх на душу, не хотілося втягати й когось із свого дому, через те доручив це брудне діло людині з дому царя. Тепер та людина, царський волопас Мітрадат, гірко нарікав на царевого родича Гарпага:

— А якби твоєму рідному синові ото таке?.. В тебе також народився син-первісток. — Неподалік столичної брами на Мітрадату чекав його старий пес, і тепер Мітрадат бодай мав до кого звертатися, бо дорога додому була вельми неблизька. — Царям та вельможам усе дозволено, — звернувся до собаки волопас Мітрадат, — бо хто їх владен спитати? Цар тобі візьме на душу найстрашніший гріх, а тоді принесе в жертву двадцять одну корову — й праведнішого за нього не буде на цілий світ... Онде твоя хазяйка, — сказав псові Мітрадат, — хоче породити мені дитинчатко. А що я їй за це подарую, коли в мене немає навіть свого кутка? Хіба ж буде дитина здоровою без подарунка? — Мітрадат відчув себе тут у цілковитій безпеці й поставив кошик з дитиною на траву. Зійшов місяць, і стало все добре видно. Волопас побачив те, що й сподівався побачити, і кивнув до пса, закликаючи його в свідки: — А свого вони вбрали в золото навіть на смерть. Богам їхнє золото дуже треба?.. Оце коли б із мене не такий страхополох, то взяв би та й зірвав зо три золоті бляшечки, а тоді подарував би твоїй хазяйці за донечку чи за сінка, кого там вона вже мені народить, — але ж я звичайний лякливий царський раб...

Мітрадат знову почепив кошика на руку й повів далі:

— Не крути хвостом, бо трохи згодом доведеться вити: адже Гарпаг звелів покинути дитинку біля отих яруг, до яких і ти боїшся заходити, бо там царство шакалів та вовків. Гарпаг думав мене ошукати — мовляв, це дитинка котрогось його раба, — та приворітний раб розповів мені всю правду. Ти добре зробив, що не схотів заходити до міста, в містах дуже бридко тхне, сам я теж ніколи не зайшов би туди з доброї волі, але ж я невільний раб, що мені звелять, те й мушу виконувати, як ось і це...

Мітрадат знову поставив кошик із немовлям на стежку. Серед темної нічної пустелі його раптом охопив жах. Відгорнувши покривало з кошика, він з надією припишк, може, злі чи добрі дайви самі забрали душу дитини, може, тепер не доведеться занапащати себе цим смертним гріхом?.. Мітрадат притулився вухом до маленького личка. Дитинка ледь чутно сопла, й від передчуття неминучого лиха в нього стислося серце. Навіть місяць затулився хмаркою й зник.

Це неприємне відчуття не полишало Мітрадата всю решту дороги додому. Він мешкав з дружиною біля самих озер, за якими починалися найвищі в Мідії гори. Тут були випаси царських робочих буйволів та волів. Пес несподівано зупинився й став стривожено нюшити повітря.

— Ану вперед! — Неспокій пса передався господареві. — Ти чого?

Пес почав позіхати, а ці позіхи незабаром перейшли в судомне підвивання й тоскне виття. Підбігши до своєї пастушої хатинки за хлівами, Мітрадат подивився й кахикнув у кулак, бо в хаті були жінки двох його підпасичів. Жінки почули кахикання й утекли, а Мітрадат з осторогою ввійшов до хатинки. Дружина лежала на ліжку в півтемному кутку, а на лаві під блимавим світильником скоцюрбилось нерухоме тільце дитинки.

— З'явилось на світ неживе, — кволим голосом проказала дружина, яку по-еллінському звали Кіно, а по-мідійському — Спако. Кіно народилася десь на Егейських островах.

Дитя в кошику аж тепер прокинулося й закричало. Кіно спочатку злякано підвелась, але Мітрадат розповів їй усе про ту нещасну дитину.

Так у сумних розмовах минула ніч. А коли нарешті зійшло сонце, Мітрадат узяв кошик з дитиною й поплентав до яруг, де водилося безліч хижих звірів.

За кілька днів по тому прибув Гарпаг зі своїми людьми.

— Ну, вволив мою волю? — запитав він у царевго пастуха.

Мітрадат лише низько схилив голову, а потім повів царевго родича до тих диких яруг. Десь аж під обід вони знайшли подерте й закривавлене дитяче манаттячко: лежало під кущем, змережане барвистими вавілонськими нитками й рясно обшите золотом. Гарпагові люди викопали глибоку яму й поховали знахідку з відповідними піснями і по-царському щедрим узливанням фінікійською оливою та єгипетським вином, бо так належало ховати дитя царського роду.

А коли вони, виконавши свій обов'язок перед царем Астіагом, подалися геть, на могилку прийшла дружина Мітрадата Кіно й почала голосити. Тепер Мітрадат уже їй не забороняв...

— Про нас іще ніхто нічого не може сказати, — дивився на дружину й стиха

говорив Мітрадат, — а воно вже досі в раю й літає кругом голови Ахурамазди. Гріхів у нього ніякісіньких не було, бо гріх людина чинить, уже будши сповна розуму, та й тільки його не зогнило в землі, ми не знайшли жодної кісточки. І які там кісточки — самі хрящики, й усе те пішло на потраву священним псам... Хтось може мені закинути, що то були не пси, але я краще знаю, я ціле життя своє живу по луках та по лісах, тож можу поклястись і присягнути під страхом кари від руки Анкра-Майнью, що лис і шакал нічим не різняться від звичайного пса, пси також бувають малі й великі, сірі та руді, й гавкають вони по-різному, а недоїдену здобич однаково загортають носом у пісок, тільки що ці живуть у полі та в лісі, а ті — побіля людей, ну й що з того, коли я сам такий, а мене ж ніхто не називає козлом чи ведмедем, отак і свійські та дикі пси. Якщо пси не дали зогнити людському тілу, то слава тим псам, бо чисте завжди піде до чистого, а те дитя вже давно в раю, хоча й жіноча сльоза не буває людській душі на шкоду, тож ти поплач, поплач, тоді вже будемо зовсім певні, що воно полетіло в парадиз, а не тиняється десь ночами по руїнах та яругах, я й сам би хотів, щоб за мною, як помру, поплакала жінка чи дівчина, бо жіноча сльоза обмиває з душі людської земний бруд...

Кіно то прислухалася до заспокійливих слів чоловіка, то знову лягала персами на горбик сирої землі, й голос її звивався високо-високо, аж до сьомих небес, де був рай і жили Ахурамазда та його сонцесяйний син Мітра, а тепер оселився й маленький їхній синок, хоча про це не повинен був знати ніхто в світі.

Царський волопас Мітрадат уволив волю царевого родича Гарпага, відніс і кинув на поталу хижим звірам дитину в царському вбранні, але то не був даний йому Гарпагом хлопчик, то був його, Мітрадата, власний син, який народився мертвий. Тієї ночі Мітрадат сидів поряд з убитою горем дружиною й намагався розважити її й себе.

— Тут хоч побивайся, хоч не побивайся, — казав він, — а нічого не вдієш. Ахурамазда вирішив забрати нашого синочка до себе в парадиз, і його теж можна зрозуміти, бо коли помирає доросла жінка чи дорослий чоловік, хоч хай би були сім разів по сім праведними, вони заплямували себе бодай одним-однісіньким гріхом, а Цареві ж богів та людей кортить мати коло себе щонайчистішу душу. Де ти їх набереш? Таку душу можна знайти хіба що в немовляти, вона в нього чистіша від джерельної води, надто ж коли дитя не встигло й побачити грішного світу, отож я й кажу, що нам за нашого синочка треба тільки радіти...

В цю мить заплакало оте панське дитя, Кіно знову перелякано підхопилась, але Мітрадат узяв кошик і загойдав його в руці, бо дитячий крик болюче різав серце, адже на лаві лежало мертве їхнє рідне дитя. Було боляче й навіть страшнувато, бо десь тут невидимо витала незаспокоєна обрядом похорону людська душа...

Чуже дитя заспокоїлось, і Мітрадат проказав:

— Це теж безгрішне, але його батькам серце не болить. Та мені й самому жалко. Шкода і його, й себе zarazом, бо маю ж узяти за нього гріх на свою душу, хоча мене й присилено до цього гріха...

Дитя знову заплакало. Кіно не витримала й підвелась, поволі переповила його в

чисте, а потім незчулася й сама, як притулила чуже дитя до грудей і заходилася годувати. Малятко жадібно ссало й часом плямкало ротеням, а до горла Кіно підкотився давучий клубок і не давав одітхнути.

Мітрадат дивився на страждання дружини й говорив:

— Кожна жива душа хоче їсти, так уже влаштовано божеством, не знаю тільки, на добро чи на зло людині, мабуть же таки, на добро, бо голодній людині й світ немилий, ото ж і виходить, що на добро, хоча, з другого боку, як подумаєш, скільки доводиться страждати за кришеник просяного коржа, то починаєш собі думати, що то все вигадка не світлих богів, а злого Анкара-Майню та його дайвів лукавих... — Мітрадат помовчав і мовив те, що вже давно вертілося в нього на думці: — А хто придумав штовхати безневинного на смертний гріх? Нашого синочка вже ніхто не зможе оживити, а чим же завинило ось оце дитя, що мушу кидати його живого на розтерзання шакалам? Або чим завинив я?.. — Дружина не відповідала, тоді він узяв кошика в руки й важко зітхнув, але це теж не розворушило жінку. Мітрадат поставив кошика біля неї й додав: — Нічого не вдієш, видно, так вирішили небеса...

Він простяг руки до дитини, але жінка відтрутила його руки й не дала. Мітрадат не став наполягати. По якомусь часі вона взяла з лави мертве дитя, далі роздягла живе й перебрала його в дорогу одіж мертвого, обряджаючи в останню путь. Саме на це Мітрадат увесь час і натякав дружині.

Так онук мідійського царя Астіага лишився живий.

Та минуло добрих років тринадцять, перш ніж цар довідався про це, — довідався і неабияк перелякався.

Кіно та Мітрадат назвали свого прийомного сина Курушем, тобто "пастухом", бо він мав усе життя пасти худобу царя Астіага, а по Астіаговій смерті — взагалі невідомо чию, бо ж Астіаг не мав сина, єдину ж доньку віддав заміж одному з підвладних перських князів.

Цар довідався про онука зовсім випадково.

Куруш виріс дужим і спритним хлоп'яком, він верховодив ватагою ровесників, серед яких був і Гарпагів синок. Одного вечора, граючись у війну, діти знов обрали царем Куруша, а Гарпагового сина — царським гінцем. Пихатий княжич не схотів підкорятися синові раба-волопаса, за що Куруш попросту віддубасив його. Княжич поскаржився татові Гарпагу, але Гарпаг не мав влади карати сина царєвого пастуха, через те вирішив поскаржитись самому царєві.

Астіаг пам'ятав Гарпагову послугу, тож звелів покликати Мітрадатового сина й відшмагати його батогом. Та тільки-но до нього підвели хлопчину, як цар одразу ж упізнав його: Куруш був страшенно схожий на царєву доньку Мандану! Цар усе збагнув, покликав магів і розповів їм про свою підозру. Як же тринадцять років тому маги так розтлумачили оті його два сні?

— Інколи сновидіння зводяться до дурнички, — заспокоїв царя маг-магішті — головний маг. — Нехай і в дитячій забавці, твій онук уже побував царем, тож більше цього не слід боятися.

Цар Астіаг повірив у нове тлумачення його снів, та й волопас Мітрадат усе визнав під батогами. Довго не визнавав нічого тільки царський улюбленець і родич Гарпаг, але цар посміхнувся й заспокоїв його:

— Всеблагий Ахурамазда утримав мою й твою руки від смертного гріха, я тепер тобі навіть удячний, а за твої заслуги переді мною я влаштую сьогодні ввечері на твою честь пир. Пришли свого сина до мене, хай пограються з моїм онуком, а пізніше приходь і ти сам: я хочу показати тобі й усій нашій столиці, як повинні дякувати своїм слугам царі.

Гарпаг почував себе на сьомому небі від щастя.

На пиру того вечора всім гостям подавали пісне, лише Гарпагові одну по одній підносили м'ясні страви, а коли він аж упрів од щастя та ситної їди, перестарілий цар Астіаг наказав поставити біля найшанованішого з-поміж гостей прикритий полотниною кошик.

— А це можеш забрати з собою додому! — мовив цар.

У кошику були голова та кінцівки Гарпагового сина — все, що залишилося від отих страшних страв. Так по-звірячому помстився цар Астіаг своєму найближчому родичеві й помічникові, який зважився переступити через його наказ.

Такими жахливими пригодами позначено дитинство Куруша, який, вирісши й змужнівши, переміг діда й став першим перським царем. Куруша греки шанобливо прозвали Кіром, що означало їхньою мовою "влада", "право", "сила", якщо ж одним словом, то просто "пан". До того ж усі вони щиро думали, — й ця думка тривала добрих сто літ, — нібито Кіра вигодувала собака. "Собака" по-мідійському "спако", по-грецькому ж "кіон", це й призвело до помилки, яку виправив лише Геродот, довівши своїм співвітчизникам, що "собака" теж може бути гарним жіночим ім'ям, тим більше якщо жінка з таким іменем урятувала персам сміливого воя й мудрого державця. Такій "собаці" не гріх уклонитися до землі.

Мул на царському троні

Цю жінку Крез бачив уперше в житті, хоча вона вже вдруге за вечір повторила, нібито гляділа його малим. Коли батько віддав її за вже не молодого мідійського царевича Астіага, Крезові навряд чи було більш як рік або два, а тепер він доживав п'ятий десяток.

І все-таки Арієніс була йому рідна сестра. Крез це знав і намагався приборкати в собі оте несподіване почуття опору, яке виникло до неї першого ж дня... Два нескінченно довгих роки після смерті старшого сина Атиса він перебував у стані цілковитого збайдужіння, сама думка про рать здавалася йому нестерпно бридкою, хоч за час свого майже п'ятнадцятирічного царювання Крез не програв жодної війни.

А сестра Арієніс день у день закликала його саме до раті.

Самолюбний цар Крез не терпів, коли хтось намагався переконати його в чомусь такому, що суперечило його власним переконанням і давно усталеним почуттям; він навіть не дивився в бік цієї зовсім чужої йому жінки, яка раз по раз нагадувала братові про їхню спільну кров. Креза дратувало кожне вимовлене нею слово, і все-таки щовечора він допускав до себе сестру.

Її слова можна було порівняти хіба що з отрутою солодкої вовчої ягоди чи опійного маку. Коли людина звикла до опію, з сумом думав Крез, то вона вже й дня не може без нього прожити.

— Ліпше візьми Мідію сам, аніж лишати її в руках того молодого перського шакала, — мовила сестра.

Це вже було щось інше: досі Арієніс просила повернути Мідію їй, а тепер задля помсти ладна була на що завгодно.

— Він твій рідний онук, онука негоже називати шакалом, — озвався Крез.

— Цей онук убив рідного діда! — Зморшкуватою щокою колишньої мідійської цариці скотилася сльоза. Креза зроду не розчулювали жіночі сльози, стара жінка збагнула це не враз, потім вороже глянула на брата: — Ти все знаєш і сам. Коли йдеться про владу й золото, ніхто не зважає на рідну кров...

Арієніс тут-таки відвела погляд, а коли по довгій хвилі знову глянула на брата, то пошкодувала за свої слова. Тепер вона була цілком певна, що Крез для неї й пальцем не кивне, ще добре, як взагалі не вижене.

Крез похмуро дивився в темне вікно, за яким безгучно перебирала китиці пальма. Сестра не мала права натякати йому на це. Арієніс говорила про їхнього старшого брата Пантелеонта, який за законом перворідності мав стати царем, але Крез усіма правдами й неправдами вмовив батька позбавити Пантелеонта цього права. Посівши ж після батькової смерті лідійський трон, Крез наказав катувати брата і його матір-еллінку "чесальними гребенями", а після катування — стратити, бо мачуха ще за життя батька хотіла була занапастити Креза отруєним хлібом (рабиня-пекарка не дала зробити цього).

"На мені нема братньої крові, — сказав тепер подумки Крез, — я вже давно замолив цей гріх і давно очистився. Та й хіба мало я пожертвував у лідійські й навіть грецькі храми — стільки досі не жертвував жоден цар, бо хто ж у світі може змагатися зі мною багатством! Чи не твій покійний чоловік? Мій дванадцятий воєвода має більше рабів і золота, ніж мали Астіаг і ти, могутнішого за мене царя в світі немає", і все-таки на серці йому ставало дедалі неспокійніше. Цей неспокій він намагався перекинути на сестру, та вона мовби оточила себе демонами злоби й здавалась неприступною.

"А ти теж не без гріха, — подумав Крез далі. — Коли твій небіжчик-чоловік наказав був кинути вашого онука хижакам, — чому не стала йому поперек дороги левицею? Мовляв, у жінки слабка рука? Якщо жінка схоче, то проти неї не вистойть жоден чоловік, я добре знаю ваше плем'я, від вас не вбережешся ні щитом, ні мечем. А тепер піди та ще й подякуй отому своєму онукові Курушу, що не вбив заодно з твоїм чоловіком і тебе. Скажеш, тепер ти не цариця Мідії. Ну то й що? Маєш радіти, що то твоя рідна кров. Мені набагато гірше, я не маю кого залишити по собі. Я після смерті сина Атиса плекав надію бодай на онука, але невістка породила мертве дитя... А на меншого сина нема чого й сподіватися, він у мене каліка, німий, навіть доньки не маю, щоб чекати онучат, ну, та й коли б вони вирости, я вже давно не молодий..."

— Така воля небожителів, — несподівано примирливим голосом озвався Крез. — На

нас із тобою тяжіє гріх нашого прапрадіда Гіга...

Ще кілька років тому цар Лідії себе й усіх запевняв, що даний Гігові оракул не справдився, тепер же був переконаний у лихій пам'яті невідомого лихого божества.

Після свого натяку сестра чекала бурі, але бурі не було, й це додавало сили й сміливості.

— Як не повоюєш його тепер, то пізніше він сам тебе повоює, — сказала сестра.

Все-таки дивно було слухати її нацьковування проти рідного онука, хоч у боротьбі за владу ніхто не мусив зважати на рідну кров.

Тепер Крез думав про інше: як він сам угавив цього перського "пастуха". Коли той убив рідного діда й захопив його царство Мідію, в Сардах і в усьому Лідійському царстві панував чорний сум: цар справляв перші роковини по загиблому синові...

Пекучий здогад підвів Креза на ноги й попхнув до розчиненого вікна. Цар провів долонею по бронзовій решітці, тоді прошилив руку й спробував дістати розчепірену лапу пальми, та тільки вколов зніжені пальці й знов обернувся до сестри. Здогад скидався на щире правду. Куруш напав на Мідію саме в ті дні, коли Крез був заклопотаний поминками й не міг допомогти своєму зятеві — нещасному цареві мідійців... Сестра назвала свого онука шакалом. Ні, це не дурний лякливий шакал, він швидше схожий на хитрого підступного барса, який старанно вистежує жертву й кидається на неї в найслухнішу мить...

Уранці Крез гукнув євнуха Санданіса й звелів одімкнути підвали. Вчорашні тривоги не зійшли, а в такому разі цар щоразу спускався до скарбниці. Нелічені гори срібла та золота й сьогодні зробили своє, він лишався так само великим і могутнім, як і торік чи позаторік. Крез без особливої вже потреби поділився вчорашніми думками з євнухом-скарбничим.

— Чорна ніч завжди наганяє чорні думки, — відповів євнух. — Але разом з тим людина поночі краще бачить...

— Як то? — майже весело засміявся цар. Після синової смерті він оце чи не вперше сміявся. Потім цар збагнув слова скарбничого й спохмурнів.

— То ти так само, як і моя сестра, вважаєш, ніби я мушу знищити того перського "пастуха", поки він іще не вбрався в силу? — спитав він.

— Я так не думаю, Царю царів, — ухильно відказав євнух. Його улесливий жіночий голос наче тріснув і задеренчав. Крез угадав причину того деренчання. Колись євнух Санданіс був першим радцем царя, тепер він став лише скарбничим і ніяк не міг забути образи.

— А як ти думаєш? — спитав цар.

— Навіщо Цареві царів думка нікчемного старого євнуха!..

— Бо ти був першим радцем батька мого.

Євнух Санданіс раптом розчуливсь і всміхнувся.

— Якби мене спитав про це твій батько Аліатт, Царю над царями, я відповів би йому так: "Ти хочеш іти в похід на чужоземців, що носять шкіряні свити й шкіряні штани, а їдять не скільки хочуть, а скільки їжі є, адже земля їхня сувора й неродюча. Не знають

ці люди й смаку доброго вина, п'ють саму воду. Не росте в них ні смоква, ні інша чудова садовина. Якщо ти їх і переможеш, то яку користь матимеш із такого народу та його землі? Ніякісінької. А тепер давай зробимо інше припущення. В них теж є військо й свої ратні боги, а бува, їхній ратний бог здолає нашого ратного бога? Йдучи на рать, завжди сподіваєшся лише на бога, бо майже ніколи нічого не знаєш наперед..."

— Чи ти не думаєш, ніби той перський "пастух" може мене перемогти?

Цар сміявся, проте Санданіс відчув у тому сміхові погрозу для себе й покірливо схилюсь мало не до землі:

— Царю над царями, я тобі лише сказав, як відповів би твоєму богорівному батькові...

Санданіс умів розмовляти з Царями царів — загроза розвіялася, та він сказав ще далеко не все, а Крезові було просто цікаво дослухати, він хитро прискалився й запитав скарбника:

— Якими ж словами ти викінчив би свою притчу моєму богорівному батькові?

Утішений тим, що цар сприйняв його гру навсправжки, старий євнух доказав:

— Якби наші боги з якоїсь незбагненної для смертного причини відвернулись од тебе, то страшнішого за це не було б. Відчувши смак наших розкошів, перси нізащо не пішли б із нашої землі, тож я схиляюся перед безсмертними, що досі не навіяли персам таких згубних для нас думок...

Крез дружньо поплескав старого скарбничого по круглій спині:

— Мудрий ти чоловік, приятелю Санданісе, проте темрява підвалів навіює на тебе чорні думки.

Кіптявий смолоскип справді вихоплював із мороку лише невеличке коло круж їхніх постатей. Але, піднявшись кам'яними сходами в ясний сонячний день, цар Лідії знову впав у зажуру. Його коханий син Атіс помер — від цього нікуди не можна було втекти й сховатися. Й усе-таки він не міг повернутись у свої дотеперішні байдужі сирітські сни. Майбутнє видавалося йому невизначеним і тривожним; а втім, доки сам живий, він не повинен сидіти склавши руки. Лідійці поки що мають царя, хай рвуть на собі волосся після моєї смерті, думав Крез, а так само хай будуть мені свідками небожителі й славетна богиня Асві, що я не знаю, куди йти...

Крез вирішив спитати поради в священного оракула.

Але ж до якого храму вирядити посла?

Царські радці нічого не змогли порадити Крезові, натомість сестра та євнух Санданіс цього разу тягли в один бік: треба спочатку випробувати найбільш відомі оракули, а потім звернутися зі своїм запитанням до найправдивішого з них. Така одностайність мідійської цариці та старого євнуха дивувала Креза, однак він тепер не зважав на це. Лідійський цар вирішив одразу вирядити дванадцять священних посольств — до найзначніших храмів з оракулами в Лідії, Елладі й навіть Єгипті. Кожне посольство мало запитати в божества, зробивши це опівдні сорокового дня після рушання: "Що зараз робить лідійський цар?" А відповіді привезти Крезові записаними на дощечці.

Перед обідом умовленого сорокового дня цар із сестрою та скарбничим Санданісом сиділи на терасі й сушили собі голови тим, що б таке незвичне й несподіване вигадати. Крез хотів одягти свій обладунок і сісти на білого скіфського жеребця, але сестра засміялась:

— Кожна піфія в першу чергу згадає про бойовий обладунок та бойового коня!

— Тоді зберу в хоромі всіх своїх радників...

— Це теж угадає кожна друга піфія! — сказав старий скарбник.

Полудень невблаганно надходив, а цар і досі не знав, що робити.

— Треба вигадати щось таке, чим жоден цар ніколи не займався й не займається, — заклопотано прошамкала царева сестра. — Але що вигадати?..

Цариця Мідії роззирнулася навкруги. З тераси було видно царську пекарню й поварню. На великій пласі перед поварнею раб рубав тушки ягнят, і царева сестра ляснула в долоні:

— Ягнят не варив іще жоден у світі цар!

Вона підхопилася й по-старечому задріботіла до різницької плахи. Такого й справді ще жоден цар не робив, Крезові думка сестри сподобалась, він теж поволі підійшов до раба. Мідійська цариця звеліла рабові принести мідний казан із мідною ж кришкою, поставити на три камені посеред акрополя й розвести вогонь, потім сама поклала в казан ягнячу тушку. Тоді по-хазяйському розглянулася й кинула до раба:

— Дістань одну черепаху!

В мурованому кориті біля колодязя жило кілька великих черепах, які очищали дно й стіни корита від слизу, на них уже давно ніхто й уваги не звертав, а царева сестра сказала:

— Тепер зможе вгадати хіба що бог!

Вона взяла від раба черепаху та й укинула живою в окріп до ягнятини.

— Мудра ти жона! — вигукнув гладкий скарбничий. — До такого не додумався б жоден муж.

Царева сестра пустила його слова повз вуха.

— А тепер тільки зрідка знімай кришку з казана, — кивнула вона до Креза, — та підкладай дров у вогонь. Аж поки звариться. А ми тим часом відійдемо геть.

Минув іще місяць, і коли всі дванадцять священних посольств повернулися до Сард, лише оракул Дельфійського храму Аполлона виявився правдивим. Дельфійська піфія не вгадала одного: що ягнятина була не шматками, а цілою тушкою.

— Вустами Дельфійської піфії промовляє сам Аполлон! Недаремно ж про цей оракул шириться така слава! — побожно вигукнув Крез.

Тепер він уже не вагався. Хоч Аполлон був еллінський бог, але цар Лідії перейнявся до нього безмежною вірою, повірив він і в правдивість та чесність Дельфійських піфій. За море до храму Аполлона попливли дієри та хеландії з трьома тисячами голів добірної худоби, потім Крез наказав сплавляти золото зі сріблом і робити з нього так званий електрон; електронів плит вагою по два таланти кожна поплигло в Дельфи сто тринадцять, крім чотирьох чисто золотих; загадав Крез також вилити золотого лева

вагою десять талантів, два величезні казани — золотий і срібний, золотий важив вісім з половиною талантів і дванадцять мін, а в срібний уміщалося шістсот амфор вина або оливи; звелів цар Лідії відлити золоту жінку з паляницею в руках: то було на знак припізнілої подяки тій рабині-пекарці, яка врятувала йому життя, коли мачуха хотіла була його отруїти; крім того, Крез відіслав дарунком Дельфійському храмові багато коштовного намиста й поясів своєї жони; крім того, звелів заможним городянам позносити з домівок оздоблені сріблом і золотом лежа, дорогий посуд і пурпурове вбрання: все це потім урекли Аполлонові й спалили на столичному торговищі.

А дари повезли в Дельфи пишно вбрані священні послы. Вони мали запитати в бога: чи йти лідійському цареві походом на перса й чим закінчиться та війна?

Незабаром священні послы повернулися до Сард з відповіддю оракула:

— Якщо Крез почне війну, то зруйнує велике царство.

Лідійський цар знову відчув себе колишнім непереможним Крезом, улюбленцем богів. Може, даний прапрадідові Гігу оракул уже повністю збувся? Може, те невідоме мстиве божество виявилось не таким злопам'ятним і вирішило більше не правити за Гігів гріх? Відплата за нього мала спостигнути Гігових нащадків у п'ятому коліні, але ж хіба це коліно зазнало мало нещасть? "Я втратив улюбленого сина й лишився, вважаю, сиротою, — сказав собі Крез, — і тепер не маю кому передати царство. Або хіба то легкий удар, коли мій другий син онімів і не годен вимовити божого ймення? Хіба цей удар дістався не мені? А що я скарав на горло рідного брата? Тяжкий незамолимий гріх, його не спокутуєш ніякими гекатомбами, бо рідна кров — то ж таки не вода... Й моя рідна сестра Арієніс належить до нашого проклятого п'ятого коліна, спокута за Гігів гріх наздогнала і її — мусить на старості потерпати від рідного онука. Жоден із нашого коліна не уникнув кари мстивого божества, то, може, воно вже й наситилося?.. Може, даремно могутній еллінський бог Аполлон заохочує мене до раті? Може, то він мовив і вустами моєї сестри, що треба братися до меча, поки не пізно? Все належне собі небожителі з нас уже стягли, а тепер зглянулися й вирішили допомогти Лідії, бо хто ж їм приносить багатші жертви, ніж ми?"

Ця думка додала Крезові надій і так його захопила, що він знову вирядив у Дельфи священних послів.

— Запитаєте в оракула, — доручив він їм, — коли над нашою державою нависне невідворотна смертельна загроза?

За три тижні послы вернулися й поклали перед Крезом навощену дощечку з відповіддю Дельфійського божества:

Коли побачиш у персів мула на царському троні,

Ти, струнконогий лідійцю з-над швидкоплинного Герму,

Забувши про славу й гордість, чимдуж поспішай до Сард.

Тепер у Сардах не було щасливішої людини. Крез остаточно зміцнів і піднісся духом. Ніколи мул не підніметься на царський трон, отже, нам не страшна ніяка Персія, — радів Крез, цілком певний своєї перемоги над персами.

Але ні він, ні хтось інший у Сардах і гадки не мав про те, що його стара сестра

Арієніс уже давно підкупила Дельфійську піфію: Аполлонова провісниця щоразу говорила такі слова, яких від неї вимагала позбавлена трону мідійська цариця. Облудні двозначні слова. У першому випадку піфія сказала Крезові: "Якщо ти почнеш війну, то зруйнуєш велике царство". Тепер кожен передчував: ожиріла розпещена Лідія не витримає натиску молодой розбійниці Персії. Але Крезові хотілося по-своєму витлумачити ці туманні слова. Коли ж піфія заявила в другому випадку, що Лідія загине тоді, як мул умоститися на перському троні, Крез теж нічого не зрозумів. А піфія називала мулом Куруша-Кіра, бо його мати була мідійка, а батько — перс.

Цар і раб

Я дивився, як ці вбрані в шкіряний одяг люди тягають од моєї пекарні в'язки дров, і думав, що людина вчиться все життя, а так і помирає дурною. А я ж мав себе мало не за найрозумнішого від усіх. За найщасливішого з-поміж смертних. А де був мій розум тоді? Чому я не вірив, чому нехтував усі прикмети, які мені чи не на кожному кроці підкидало прихильне до мене божество?..

Свою сестру я мав би зрозуміти з самого початку: вона нічого не програвала у війні, до якої мене підштовхувала. Коли б я переміг перського царя, то повернув би сестрі відібране в неї царство. Навіть коли б вирішив залишити його собі, як вона й пропонувала останнім часом, то мене ж усе одно не порівняєш із цим кровожерним перським "пастухом" — її любим онуком. Та й коли б цей "пастух" мене переміг — сестрі моїй не було б від того ні гірше, ні краще. Отож не слухай поради того, хто хоче мати від тебе користь. Вік живи — вік учись...

Чому я не зважав на прикмети?..

Давно минули ті благословенні часи, коли боги являлись людині у власному образі, тепер же вони розмовляють із нами тільки незрозумілою мовою прикмет. Невже такою незрозумілою?.. Коли я цієї весни привів своє військо до прикордонної річки Галісу і вирішив трохи перепочити на її берегах, серед ночі знялася така жахлива буря, а з гір лінула ціла стіна води, мої перелякані вої кинулися втікати, кожен третій вершник позбувся коня. Тож хіба важко було збагнути, що означає цей божий знак?

А я так і не звернув на нього уваги. Заплющив очі на прикмети й наступного дня, коли під час переправи втонув мій перший воєвода. Я призначив замість нього іншого й звелів іти вперед, щоб завоювати все південне узбережжя Понту Евксінського, яким раніше володів чоловік моєї сестри, а тепер перехопив цар Персії. Під містом Птерія я дуже легко розбив місцевих сірійців і кількатисячний перський полк, а потім пограбував місто й усіх працездатних продав у рабство.

Одразу довідавшись про моє вторгнення до його володінь, перський цар Куруш приспів аж з-під Вавілона, якого марно облягав іще з початку зими. Що тепер про це говорити, я ж саме того й хотів... Коли вивідники повідомили, що перси днів за чотири будуть тут, я з усіма воєводами поїхав оглянути поле по той бік Птерії, де ми вирішили перестріти перського царя. Й тут у невеличкому оливковому гайку ми побачили дивне видовище. Посеред гаю мелькав смугастими боками величезний тигр, неначе намагався виборсатись із липучої сірої павутини, — то були тисячі голохвостих

скельних пацюків. Тигр шарпав їх зубами й роздирав пазурами, він уже закидав ними півгайка, але пацюки вперто й сліпо лізли й лізли на нього. З тигра теж текла кров, а я стояв і зачаровано дивився на те страшне змагання, аж поки тигр знесилів од втрати крові й поволі вкляк. По обіді ми верталися назад знову попід тим самим гаєм. Там уже не було жодного пацюка, але не було й того величезного красеня-тигра, між двома олівами лежав чистий білий кістяк.

Тепер я знаю: цю прикмету дав мені якийсь дуже прихильний до мене бог, але я і її знехтував. Ось чому перські вої носять від моєї пекарні в'язки дров...

Ми чекали рать перського царя за тим оливковим гаєм, Куруш не мав іншої ради й став навпроти нас. Кривава січа тривала з передобіддя до пізнього вечора, коли вої вже не могли відрізнати чужих од своїх, і ми врешті розчепилися. Цілу ніч я не спав і думав про тигра в гаю. "Невже тигр мусив поступитися тій живій пацючій лавині?" — сам себе запитував я.

Вранці сурми в перському стані не закликали до січі, і я аж неначе полегшено відітхнув: тигрові не доводилося ганебно втікати від пацюччя.

Не було в світі могутнішої й відважнішої за мою рать, але персів виявилось несподівано багато: Куруш підняв проти мене всі підкорені ним народи й племена. Я покликав своїх союзників: єгиптян, вавілонців і лакедемонян. Тигр мусив угамувати царську гордість і покластися на розум.

Я повернувся до Сард, попросивши союзників прибути до мене в перший день літа. Ну, а свою рать я вирішив розпустити до весни, хоча мав би зважити на дуже дивну прикмету: всі поля навколо моєї столиці заповнили тисячі тисяч гадюк, яких коні чавили копитами й з несподіваною охотою поїдали, мов найсоковитішу траву.

Лідійським тлумачам знамень прикмета видалась дуже втішною, але я все-таки послав вісника до тельмеських тлумачів, які славилися на все моє царство.

Вісник мій не встиг. Я вже потім і без тлумачів здогадався, яку ж прикмету явило мені добре божество. Змія — то творіння доморосле, змія народжується й помирає на рідній землі, а кінь — прийшлий: отож моїй землі загрожувала ворожа рать.

А я вже встиг розпустити до весни половину своїх воїв...

Цар Куруш — хитрий боець. Тепер я певен, що він і на царство свого діда Астіага напав зумисне тоді, коли я справляв роковини по синові й не дивився в бік Мідії та Персії. Тепер вивідники донесли йому, що я скликаю союзників аж на перший день наступного літа, а своїх воїв розпускаю по домівках до самої весни. І я побачив усю перську рать на п'ятий день після нашого повернення до столиці. Звістку про нашествя Куруш приніс мені сам...

Тепер він сидить на моїй терасі й дивиться на своїх воїв, що поліно до поліна вимошують посеред акрополя величезне багаття. Мудрий молодий шакал. Хоча, може, правильніше було б назвати його молодим тигром або левом. Який полк я міг вислати назустріч йому? В Сардах лишилося тільки три тисячі царської варти, а навколо Сард немає мурованої стіни, укріплений тільки акрополь. Я майже напевно знав, що після січі під Птерією в Куруша лишилося добрих тридцять тисяч лучників і мечоносців, тож

мене можна було витягти з акрополя за півтора-два дні.

Нам трохи допомогли наші небожителі. Три дні Куруш вагався й не йшов на приступ Сард, тим часом до нас ночами таємно пробралось чимало тих воїв, що я їх був розпустив до весни: почули про перса й поспішили нам на допомогу. Тепер я вже міг пошукати щастя в чистому полі й сам повів свою рать.

Троє персів не могли вистояти проти одного мого вершника, кращої за лідійську кінноту в світі не було, до того ж перси лишалися внизу й стояли проти сонця; і все-таки перський цар зумів звести всі мої переваги нанівець. Коні бояться верблюдів і не зносять їхнього духу та вигляду, а Куруш за порадою мідійця Гарпага зробив саме так: зібрав з усього війська в'ючних верблюдів і виставив їх попереду, давши кожному погоничеві лук або спис. Коли верблюди побачили тисячі моїх коней, що неслись на них із горба, над долиною знялося страшенне ревище, коні здивились і повернули назад, збиваючи інших коней і вершників, які ще нічого не бачили й гнали вниз, і це самопобивання тривало доти, поки перси вихопилися на пагорб і вклинилися у наші розколошкані, зім'яті лави. В жухлу осінню траву покотились лідійські голови, землю вслали трупи моїх коней і моїх людей, аж тоді ми позіскакували з сідел і почали битись пішки проти піших. На кожного мого воя тепер насідало по четверо й п'ятеро воїв перського царя. І все-таки перси відчували опір і перестали так тиснути. Та це вже не могло тривати без кінця, сили були дуже нерівні, я скористався з того невеличкого послаблення й звелів одступати до брам, поки дорога туди ще була вільна.

А тепер он обидві брами стоять навстіж, як бувало в мої найщасливіші дні, коли Сарди справляли чергову перемогу...

Курушеві не просто було вигнати мене із Сард, у мене ще лишалося досить воїв для тривалої оборони, та й хліба я мав у засіках акрополя на цілий рік, хоча в акрополі зібралось все населення столиці. А Куруш не міг довго годувати таку численну рать, навіть якби пограбував усі навколишні лідійські села.

Сарди було взято через потурання божества.

Акрополь у Сардах збудовано відразу після падіння Трої, першим царем тут став онук Геракла Мелес, у нього було багато жінок і наложниць, одна з наложниць породила левеня. Мелес послав до тельмеських тлумачів запитати, що то за знак і якої користі чи шкоди слід від нього сподіватися в теперішні й майбутні часи. Тлумачі звеліли обнести левеня вздовж мурів акрополя, тоді мури будуть неприступні на всі віки. Мелес виконав їхню волю, не обніс левенятко тільки там, де в акрополі немає муру, бо в цьому місці неприступний кам'яний схил, а тепер саме цим схилом перси й проникли до мого акрополя...

Був у їхньому війську якийсь мардієць Геріад. Після чотирнадцятиденного марного приступу Куруш оголосив серед воїв: хто перший забереться на мури Сард, матиме стільки золота, скільки піднесе. Бо Куруш уже бачив: приступи нічого не дають, харчів нестаче, — тож доведеться незабаром знімати облогу. Сміливців знайшлося тисячі півтори, але всі вони тепер лежать у ровах за мурами. Лежить там і той мардієць Геріад, але йому все-таки пощастило протриматися якийсь час на мурі. А забрався він

туди ось як: котрийсь мій воїн упустив із муру шолома, шолом упав між трупи в рів. Тоді воїн лише йому відомими приступками зліз із акрополя тією прямовисною скелею, бо персів там поблизу не було, в цьому місці перси й не намагалися лізти на приступ. Туди випадково заблукав лише мардієць Геріад. Він вистежив мого воя й тим самим слідом забрався в акрополь. Поки цього Геріада скинули в рів, на мури вже вибралось кілька десятків персів. Так справдилося віщування тельмеських тлумачів божих прикмет: Сардський акрополь виявився приступним тільки у тому місці, яке перший лідійський цар не обніс левеням. У цьому я теж убачаю помсту Мелеса за свого останнього нащадка Кандавла Геракліда, якого вбив мій прапрадід Гіг Мермнад. Знову все окошилося на нашому нещасному п'ятому коліні, котре мусило розплачуватися за чужі гріхи, бо небожителі злопам'ятні...

А може, гріхи були не тільки чужі?.. За яку провину я звелів продати рабами сто сімнадцять тисяч каппадокійських сірійців? А скількох оборонців Птерії наказав потім розіп'ясти на хрестах? Або невже необхідно було так люто катувати й стратити рідного брата і його матір? Незабаром по тому онімів мій молодший син Мах, а потім загинув старший. Після його смерті я звірився в тальмеських тлумачів знамен, чи не позбудеться німоти мій молодший, а вони навіщували мені таке: той день, коли німий заговорить, стане найчорнішим днем твого життя.

Я не розумів їхнього віщування, збагнув його аж тоді, коли перси вдерлись в акрополь. То справді був мій найчорніший день. Цар Куруш звелів нікого не щадити, привести живим лише лідійського царя. Акрополь був закиданий трупами, перси вишукували й добивали живих. Я вже не боронився, смерть не видавалася чимось неприйнятним і страшним, я байдуже дождався, коли в мене теж угородять кривавого меча. Тут нарешті підскочив перський воїн, який не чув про наказ свого царя, щоб мене лишили живого, й замахнувся мечем. І тут справдилося віщування тельмесців. Мій німий син Мах підбіг до перса й закричав: "Не проливай царської крові, персе!.."

Моя мрія почути голос рідного сина збулася тоді, коли з цього вже не було кому тішитись.

Перський цар Куруш був лютий на мене й на всіх нас, бо здолав не силою меча й не доблестю, а лукавством і допомогою підступного божества, тож вирішив упитись моїми муками. Мене й чотирнадцятьох моїх найкращих витязів закували й мали спалити живцем, але мені й це було байдуже, я ввесь наче змертвів, єдине, що бодай трохи пов'язувало мене з життям, — та й то з неначе давно минулим і безповоротно втраченим, — був мій син Мах, який мусив зараз піти у вогонь разом зі мною.

Посеред акрополя вбили в землю п'ять сирих пальмових паль, щоб якнайдовше не піддавались вогневі, й почали обкладати їх стосами дров і товстих полін, що їх мої раби заготували були для пекарні та поварні. Після вчорашньої січі все дворище акрополя було в суцільних плямах кривавих калюж, де-не-де кров'ю були залиті й мур та стіни хорому, але Курушеві того здавалося замало й кортіло ще людських мук у пречистому вогні.

Навколо стовпів уже вирости кладки дров у два людські зрости, довгий суцільний

дров'яний вал; перси приставили до нього драбину й почали заганяти нас гарячими смолоскипами нагору, а потім поприв'язували бронзовими ланцюгами до паль. Цар Куруш дивився на мене вогняними очима й квапив своїх жерців-магів, які довго заклинали священний вогонь. Нарешті маги повстромляли між поліна безліч смолоскипів, і я подумав про те, що людині не досить лише жити: треба ще й з гідністю зустріти смерть — неминучу й завжди таку несподівану. З-під наших вимостів поки що валував тільки смоляний дим, цар Куруш на моїй терасі щось комусь промовив, і до мене підбіг перський тлумач: "Якщо злижеш порох із чобіт Царя над царями, то Цар над царями подарує тобі життя!"

Я навіть не глянув на цього лакизу, але перед очима в мене мовби дивом божим постав один знайомий афінський мудрець Солон. Казали, його давно нема живого. Він колись мені говорив: "Щасливою людину можна назвати тільки по смерті". До мене аж тепер дійшли його слова. Це було приблизно так само, як ото юнак не вірить у свою неминучу смерть. Мене тепер так упекли слова того афінянина, що я забув про вогонь у себе під ногами й голосно простогнав: "Ой, Солоне, Солоне!.."

До мене знову підбіг отой самий тлумач: "Цар над царями запитує: якого бога ти закликаєш у передсмертну мить?"

Дим уже застилав мені очі, незабаром мав мене дістати хижими омахами своїми й вогонь, а цар Куруш мордувався такими дурними думками. Мені майнуло в голові, що він десь-то має себе за найщасливішого серед смертних, можливо, навіть і не вірить у свою власну смерть. Я подивився на прив'язаного до сусіднього стовпа рідного сина, і раптом мене поїняла така туга й така злість на всіх примарно щасливих людей, що я мало не крикнув тлумачеві: "Перекажи своєму Цареві царів, що я довчора теж був Царем над царями, а нині став найнещаснішим у світі рабом. І що звертався я в свою передсмертну мить не до бога, а до людини, яка в розквіті моєї слави не визнала мене найщасливішим серед людей. Так і перекажи тому молодому щасливчикові!"

Тлумач побіг знову до царя, незабаром усі перси в акрополі заметушилися, маги й вої прибігли й почали заливати вогонь, бо лиглі осінні дрова нарешті розгорілись, а я дивився на ту метушню й не вірив очам своїм. Перський цар теж підбіг до нашого смертного вогнища й квапив магів та воїв, які марно силкувалися розкидати поління й збити вогонь.

Я подумав: невже цього самовпевненого молодика розчулили й розбудили слова про минушість слави й щастя? В його видовжених очах з густими віями я прочитав каяття, й раптом у мені мовби все перевернулося, я не тямив сам себе, не відчував згубного подиху вогню під самими ногами, а підвів голову й заволав просто в ясні небеса: "Боже еллінський, якщо тобі угодні були мої дари — зроби диво, порятуй мене!"

Я вже не соромився просити, я не соромлюся цих своїх слів і тепер, бо нема в світі нічого дорожчого, ніж людське життя.

Тоді диво таки сталося. Досі на небі не було хмар, а тут із-за мого хорому враз викотилося важке чорне хмаровище, загуркотіли блискавиці й линув рясний дощ.

Справді, лише могутній бог міг наслати таку зливу. А коли вогонь погас, Куруш

звелів одпустити всіх приречених на спалення й дорікнув мені: "Який нерозумний смертний підказав тобі бути моїм ворогом, а не другом!" А я відповів цареві перському так: "Не смертний, а безсмертний. І він це зробив на щастя тобі й на лихо мені, бо на мені висіло давнє прокляття, спокута за чужий гріх... Немає в світі такої нерозумної людини, яка між миром і війною обрала б війну. В мирний час діти ховають батька й матір, а в війну батько й мати ховають своїх дітей".

Я й досі був у кайданах, і коли перський цар звелів ковалеві познімати кайдани з моїх рук, я довго дивився на те залізо, а потім несподівано й для самого себе попросив: "Дозволь послати ці кайдани в дар еллінському богові, якого я вважав найкращим і найсправедливішим серед усіх жителів небес".

Куруш довго думав, але так нічого й не відказав мені, лише дозволив помитись і перевдягтись, а коли мене знову підвели до перського царя, я довідався, що всіх моїх приречених до спалення витязів так нерозкутими й продали в рабство, розкутим лишився в Сардах тільки мій нещасний син Мах. Про витязів цар не схотів більше говорити, тоді я згадав про знедолених мешканців Сард.

Крізь обидві розчинені навстіж брами акрополя було видно, як вулицями столиці шастають перси й тягнуть на собі й за собою бранців і всіляке добро. Я запитав царя Куруша: "Що то чинить у місті ота дика орда?" За такі слова мене могли люто покарати, але я знову перестав зважати на це, а Куруш несподівано весело засміявся: "Мої доблесні вої грабують твою столицю й твої скарби!"

Я й не сподівався почути іншої відповіді, через те з насміхом сказав: "Волею всевишніх богів тепер це стало твоїм містом і твоїми скарбами. Отже, доблесні вої грабують свого царя".

В очах онука моєї сестри спалахнула холодна іскра, він збагнув, що не може мені заперечити, погамував своє роздратування й мовив: "Будеш моїм дорадником!"

Я був рабом і не міг захистити себе перед чужинським царем, але мені пощастило лукавством урятувати свою колишню столицю й колишніх підданців од остаточного сплюндрування й винищення. Чи зглянутьсь колись лідійські боги на своїх дітей, чи повернуть вони їм свободу й людську гідність — я того не знав, бо й сам смертний, але в мені й досі кипіла образа на те підступне еллінське божество, що віддало лідійців на поталу персам, і я таки домігся від їхнього царя — послав свої кайдани в Дельфи. Цими кайданами Аполлон віддячив мені за всі мої багаті дари. Чи не стане йому тепер соромно за лукаві пророцтва своєї жриці-піфії?

Арістодік, який провчив бога

Усі п'ятеро персів були в мідійському вбранні, а їхній тлумач-еллін — у перському. Він очевидячки пишався своєю схожістю з персом і зверхньо поглядав на членів Ради тридцятьох еолійського міста Кіми, перетлумачуючи слова перського посла, наймолодшого серед Шістки:

— Цар над царями — Куруш, а Мазарес — його великий воєвода. Мазарес велів сказати вам, кімейцям, такі слова: "Видайте нам нашого раба сардійця Пактія. Інакше зробимо з вашим містом так, що на його місці ростимуть чагарі й витимуть шакали!"

На членів Ради Тридцятьох наче лягла тінь, очі в радників потьмяніли й потупились. Ці перси були мов чаклуни. За останню декаду вони прийшли вдруге — і саме в ту мить, коли Рада Тридцятьох зібралася вислухати священних посланців, що привезли відповідь оракула з Бранхід. Але всі радники якимось чином уже знали відповідь, це й змушувало ховати очі по кутках.

Старійшина Ради звернувся до священних посланців, які сиділи на лаві всі втрьох, теж не дивлячись один на одного:

— Що велить божество?

— Видати... — не підводячи голови, розвів руками проводир священних посланців.

Перський тлумач голосно переказав це своїм, а в запалій потім тиші пролунав обурений голос уже немолодого радника Арістодіка:

— Ганьба на голови наші, ганьба!

— Пактія буде видано персам, — хрипко мовив до чужинців старійшина Ради Тридцятьох, а потім, наче для самозаспокоєння, докинув: — Несповідимі промисли богів...

— Ганьба на всю Елладу! — знову вигукнув Арістодік, але перси почули необхідну їм відповідь і вийшли.

В усіх еллінських містах підкореної персами Лідії вперше про Пактія почули навесні, коли, перезимувавши в Сардах, цар Куруш повів рать на схід. Посадником у Сардах він залишив свого воєводу перса Табала, що мав під рукою добрий полк, а скарбницю Креза та інших багатих людей доручив довіреному лідійцеві Пактію. Та тільки-но Куруш із раттю переправились через колишню передільну річку Галіс, як Пактії проголосив себе царем і повстав проти перського панування. Його підтримали мешканці столиці та еллінських іонійських міст. Пактії зумів вивезти з Сардійського акрополя чимало Крезового золота, закупити зброю й спорядити два полки. Однак сатрап Табал учасно зачинився зі своїм перським полком в акрополі, через те Пактії мусив облягти акрополь і не зміг прийти на допомогу іонійцям, коли на них посунув зі своєю раттю перський воєвода мідієць Мазарес.

Почувши про події в Сардах та Іонії, завжди стриманий Куруш звелів привести Креза й мало не рубонув його своїм мечем: "Навіщо я тебе послухав і не продав усіх лідійців у рабство!.." Крез йому відповів, що того Пактія цар привів із собою з Персії, але Куруш викликав Мазареса й звелів спершу втихомирить непокірних іонян, потім розігнати той набір у Сардах, а Пактія доправити в Персію живим. Разом із вісткою про повстання іонійських еллінів і лідійців Куруша наздогнало по той бік Галісу спартанське посольство. Іонійці просили Спарту підтримати їх у боротьбі з перським царем, Спарта рішуче відмовилася послати в Іонію гоплітів або кінноту, натомість вирядила послів, які мали попередити царя Куруша, щоб не чіпав іонійських еллінських міст.

Цар спершу розпитав у еллінів зі свого почту, що таке Спарта і її народ, а коли про все довідався, то звелів переказати послам: "Я зневажаю ті народи, які збираються на майданах своїх міст, щоб ошукувати одне одного й проголошувати облудні клятви.

Якщо великий Ахурамазда продовжить мої дні, хай ці спартіати начуваються: тоді їм доведеться потерпати не за іонійські міста, а за свої власні!"

Кажучи про ошукування на міських майданах, Куруш натякав на торжки, що були в усіх містах Еллади. В Персії ж торжків не було.

Перський воевода Мазарес придушив повстання в іонійських містах Лідії, а потім рушив понад берегом Герму до Сард. Повстанці Пактія відбили напад Мазареса й почали спихати персів у річку, але з обложеного акрополя в спину повстанцям ударив Табал. Це й вирішило долю битви. Виконуючи волю свого царя, перси перебили навіть тих лідійців, що здалися були в полон, лише Пактієві з невеликим гуртиком пощастило врятуватись. Поранений у передпліччя Пактій мав намір переправитись на егейські острови, однак мусив просити притулку в місті Кімі, бо вже не міг триматися на ногах.

Кіма не належала до іонійських міст і в повстанні участі не брала, бо перед цим була жорстоко покарана перським царем. Лаштуючись іти на Сарди, Куруш послав гінців до іонійських та еолійських міст, пропонуючи перейти на його бік і разом з ним воювати проти Креза. Еллінські міста не пристали на таке, та коли Куруш несподівано захопив горді Сарди, ті міста самі прийшли до перського царя: "Бажаємо платити тобі таку саму данину, як досі платили лідійським царям".

Куруш засміявся й розповів їм таку перську байку: "Сопілкар побачив у морі табун риби й грав для неї добрих півдня — щоб вийшла на берег потанцювати під його сопілку. Але риба плавала собі й не звертала уваги на сопілкаря. Він урешті розсердився й закинув у море невід, а коли витяг увесь табун на пісок, риба почала стрибати. Сопілкар сказав: "Було б танцювати раніше, коли я просив добром, тепер мені вже не треба ваших танців!"

І Куруш звелів еллінам розібрати мури своїх міст.

"Поки зводитимете нові мури, — сказав Куруш, — завчіть напам'ять оту перську байку!"

Кіма разом із іншими еллінськими містами, що колись платили данину лідійським царям, якнайшвидше виконали Курушів наказ, щоб якнайшвидше приступити до мурування нових стін. Тепер місто знову було оточене мурами, хоча й тоншими та нижчими від старих, будованих і добудовуваних протягом не одного століття. Й тепер-таки над Кімою нависнув двосічний Дамоклів меч: якщо кімейці не видадуть Пактія персам, перси можуть зруйнувати місто й перебити багатьох; якщо ж кімейці видадуть людину, що попросила схову в храмі божества, то накличуть прокляття богів на себе й своїх нащадків. Та й уся Еллада почує про їхній смертельний гріх і ганьбу.

Радник Арістодік поки що погрожував кімейцям всенародною ганьбою, але незабаром він одчув, що це лякає решту радників менше, ніж гнів перського царя.

— Еллада нас не засудить. Ми спитали поради в божества, — сказав старійшина; решта ж двадцять восьмеро й досі не підводили очей.

"Через кілька днів вони звикнуть з цим і почнуть дивитись один одному в очі, — з гіркотою думав Арістодік. — Та й інші еллінські міста далеко, нашу ганьбу потроху розвіють чотири вітри". Й раптом він вигукнув:

— А що, як їх підкупив Мазарес?..

Думка була така несподівана, що всі радники обернулися в його бік, а їхні бороди попровисали на груди, відкривши чорні провалини ротів. Арістодік і сам був приголомшений власним припущенням, і коли священні посланці кинулися на нього й мало не здерли його хітон, він нічого не чув і нічого не бачив, чи не дужче переляканий від них.

Ще до завоювання Мілета Крезом, коли Мілетом правив жорстокий і підступний тиран Фрасібул, бранхідський оракул несподівано звелів кожному третьому кімейцеві виселитися до Лівії. Для кімейців то був неабиякий удар, але вони підкорились волі божества й двадцятьма кораблями вирушили в далеку дорогу, а біля Великого Сірту їх перестріли мілетські пірати. Кімейці відбили напад і навіть захопили кількох піратів у полон. Один із них не витримав катування "чесальним гребенем" і визнав, що їх послав тиран Фрасібул, а перед тим той-таки Фрасібул за півталанта золота купив кімейського священного посланця, бо Кіма завжди давала загін пращників у допоміжне військо лідійського царя. Місто п'ять років намагалося повернути назад своїх виселенців, але вони майже всі вимерли з голоду або від хвороб. Повернулося чоловік тридцять, поміж них був теперішній радник Арістодік, у якого під час вимушених мандрів загинула вся родина. На саму згадку про ті роки Арістодіка кидало в жар.

Наступного дня всі члени Ради Тридцятьох були одностайні. Вони провели безсонну ніч. А бува, й справді там не обійшлося без підкупу? Помилитись у такій справі — то не жарт, хоча знехтувати волю перського царя радники боялися не менше.

— Нове священне посольство поведеш ти, — сказав Арістодікові од імені всіх старійшина Ради. — Не затримуйтеся більш як три дні, бо ці перси сплять нас разом із Кімою...

Всі троє нових посланців були жерцями різних богів, а щоб уникнути будь-якої можливості підкупу, про нове посольство до останньої миті не повідомляли жоден храм. Арістодікові ж, який стільки зазнав на своєму віку, радники й решта городян беззастережно вірили.

Посольство вирушило верхи рано-вранці й перед самісіньким заходом сонця дісталася до Бранхід. Кімейців упустили на подвір'я храму, але оракул так пізно не віщував. Арістодік великі надії покладав на наступний ранок. У Лівії йому не раз доводилося переховуватись од ворогів, тепер він дуже хотів почути від оракула зовсім іншу відповідь. Арістодік бачився з Пактієм у храмі Деметри й кілька разів із ним розмовляв, то були розмови незмінно про повстання та поразку, й Арістодік шкодував, що еолійські міста не пішли за прикладом іонійських, які підтримали бунтівників. Арістодік морщив лоба й думав, чи пристав би й він до такої боротьби. Навряд чи пристав би. Після лівійського лихоліття він, уже в такому немолодому віці, знову одружився й народив п'ятьох дітей — на кого покинув би своїх недоростків? Якби всі кімейці піднялись проти перського царя, то було б зовсім інше, Арістодік не відстав би від людей. А навмання, не випробувавши броду, лізуть у річку лише молоді, кому немає на кого озиратись.

Але він схилявся перед цим ще по суті юнаком, який так палко мріяв визволити свою Лідію, що не вагаючись поклав на її вівтар своє життя.

Арістодікові вночі наснилося, ніби він підкупує тутешнього віщуна. Прокинувшись перед світанком, Арістодік довго розмірковував над цим, безперечно, поштовхом з боку богів. Але після сходу сонця він устиг усе виважити й дійти висновку, що то випробування з боку невідомого лукавого божества, тож не слід піддаватися спокусливій облуді. Тепер Арістодік знав, як поведетися й що робити; відповідь однаково буде "ні". Тобто — не видавати Пактія персам.

Арістодік побудив своїх товаришів. Майже певен у відповіді тутешнього жерця-провидця, він привів священне посольство Кіми до головного вівтаря й, підохочуваний мовчазним усміхненим служкою храму, поклав біля ніг статуї золотий ритон, чітко назвавши обидва свої імена й назву рідного міста. А після нового кивка служки звернувся до пофарбованого вапном, хною та сажею на оливі дерев'яного бога:

— О, могутній і осяйний! У храмі нашого міста попросив притулку лідієць Пактій, Тігонів син. Якщо перси впіймають Пактія, йому загрожує люта смерть. Перси вимагають видати їм Пактія. Ми боїмося персів і разом з тим боїмось переступити прадавній еллінський закон. Скажи, що нам робити. Раз ми вже питали про це, однак, може, священні послі щось не зрозуміли чи переплутали. Дай однозначну відповідь, володарю мій!

Глухий голос, наче з муру храму чи з-під землі, промимрив:

— Видайте Пактія персам і більше не приходьте сюди!

Арістодік поглянув на служку, який уже не всміхався й не кивав, потім на своїх трьох товаришів-посланців; в очах бранхідських жерців був непроникний туман.

Усі вчотирьох рушили до брами, заднім плентав Арістодік. Та коли ті троє за брамою роззиралися, його з ними не було — напівприкрита гіматієм спина Арістодіка віддалялася в бік храму та довгої кам'яної скарбниці.

Це було обдумане сьогодні вночі — на той випадок, якщо оракул скаже ті самі слова. Тепер Арістодік уже не мав жодного сумніву в тому, що перси підкупили чи залякали тутешнього віщуна. З таланта золота можна викувати десять таких ритонів, якого щойно поклав до ніг бога Арістодік, а перси могли подарувати храмові в десять разів більше. На щось вище Арістодік не зводив руки, боячись навіть підозрювати бога. Пересвідчився він і в правдивості кімейських послів, про яких позавчора подумав був недобре. Отже, тільки тутешні жерці. Жодне божество не могло так легко потоптати дані небом еллінські закони. Це діло бранхідських жерців або ж віщуна. Свої дії Арістодік розраховував до дрібниць і тепер усе робив чітко й спокійно.

Взявши свою дорожню палицю за булаву, він ходив попід стріхою скарбниці й розоряв гнізда голубів. У деяких гніздах були пташенята, в інших по парі яєць. Арістодік скидав їх додолу й безжурно йшов далі. З житлових келій вискочило кілька жерців, двоє з них почали люто лаятись, накликаючи на голову розбишакуватого кімейця небесні громи, але той безжурно робив собі своє діло. Та коли він узявся до шпаківниць, яких на священних яворах висіло зо два десятки, та ще з десятків у хащах

вічнозелених туй, з-під землі задуднів уже знайомий Арістодікові голос:

— О, найнечестивіший з-поміж смертних, припини! Навіщо позбавляєш притулку божі створіння, що знайшли порятунок у затишку моїх стін?

Арістодік іще вдосвіта обдумав свою відповідь.

— Володарю мій! — відповів він тепер богові чи хто там говорив замість бога. — Ти ж прихищаєш тих, що просять у тебе захисту, а кімейцям велиш видавати переслідуваних їхнім ворогам, змушуєш паплюжити дідні й божі закони!

Голос із-під землі роздратовано прогрімів:

— Я вам зумисне наказував так робити, щоб ви нарешті вигинули до ноги, стрєблені власним нечестивством. Бо хіба ж добродісна людина допитуватиметься в божества, захищати того, хто благає про допомогу, а чи віддати його на люту смерть?! Яке тут може бути вагання!

Арістодік на radoшах уклонився до самої землі, хоча нікого не бачив перед собою, бо під час його розмови з підземним голосом на храмовому подвір'ї не стало навіть жодного жерця. Арістодік на це не ремствував. Байдуже, з ким він щойно розмовляв, головне — тепер кімейцям не доведеться брати на душу смертного гріха. Арістодік пообіцяв храмові ще один золотий ритон і попросив записати останню відповідь оракула на вощеній дощечці.

До Кіми Арістодік на чолі священного посольства повернувся пізно вночі. Старійшина Ради Тридцятьох справді виблагав у персів триденну відстрочку, до вреченого часу лишався ще день, але вся Кіма налякано припинила. Ніхто вже не думав оддавати Пактія його запеклим ворогам, разом з тим ніхто й не відав, чого слід сподіватися через день. І чого слід боятися більше: гніву персів чи помсти олімпійських богів.

Цілий день радники сиділи в громадському домі, насперечавшись до хрипоті, аж надвечір вирішили відправити Пактія на Лесбос, у Мітілену, а персам сказати, нібито він утік сам. Кому спаде на думку шукати втікача на тому острові, до якого з Кіми пливати цілу ніч і півдня? До того ж Лесбос не належить Персії. Кімейці вчинили так, як віл з Езопової байки, що нагодував трьох вовків, а сам прийшов додому цілий і неушкоджений, хоча хазяїн потім набив його батогами: чому не заколов і не приніс бодай одного сіроманця?

Перси справді повірили кімейцям і втратили сліди втікача, але мітіленці виявились не такими богобоязливими: хотіли щось виторгувати за лідійського повстанця, якого волів бачити живим перський цар. Кімеєць Арістодік не дав мітіленцям учинити такого блюзнірства. Почувши про їхній нечестивий торг, він випросив у Ради корабель і перевіз утікача на інший острів — Хіос.

Але серед еллінів малоазійського узбережжя та прилеглих островів дедалі більше ширилася чума зрадництва й покори. За смужку солонцюватих болотистих луків на материковому березі хіосці зрадили найсвятіший еллінський закон: вважати недоторканною кожную людину, яка сховалася від смертельної небезпеки в храмі, біля статуї чи вівтаря божества. Хіосці силоміць витягли Пактія зі святилища Афіни й

віддали в руки персам, заживши лихої слави в усій Елладі й на егейських островах. Недаремно ж їх та ще деяких малоазійських еллінів горді скіфи називали найкращими в світі рабами.

Напоїти царя

Ти не був найжорстокішим серед своїх жорстоких одноплемінців. Ти був розважливим і вмів терпляче вислухати навіть не дуже розумну пораду, чим не може похвалитися твій старший синок. І все-таки ти в одному теж не знав міри: ніколи не міг напиться досхочу людської крові. За сімнадцять літ, що я невідступно плентаю за тобою, відколи ти позбавив мене моїх Сард, чи не вперше оце вгамував ти свою невситиму спрагу. Та ще й дякуючи кому: слабосилій жінці...

Я вперше зустрів її аж тепер. То не жінка, а напівбогиня. В її зіницях я бачив любов і зненависть, кригу й вогонь. Коли б усе можна було почати завдруге, я з радістю порадив би тобі цю масагетську царицю собі за жону, хоч потім би люто заздри.

Ти тоді був мене запитав:

— Царю царів Крезе! Цар масагетів помер, його цариця лишилася вдовою, то чи не порадиш посватати її?

За сімнадцять літ я тебе добре вивчив. Коли ти називав мене "Царем царів", то було знаком, що ти не потребуєш моїх порад, бо все вже давно вирішив і виважив, через те я відповів тобі:

— Не личить нищому рабові бути радником у такій справі...

Але ти теж мене знав, тож мовив примирливим довірливим голосом.

— Я таки сватів зашлю, бо з того хоч так, хоч інак матиму користь...

Я насторожено мовчав, бо ти тепер говорив моїми словами, я відколи їх тобі торочив спідтишка. Коли тобі щось отако нашіптували, ти спочатку сердився, проте вдавав, ніби нічого не чуєш, але часом нав'язна думка припадала тобі до смаку, тоді ти сам починав її висловлювати, мов свою. Так було й з масагетською царицею. Ти сказав мені:

— Якщо вона згодиться стати моєю жоною, то долучить свою землю до моєї землі. Якщо ж не згодиться... то кривно мене образить і примусить узятися за меч.

Це вже була не зовсім моя думка, до моєї ти додав і щось своє, нове: я й не мав на оці справжнього одруження. Який я був дурний...

Ти послав сватом вавілонського царя Набу-на'їда, такого ж свого раба, як і я, але злопам'ятного, йому й досі снівся Вавілон. Набу-на'їд просто поглумився з масагетської цариці, він так перебрехав твої слова:

— На знак покори Цареві царів, ти, Томіріс, мусиш якнайшвидше прислати йому в дар воду й землю. А він зласкавиться й візьме тебе у свій гарем. — Ще й презирливо скривив слиняві губи, як ото вміє робити лише Набу-на'їд.

А якби ти звернувся був у цій справі до мене, мовляв, висватай мені насправжки царицю Томіріс, я б зумів її висватати. О, якби ти міг побачити цю напівбогиню бодай раз!.. Тоді тобі й на думку ніколи не спало б ратитися з нею. Але ти послав сватом вавілонського царя...

Ніхто в світі не знає, чого це я, переможений тобою в битвах цар Лідії, був так щиро відданий тобі. Про те знає тільки цариця масагетів, богорівна Томіріс, якій я відкрив душу, сам не знаю чому. Я кілька разів намагався відкрити душу й перед тобою, але ти завжди лагідно всміхався до цих моїх намагань, як ото дорослі всміхаються до дитячих витівок. Ти так і не повірив моїм словам. А даремно... Після посольства Набу-на'їда до масагетів тобі лишалось одне: готувати бойову колісницю; а що я міг порадити тобі тепер? Де краще битися — на своїй чи на чужій землі? Ти знав тут усе не гірше від мене: війна — лихо для всіх людей, навіщо ж накликати його на голову свого племені? Війна — то ризик і для царя, бо смертні вірять або не вірять у перемогу, а долю раті вирішує божество. Про це ти найбільше не любив слухати, щоразу на таке моє слово ти відповідав:

— А я сам безсмертний!

І заливався реготом безтурботного юнака, який ще не зазнав підступу жодного небожителя, — але я не вірив у той твій веселий сміх. Ти безліч разів натякав мені й іншим царедвірцям, що ваш бог Ахурамазда визначив тобі вічне життя. Скільки, мовляв, тобі доводилося перебувати на грані вірної смерті, а небожителі завжди виводили тебе з найлютішої січі живим: тебе, мовляв, навіть затруєна стріла ворожа не брала, не кажучи вже про бойову сокиру та гострий меч. Я раз до разу заперечував, що тебе захищала власна мужність і доблесні богатирі. Коли цар не боїться підставити груди під ворожу сулицю, то це кожному воєві додає зваги и сил, мужнього царя не дасть на поталу жоден воїн, але цар такий самий смертний, як і кожен з них.

Тоді ти наводив мені свій найвагоміший доказ: як рідний дід звелів був знищити тебе, однак Ахурамазда врятував од неминучої смерті. А я тобі казав:

— Не Ахурамазда, а пастух твого діда Мітрадат.

Ти посміхався своїми царственими вустами:

— Людина й пальцем не годна кивнути без утручання божества.

Проти цього я вже не міг нічого вигадати. Ми, лідійці, віримо в силу добрих і лихих богів, але віримо й у людську силу, вам же, персам, Заратуштра-пророк заборонив навіть думати про таке. Коли я бував поряд з тобою, моя віра в людину передавалася й тобі, але ти наче кожного разу розкаювався в своїй зневірі небожителям, тому часом намагався тримати мене віддалік.

Так було й після невдалого сватання до масагетської цариці.

Моєї поради ти так і не запитав, тебе цілком улаштовували слова того слинявого Набу-на'їда, а мені ти звелів супроводжувати твого сина Камбіса в покірний тобі Вавілон.

Я скільки міг зволікав із рушенням, мене непокоїли тривожні сновидіння й лихі передчуття, ми рушили ледве того самого ранку, коли ти з раттю почав переправлятися через річку Аракс, де були вже володіння масагетів. Твій нерозважливий нащадок теж не прагнув у Вавілон, тож мені не важко було вмовити його спинитись неподалік Араксу. Мене ще ніколи не зраджували передчуття. Може, вони і є голосом небожителів, які так ото керують людськими вчинками й людським

життям? Хто ж його відає...

Ти вирішив боротися з масагетами на їхній землі. Ахурамазда напугав тебе на це вустами магів. Ти не хотів толочити ниви своїх селян та рабів, але ти забув про заздрість небожителів. Якщо вони відкинуться від тебе, то за кожним кущем ворожої землі на тебе чатуватиме небезпека: ось про що ти забув.

Ти все життя воював розумом, а не тільки сулицею та мечем, нову пастку вигадав і для масагетів. Ти ніколи не повторювався й цим самим вибивав супротивника з сідла.

Цариця Томіріс не прийняла боротьби й відступила на три дні дороги в глиб своєї країни. А ти гнався за масагетами два дні, потім кинув там найгіршу третину своєї раті, хворих та калік, а сам з рештою війська повернувся ближче до Араксу. Залишивши тут п'ять тисяч смажених на рожні баранів та тисячу барил вина, а також усілякої іншої царської страви, що тобі її дають даниною Лідія й Вавілон, ти сховав свою рать у найближчих ярах та балках.

Я вже потім почув, що чимала рать масагетів дуже швидко помітила покинутих тобою недужих та калік, перебила їх до ноги й рушила далі до річки Араксу, натрапила на отой підлаштований тобою царський бенкет, тобто клюнула на твою принаду. Почувши про це, я відразу згадав слова свого скарбничого Санданіса. Цей розумний євнух казав, що коли незнайомий з розкошами народ візьме наді мною гору, то його вже ніякими силами не проженеш із цієї землі, багатой всілякими розкошами. Не послухав я його тоді, а вустами Санданіса промовляли небожителі. Досі він уже помер...

Я тобі колись побіжно переповідав слова мого доброго євнуха, а ти це затямив і тепер сам втілив у життя. Найдужче за все розбещують людину розкоші, вони роблять її ненажерливою й замулюють у ній здоровий глузд. Отак було й з масагетським юним царевичем, який після легкої перемоги над твоїми каліками натрапив на підлаштований тобою бенкет. Я можу собі уявити, з якою жадобою накинулись масагетські вої на "послані богами" страви та дороге вино, про котре вони досі тільки чули. Але мені важко уявити тебе. Лише зеленого безвусого юнака здатне сп'янити таке безкарне побоїще, а тобі ж уже минало сорок дев'ятий рік...

Ти й твої доблесні вої шастали між порожніми барилами вина й різали п'яних та безпорадних, до того ж ти добре знав, що десь у цьому хмільному стані має бути синок масагетської цариці, тож наказав розшукати його й будь-що привести живим. І його знайшли й привели до тебе. Казав Набу-на'їд, що царевича притягли неприємного, коли ж він трошки провітрився й уздрів тебе, то почав побожно кланятися тобі до землі й називати "богом Сонця". В оману його завели твоя царська митра й тканий золотом вавілонський плащ. А ти збридився й наказав закувати царевича в кайдани... О, навіщо ти це зробив! Нащо спокушав мстивих небожителів, яких над усе дратує гордота людська? Й ніхто не зважився спинити твою божественну царську руку...

Казав Набу-на'їд, масагетський юнак раптом витверезів і похнюпив голову. В його колишньому стані діялося жахливе. Ти звелів своїм тисячникам заковувати ланцюгами тільки молодих, щоб потім продати їх у рабство, а старших і всіх поранених пускати під

ніж. Я спитав у Набу-на'їда, для чого ти зробив саме так, хоча міг би й не розпитувати: я знав тебе краще, ніж колишній вавілонський цар. Ти завжди твердив, що руки твоїх воїв мусять бути по лікті занурені в кров, таких воїв не доводиться потім у січі підганяти батогам, як це заведено й зараз у твоїх полках. І при тому ти зроду не був лихою людиною...

Так минула ніч, а коли зійшло сонце, масагетський царевич попросив зняти кайдани в нього з ніг і рук. Він поклявся не втекти й не зробити нікому нічого лихого. Ти нібито довго не дозволяв, але зрештою дозволив розкувати царевича. Він вихопив меч із твоїх піхов і впав на нього грудьми.

А тепер наставав час для твого гіркогo похмілля.

Тобі щастило дуже багато разів уряд, боги ніколи такого не зносять, людина рано чи пізно мусить платити за власні й успадковані гріхи...

Чутка про загибель сина та синовогo полку швидко докотилася до масагетської цариці, проти тебе збурилися всі підвладні їй племена. Томіріс повела своє військо тобі в тил і перегородила шлях до відступу, навіть зруйнувала й спалила зведений тобою міст через Аракс. А ти, кажуть, ще й утішався...

Цариця прислала гінця сказати тобі, що ти не в чесному бою переміг її юного сина, а недостойним для мужа чином підпоївши його вином. "Ти винний і в його смерті, і в звірячому винищенні стількох захоплених у полон. Учора ще я б тобі сказала: забирайся звідси геть, поки я не напоїла тебе кров'ю, хоч би який спраглий ти був. Але сьогодні я вже не можу тобі цього дозволити, межі нами тепер мій мертвий син!"

Тебе й це не збентежило. Ти був пещеником богів, досі не зазнав гіркоти жодної поразки, тебе не лякав навіть отой спалений масагетами міст; у відповідь цариці Томіріс ти весело засміявся, — мовляв, перекажіть отій жоні, що я після раті візьму її собі в наложниці, та й то лише за такі її сміливі слова!

Небожителі заздрі до смертних. Якби ж ти перед цим хоч раз побачив цю богорівну жону...

Масагети — другі після скіфів лучники в світі, вони стріляють з коліна й сідла, і стріли в них оперені трьома пір'їнами. До того ж дуже короткі й тонкі... Коли ще боги терпіли мене в Сардах, я хотів був послати молодих лучників на виучку до масагетського царя, — тепер уже небіжчика, — мужа нинішньої цариці, але ти не дав мені зробити цього...

Коли масагетська кіннота завихрилась перед твоїми воями, сонце в небі погасло від стріл. Ти завжди неполюбляв своїх лучників — і недаремно. До обіду масагетські стріли вивели з ладу кожного третьогo твого коня. То було для тебе несподіванкою. Ось коли знадобився б тобі той міст, однак цариця його зруйнувала. Ти гасав ратним полем у царській колісниці й наганяв жаху на всіх, аж поки обидві раті змішались і зчепилися горло за горло. Ти по обіді ще частіше згадував утрачений міст, але разом з тим тобі було дуже дивно, чому так мляво рубається твоя рать, чому в лавах то там, то там з'являються пробоїни. Ти посилав сотню за сотнею латати ті дірки, але вони від того мовби більшали. Я знав кожен погляд твоїх очей — у ті хвилини вони стріляли чорними

стрілами, та це не додавало сили твоїм богатырям; тоді ти вривався колісницею між воїв своєї першої лави, не звертаючи уваги на те, що вставлені в колеса твоєї колісниці ножі косять своїх же витязів. Хто в запалі дивиться на таке!..

Іншим разом це неодмінно допомагало, але цього разу не допомогло. Ти був просто здивований. Набу-на'їд казав, що всіх твоїх коней разом із колісничим порубали, тоді ти метнув сулицю й вихопив з піхов меча. Це нарешті змусило твоїх вимучених воїв згуртуватись, вони з новими силами відштовхнули масагетів і погнали їх до круч, але там їх перестріли масагетські пращники. Твої перси сунули назад, а то була остання тисяча з полку "безсмертних". Я знав кожен погляд твоїх очей, але останнього погляду не можу навіть уявити...

Твій син Камбіс і я дивилися з того берега й потерпали чи не більше за вас. Ми також були здивовані й не могли нічого второпати, бо такого з персами досі не було. Потім через річку почали плавом утікати твої вої, масагети наздоганяли й добивали їх у воді, аж нарешті смеркло... За ніч до нашого берега прибилося тисяч п'ять. Ми шукали тебе й розпитували поранених, але тебе серед урятованих богами не було. Ми цілий день стояли й боялись одійти від берега, бо масагети могли переправитися через річку й добити нас усіх, проте вони стояли на тому березі й тільки погрозливо вимахували мечами та сулицями, а їхні стріли не долітали через Аракс. Ми вночі думали відійти якнайдалі від цієї смертельно небезпечної річки, а ввечері цариця прислала гінців із човном. Гонець переказав слова цариці Томіріс твоєму синові: "Вранці віддам вам вашого царя!"

Уцілілі воеводи порадилися й побоялись пускати твого сина Камбіса: бува, розлючена смертю власного сина цариця закує Камбіса в кайдани або і вб'є? Вирішили послати мене та вавілонського царя Набу-на'їда, а Набу-на'їд кудись пропав. Певно, злякався з'являтися цариці Томіріс на очі вдруге.

Куди я мав дітися — мусив іти сам. Дали мені п'ятьох воїв почту й посадовили в човен. Уже заходила ніч, коли ми причалили на тому березі, й нас не підпустили до царициного шатра. Довелося чекати ранку.

Неважко собі уявити ніч серед тисяч ворожих багать, але чого я мав боятися, як сам був перським рабом, хоч і носив червоний хітон та червоні сандалії? Коли я ввійшов до царського шатра, Томіріс мене запитала:

— Ти його воевода чи кривний свояк?

Я відповів просто:

— Раб.

Томіріс довго не відгукувалася з напівтемряви, і я вже майже достеменно знав, чого мені слід чекати.

— Тоді, — каже, — йди забирай його.

Мене повели до порослого верболозом виярка; сонце стояло низько й ще не дійшло туди, через те я не зразу тебе розгледів, хоч довкруг тебе сиділо два десятки масагетських пішаків. Ці молоді витязі побачили моїх супровідників-персів і похапалися за зброю, але їхній воевода прикрикнув на них і відігнав геть. Аж тоді я

тебе вгледів. Ти лежав під рокитою з міхом на голові, — я впізнав тебе з позолоченого обладунку, пробитого під лівим плечем. Я стояв і не зважувався підійти ближче, лише неголосно благав тебе: "Обізвися до мене або хоч вилай, бо я теж перед тобою завинив, мав би тоді перебороти цей твій нерозумний задум". Та ти навіть головою не повів. І поки я ото так розмовляв з тобою, ззаду підійшла масагетська цариця й спинилась віддалік, а тоді відпустила свій почет і каже до мене:

— Ти не помилився, це він. Куруш за життя ніяк не міг досхочу напиться людської крові, то я звеліла занурити йому голову в міх, там повно перської крові! — В голосі Томіріс вчувалася непогамована лють, але на останньому слові цариця наче зів'яла й хрипко домовила: — Тільки мого сина цим уже не повернеш до життя. Він справді власною рукою вкоротив собі віку чи то перси набрежали мені?

Я сказав:

— Перси ніколи не брешуть.

А вона знову розлютіла й назвала мене шолудивим перським псом. Я пояснив цариці, що в персів багато поганих рис, але не брешуть вони ніколи.

— Це в них вважається найтяжчим гріхом. Брехати їм заборонив їхній пророк Заратуштра.

Тоді вона й питає:

— А хто ж ти такий?

— Я, — кажу, — лідієць.

— То, може, — питає, — ти цар Крез?

— Я вже, — кажу, — давно перестав бути царем Крезом. Я вже сімнадцять років раб Крез.

Вона знову розсердилася й питає:

— Невже рабство наскрізь просякло душу твою?

Я відповів цариці, що, коли солов'я посадити в золоту клітку й годувати золотим пшоном, він однаково сумує за волею.

Цариця подумала-подумала та й рече:

— Мій небіжчик-чоловік мав тебе колись не за солов'я, а за сокола.

Це мене боляче впекло, але я подолав біль і кажу до цариці:

— Стерлося в сокола крило.

Вона підійшла до мене зовсім близько й мовить:

— То не повертайся за Аракс. Я дам тобі коня й лук із стрілами. А якщо знайдеш собі серед моїх воїв товаришів — хай вони допомагають тобі визволити твою Лідію.

Я не довго думавши відповів:

— Лишуся йому вірним.

— Але ж його, — каже, — вже немає! — Й киває головою на тебе.

Я мовчу. "Як то, — думаю, — немає, коли ти он лежиш, хай навіть бездиханний, — людина ніколи не зникає вся, хоч би її закопали в землю чи й спалили, з нами залишається її дух, ми мовби й далі бачимо її й розмовляємо з нею, як і за життя, як я оце зараз бесідую з тобою". Цариця Томіріс дивиться на мене згорда й рече:

— За що ж ти його так любиш?

Я відповів масагетській цариці не враз, бо ще нікому не відповідав на таке запитання, навіть самому собі. Хоча давно виношував цю думку в серці. Любив я тебе чи ні? Власне, за що я мав би тебе любити? Ти був для мене отим лихим і мстивим божеством, якого ніхто не любить і не може любити, хоча всі приносять йому щедрі жертви та багаті дари. Ти думав, у Креза не боліли серце й душа, він не печалився своєю Лідією й не оплакував гірку долю? Ти поважав мене за вірність тобі. Я справді ніколи не був до тебе лукавим, а причину цього вперше відкрив цариці Томіріс. Я сказав цариці:

— Людина я вельми грішна й дурна, я на своєму віку пролив стільки крові, стільки горя завдав не лише сам собі, а й цілим племенам та народам. Замолоду я й місяця вдома не сидів, одно завойовував та завойовував чужі землі, бо вважав себе непереможним і найсправедливішим у світі царем. Не було вже могутнішої й більшої країни за Лідію, а я все загібав і загібав, бо царська жадоба не має меж і впину. Я сотні тисяч людей продав у рабство чи розіп'яв на хрестах, не рахуючи вбитих та покалічених у ратях, бо всі ці люди опиралися моїй владі й моїм думкам. І при цьому я не був злим і кровожерливим, я думав собі так: "Ось підкорю ще цей народ або це плем'я, і тоді на всій землі настане мир, адже ніхто не зважиться напасти на таку могутню країну!" Але за "цим народом" наставала черга ще одного племені чи народу, це не мало кінця, а обіцяний всесвітній мир відкладався все на далі й на далі... Ну, а решту ти вже знаєш і сама. Те, що зробив я з іншими племенами й народами, зробив зі мною та з моєю державою перський цар... Так завжди буває на білому світі: поки під небом ходить бодай два царі, між ними ніколи не буде миру...

Ось що сказав я цариці Томіріс.

— А потім, — докидаю, — безсмертні мене напоумили: на землі повинна лишитись одна держава з одним царем! Самому мені про це вже було пізно думати — я позбувся всього, що мав. І тоді звернув свій погляд на перського володаря. Його держава стала більша й могутніша навіть за мою, то хай же Курушеві допомагають безсмертні, може, він утілить цю рятівну для людства думку в життя. Бо ж людині немає кращого від миру, в мирний час люди народжуються й живуть, потім викохують дітей і старіють, зрештою, їхні діти ховають своїх старих батьків, як замислено богами й ведеться споконвіку. А в час війни батьки ховають своїх дітей. Страшнішого немає в світі. Ми з тобою вже поховали своїх синів... Через те я й присягнув іменем божим: хай на світі буде одна держава й один цар!

А цариця показала на тебе й мовила:

— Його вже нема. Я в запалі крикнув:

— Але в нього є син!

А вона відповіла незрозумілим для мене жалем, який я аж ген потім збагнув:

— Постиралися-таки соколині крила... — Тоді кивнула головою в твій бік: — Він посадовив тебе в золоту клітку й навчив співати по-солов'їному!

А далі по-жіночому примхливо крутнулась і пішла геть, велична й богорівна,

недосяжна для смертного жона, а я залишився віч-на-віч із тобою...

ДІТИ НІЛУ

Ці дивні єгиптяни...

Сьогодні він завітав до мене саме в той час, коли я читав його "Історію", ввійшов непомітно й спинився коло дверей, наче непроханий і небажаний або ж як один мій трохи кумедний сусід, який не любить вітатися першим, тому підкрадається й сідає десь оддалік, щоб, коли я випадково обернуся, побачив би його й привітався б сам. Тепер мені смішно від згадки про того сусіда, але я витримую марку й довго не дивлюся в бік дверей: хто кого перетриває. Нарешті йому вривається терпець, його мучить невідомість — який саме розділ його "Історії" я читаю й чому мовчу. Він недбало махає рукою й каже:

— Єгиптяни вітаються не так, як оце я. При зустрічі вони нахиляються й торкають себе по коліні. Так не робить жоден варварський народ.

Я кажу Геродотові:

— Мої пращури відважували один одному земний уклін. Але річ не в тому. Мені здалось, ніби ти назвав і стародавніх єгиптян варварами...

Він уже вмовився на звичному місці в кріслі й відповідає мені:

— Світ поділяється на еллінів і варварів. Та й не треба вважати єгиптян за найстаріший у світі народ.

Я тепер уже знаю, до чого він веде, але питання, зрештою, принципове. Я говорю:

— Римляни теж називали варварами всіх неримлян.

Геродот перепитує: хто, хто? Мені тільки тепер спадає на думку, що в його часи про римлян іще ніхто й не чув, латиняни були маленьким відсталим племенем, одним з багатьох італійських племен, а в Італії квітнула яскрава етрусська держава. Але Геродот і про етрусків навряд чи чув, бо в його дні етруски звалися тирренами. Геродот зрештою повертає на своє:

— А ти знаєш, як фараон Псамметіх довів, що єгиптяни — не найдавніший народ у світі? Він звелів узяти двох немовлят, відвезти в напівпустельне пасовище й віддати на виховання чабанові, заборонивши йому під страхом кари розмовляти при малюках. Чабан зачиняв їх на день у кошарі, а сам зникав з отарою на цілий день, лише пізнього вечора з'являвся. До цього віддаленого пасовища фараонові слуги приїздили тільки раз на рік, щоб остригти овець і забрати ягнячі смушки, а чабан був старим рабом і не мав сім'ї. Так малюки й росли сам самотою, чабан їх жалів і доглядав як міг, йому теж настогидло таке дике животіння: поряд жили дві людські душі, які тяглись до діда й щось агукали, а він мусив удавати німого пня, хоч серце йому від того обливалося кров'ю. Боявся чабан фараонового гніву й мовчав. Раніше гомонів із псами та вівцями, а тепер йому заборонили озиватися й до них, він мало не божеволів од муки. Так минув рік і ще рік. Уранці чабан годував дітей і гнав отару на пашу, боявся навіть прикрикнути на овець, лиш увечері повертався до кошари. Раз на три дні він пік для себе й для діток полб'яні коржі. Єгиптяни не вживають борошна з простої пшениці та ячменю, як усі інші народи та племена, те зерно вони вважають "нечистим" і

згодовують худобі. Якогось вечора напik чабан коржів, нагодував нещасних діток на ніч і наступного ранку погнав отару, але по обіді знявся страшенний самум, який тривав два дні й дві ночі. Кількох овець замело піском, а чабан сам ледь живий приплентав до кошари. Та щойно він переступив поріг, зголоднілі за дві доби діти накинулися на нього зі словами: "Бек, бек!.." Чабан збентежився й перелякався, хоч нічого й не збагнув, а коли знову настала черга й приїхали царські слуги, він розповів їм про це. Слуги забрали дітей і відвезли їх фараонові. Діти й при ньому повторили оте своє слівце. Тоді фараон звелів розпитати в усіх країнах, чи не означає воно чогось. Слуги виїздили всі землі й привезли звістку: слово "бек" означає "хліб". Так говорять фрігійці. Так фараон Псамметіх довів, що в світі є й старіші від єгиптян народи, бо доти єгиптяни за найдревніших мали себе.

— А як же елліни?

— Молодші за багатьох.

Для елліна таке визнання — справжній подвиг, але мені й того здається замало, і я кажу:

— Фрігійці — рідні брати фракійців і тирренів, а тиррени й фракійці — наші двоюрідні брати. Це довели сучасні історики.

Геродот аж тепер зняв капелюха й здалеку недбало кинув його на мій стіл; з-під м'яких крисів сторожко визирали три перших літери його імені, він одивився-подивився та й каже, неначе сам собі:

— Недалеко сягнули історики... Я й без їхньої допомоги чув, як скіфи ваші розмовляють без тлумача з фракійцями, а фрігійці з тирренами — теж...

"Варвар" у мені вгамувався, я більше не вимагаю самовизнань, зумисне відсовую капелюх і розгортаю книжку на розділі "Евтерпа", прописні літери заголовка дуже нагадують стародавнє грецьке уставне письмо, через те Геродот лукаво посміхається й мовить:

— Нехай єгиптяни й старіші за нас, але якісь вони наче люди навиворіт!..

Ці слова нагадують мені мої шкільні літа. Коли я дивився на єгиптян у своєму підручнику з історії для п'ятого класу, — а то були люди з храмів та пірамід, — єгиптяни, навпаки, здавалися мені "людьми в профіль", У них обличчя, ступні й долоні були завжди в площині пліч, неначе від звички лазити крізь одірвану дошку в паркані. Геродотові я цього не кажу — чекаю продовження його думки, а він починає звіддалік:

— Єгипетський хлібороб не знає плуга. Він не розпушує землю мотикою чи рискалем, як ото робиться в інших країнах. Коли Ніл після повені входить у звичні береги, єгиптянин іде на свою ще не висохлу ниву й сіє зерно просто в багнюку, а потім випускає на ниву стадо свиней. Свині перемішують і переривають мокру землю й утоптують насіння. Потім господареві лишається чекати жнив. Жнуть вони, звичайно, серпами, зате ж молотять знову з допомогою свиней. Я зауважую, що в нас колись молотили волами, хоча найголовнішим знаряддям молотьби був ціп. Утрамбовували тік і забивали посередині добрий пакіл, а потім прив'язані до пакола воли ходили кругом нього й тягали за собою важкий кам'яний коток.

— Так я ж одне ваше скіфське плем'я через те й назвав будинами! — озивається Геродот, а я не без подиву думаю, що слово "будини" й справді можна перекласти як "ті, що молотять волами". Про скіфський хліб стародавні греки знали майже все, бо в самих душа трималася на тому хлібі.

Я знову запитую його, в чому ж іще полягають єгипетські дивацтва:

— Ти ж у Єгипті бував?

— Дійшов до Елефантіни на півдні. Й скрізь мене дивували звичаї цих людей. У нас, в Елладі, скажімо, чоловіки торгують на ринку, а жінки сидять удома й тчуть полотно. А в них чоловіки тчуть, а жінки базарюють. Афінянка ніколи не пішла б на таку ганьбу...

Мені свербить сказати, що в нас дуже часто чоловіки виконують легку роботу, а жінки — важку. Навіть довбають землю й вергають каміння; але я сиджу та мовчу — все-таки незручно перед іноземцем, хай краще говорить він.

— У нас жерці носять довгі бороди й довге волосся, — веде далі Геродот, — а єгипетські богослужителі що три дні голять усе тіло й стрижуться. З тим стрижінням та голінням у них взагалі все навпаки: звичайно ходять без вусів, борід і чуба, а коли в них помирає родич або свояк, вони по кілька місяців не голяться й не стрижуться. Смертю в Єгипті карають ще за один гріх: неправильне принесення жертви. Жертовних биків у них відбирають храмові жерці — страшенно прискіпливі й суворі, вони старанно оглядають кожного офірованого бика, чи немає в нього бодай однієї не білої шерстинки, при цьому тварина спершу стоїть на своїх ногах, а потім її валять і розглядають горічерева, — тільки бездоганно білому бикові ставлять на ріг тавро та ще й уквітчують лотосами. Не дай боже хтось принесе в жертву нетаврованого жерцем бугая — скарають на горло! Єгиптяни — найпобожніший у світі народ.

— Перед цим ти назвав єгиптян "людьми навиворіт", — обережно закидаю я.

— А хіба то не навиворіт, — сміється Геродот, — коли вони глину місять руками, а тісто — ногами? Коли в єгиптянина займеться дім, сусіди оточують пожежу щільним колом, стоячи спинами до вогню. Ніхто й не думає заливати вогонь водою, всі пильно стережуть, щоб у полум'я не вскочила яка кішка. Дім можна збудувати новий, але не доведи боже вскочить у вогонь ця священна для єгиптян істота. А вона, капосна, хоч як її стережи, все одно проскочить попід ногами й шугне в полум'я, щоб дозолити дивакам. Єгиптянин кішку зроду не зобидить, а коли вона спустить дух, він оддасть її забальзамувати й поховає з найвищими почестями.

— А від чого такий звичай пішов?

— Гадаю, від удачності до цієї тварини. Якби не коти, миші пооб'їдали б єгиптянам і вуха, бо в цій країні сила-силенна мишей.

Пояснення видається цілком слухним. Я ще міг би попросити його розповісти про священних крокодилів та псів, але, знаючи шанобливе ставлення Геродота до чужих вірувань, лише покивую головою й мовчу. Він мовби здогадався про мої думки й каже:

— В Єгипті майже немає несвященних тварин, кожна істота посвячена якомусь богові чи богині. Крім хіба що риби та мишей.

— А ви ж, елліни, називаєте свого Аполлона Мишоловом.

Геродот лише ніяково поводить плечем, зауваження здається йому нетактовним, він не має ніякого бажання обговорювати достоїнності й недоліки еллінських богів, а знову повертається думкою до Єгипту:

— Найдивакуватішою в цій країні є їхня річка Ніл. Він не схожий на жодну річку в світі: всі річки розливаються навесні, а Ніл — серед літа. Повінь починається з появою на небі Сіріуса й триває днів сто. Ніхто не знає справжньої причини цього явища. Дехто звертає все на етесійські вітри — нібито вони навесні дмуть проти течії й не дають воді розливатися. Інші причиною тих дивних повеней називають річку Океан, яка нібито обтікає всю землю, з Океану, мовляв, і починається Ніл; я не вірю в існування Океану. Треті все звертають на танення снігів, але де взялися сніги в жаркій Лівії й чому вони тануть аж серед літа!

Геродот спростував одразу трьох мудреців — Фалеса Мілетського, Евфімена з Мессалії й навіть Анаксагора, але це зовсім не бентежить його, хоча він і вважає думку Анаксагора найменш неправильною. Батько історії зводить на мене праву брову:

— А хочеш знати мою особисту думку?

Я не відповідаю ні "так", ні "ні", перебуваючи під тиском правил гостинності, лише мовчки дивлюсь, а він сприймає мою мовчанку за згоду й каже:

— Я з цього приводу міркую так: коли взимку холодні північні вітри проганяють Сонце на південь, звідки витікає Ніл, то там настає страшенна спека. Цей бог витягає з верхів'я Нілу майже всю воду, а коли влітку повертається в наші краї, Ніл починає розливатись...

Ці його міркування мене вже не гнітять, а навіть розчулюють. Ну й нехай. Хіба ми майже щодня не спростовуємо істин, які нам ще довчора здавалися непорушними законами буття. Діалектика природи, кажу я сам собі, й мій гість починає здаватися мені не напівбогом, що витає в неіснуючих небесах, а життєрадісним варваром, якого не бентежать слова.

Сесостріс і його дружина

Єгипетське військо було схоже на велетенську змію, яку великий бог сонця Ра вбивав кожного ранку, щоб створити ясний день. Хвіст цього неймовірного плазуна звивався ще десь понад західними берегами Червоного моря, а голова вже просовувалася в отвір Священних воріт, за якими в побожному мовчанні принишло місто Дафни. Цією позолоченою головою був наймогутніший з доти знаних фараонів Єгипту — Сесостріс.

Фараон Сесостріс підкорив своїй владі племена й народи цілого світу, в одній битві переміг навіть військо таємничого скіфського царя, який шукав слави на спекотних берегах Палестини. В кожній підкореній країні єгипетський фараон ставив кам'яний стовп, на ньому писав священними письменами, що цю країну він завоював силою своєї зброї, а також волею небесних, земних та підземних богів. Коли ж котрийсь народ здавався добровільно, Сесостріс наказував викарбувати на стовпі, якими лякливими нікчемами виявились ці люди.

Від брами аж до зведеного серед міста палацу лежали тисячі городян, уткнувшись лобами в руду розпечену пилюку, щоб випадком не побачити богорівного царя: такого гріха не можна було спокутувати в жодному храмі за жодну плату.

Лиш одна людина зиркала з-під низько насунутої на брови ягнячої перуки на єгипетського царя. Сесостріс одразу перехопив ті позирки, але не зрадив, хоч мав би зрадити. То був його двоюрідний брат, якому Сесостріс на час походу довірив був Єгипет.

Фараон відігнав од себе оті раптові неприємні почуття, звелів рабам поставити ноші додолу й простяг руку братові. Царський намісник припав вустами не до руки, а до довгих конопляних китиць, що звисали з дашка нош. Така скромність двоюрідного брата заспокоїла фараона, він торкнувся пальцями нагрудного талісмана й спитав:

— Чи ласкаві були боги до колиски світу?

Намісник Шепсес-каф теж торкнувся свого талісмана й побожно схилив зір:

— Хвала Осірісові.

Фараон удоволено зітхнув, ляснув долонею по ношах, і шестеро чорношкірих невірників задріботили вперед.

Шепсес-каф тепер ішов поряд з царськими ношами, зрідка презираючись із розпростертими в поросі сановниками, які, не підводячи голів, дивилися вслід фараонові, хоча це також було смертним гріхом.

Ноші врочисто пливли між берегами припишклого натовпу.

— Тобі, богорівний, і богорівній цариці ми помиємо ноги під дахом богині Гатор, — сказав Шепсес-каф і на ходу вклонився фараонові, який прямо сидів на подушках, тримаючи знаки своєї влади. — Так вирішила рада жерців.

Сесостріса здивувало це рішення. Палац храму був священним житлом богині мертвих Гатор, досі тут ніколи не обмивали ноги фараонам, навіть найвеличнішим з-поміж них, не влаштовували й урочистих бенкетів, що були природним завершенням ритуалу обмивання ніг. Сесостріс подивився в очі двоюрідному братові, але побачив там тільки шанобливу покору й раптом згідливо кивнув. З цієї війни він привіз величезні багатства — самої лише міді сім тисяч хур, не Кажучи про золото й олово, про нескінченні низки чорношкірих рабів і рабинь. Сесостріс підкорив Пунт — славетну країну південних пахощів, до якої довелося йти берегами Червоного моря й океану сімдесят п'ять днів. Одтепер і до скону віку підкорений народ мав платити Єгиптові двісті мір цих коштовних пахощів, що росли на безлистому дереві б-х-т. А за міру пахощів давали шість мір золота або міді. Але цю останню в світі незалежну країну було завойовано ціною життя багатьох тисяч єгипетських воїв та озброєних серпами селян. Ось чому Сесострісові здалося дуже доречним, що врочиста учта відбудеться в палаці храму Гатор.

Фараон був верховним жерцем Ра в Мемфісі, але храм цього сонячного божества здавався дуже привітним і ясним навіть у найпотаємніших залах, куди мав право заходити лише верховний жрець. Натомість палац храму Богині Неба, яка владарювала над душами померлих людей, був без вікон, а світло потрапляло сюди крізь ґрати двох

вузьких дір, залишених у стіні при самій підлозі. Третій отвір був посеред порога кам'яних дверей, що висовувались і опускалися з допомогою потаємного пристрою.

Людські обличчя в примарному світлі палацу здавались обличчями мерців, а на стінах та стелі було зображено суд над душою померлого в потойбічному світі.

Фараона зненацька побили дрижаки. Він потер долонями вкриті сиротинням голі передпліччя й озирнувся на царицю, за якою йшли вервечкою всі шестеро їхніх синів. Цариця підступила непристойно близько до чоловіка й сказала, косуючи в продухвину темних дверей:

— Мені страшно...

— Зі мною нічого не бійся, — непевним голосом відповів їй фараон, теж мимоволі скосувавши на двері, за якими лишилися всі царедворці та жерці. Він навіть поблажливо всміхнувся: — Невже ти ніколи не була в храмі Гатор?

Сесостріс повернувся до дверей і натиснув на важіль пристрою. З верхнього одвірка поволі опустилася важезна кам'яна плита, змережана заклинаннями, які фараон ледве прочитав: "Хай упаде сім зір на сім гір... І розверзуться уста твої й промовлять..."

Тепер вони лишилися тут увісьмох, відокремлені од усього світу кам'яними дверима. Фараон Сесостріс підійшов до застеленого шкірами священних шакалів узвишшя й сів. У залі було холодно. Він розламав ячмінного коржа й дав по шматочку цариці та синам, але добру половину залишив для володарки цього храму. Поки всі жували прісний жертовний корж, фараон остаточно заспокоївся й навіть зігрівся. Тепер він почав думати про обід. Сьогодні фараон звелів рушати дуже рано, щоб до настання спеки досягти міста Дафн, уранці їсти не хотілось, але вже надходила середина дня, а несмачний жертовний опріснок ще дужче збуджував голод. Мабуть, те саме відчували зараз і його дружина та сини, хоча цариця щипала корж двома пальчиками й клала в рот по крихітці.

— Тобі не жарко? — раптом спитала вона. Фараон Сесостріс аж тепер усвідомив, що зігрівся він неспроста. Лоби в усіх шістьох синів упріли. Він глянув на дружину й прочитав у її погляді відвертий страх. Це почуття перейшло й до нього.

Фараон підхопився і кинувся до дверей, пристрій рипнув і почав поволі підіймати кам'яні двері, та з-під них несподівано завалував дим. Цариця вереснула й притисла до себе найменшого сина.

— Це підступи Шепсес-кафа! — крикнула вона. — Він хоче нас попалити!

Фараон Сесостріс удруге кинувся до пристрою, щоб опустити кам'яну плиту дверей униз, але схований у стіні коловорот вийшов з ладу, напевно, від вогню, що разом із димом уже вихоплювався крізь отвір у порозі.

Цариця, мов квочка, зібрала синів у найдальшому кутку, але дим швидко заповнював усе приміщення й виїдав очі. Якби пощастило опустити плиту дверей, вона затулила б отвір, з якого вихоплювалися дедалі палючіші омахи вогню. Фараон знову почав шарпати пристрій, але коловорот остаточно застряв. Полум'я вже готіло, дим став гарячим і їдким. Отвір у порозі, з якого шугав вогонь, не мав і кроку завширшки. Йдучи сюди, вони запросто переступали через той отвір, могли б і тепер

перестрибнути й через дим та вогонь, якби Сесострісові спало це на думку раніше, а зараз на таке не зважився б і найзвитяжніший богатир. Перед лицем вогню людина втрачала силу й звагу.

Сесостріс розглянувся довкола й безвільно заляк. У приміщенні не виявилось нічого такого, чим він міг би затулити вогнедишний поріг, — лише кілька шакалячих підстилок. Вівтар богині був частиною кам'яного опорного стовпа, його не змогли б вихитати й два десятки ефіопських невольників. Сесостріс вихопив з-за паса золочену бойову сокиру й пошпурив її у вогонь. Полум'я жажнуло ще дужче — певно, фараон улучив у живу душу вогню, але цей удар був рухом розпачу.

Цариця рвала на собі коси й кляла Шепсес-кафа та всю його сім'ю, фараон теж більше не сумнівався: двоюрідний брат вирішив убити його й захопити престол. На це Шепсес-кафа вже давно підбивали семітські кочовики гіксоси, сподіваючись у такий спосіб захопити бодай половину єгипетських земель.

Фараон зацьковано роззирнувся. Ніяка земна сила не могла порятувати його та його сім'ю. Він так бездумно впіймався на гачок Шепсес-кафа, що заслужив на таку дурну смерть. На подвійну загибель: тепер він згорить отут, бальзамувальники-парасхіти навіть не зможуть опорядити його мумію, отже, він сам себе позбавив і потойбічного життя.

Дружина й сини плакали й задихались від жару та диму, але найстарший син, Хуфу, збагнув розпач батька й закричав:

— Я вб'ю Шепсес-кафа!

Він вихопив свою бойову сокиру й кинувсь у вогонь, що шугав крізь отвір у порозі з нижнього залу. Та дух вогню мав тисячі гострих, як бритва, сокир, відважний Хуфу наразився на них і зник у полум'ї та клубах сизого ядучого диму.

Але Хуфу не марно пожертвував життям. Полум'я трохи ослабло, й раптом усі семеро живих побачили загиблого юнака. Хуфу лежав упоперек порога, а язики полум'я обминали його.

Цариця дивилася на все те знетямленими очима, які виїдав дим, потім притягла до себе другого сина й тим самим поглядом заглянула в його зіниці. Син знітився й затремтів, і тоді цариця крикнула:

— Ти порятуєш Єгипет і братів своїх!..

Вона кричала йому ці слова доти, поки син перестав тремтіти й із сокирою в правиці пішов на вогонь.

Він упав поруч зі своїм старшим братом. Вогонь зненацька ще дужче втих, тепер він облизував лиш один кам'яний одвірок, неспроможний відразу пожерти юнацькі тіла.

Цариця заголосила по мертвих дітях, тоді нараз випросталася й спинилась коло дверей, де її сини й досі змагалися з жахким полум'ям і ще жахкішим димом. А далі почала одного по одному переганяти крізь двері живих синів.

Усе відбувалося так швидко, в такому розпеченому повітрі та лютому диму, що фараон Сесостріс і досі стояв і розмазував сльози по закіптюжених щоках. Цариця

підбігла до нього й потягла за руку:

— А тепер ходімо й ми. Старші сини нас урятували. Ходім!

Сесостріс ухопив дружину на руки, розігнався й перестрибнув з нею через обох мертвих синів, які загородили собою полум'я, подарувавши життя батькові з матір'ю та молодшим братам.

Коли Сесостріс разом із дружиною та чотирма синами несподівано з'явився перед Шепсес-кафом, той зпереляку кинувся навтьоки. Спробували порятуватися втечею й жерці та царедворці, яких двоюрідний брат фараона погрозами й підкупом залучив був на свій бік. Але вірні Сесострісові люди їх зрештою виловили. Був царський суд. Шепсес-каф та інші змовники визнали під бичами, що справді запродалися були ворогам вітчої землі. Вожді кочовиків гіксосів обіцяли зробити Шепсес-кафа фараоном Верхнього Єгипту, за що весь Нижній Єгипет мав дістатися їм.

Згодом гіксоси справді завоювали цю частину Єгипту й володіли нею сто років, нищачи стародавню культуру країни та її квітучі міста. Але це сталося через два сторіччя після Сесостріса. Тепер же два Сесострісові сини порятували не тільки рідних батьків та братів, але й увесь народ країни живодайного Нілу.

Там сонце сходить на заході...

Сім років рили раби фараона Неко дивний канал, яким води Нілу мусили потекти на південь, у Червоне море й Індійський океан. Сто двадцять тисяч грабарів загинуло від виснажливої роботи серед пісків пустелі.

В царській скарбниці стало просторо пацюкам, вільні селяни страждали від поборів та відбутків, а сім'ї воїв через зубожіння перестали приносити офіру богам. Храми теж почали занепадати, й найдужче бунтували проти нерозумного фараона численні храмові служки та жерці. Верховний жрець мемфіського храму бога Птаха застерігав фараона:

— Сірія шарпає наші східні міста. Нубійці толочать пшеничні та рисові ниви, а народи моря запливають кораблями в гирла Нілу й грабують селян. Поведи своє військо на непокірну Сірію, цим ти заспокоїш і нагодуєш свій народ. Так прорікають робити й оракули. Та й не один...

— Хто посилав допитуватися в оракулів? — невдоволено перепитав жерця фараон.

Жрець відповів невизначено:

— Вустами оракула промовляв бог...

— Коли богів не питають, — заперечив фараон, — вони самі не дають порад смертним людям.

Верховний жрець бога Птаха подивився на фараона й тихим голосом запитав про те, чого не знала жодна людина в Єгипті:

— Навіщо тобі цей канал?

— Щоб можна було з Мемфіса попливти в Північне море й Червоне море.

Саме цього ніхто й не розумів. "Якщо сполучити Північне море з Червоним, — думав собі верховний жрець, — то каналом посунуть дикі племена й розграбують Єгипет". Він знову проникливо глянув на володаря й сказав йому про це. Фараон тільки

посміхнувся:

— Хто ж зважиться напасти на нас!

Фараон Неко так і не сказав жерцеві всієї правди.

То було мрією його життя. Ще коли він проходив у храмі Птаха перші науки, йому розповів один старий храмовий мудрець, нібито якщо пливти весь час в один бік понад берегом Африки, то можна припливти туди, звідки вплив. Коли через багато років Неко посів єгипетський престол, то вирішив перевірити, скільки правди й скільки вигадки було в словах давно померлого мудреця.

Насамперед він звелів прорити канал з одного Нілового рукава до Червоного моря. Для цього знадобилося багато золота й сто двадцять тисяч людських життів, але канал і досі був не готовий. За сім років такої напруженої роботи народ зубожів, а тепер над фараоном навис і меч заклоту. Верховний жрець бога Птаха приходив до нього не просто собі так.

Після розмови з жерцем фараон Неко вирішив не чекати завершення каналу, а вирядив мореплавців просто тепер, сподіваючись викінчити канал до їхнього повернення.

Незабаром з Мемфіса вирушили три фінікійські кораблі, кожен з яких мав по вісімдесят весел.

Судна впливли з головного нільського рукава. Тепер вони мали рухатися на захід і на захід, аж поки досягнуть Гераклових стовпів, а далі звернути на південь, щоб африканський берег увесь час лишався їм з лівої руки.

Гераклових стовпів мореплавці досягли на початку літа. З острахом спрямували вони судна в таємничий океан — сюди не запливав жоден з їхніх предків, — але ніхто не зважився переступити фараонів наказ. Відтепер мусили пливти на південь і тільки на південь, хоч хай би ця Африка не мала кінця.

Сонце підбивалося день у день вище й вище. Такої спеки не бувало навіть в аравійських пісках, звідки на фінікійські міста дмухали вогнедишні самуми. Але тутешні береги Африки були вкриті чорно-зеленою повстю непрохідних лісів, на деревах яких жили волохаті дикі люди. Вони перегукувалися звірячим ревінням і здалеку шкірились на фінікійців. А в порослих травою степах паслися незліченні табуни смугастих коней, і за кожним таким табуном наглядав лев. Лев був царем над звірами, його не боялися лише велетенські капловухі слони, що блукали в перелісах та понад річками.

Потім нестерпну спеку змінили дощі.

Фінікійці народились і вирости в посушливій країні; в Єгипті та інших землях Північної Африки дощі випадали раз чи двічі на рік. А тут щодня йшли зливи. Річки повиходили з берегів, степи вкрились озерами, й хоч фінікійці були на кораблях, зливи їм дуже дошкуляли.

А коли припинилися дощі, дні почали швидко коротшати. Одного ясного вечора чільник звелів усім трьом кораблям пристати до берега й сказав морякам:

— Ніхто з нас не думав, що Африка така велика. Ми вже пливемо добрих півроку, а

їй не видно кінця. Ми довго пливли на південь, а коли берег звернув на схід, зраділи й подумали, що мандрям нашим незабаром кінець. Тепер же берег знову звернув просто на південь. Це мене лякає найдужче за все: може, Африка вже давно скінчилась?

— Тоді повертаймо носи кораблів назад! — загомоніли люди.

— На зворотну дорогу нам не стане харчів, — одказав чільник.

Ця новина смертельно налякала всіх.

— Ми пропали!.. Ми довірили свої голови тобі, а тепер через тебе мусимо загинути. Фінікійські боги відвернулись од своїх чад: порятунку для нас немає!..

Чільник сказав:

— Є порятунок...

Але голос його несподівано затремтів, і всі моряки зрозуміли, як нелегко знайшов він ці слова. Новина чільника була їх приголомшила, вони з розпачу й переляку могли його розтерзати й принести в жертву жорстокому богові морів, та після тих слів нараз приишкли.

Чільник збагнув їхній стан.

— Маємо двісті сорок прикутих до весел невольників, — сказав він їм. — Та нас майже шість десятків. Кожному дай, а для трьохсот ротів треба багато хліба, Фараон казав, що ми об'їдемо довкруг Африки за півроку, а харчів дав нам на рік. Маємо досить срібла й золота, але тутешні люди втікають від нас — не хочуть з нами торгувати.

Фінікійці дійсно багато разів бачили справжніх людей, одні були високі й зовсім чорні, інші світліші й не вищі за восьмирічних дітей, але, вздрівши мореплавців, вони чимдуж утікали геть, хоч як намагались фінікійці привабити їх золотом та барвистим скляним намистом.

— Ці люди ще не бачили купців, — провадив далі чільник. А тоді сказав головне: — Поки маємо зерно на насіння, мусимо зорати добре поле й посіяти хліб...

Була саме осінь.

Фінікійці висіли в буйно зарослому після кількомісячної зливи розлогому степу. Земля тут була червона, віддалік леви пасли великий табун смугастих коней та гриватих антилоп. Кораблі та люди їх зовсім не бентежили, травоядні тварини підходили й з цікавістю дивилися на людей, які нічим не нагадували голих чорношкірих мисливців з короткими списками.

Фінікійці впіймали кількох коників та схожих водночас на корів і на коней антилоп, але не змогли привчити їх до ярма та рала, на це пішов би не один рік. Коні й антилопи годилися тільки на м'ясо та шкіру, але чи довго зберігатимеш те м'ясо на кораблях!

Фінікійці обгородили велике поле плотом і глибоким ровом, випалили траву, спушили землю мотиками з рогів антилопи й посіяли пшеницю. Потім збудували собі курені, відтак же почали чекати наступного літа.

Зима там була спекотна й суха, хліб виріс добрий, але його глушили бур'яни, тож урожай виявився не дуже щедрий. Обмолотившись і зсипавши хліб у засіки кораблів, мандрівники рушили далі.

Знову почалися нескінченні буйні дощі. Лило з ранку до вечора й з вечора до ранку, бідолашні люди не бачили сонця тижнів шість, а коли нарешті побачили, то не повірили власним очам. Чомусь тепер воно світило їм у спину, наче ворожі морські духи потай повернули кораблі носами назад. До того ж уранці сонце зійшло на заході, а зайшло на сході...

— Невже ми й справді заблукали в негоду й пливемо назад?! — ошелешено сам себе спитав чільник.

Але берег Африки так само тягся з лівої руки.

Для фінікійян це було зовсім незбагненно.

Таке диво могло бути тільки примхою всемогутнього сонячного божества.

Фінікійці пливли далі й далі на південь, а коли ніч зрівнялася з днем, знову висіли на берег і посіяли пшеницю. Взимку тут було холодно й випадав сніг, але хліб уродив дуже гарний.

І яка ж радість охопила фінікійців, коли в них несподівано з'явилася віра, що, може, й справді колись повернуться до своїх родин, яких не бачили вже понад півтора року. Холодний південний вітер проймав до кісток, але африканський берег за мисом[3] повертав круто на північ, так само лишаючись із лівої руки.

А низьке сонце ходило десь на півночі...

Коли фінікійці обминули мис, літо кінчалось, помітно вкоротився день, а за мисом сталося нове диво: сонце дедалі довше котилося на схід...

Тепла суха осінь тривала чотири місяці, аж поки несподівано знову почалися дощі.

Цього разу вони не вщухали для фінікійців понад півроку. Й знову повторилося те, що було трапилось із ними на заході Африки: хмари вкривали небо суцільною повстю багато днів і ночей, а коли мандрівники прокинулись одного ранку, то з переляку попадали ниць... Сонце з'явилося на сході, як з'являлося їм раніше все життя!

Після довгих роздумів мореплавці збагнули, що сонце ходить у небі по дузі, під якою можна пропливти чи проїхати. Отже, в південних краях воно котиться на схід, а в північних — на захід.

Африканський берег так само тягся за лівим бортом, але харчі досить швидко кінчались, тож фінікійці мусили й утретє висісти на суходіл і посіяти хліб.

У Червоному морі їм стало значно легше: на берегах обабіч жили племена, які добре тямилась на торгівлі. А потім почалися землі країни південних пахоців Пунт, яка ще з часів Сесостріса платила данину єгипетським фараонам.

Повна пригод і неймовірних див трирічна подорож наближалася до кінця.

— Незабаром увійдемо в новопроритий канал і гирлом Нілу допливемо до Мемфіса, — сказав товаришам чільник фінікійських моряків. — Фараон зрадіє й усіх нас щедро винагородить.

Але що ближче підпливали кораблі до морського кута, куди мав вийти канал фараона, то дужче занепадали духом виснажені подорожжю моряки. Червоне море стало зовсім вузьке, люди чітко бачили обидва його береги, але за бортом не було ніякої течії...

Якби сюди впадала нільська вода, це всі відразу б помітили.

Отже, єгиптяни не закінчили канал.

Причин цього фінікійці не знали. Та вони й не могли знати того, що після їхнього відплиття фараон Неко ще рік не припиняв будівництва, але потім змушений був схилитися перед волею своїх сановників і значних жерців, озброїти військо й піти походом на Сірію. Він здобув багате й добре укріплене місто Кадітіс і кілька менших фортець, хоча сановники та жерці бажали поразки фараонові, який не зважав на їхні інтереси й займався казна-чим: хотів спрямувати Ніл у Червоне море, з якого на Єгипет могли посунути розбійні варварські племена.

Тепер Неко повернувся з сірійського походу переможцем. Великі жерці та царедворці вирішили позбутися такого свавільного фараона й підступно отруїли його, посадивши на престол молодого царевича Псамметіха Другого.

Псамметіх навіть не думав довершувати канал, в усьому слухаючи поради жерців та сановників.

Ніл потік у Червоне море тільки тоді, коли Єгипет утратив самостійність. Перський цар Дарій звелів докопати недовершений фараонами канал.

А для фінікійських мореплавців, які вперше в історії обпливли довкіл Африканського материка, почався найважчий відтинок їхньої подорожі. Покидавши в Червоному морі свої вже непотрібні кораблі, вони рушили пішки через пустелю, але майже ніхто не дійшов до мети, загинувши від голоду й спраги. З усіх трьохсот вільних моряків та рабів-галерників лише кільком пощастило дістатися до невеличкого принільського села. Коли фінікійці оклигали і їх розпитали, які дива бачили вони в подорожі довкола материка, ті відказали гостинним єгипетським селянам:

— Там сонце сходить на заході, а заходить на сході. До того ж з неба по кілька місяців без угаву ллється вода.

Для єгиптян це було найбільшим дивом: вода падає з небес, а не зачерпується відрами з Нілу!..

Ну, а що сонце сходить на заході, а заходить на сході — така воля всемогутнього Ра.
Золотий Ра

Син фараона Неко Псамметіх Другий царював усього шість років. Після переможної для Єгипту війни з ефіопами він раптово помер, а престол посів його син Апрій. Цей фараон зневажав усе єгипетське й любляв іноземне. Він утримував тридцятитисячне наймане військо з греків — карійців та іонян, — а єгипетських воїв усіляко нехтував і принижував. Коли єгиптяни зазнали нищівної поразки в поході проти грецької колонії Кірени, вцілілі єгипетські вої повстали й відмовились підкорятися наказам Апрієвих воєвод.

— Апрій зумисне кинув нас на поталу краще озброєним і численнішим кіренцям, щоб винищити єгипетських воїв до ноги, а чужоземців ще дужче приласкати! — обурювались вої повсталих полків. — Убиймо Апрія й знайдемо собі фараона, який прожене з Єгипту чужоземних зайд!

Почувши про заколот, фараон Апрій злякався за свій престол і своє життя.

Жив у місті Саїсі в дельті Нілу молодий воєвода, якого звали Аб-мосе. Він був загальним улюбленцем єгипетських воїв. Саме його вирішив послати Апрій на придушення заколоту непокірних полків.

— Якщо ж не привезеш сюди призвідників живими чи мертвими, — попередив його фараон, — я звелю обкарнати тобі ніс і вуха.

— Я пам'ятатиму про це, — відповів Аб-мосе й поїхав до бунтівного стану на чолі семисот грецьких вершників.

Більше війська фараон йому не дав, побоюючись лишатися в Мемфісі з малою залогою. Та він боявся й самого Аб-мосе; тільки важка скрута змусила його вдатися до послуг цього молодого балакуна й шибеника.

Аб-мосе ж добре затямив його прощальні слова. Наблизившись до мурів бунтівного міста, він склав долоні мисочкою біля рота й щосили закричав:

— Негайно здавайтеся на ласку богорівному фараонові, інакше він звелить обкарнати мені вуха й ніс!

— Ми тобі швидше їх обкарнаємо, фараонів свинопасе! — відповіли йому з гори.

Та раптом хтось упізнав прибульця:

— То це ж Аб-мосе!

Не зважаючи на його до зубів озброєних кіннотників, бунтівники негайно відчинили браму й сипонули через місток. Грецькі найманці й досі сиділи в сідлах, але на це ніхто не зважав. Доведені до розпачу заколотники раніше тільки мріяли вголос, нібито можна мати такого царя, якого люди з касти воїв здатні не боятись, а просто любити, а тепер кожен свідомо чи несвідомо відчув, що ця мрія може здійснитись. Бентежила тільки присутність оцих убраних у бронзові обладунки зайд.

Головний призвідник заколоту Хефрен узяв за вуздечку коня воєводи Аб-мосе й крикнув:

— А навіщо ти привів сюди оцих?

— Фараон Апрій не дав мені моїх воїв, — так само крикнув у відповідь Аб-мосе, й усі єгипетські вої почули його й зрозуміли, що підуть за ним у воду й вогонь.

— Прожени їх, а сам лишайся з нами, — сказав Хефрен, і перед міською брамою запала мертва тиша.

Аб-мосе також збагнув, що всі чекають від нього дії: або він прожене грецьких найманців і лишиться тут, або ж разом з ними втече до Мемфіса.

— Робіть з ними, що хочете, — сказав він.

Десятитисячна зграя заколотників умить роззброїла чужинців, поздирала з них бойові обладунки та одяг і під улюлюкання прогнала геть. Перелякані найманці тільки п'ятами замелькали.

— Вибір зроблено, — сказав Хефрен.

У відповідь Аб-мосе лише сумно засміявся. Вибір був страшний.

— Позбудуся я через вас вух і носа, — спробував пожартувати він, хоча всім було ясно, що разом з носом і вухами він міг позбутися й голови.

Так Аб-мосе лишився серед заколотників.

Незабаром зі столиці на чолі п'ятитисячного полку найманців прибув дуже значний царедворець Патарбеміс. Лишивши полк за мурами міста, він сам увійшов у браму й сказав до Аб-мосе:

— Наш богорівний фараон ласкаво дарує тобі твою витівку й кличе до Мемфіса.

— Щоб обкарнати мене?

— Ти не будеш покараний. Так сказав богорівний фараон.

Аб-мосе спитав:

— А якщо я відмовлюсь тобі підкоритися, що він зробить тобі? Також обкарнає ніс і вуха?

— Апрій — справедливий фараон.

— Я кинув жереб, — відповів Аб-мосе. — Але я дуже шкодуватиму, якщо Априй образить тебе. Цей нездара зовсім не такий справедливий.

Не зважаючи на попередження Аб-мосе, Патарбеміс повернувся з полком до Мемфіса, а за два тижні надійшла новина, ніби фараон справді обкарнав йому ніс і вуха. Заколотники спочатку не повірили чуткам, адже Патарбеміс був одним з найзначніших радників Априя, та невдовзі до бунтівного міста почали стікатись вої з інших міст Єгипту.

— Априй — син не доброго Осіріса, а злого Сета! — обурювались вони.

Чутки виявились правдою.

А згодом пішли ще неймовірніші чутки: нібито Априй веде тридцятитисячне наймане військо.

Тепер головним вождем заколотників став Аб-мосе.

— Боги відібрали розум у фараона, — сказав він. — Фараон веде чужинців проти свого народу! Такого досі не було...

Під рукою в Аб-мосе було вже добрих п'ятнадцять тисяч єгипетських воїв, які й досі прибували з ближніх і далеких міст, відкидаючись од жорстокого нерозумного фараона, який полюбляв усе чуже. Але проти тридцятитисячного війська вони довго не змогли б вистояти, до того ж у стані заколотників бракувало доброї зброї та достатнього запасу харчів.

— Зате ми битимемося проти чужинців! — нагадав Хефрен.

Воеводі Аб-мосе це нараз видалось вирішальним, і він удачно ляснув Хефрена по бритій голові. Хефрен замахнувся й теж його ляснув. Обидва заколотники схопились в обійми й з хлоп'ячими вересками покотилися по землі.

— Хотів би я мати такого фараона! — сказав Хефрен. — А не священну мумію на троні.

Аб-мосе у відповідь лише розкотисто зареготав.

Але Хефрен мав слушність.

Повстанці нараховували п'ятнадцять тисяч бойових сокир, вони майже не мали колісниць і кінноти, зате мали перед собою священну мету: прогнати з рідної землі нахабних чужинців, які зневажали їхню мову та їхніх богів.

А ці чужинці воювали з ними за гроші.

Вирішальна битва між найманцями фараона та єгипетськими воями відбулася біля фортеці Момемфіс у день літнього сонцестояння, коли в Нілі почала прибувати вода.

— З таким закутим у бронзу військом я міг би виступити проти будь-якого бога! — самовпевнено оголосив перед битвою фараон. — Я раз і назавжди провчу свавільних нікчемних єгиптян і змушу їх плазувати в пилюці!

В цій битві його найманці справді не жаліли життя, поле перед Момемфісом укрилось трупами, вдягнені в мотузяні панцирі вої падали як снопи, і все-таки єгиптяни боронилися на своїй землі від чужинців, тож їм допомагали навіть рідні боги.

Битва тривала з ранку до пізнього вечора. Аб-мосе не мав чим захищатися від фараонових колісниць, через те поставив лучників та воїв із пращами, які закидали стрілами й камінням колісничих та їхніх жеребців, утікаючи перед надітими на осі коліс довжелезними сталевими ножами.

Кінноти Аб-мосе теж майже не мав, але ковалі, готуючись до битви, накували залізних "скорпіонів", тож чимало фараонових найманців уже позсідало з покалічених коней і пішки відбивалось од єгипетських сокир.

Аб-мосе весь час намагався розшукати в пеклі битви фараона, та його спроби зводились намарне. До того ж доводилося раз по раз підбадьорювати знесилених воїв, найбільш охлялих виводити з січі й повертати їм сили шматком просяника чи кухлем води, а зраних перев'язувати. Це, звичайно, робив не сам Аб-мосе, але він мусив пильнувати, яке крило раті гнеться під тиском фараонових лав, щоб кинути туди вчасну підмогу, затулити пробоїну й не дати найманцям змоги просочитись у єгипетський тил.

І надвечір єгиптяни почали змагати свого фараона.

Аб-мосе побачив його аж уночі, коли на східному небокраї з'явився рожево-блакитний променистий Сіріус, а десь далеко позаду буботів розбухлий водами невидимий Ніл.

— Це той, що нахвалявсь обкарнати тобі ніс і вуха, — сказав Хефрен. — Тепер ми самі це йому зробимо!

Він вихопив з-за пояса пощерблений у битві бронзовий ніж.

— Не чіпай богорівного, — втомлено махнув рукою Аб-мосе. — Хай живе стільки років, скільки відміряв йому божественний пес Анубіс.

— Тоді ми зробим ось так!.. — Хефрен здер з голови фараона позолочену шолом-корону, надяг на голову Аб-мосе й розглянувся. Довкола стояли вої з розпашілими від крові сокирами в руках. Аб-мосе перехопило подих. Він хотів був скинути шолом, але вої хрипко закричали:

— Тепер ти наш фараон!

Так на єгипетському престолі опинився простосмертний член касты воїв.

Спочатку Аб-мосе обрав своєю столицею місто Саїс, у якому раніше був царським воєводою. Саїсці любили веселого воєводу ще в ті часи, прийняли його тепер і як нового фараона, а мемфіські жерці та колишні царські сановники, напевно, погордували б ним.

Палац у Саїсі був просторий і гарний, тепер тут днями й ночами товклися друзі

нового фараона й пили з ним вино. Бувало в палаці й кілька сановників колишнього володаря, серед них — покалічений і спаплюжений Априєм Патарбеміс. Ці люди були дуже потрібні в палаці, бо Аб-мосе та його друзі знали тільки на тонкощах війни, а ті стали порадиниками в державних справах.

Першим зробив йому зауваження Патарбеміс:

— Ти не повинен товктися в юрбі свого палацу та на вулиці.

— Саїсці вже багато років бачать мене на площах та вулицях і звикли до цього, — засміявся Аб-мосе. — Інакше вони можуть подумати, що я теж богорівний.

— Кожен фараон стає богорівним. Інакше народ перестав би схилятися перед ним.

— Тоді схились переді мною: бажаю випити з тобою по келиху вина!

В палаці Аб-мосе так само лилось вино й бриніли струни грецької кіфари. Аб-мосе не прогнав усіх чужинців з єгипетських міст, навіть скинутого фараона Априя прикликав на щоденні бенкети. Особливо ж палко вітали тут усі рабиню грека Ксанфа Родопіс. Вона була з народження фракіянка й уміла чудово танцювати й грати на подвійній сопілці. Друзі молодого фараона платили шалені гроші за усмішку чарівної Родопіс.

А за мурами палацу поступово бубнявів новий заколот.

Вої й городяни вже з неприязню дослухалися до звуків сопілок і кіфар.

— Все знову стало, як і було, — ремствували вої, яким не було ходу в палац. — Бракує нам ще тільки греків у бронзових обладунках, але скоро й до цього доживемо.

На площах і вулицях почали говорити, нібито Аб-мосе збирається одружитись із донькою Априя — красунею Нитетіс.

Це було останньою краплею. Ну, рабиня Родопіс — то одне, а донька скинутого фараона!..

Ввечері вої облягли палац. Варта замкнула браму, але вони кидали в браму каміння й кричали через мур:

— Усе повернулося до старого!

Аб-мосе зрозумів, що ці люди, які нещодавно посадовили його на престол, тепер зневірилися і розчарувалися в ньому. Він вийшов до натовпу й спитав:

— Чого ви хочете?

— Віддай нам Априя! — крикнув хтось.

Аб-мосе впізнав голос Хефрена. Вустами його найпершого воєводи промовляв народ. "Але чому він опинився серед натовпу, — подумав Аб-мосе, та тут же сам відповів на своє німе запитання: — Поки в палаці старий фараон, ніхто не повірить новому фараонові".

— Приведіть його сюди! — звелів Аб-мосе своїй сторожі, яка стояла позаду півколом з бойовими сокирами в руках.

Незабаром Априй потонув у розтелесованому натовпі. Бальзамувальники-парасхіти потім і слідів його не знайшли.

Але клопоти нового фараона не скінчились.

Патарбеміс увесь час йому торочив:

— Хіба фараони так себе поводять?

— А що я мушу робити? — спитав Аб-мосе.

— Сидіти на троні й вирішувати державні справи, а не гасати верхи в стані воїв та на ринку серед жінок.

— Я й так півдня клопочуся державними справами.

— А з обіду влаштовуєш бенкети й до самої ночі слухаєш оту чаклунку Родопіс.

Аб-мосе незлобиво посміхнувся зі свого стражденного приятеля й радника:

— Стрілець напинає свій лук лише тоді, коли в цьому є потреба. А після бою знову знімає з нього тятиву. Інакше пропаде пружність лука.

Понівечене обличчя Патарбеміса спалахнуло вогнем, особливо рубці відтятих вух і носа. На таку думку проклятий фараон Апрій не спромігся за все своє життя.

Відтак у палаці й далі сміялася подвійна сопілка й плакали струни кіфари, і все-таки в чомусь мав слушність нещасний щирий Патарбеміс...

Це виявилось пізніше.

Якось уранці, під час обговорення в тронному залі карального походу проти мідян, які намагалися захопити належне єгиптянам фінікійське місто, головний воєвода Хефрен сказав:

— Округи Західної дельти надіслали вдвічі менше воїв...

— Чого раптом? — спитав Аб-мосе.

Хефрен дивився під ноги, стояв похнюпившись і тільки сопів. Таким розгубленим Аб-мосе ще його ніколи не бачив. Хефрен відповів після багатьох наполягань:

— Старійшини касти воїв кажуть, мовляв, треба молотити пшеницю й рис...

— А ще що вони кажуть? — наполягав Аб-мосе, підсвідомо відчувши, що найголовнішого Хефрен не згадав.

— Кажуть, тепер не старі часи... Тепер на престолі сидить фараон з нашої ж касти... Хай трохи пожде...

В тронній залі повисла тиша.

Тепер кожен усе розумів, але ніхто не відав, як зарадити біді. Щось було втрачено на самому початку. Вранці Аб-мосе звелів:

— Скличте старійшин усіх каст Верхнього й Нижнього Єгипту.

За два тижні по тому він улаштував для тих старійшин бучний бенкет. Ритуальне омовіння ніг старійшинам робили в широкій і важкій золотій мисі, в яку потім же всі й плювали та сякали носи. Старійшини були дуже втішені бенкетом, вони по-панібратському розмовляли з молодим фараоном і приязно ляскали його по бритій голові. То було ознакою найщирішої прихильності.

Після бенкету фараон запитав:

— А миса в мене, правда ж, гарна?

— Дуже добра для плювання та миття ніг! — відповів старійшина касти жерців за всіх присутніх. У голосі його чувся глузливий смішок. Отже, каста жерців і досі не змиралася з новим фараоном.

Так подумав Аб-мосе, а вранці наступного дня викликав до себе найталановитішого

карбувальника й поцікавився:

— Вмієш карбувати богів?

— Умію.

— Тоді викарбуй мені якомога більшого Ра.

По тривалому часі карбувальник показав йому свою роботу. Аб-мосе лишився задоволений і звелів поставити божий образ посеред найгамірнішого міського торжка.

Це сподобалось городянам і гостям Саїса. На високому й лискучому кам'яному стовпі стояв викарбуваний з ясного золота сонячний бог Ра, що протинає мечем змія, даючи народитися новому дневі. Богомольці один з-перед одного приносили жертви під новим ликом стародавнього божества.

Аб-мосе знову зібрав на бенкет старійшин каст Верхнього й Нижнього Єгипту, а перед гощенням запитав їх:

— Чи сподобався вам золотий Ра на міській площі? Старійшина касті жерців підніс молитовно руки долонями догори:

— Великий і вічний бог Денного світила, всеблагий і непереможний Ра-Амон, батько й цар богів небесних, земних і підземних! Схилимося перед сяйвом Амона-Ра!..

Під час обмивання ніг Аб-мосе мовив до старійшин:

— Пам'ятаєте оту велику й важку золоту мису, в якій ви мили ноги і в яку потім плювали?

— Для цього діла то була дуже добра річ! — відповів старійшина касті свинопасів.

Тепер тієї миси вже не було: старійшини обмивали ноги в глибокій срібній помийниці.

— З миси я звелів карбувальникові зробити божество, якому ви всі так щиро поклонялися, — сказав Аб-мосе.

Не дочекавшись відгуку, він пильно глянув на своїх збентежених гостей:

— Зі мною сталося майже те саме, що й з отією мисою... Колись я був простою людиною, як і ви. Тоді кожен мав право безкарно обтерти об мене руки й ноги. Тепер я ваш фараон, тож ви мусите шанувати в мені фараона. Хіба ж не самі ви посадовили мене на престол?

Старійшини стояли затамувавши подих. Розум молодого фараона вразив їх усіх. Першими стямилися старійшина жерців і старійшина воїв — двох найважливіших каст: обидва підступили на крок і впали перед фараоном долілиць.

— Богорівний, богорівний... — зашепотіли старійшини решти каст.

Отак почалося сорокатрирічне правління передостаннього єгипетського фараона, якого місцеві жителі називали Аб-мосе, а іноземці — Амасісом.

Щасливий Полікрат

Ми з ним були однолітки. Коли йому минув дванадцятий рік, його прислали з Самосу до Лідії: в мого батька була найкраща в світі школа верхової їзди. Полікрат був середульшим сином самоського царя Еака, тож мій тато взяв його в наш дім, бо царевичеві не личило жити серед простих учнів.

По-грецькому я вже трохи вмів і тоді, тож коли тато підвів Полікрата до мене й

порадив, щоб я подружив із ним, я спитав у самоського царевича:

— Ти можеш натягти отой лук?

На стіні висів круто вигнутий лук з рогів дикого бика-тура — подарунок моєму дідові од скіфського царя. Того лука міг натягти не кожен дорослий воїн. Полікрат був на вигляд кволий і не сягав мені навіть плеча, але його грецьке ім'я по-нашому означало "могутній", "багатосилий", через те я й запитав його про той скіфський лук.

Полікрат не відповів на моє запитання, а сам спитав мене:

— А ти вмієш?

Мій батько вирішив нас помирити й сказав:

— Дикий бик-тур дужчий за двадцятьох мисливців, але може загинути від однієї вправно пущеної стріли.

То була слухна відповідь. Батько мовби казав, що для царевича розум важливіший від сили, але для такої мудрості я ще був замалий, у дванадцятирічному віці людина понад усе шанує силу.

По-справжньому заприятелювати з Полікратом ми так і не змогли — він ніколи не забував про моє недостойне господаря насміхання з гостя. Полікрат завжди й в усьому намагався довести свою перевагу над учнями школи верхової їзди, особливо ревно пильнував за мною.

Його старання, звичайно, дали свій плід. Якщо Полікрат не міг перемогти силою, то йшов на все. Навіть на підступ. На змаганнях після третього року навчання сталось таке. В сідлі Полікрат тримався дуже добре, але й після цих трьох років не нагуляв собі зросту та ваги — так і лишився найменшим в усій школі, тож не мав сили пробити сулицею солом'яного мішка, що правив нам за ворога. Моя сулиця наскрізь прохромлювала мішок, іноді навіть вискакувала з того боку, а Полікратова ледве влазила до половини наверх і знесилена провисала ратищем до землі.

Ми з Полікратом були царевичі й мали змагатися між собою.

На перегонах наші коні в обидва боки бігли груди в груди, а коли підскочили до мішка, я щосили натяг повід і замахнувся сулицею. Але ще до кидка сулиці опинився на столоченій копитами землі.

Ну, а Полікрат спокійно встромив у ціль вістря своєї сулиці. Він переміг. Після змагань я оглянув зброю й виявив, що повід у мене був надрізаний ножом. Я ще не встиг охолонути після ганьби й спересердя кинув повіддя в ноги Полікратові, а він, не глянувши, сказав:

— Це діло рук Афіни Паллади. На вчорашньому жертвоприношенні я пообіцяв їй зайву телицю й попросив, щоб вона підтяла твоє повіддя. Чи, може, я мав просити Афіну скинути мене з сідла?

Можливо, Полікрат і молився Зевсовій доньці, але моє повіддя підтяв своїм ножом. Я й досі так думаю, хоч ми були п'ятнадцятирічними підсвинками й відтоді сплило стільки води...

Через два роки Полікрат поїхав додому на свій Самос, а напередодні ввечері зустрів мене в переходах нашого палацу й сказав:

— Ти, Крезе, ніколи не будеш царем Лідії.

Я тільки засміявся й нічого не відказав на його слова. Хіба міг самоський цар змагатися з царем такої могутньої держави, як Лідія! Років через тридцять після цієї розмови, коли по батьковій смерті я посів його престол, мені раптом забаглося завоювати Самос і всі інші острови понад берегами Малої Азії, та мова не про це.

Коли помер мій батько, на острові Самосі стався переворот: самосці скинули царя Еака й разом із синами прогнали його з острова. Еак незабаром помер, а Полікрат і його брати Пантагнот і Сілосонт поневірялись по егейських островах і служили різним тиранам, отже, Полікратові було не до Лідії та її нового царя.

Я потім довго нічого не чув про Полікрата. Згадав аж того дня, коли Кір захопив мою столицю, а мене вирішив скарати вогнем. Мені раптом пригадалась ота розмова з Полікратом, я тільки так ото покивав головою й сам собі кажу: "Полікрате, Полікрате, бачиш мене чи ні? Так ти й не встиг позбавити мене царства, тебе випередив перський цар. Ну, а твої, мабуть, і кісточки вже давно зітліли..."

А коли Кір передумав і вирішив подарувати мені життя, я знову почув про Полікрата.

Після моєї поразки минуло було років два чи три, коли Полікрат і його брати знову виринули на острові Самосі. По скиненні їхнього батька Еака остров'яни повернулися до демократії й утішались нею кілька літ, але незабаром нові правителі погрузли в хабарях і злочинах, виборні судді могли безпідставно позбавити кого завгодно майна й навіть життя. Бідні ще дужче схудли, а в багатих ще дужче понабрякали животи, тож самосці навіть зраділи, побачивши синів скиненого царя.

Полікрат учинив змову. Йому нічого не варто було підняти всіх остров'ян; хоч у змовників було всього п'ятнадцять бойових обладунків, змовники перемогли.

Брати поділили між собою владу. Але незабаром тій владі мав настати край: на допомогу скиненим демократам поспішав мілетський тиран Арістагор з великим військом. Цей Арістагор свого часу скинув Еака й прогнав із Самосу всю його сім'ю, а тепер правив у Мілеті з ласки перського царя Кіра.

Полікратові та його братам не лишалося жити й кількох днів. Вони сіли на корабель і хотіли втікати до Спарти, але раптова буря потопила їхній корабель.

І тут сталося несподіване — одне з тих див, завдяки якому Полікрат уперше повірив, що йому щаститиме все життя. Та сама буря, що розбила його корабель, на цурки потрощила весь флот Арістагора Мілетянина.

Якийсь час брати правили втрьох. Потім Полікратові набридло ділити владу й він підіслав до старшого брата Пантагнота найманого вбивцю. Коли вбивця протнув свою жертву ножом, Полікрат скарив його на місці злочину, а самосцям сказав:

— Я помстився за рідного брата.

А для греків це святий закон. Інакше родич убитого міг би мститися за рідного навіть цареві.

Та минув лише рік, і Полікрат шепнув двом своїм найближчим людям, нібито вбивцю до старшого брата підіслав їхній наймолодший брат Сілосонт. Люди запитали:

— Хто це тобі відкрив таке?

А Полікрат відповів:

— Убивця зізнався перед смертю.

Незабаром чутка заповонила цілий Самос і перекинулася на сусідні острови, тож наймолодший Еакід мусив піти в довічне вигнання з рідного острова.

Так Полікрат став на Самосі самовладним царем.

Його могутність день у день зростала. Він поступово зібрав могутній флот — сто бойових п'ятдесятивесельних суден, уже не кажучи про малі. Мав постійно в міському акрополі й тисячу лучників. Перед такою силою не могло встояти жодне місто на іонійських та егейських островах, а Полікрат воював без розбору з ворогами й друзями.

Після переможного для Полікрата бою один з таких "друзів" запитав його:

— Чим я тебе образив, за що ти мстився мені? Я ніколи не був тобі ворогом.

Полікрат сказав:

— Ти справді ніколи не був мені ворогом, а тепер станеш другом на все життя, бо я повертаю тобі твоє місто. Приємно дарувати друзям завойовані в них же міста.

При цьому Полікрат поблажливо дивився на високого кремезного чоловіка, який міг би вбити його голим кулаком, натомість покірливо всміхався й удячно кивав бородою.

Перемагав Полікрат і набагато дужчого й краще озброєного супротивника. Тоді він весело реготав:

— Хоч би за що взявся — мені завжди щастить!

Кожного разу йому щось допомагало.

На одному бучному бенкеті Полікрат оголосив:

— Років через десять я стану володарем усіх морів. Хай персіянин Кір панує на суходолах, а я пануватиму на морях! Ось тоді ми й поміряємося силою...

Він збудував собі величезний мармуровий палац, оздобив його з небаченою пишністю, в царському дворі жило багато танцюристок і співаків, а славетний поет Анакреон оспівував веселе життя в цьому щасливому домі. Така пишність була хіба що в палаці перського Царя.

Полікрат уклав договір про дружбу з фараоном Аб-мосе й обмінявся з ним багатими подарунками. Він дуже часто писав йому листи, а в листах розповідав про свої успіхи. Чутки про щасливого Полікрата доходили до Аб-мосе й так, це, зрештою, дуже стривожило фараона, й він якось теж написав Полікратові листа: мовляв, це дуже приємно, коли тобі щастить, але не треба забувати, як ревниво ставляться боги до щастя смертних людей. Для себе, мовляв, я бажав би, щоб мені щастило тільки через раз. Я зроду не бачив такої людини, мовляв, якій би раз у раз щастило і яка, зрештою, не скінчила б вельми погано. Отож вислухай, мовляв, мене й зроби так, як я пораджу. Перелічи в пам'яті все, що маєш, і вибери з-поміж нього найдорожчу й найлюбішу для тебе річ. А тоді позбав себе тієї річі. Й так чини щоразу, коли тобі надміру щастить.

Полікрат прочитав листа й весело розреготався, коли ж нареготавсь досхочу, то сів і замислився. Боги справді ревниво ставились до щасливих людей, яким без угаву

таланило. Полікратові стало дуже шкода себе. Що він робитиме, коли боги помітять його щастя й раптом схаменуться? Щастити ж справді не може без кінця.

На жіночій половині палацу було гамірно, чулися радісні й заклопотані голоси. Жінки й рабині готувалися до весілля старшої Полікратової доньки, а в нього на серці був тягар, загроза з небес видавалася дедалі страшнішою.

Полікрат ходив палацом і заглядав до всіх дверей, поплентався до скарбниці й знову зійшов нагору, шукаючи найдорожчу для себе річ. Усе здавалось не досить цінним і давно набридлим. Отак він довго блукав, аж нарешті згадав про старовинний перстень, якого носив ще Геракл — прапращур їхнього роду.

Той великий золотий перстень з видовженим смарагдом, у якому ряхтіла яскраво-зелена зоря, певно, божественний погляд Геракла.

Душу Полікрата поймав страх. Невже можна позбутись оцього небесного дару? А потім цей страх перелився в страх за власне життя.

Тепер Полікрат уже не вагався. Він одкупиться від заздрих богів саме цим перснем Геракла. Боги побачать його щедрість і надалі не чинитимуть йому перепон.

Він ляснув у долоні й звелів рабам нести себе до причалів, де завжди стояв наготові під вітрилами п'ятдесятивесельний бойовий корабель. Полікрат заплив далеко-далеко в море, тоді зняв перстень з пальця й щосили пошпурив його в найбільшу глибину, де не міг би дістати дна й найуправніший мисливець за губками.

Спочатку йому ніби відлягло. Тепер жодне божество не позаздрить людині, що викинула в море цілий скарб, ще й з власної волі. Та коли Полікрат підплив до берега й висів з корабля, на душі в нього було вже не так легко. Він утратив найдорожчу річ!

За три дні почалось весілля, пишний палац плавав на хвилях пісень Гіменея, гості півлежали на крабатах і піднімали повні розведеного водою вина кіліки за щастя молодят, а господар палацу не міг прогнати з-перед очей чорну хмару. Навіщо він послухав Аб-мосе?

Полікрат відчув себе найнещаснішою в світі людиною. Той коштовний перстень був священним талісманом в усіх його вчинках і думках, відтепер йому, Полікратові, ніколи в житті більше не поталанить. Десь-то nereїди підібрали перстень Геракла й піднімають дурного смертного на глум...

Отак Полікрат ятрив собі серце, аж поки підійшла служниця й шепнула на вухо кілька слів. Цар невдоволено сіпнув кощавим ліктем, а тоді знехотя підвівся й поплентав до дверей.

За порогом стояв старий зморшкуватий рибалка. Полікрат сердито його спитав:

— Чого тобі треба, Дормідонте?

Дормідонт уклонився йому й сказав такі слова:

— Я не мав чого подарувати твоїй доньці на весілля, але сьогодні nereїди загнали в мої сіті ось цього тунця. Такої чудової рибини я не ловив навіть замолоду. Це, певно, знак якогось божества. Такий тунець гідний лише царського столу, Полікрате. Я був твоїм рабом, ти відпустив мене на волю, тож я з радістю дарую тобі цього тунця.

Тунець і справді був великий і криваво-червоний, а очі його світилися мерехтливим

зеленим вогнем. Було навіть дивно, як відпущеник Дормідонт дотяг такого велетня на собі, але Полікрат лише досадливо скривився:

— Віддай його поварним рабам.

А сам знову поплентав на оте нудне весілля. По тривалому часі просто до нього підбіг убраний у брудний хітон поварний раб, на закривавленій долоні в нього блищав золотий перстень з величезним ясно-зеленим смарагдом.

— Де ти його взяв?!

— Знайшов у череві Дормідонтової рибини, Полікрате!

Й знову написав Полікрат листа фараонові Аб-мосе, й знову хвалився йому своїм щастям. Тепер він уже, мовляв, напевно знає, що таланить йому неспроста: він став улюбленцем якогось доброго, щедрого бога.

А фараон відповів йому так: "Твій лист мене ще дужче збентежив, Полікрате. Я тепер остаточно збагнув, що за тобою пантрує якась таємнича ворожа сила, вона вирішила поглумитися з тебе й жорстоко вдарити тебе. Ми уклали договір про дружбу й вічну любов, але я передчуваю, що незабаром доведеться оплакувати когось, через те вирішив розірвати наш союз і повернути тобі твої дарунки. Не хочу більше писати й одержувати від тебе листи, щоб не знати бодай про твої майбутні біди!"

Цей лист збентежив Полікрата й навіть засмутив його.

Та ось через три роки після смерті Кіра новий перський цар Камбіс пішов походом на Єгипет. Військо Камбіса було б загинуло в аравійських страшних лісах, але боги відступились од Єгипту. Аб-мосе раптово помер, а його колишні союзники — арабські князьки — після цього дали персам себе підкупити. Новий фараон Псамменіт чекав Камбіса за мурами фінікійських міст, а перси несподівано з'явилися з пустелі, коли Ніл саме вийшов з берегів.

Останній єгипетський фараон процарював усього шість місяців.

Почувши таку новину, Полікрат розреготався: мовляв, ось чим закінчилися твої пророцтва, мій любий друже Аб-мосе! Я живий-здоровий, а тебе вже просмолили й поклали твою мумію в саркофаг. Сина твого Псамменіта спалили, на тому світі не буде куди навіть повернутися його душі, коли ваш бог Осіріс побажає його воскресити, чи як воно там у вас. А що сталося з твоїм Єгиптом? У твоєму палаці живе пришелепуватий перський цар, негідний син великого Кіра. А я правлю численними містами й островами, й мені, як і досі, в усьому щастить.

Йому справді щастило. Він одне по одному завойовував грецькі міста на малоазійських берегах, користуючись із того, що персам було тоді не до тих міст. І щоразу Полікратові допомагала перемогти якась дрібничка; в битві з лесбосцями то був кажан, який несподівано вчепився в білі хряпи коня лесбійського стратега, кінь схарапудився й поніс вершника назад, і все військо Лесбосу теж кинулося втікати, хоча вже майже перемогло.

Після таких перемог Полікрат іще дужче повірив у свою щасливу зірку, ніби всі боги Олімпу сприяли йому.

А після раптової смерті молодого царя Камбіса в Персії почалася велика скрута.

Мідія повстала й посадила на перський престол свого царя. Відкинулась Вавілонія. Так міцно збита Кіром держава тріщала по всіх швах.

Отоді-то Полікрат вирішив, що настав його день.

А тут саме прибув гонець від перського сатрапа в моїх рідних Сардах — Орета. Орет переказував через гінця, що добре знає наміри Полікрата, схвалює їх і хоче йому допомогти, сподіваючись потім на справедливу віддяку.

— Чим же він хоче мені допомогти?

— Сріблом і золотом. Срібла-золота в Орета цілих сім скринь. Якщо ти допоможеш вивезти з Сард його скрині, чотири з них він подарує тобі. Треба скористатися з нагоди, поки в персів не з'явився новий цар, бо тоді все срібло й золото піде в царську скарбницю.

Полікрат відчув у собі приплив нових сил. Для його величних задумів бракувало саме стільки срібла-золота. Тепер він зможе найняти ще багато воїв і кораблів. Поки Персію шарпають шакали, він позахоплює всі острови й міста на азійських, європейських та африканських берегах. Нарешті здійсниться його мрія: він стане самодержавним володарем усіх морів!

Полікрат був уже в літах і не міг допустити, щоб хтось зав'язав його котові хвоста: він послав до Сард свого довіренця Меандрія. Орет охоче показав прибульцеві своє добро: три величезні скрині срібла й чотири — щирого золота.

Після повернення Меандрія Полікрат сам зібрався до Сард. Я в цей час іще був при дворі покійного царя Камбіса в Єгипті. Полікрат узяв чималу учту царедворців і поплив одним кораблем, а вслід йому голосила молодша донька:

— Ой, таточку, зупинись!..

Напередодні їй приснилося, ніби батька обмиває Зевс, а Геліос умащує його тіло пахощами. Полікрат же злився на її дурні пророцтва й кричав до доньки з корабля:

— Повернися — розладнаю твої заручини!.. Ти в мене віку звікуєш у дівках!..

На те воно й вийшло.

В Сардах сатрап Орет спочатку показав Полікратові свій скарб: усі сім скринь були майже догори наповнені камінням, каміння лише зверху прикрили тонким шаром золотих та срібних монет, які я вперше в світі колись карбував у Сардах.

Орет вибрав для Полікрата таку страшну смерть, що про це навіть говорити не хочеться. Справдився сон молодшої доньки його, яка після батькової смерті так і не вийшла заміж. Я бачив її потім у покоях третього перського царя — Дар'явауша, Віштаспиного сина. Їй довелося спокутувати батькові гріхи. Я часом дивився на неї й згадував Полікрата. Згадував нашу спільну юність і підрізане повіддя мого коня. Боги, може, й справді дратуються людським щастям, а може, лише щастям окремих людей...

Мабуть, усе-таки їх дратують зухвалі вчинки людей свавільних і пихатих. Інакше навіщо було б людям вигадувати собі заздрісних богів? Невже їм було мало звичайної людської заздрості?..

ПЕРСИ

Царський знахар

Кожен ранок єгиптянина Хатмасатава починався з палкої молитви божественній сім'ї:

— О, всемогутній Осірісе! Ти створив небо й землю, ти навчив дітей повноводого Хапі сіяти полбу та ячмінь!.. О, всеблага Ісідо! Коли твого брата й чоловіка вбив підступом ваш рідний брат чорнозубий Сет, хіба ж не ти зцілила своїми слізьми на шматки порубане тіло Осіріса, а потім знову вдихнула в бездиханного життя?.. О, всевидючий осяйний Горе! Тебе породили Ісіда й Осіріс-Геб, народжені тобою ще раніше, бо ти — батько всіх богів і людей!.. Зробіть ласку — нашліть дев'ять смертних болячок на нечестивого фараона Аб-мосе!..

З такою ж молитвою Хатмасатав лаштувався ввечері спати, й тоді йому цілу ніч снилися рідні люди й рідні краї. Вранці він прокидався переповнений щастя, коли ж розглядався по своїй кімнаті й розумів, що то було лиш оманливе видіння, Хатмасатав знову заплющував очі й намагався якнайдовше зберегти збляклі видіння сну.

Але видіння невтримно танули, натомість повіки Хатмасатава набрякали щемким вогнем, а той вогонь поволі переливався в груди й забивав дихання. Тоді Хатмасатав ще з міцно стуленими повіками знову звертався до божественної сім'ї:

— О, всемогутній Осірісе!..

Так тривало вже багато літ, відколи самозваний фараон Аб-мосе викликав його до себе й сказав, нахмурившись:

— Поїдеш до перської столиці Сус, вилікуєш очі цареві Кірові й повернешся, коли він сам одпустить тебе.

Хатмасатав не заперечував, бо фараона належало слухати, лежачи ниць, але подумки він захлинався слізьми від жалю до себе та своєї дружини Саті. За кілька тижнів дружина мала породити п'яте дитя. Чотирьох старших бог смерті з головою шакала забрав до чорного царства мертвих, бо вони й народжувалися неживі. Тепер оракул напророчив Хатмасатаву, нібито Саті народить йому відразу трьох синів, які житимуть на втіху батькові.

Аб-мосе не дозволив Хатмасатаву діждатися народження дітей. Він побоювався перського царя Кіра, всіляко улещував його багатими посилками й дарував корисних людей або рабів. Тепер Кір захворів на очі й просив надіслати йому доброго знахаря. Єгипетський фараон зрадив: між ним та перським царем поступово налагоджувалися дружні взаємини. Жерці з храму Птаха назвали Хатмасатава найкращим зцілителем очей. Тож якщо Кір справді важко занедужав, а Хатмасатаву справді пощастить вилікувати його, війни з півночі можна не остерігатись. Так міркував Аб-мосе.

Хатмасатав теж усвідомлював, що й сам багато робить для миру на своїй землі. Він поїхав до далекої Персії згнітивши серце, сподіваючись хутенько вилікувати того зажерливого царя, а потім з багатими дарунками повернутися додому. Звичайно, він не встигне приїхати до народження синів, бо тільки дорога туди й назад займе добрих два місяці, зате коли прибуде в рідні краї, Саті вже триматиме на руках аж трьох синочків.

А що Саті породить живих-здорових дітей, Хатмасатав був майже певен, бо віддав у храм за пророцтво сім великих перлин. Не міг же бог сонця Гор за таку пожертву дати

неправдивий оракул!

Перський цар справді потерпав од болю в очах. Колись вони в нього були майже чорні й лискучі, а тепер зблякли й узялися сизим піском. Хатмасатав добре знав цю недугу, вона називалася таємним священним словом "пх-р-пх", її викликали підвладні Сетові духи пустелі. Незабаром сизі піщинки в оболонці пожовкнуть і з них почне сочитися кров. Тоді вже не допоможе ніяке зілля й жодні молитви.

Але піщинки ще були сизі й з них не сочилася кров. Хатмасатав приніс покутні жертви Сетові та його переможцеві Гору. Гор переміг Сета в жорстокій боротьбі, але смертному не личило змагатися навіть з лихим і найслабшим богом, тож Хатмасатав для певності вклонився обом богам, аж тоді почав розтирати сірку й камедь на молоці левиці.

Лікування було тривале й завдало перському цареві чималих мук. Особливо боляче було дивитись розплющеним оком на сонячного бога, на якого єгиптяни казали Гор, а перси — Мітра. Очі деренчали й аж виривалися з орбіт, а перський цар безжально гамселив Хатмасатава важкими кулаками. Дрібнотілий єгиптянин ледве зносив ті кулаки, а потім не міг ворухнути рукою чи ногою. Зрештою Хатмасатаву пощастило відмолити в доброго єгипетського бога здоров'я для перського царя, цар щедро обдарував лікаря, та коли той почав благодіяти відпустити його в рідні краї, з ним більше не схотіли й розмовляти.

Через рік Аб-мосе надіслав листа перському цареві: поскаржився на хворобу очей і просив відіслати лікаря назад, якщо той виконав свій обов'язок. Перський цар відповів Аб-мосе, нібито лікар і досі його зціляє.

Хатмасатав дуже побивався й з розпачу вирішив утекти, але перси його швидко впіймали й на вимогу свого царя закували в золоті кайдани.

Незабаром на лівому оці Кіра знову виступив сизий пісок. Хвороба поверталась, але Хатмасатав затявся й не схотів більше лікувати царя. Проте єгипетський знахар ще погано знав персів. На голову Хатмасатава наділи тугий дерев'яний обруч, а тоді почали змочувати його водою. Ще ніхто не вигадував страшніших тортур. Хатмасатаву здавалося, ніби очі його ось-ось випорснуть з орбіт, а тоді з усіх отворів черепа цвіркне мозок. Волі в Хатмасатава вистачило всього на кілька годин. За цей час він безліч разів непритомнів і знову приходив до тями, коли кат виливав йому на голову цебер холодної води. Але потім обруч знову починав набрякати й вичавлювати з черепа очі й мозок. Такого страждання навряд чи зазнав син Осіріса Гор, коли Сет виривав з його лоба всевидюче око. А Хатмасатав був смертний чоловік. Більше він не пробував опиратися чи втікати.

Але тепер усю свою зненависть він спрямував на триклятого самозванця Аб-мосе.

— Хай Сет наśle на тебе всі сім своїх найстрашніших болячок! — лаяв його Хатмасатав. — Ти розлучив мене з сім'єю, я й досі не бачив своїх синів! Чи є для батька страшніша кара, як не бачити своїх рідних дітей?.. — Хатмасатав говорив так лише про вороже вухо, щоб завести в оману Сета й інших чорноротих богів, хоча сам був зовсім не певен, що на нього вдома чекають сини. — Ти не дозволив мені діждатися навіть

пологів, — далі звинувачував свого нечестивого фараона Хатмасатав. — Хай чорнолиця богиня Гатор повикручує тобі всі суглоби, хай бог мудрості Тот вицідить увесь розум із серця твого! Хай богиня неба Нут і бог землі Геб стуляться так близько, щоб ти став тонший від жертовного коржа! Хай священні крокодили відгризуть тобі руки й ноги, хай черви сточать твої груди й твій живіт, хай проказа роз'їсть кістки твого обличчя, хай священні шакали обгризуть твої боки та твій таз, щоб коли твій сий Псамменіт вирішить після твоєї смерті опорядити твою мумію, парасхітам не було чого й покласти в твій саркофаг. Хай Великий бог з лицем шакала підніме віко саркофага й скаже всеблагову Осірісові: "О, всеблагий владико мертвих душ, кого ти збирався воскрешати для вічного існування? Адже в цьому саркофазі нікого нема, тут лише кілька недогризенних маслаків, на обличчі немає ні носа, ні рота, ні губів, ні очей, з цих розкладених решток тепер уже годі вгадати, чия в цьому недостойному тілі жила душа Ка". Хай всеблагий Осіріс відповість шакалолицьому богові Тоту: "Хай тепер вічно блукає в темряві неприкаяна душа Ка, що жила колись у цьому грішному недоїденому черв'яками тілі!" Хай скажуть отак Осіріс і Тот...

Тепер Хатмасатав сам вірив у справжність і здійсненність власного заклинання. Він належав до касти жерців, а кожен жрець був переконаний, що вголос вимовлене слово породжує ту річ, яку воно називає. Недаремно ж сказано в молитві батькові богів і людей Ра: "І вимовив Творець слово заклинання, й породилося з того слова небо Нут; і вимовив друге таємне слово, й народилася з нього земля Геб — з морями й суходолами..."

Та спливав час, і Хатмасатав засумнівався в дієвості свого заклинання. Ненависний фараон Аб-мосе, який розлучив його з дружиною та синами, був і досі живий. Натомість перський цар Кір відійшов у царство мертвих: його вбила масагетська цариця Томіріс.

Перський престол перейшов до Кірового сина Камбіса. Хатмасатав виблагав дозвіл облизати пил з його чобіт, а облизавши, почав благодіти дозволу повернутися додому:

— Я вимолив у єгипетських богів зцілення для твого богорівного батька, Царя царів. Цар царів щедро винагородив мене сріблом і золотом... — Для переконливості єгиптянин показав золоті кайдани на руках і ногах. — Але останній злидар щасливіший од мене, бо живе серед своєї сім'ї, а я позбавлений такої можливості... О, Царю царів, одпусти мене додому, хай я бодай одним оком побачу своїх синів!..

Камбіс ласкаво дозволив був Хатмасатавові облизати пил з царських чобіт, а після останніх слів єгиптянина раптом копнув його червоним чоботом в обличчя:

— Воля батька для мене свята!

То була неправда: після смерті Кіра Камбіс робив усе йому наперекір. Тепер він просто не хотів позбутися такого талановитого лікаря. Хатмасатав одчув його непохитність і замкнувся зі своїм горем у собі.

Але він не міг звикнути до своїх золотих кайданів.

Це лише посилило його зненависть до самозваного фараона Аб-мосе, він довго виношував задум страшної помсти, нарешті придумав і зовсім змінив своє ставлення до

перського царя Камбіса. Мечем помсти Хатмасатава мусив стати перський цар.

Камбіс був молодий і нерозважливий, тож сорокап'ятирічний єгипетський жрець-лікар міг при бажанні підбити його на що завгодно. Насамперед Хатмасатав заходився безоглядно вихвалити перського царя — Камбісові змалку подобались лестощі. Й коли він повірив у те, що красивішого, мужнішого й славетнішого царя не було в світі, єгиптянин йому сказав:

— Такому цареві личило б мати за дружину найвродливішу в світі дівчину!

— Хто ж вона така й де її шукати? — втішено посміхнувся молодий цар.

— Онука єгипетського фараона.

— Хто тобі про неї сказав?

— Я бачив її на власні очі.

Цар зневажливо махнув рукою й звелів лікареві йти геть. Але розмова, певно, запала йому в пам'ять, бо днів за кілька він несподівано покликав Хатмасатава й надміру сердитим голосом запитав:

— Скільки років ти живеш у Сусах?

— Незабаром буде п'ятнадцять...

— То скільки ж тепер отій твоїй онуці фараона, — прискалився Камбіс, — коли ти ще сам бачив її на власні очі?!

— Їй тоді минав третій рік. Була вже тоді така гарна, мов лик на фараоновому саркофазі або Гор у матері на руках!

— З гарних телят часом виростають сухоребрі корови.

Хатмасатав на якусь мить замовк, — дотепна відповідь можновладного юнака його збентежила, — тоді брязнув золотими кайданами й знову все вивернув на своє:

— Цілий світ знає про красу фараонової онуки.

Це таки справило враження на перського царя, але він по тому ще повен рік не вдарив палець об палець, лише через день викликав до себе Хатмасатава й заводив з ним розмови про його рідний край. І все-таки Камбіс пам'ятав оту їхню першу розмову про онуку єгипетського фараона.

Тепер Хатмасатав розумів, що хоч наконечником списа, хоч п'ятою ратища, але влучить у ціль.

Він не схибив у своїх розрахунках. Незабаром Камбіс вирядив пишне посольство до єгипетського фараона Аб-мосе — просити руки його онуки. Перестарілий володар Єгипту смертельно боявся войовничих персів і люто ненавидів їхнього царя. Від страху за себе та Єгипет він міг віддати онуку Камбісові, а від зненависті — відмовити йому.

— Якщо відмовить, — міркував сам собі Хатмасатав, — то роздратує лева в серці Камбісовому. А якщо змушений буде вирядити синову доньку до Сус, то потім усе життя каратиметься. Хоч так, хоч інак я помщуся тому самозванцеві.

Хатмасатав лише не відав до пуття, за що молити небожителів Осіріса, Ісиду й Гора.

Однак старий фараон учинив зовсім по-іншому.

Коли посольство Камбісове повернулося з Єгипту до Сус, із ним була юна й дуже гарна єгипетська царівна, яку звали Нітетіс. Вона привезла Камбісові багатющий

посаг: тридцять волячих двоколок золотого й алебастрового посуду та коштовних прозорих тканин. Одна ж двоколка була навантажена глечиками дорогоцінного скляного намиста й південних пахощів.

Камбіса втішили така красуня й такі справді по-єгипетському щедрі дари, він одразу призначив весілля, та Нітетіс несподівано зізналася йому, що хоч вона й онука фараона, але не теперішнього самозванця Аб-мосе, а колишнього — фараона Апрія, якого Аб-мосе скинув з престолу й згодом віддав на розтерзання юрби.

— Аб-мосе вирішив тебе обдурити, — докинула Нітетіс. — Він скористався з того, що в мене та його онуки однакові імена. Й що мій дід був також фараоном.

Цар оскаженів і наказав розіп'ясти на хрестах усіх членів сватівського посольства, які дозволили єгипетському фараонові зухвало ошукати перського царя. Підставну царівну він звелів кинути в клітку до левів, але згодом передумав і сказав переляканій Нітетіс:

— Житимеш у мене в жіночому хоромі. Скоро я привезу тобі товаришку — справжню онуку хитруна Аб-мосе!

Й почав готуватися до походу на Єгипет. Хатмасатав застеріг царя:

— З Персії до Єгипту рать може потрапити тільки морем.

Він сам призвів до цієї війни, а тепер був уже трохи й не радий. Звичайно, він би дуже хотів, щоб після сварки з перським царем єгиптяни скинули чи навіть убили жорстокого фараона, який дбав лише про себе та свою сім'ю. Та коли б тепер усе не скінчилось гіршим...

Камбіс також знав, що непросто перекинути перське військо в Єгипет. Якщо він збере для цього всі кораблі з підвладних йому іонійських еллінських міст, може наразитися на смертельну небезпеку: єгиптяни разом із слухняними фінікійцями потоплять грецькі судна й пустять усіх персів риbam на харч.

То було всім відомо, так завжди казав своєму синові й покійний цар Кір. З Персії до Єгипту можна було потрапити тільки через Аравійську пустелю, проте аравійські князьки були щирими союзниками Аб-мосе.

І все-таки Камбіс вирішив покарати єгипетського фараона. Грецькі діери й трієри за його покликом уже гуртувалися біля кілікійських пристаней, куди мало прибути й перське військо. Аб-мосе радів: запальний недосвідчений Камбіс ішов назустріч певній погібелі. Єгипет міг зарані готувати вдячні жертви своїм богам.

Та коли добірне єгипетське військо зібралося під містом Танісом на березі Пелусійського гирла Нілу, старий фараон Аб-мосе раптом упав з коня й помер. Страшне знамення було в Єгипті того пізнього зимового пообіддя, коли жерці коронували на царство сина померлого самодержця — п'ятдесятирічного Псамменіта: раптом випав небачений тут сто років дощ...

Оракул провістив нещастя. Щоб не справдилися його слова, новий фараон перевів усе військо ближче до Кіпру та Кілікії — в добре укріплені фінікійські міста. Але оракул не даремно провіщав лихо. Коли помер фараон Аб-мосе, цар арабських племен набатеїв припинив чинність священного договору з Єгиптом, не встоявши перед зливою золота

й погроз перських послів.

Перське військо ще тільки встигло дійти до Вавілона, коли араби показали йому єдину дорогу через смертоносні піски, навіть забезпечили персів питною водою.

Поки Псамменіт марно чекав на Камбіса в міцностінних фінікійських містах, а єгипетські та фінікійські кораблі напхом виповнили всі ближчі й дальші затони, готові при появі вщент розтрощити втричі слабший ворожий флот, Камбіс несподівано з'явився на берегах Пелусійського гирла Нілу. Військо було виснажене важким переходом через чорні піски, та Псамменіт залишив у Мемфісі й в інших єгипетських містах зовсім нечисленні залоги, тож не міг далі лишатись у фінікійських містах. Але це вже не рятувало Єгипту. Незабаром його повновладним господарем став перський цар. Останній єгипетський фараон правив усього півроку.

Хатмасатав повернувся на рідну землю ще в золотих кайданах, але в Мемфісі перський цар сказав йому:

— Я взяв до гарему свого онучок обох єгипетських фараонів — Апрія і Аб-мосе. Про таку славу не мріяв навіть мій великий батько. Ти підбив мене на цю щасливу війну, тож я хочу тепер і тебе ошчасливити. Знімаю з тебе твої золоті кайдани й дарую їх тобі.

Кайдани важили більш як півталанту. Свого часу Кір звелів переплавити все подароване єгипетському знахареві золото й зробити з нього кайдани для рук і ніг, тепер же Хатмасатав несподівано ставав дуже багатою людиною. Міг би запросто купити великий маєток із сотнею рабів.

Але зараз його думки блукали далеко. Кинувши свої золоті кайдани в заплічний мішок, Хатмасатав побіг тісними вуличками Мемфіса до свого виплеканого в мріях дому. Під час битви в місті згоріло багато хоромів та бідняцьких осель, та Хатмасатав біг і біг далі, аж біля Південної брами став як стій.

Дім його згорів разом з іншими навколишніми будинками. На згарищі сиділа почіпки замурзана сажею жінка. Вона підвела голову на Хатмасатава й сказала:

— Я твоя дружина Саті. А це ось наші сини. Не маю чим перевезти їх на той бік Нілу в Місто мертвих. Вони самі пішли боронити Мемфіс від перського царя, в один день усі троє й загинули...

Саті глянула на мертвих юнаків, а тоді знову підвела очі на їхнього батька:

— Ти мене й досі не впізнаєш?..

Не відповівши своїй забутій дружині, Хатмасатав бездумно потяг ноги туди, де за навстіж розчиненою брамою прибував каламутно-жовтий Ніл.

Через три місяці, коли священна ріка повернулася в свої береги, селяни виорали з товщі родючого мулу незнайомого чоловіка. В його міцно припасованій до спини торбі було щось дуже важке. Орачі розсупонили ту лляну торбу й знайшли там товстелезні золоті кайдани. Певно, те золото й потягло його на дно.

Шалений син Куруша

Колишній лідійський цар Крез дививсь у вузьке віконечко й розмовляв сам із собою. Ця звичка виробилася в нього вже давно, ще як загинув Куруш і перським царем став його старший виплодок.

— У таке віконечко не вилізе й дитина, не те що дорослий чоловік, а вони приставили до моїх дверей ще й сторожа, — потихеньку бурчав колишній лідійський цар, який уже понад двадцять років перебував у перському полоні. Іноді він підвищував голос і говорив у вузький чотирикутник важких кованих дверей, — тоді з того боку озивався хрипкий голос немолодого сторожа. Хоча здебільшого доводилося бурчати собі під ніс. В'язень майже не ображався, за роки рабства він уже до всього звик, тим більше після смерті Куруша.

— Бо це хіба цар? — Крез обурювався не сторожем, а теперішнім перським царем, завдяки якому опинився в цій в'язниці. — Коли я був царем, то прислухався до думки своїх радників, — мовив він, а потім замислився й довго не озивався. Не все й тоді було так, як би йому хотілося зараз, далеко не все. Казав мені мій вірний скарбничий Санданіс не починати війни з персами, — вже мовчки подумав Крез, — а я таки його не послухав. Розумний був чоловік. Досі вже відійшов у царство тіней... Але Крезові не хотілося бодай у чомусь бути схожим на молодого перського царя Камбіса, тому він глянув на двері в'язниці й уже голосно промовив:

— За що мене вкинуто до цієї кам'яної клітки? Хіба я його напутив на лихе? Я лише сказав Камбісові, що він п'є забагато вина, а кому з-поміж смертних вино додавало розуму? Он є в греків козлоногий бог Пан, той справді ніколи не просихає від хмільного, але чи хто коли звертався по мудру пораду до того вічно п'яного божка? Отож вино не додає розуму навіть безсмертним. Пан може тільки нагнати в лісі жаху на корів та овець, греки ще й слово таке вигадали: "паніка". А по розум вони звертаються до тверезих богів. Що поганого нараяв я Камбісові? Чого ж мовчиш?

З-за дверей почувся невдоволений голос:

— Краще й ти помовч. Бо як Камбіс довідається, що ти живий...

— Він ще тебе й винагородить! — запевнив сторожа Крез.

Але той не відгукнувся.

Крез добре знав: молодому недосвідченому цареві без його порад не обійтися. Креза високо цінував ще Куруш, хоча сам був розважливий і мудрий. Куруш сказав колись: "Якби і в мого сина був такий радник, як ти, я був би спокійний за сина". А сьогодні мова зайшла була саме про це. Молодий цар Камбіс був зранку напідпитку, він тияв пальцем у своїх радників і в кожного питав:

— Що говорять про мене серед простого люду?

Віштаспа одказав:

— Мають тебе за доблесного воя.

Чашник Прексасп відповів ще красивіше, низько схилившись перед царем:

— Тебе мають за найсправедливішого в світі правителя!

Віштаспин брат удруге Гаубарува підійшов до Камбіса ближче за всіх.

— Ти перевершив славою свого батька, — мовив він, — бо Великий Куруш володів лише країнами по той бік пустелі, а ти володієш і по цей бік: ти завоював гордий Єгипет!

На знак згоди зі словами своїх царедворців Камбіс прикладався до ритона з вином.

Нарешті черга дійшла до Креза, але колишній лідійський цар чомусь не поспішав.

— А що ти чув про мене серед народу? — нагадав йому Камбіс.

— Я серед народу не буваю, — відповів старий. — Я твій невільник і живу в клітці.

Цар осягнув світлицю рукою й сказав:

— Ці люди також не бувають, а проте відають думку народу про свого царя. — Він замислився й повернув на інше: — А зміг би ти звеличити мене краще, ніж оці?

Крез на мить повагався й кивнув головою:

— Авжеж!

Радники зашепотілись між собою, а цар спитав:

— Ти вважаєш мене величнішим за мого батька Куруша?

Крез посміхнувся:

— Ні!

В світлиці, заставленій кумирами єгипетських богів, повисла моторошна тиша.

— Кажеш — ні?

— Ти не досяг слави свого батька, — зухвало глянув на перського володаря раб Крез, а коли напруження в світлиці стало нестерпним, він звів руки догори й надміру врочистим голосом промовив: — Бо не маєш такого сина, якого породив нам Куруш!

Очі в радників заздро спалахнули: цей лідієць завжди виставляв себе в царевих очах! Цар Камбіс теж благодушно всміхався, — ніхто з-поміж царських радників не спроможний був на таку витончену хвалу, та коли очі в Камбіса почали затягатися холодним туманом, лідійський раб збагнув, що перебрав міру. Камбіс почав густо червоніти. Це було знаком того, що наступної хвилини цар міг схопитися за лук або сокиру, що завжди лежали в нього з правої руки.

— Про якого сина мого батька ти говориш?

— Про нашого царя, — сказав Крез.

Обличчя царя потроху проясніло, й Крез полегшено зітхнув. Поряд із Курушевим сином Камбісом кожен почував себе над чорною прірвою.

"Того разу смерть обминула мене, — подумав Крез уже тепер, у в'язниці, — але який демон знову сіпнув мене тоді за язик!.."

Цар Камбіс тоді посміхнувся:

— А що ти ще скажеш про вашого царя?

Він і досі дивився на Креза підозріливо, не міг пробачити йому тих двозначних слів, які спочатку завели були його в оману.

Якісь демони справді сіпали старого за язик, тож, знехтувавши небезпеку, Крез лукаво примружив очі й з умисною таємничістю проказав:

— Дозволь повідомити це тобі завтра, великий Царю царів!

І, звичайно, досяг свого. Камбіс почав заводитися:

— Якщо не скажеш цю ж мить, звелю відтяти тобі твою рабську голову!

Він поки що не багровів, але терпець його міг швидко ввірватися, тоді порятунку вже не було б.

"І чого я тоді не змовчав, — подумав тепер Крез. — Видно, став старий і вже не

вмію себе стримувати".

— А що ж ти сьогодні такого наробив? — раптом озвався з-за дверей сторож, наче перехопивши Крезові думки.

— Відкрив Камбісові трохи правди, — зітхнув Крез. — Бо якщо царям тільки лестити... — Він повагався й таки доказав, бо це стосувалось і його загарбаної персами країни: —... то з того виходить великий пшик.

— Що ж ти там ляпнув найяснішому?

— Твоєму "найяснішому" я сказав: "Сердся чи не сердся, але ти п'єш забагато грецького вина!"

— Забагато?! — реготнув тоді Камбіс, узяв обіруч кратер із нерозведеним вином і почав пити просто з вінець. А напившись, обтер вуса та ще не густу бороду й дужче зареготав: — Боги створили вино на радість людям! Що більше я його п'ю, то веселіше стає на серці!

— В царя повинна бути ясна голова, — промовив лідійський раб, та більше нічого не встиг докинути.

Відтак говорив лише Камбіс, голос його був сердитий і насмішкуватий:

— І це мені каже Крез?! — Цар звертався до радників, киваючи головою в його бік: — Коли він такий мудрий, то чому став рабом перського царя? Де його квітуче царство — Лідія? — Відтак він обернувся до Креза й говорив просто йому, натомість тицяючи пальцем кудись на стіну цього єгипетського палацу: — Думаєш, я забув, як ти порадив моєму батькові Курушу воювати з масагетською царицею на її землі? Своєю порадою ти погубив батька!.. — Лоб і щоки Камбіса раптом знову почав заливати багрець. — Але в теперішнього перського царя зараз не стане таких радників...

Камбіс лапнувся рукою за лук, та після випитого вина рука стала непевна й схибила. Тоді він ухопив бойову сокиру й кинув її туди, де щойно стояв колишній цар Лідії.

Але Креза вже там не було. В світлиці єгипетських фараонів лежали долілиць нажахані царським гнівом Прексасп, Гіштасп, Гаубарува й інші мудрі радники. Крез же скористався з царевої неповороткості й з несподіваною спритністю зник...

— Де тільки та гнучкість у колінах узялася! — вголос тепер подумав Крез. Йому й досі не вірилося, що пощастило втекти від такого молодого здоровила. Невірогідним здавалося й те, що шалений Камбіс подарував йому життя й лише звелів кинути до в'язниці.

— Просто дивина...

Це довго муляло Креза, нарешті він знову звернувся до кованих ще єгипетськими ковалями дверей:

— Як же найсвітліший раптом зглянувся на мене, що звелів кинути сюди?

— Аякже, зглянувся! — передражнив його невидимий перс. — Він звелів одрубати тобі голову! Але наш начальник сказав нам: "Сховаймо його у в'язниці, нехай трохи посидить тут. Бо, бува, найсвітліший скаже: а де мій улюблений радник Крез?" Таке вже траплялося: звелить стягти комусь голову з пліч, а тоді питає: де це він пропав?

Отож наш начальник і каже: "Хай посидить отут, а якщо найсвітліший більше про нього не питає, тоді витягнемо та й уб'ємо".

В'язень раптом змерз у паркій кам'яній кліті. Отже, витягнуть і вб'ють...

— Це діло не мудре, — мовби підтвердив за дверима його думку перс.

— Авжеж, не мудре, — похитав головою ув'язнений раб. — Людину просто народити, а ще простіше вбити. Так було споконвік... — Як тебе звати? — спитав він.

Перс відгукнувся:

— Мітрадат. А ти навіщо питаєш?

Крез мовчки переклав лідійською мовою ім'я перса й надовго замовк. Мітрадатом звали й того волопаса, який урятував од смерті першого перського царя. Покійний Куруш особисто розповідав про це Крезові. Обох Мітрадатів було названо на честь сонячного божества: Мітрою даний...

— То навіщо тобі моє ім'я?

— Хочу помолитися за тебе перед смертю.

— Вона до тебе ще не прийшла. А може, й не прийде так швидко, якщо найсвітліший згадає про тебе й гукне.

— Смерть ходить у кожного за плечима... А ти хіба не чув, що колись був на світі такий Мітрадат, який урятував людину, котра доти ще не була й лише потім стала царем?

— Ти не про найсвітлішого батька Куруша говориш?

— Так, так, — відповів Крез. — А ти будеш Мітрадатом, — сказав по хвилі він, — котрий уб'є людину, яка вже була царем.

Сторож дуже швидко відгукнувся:

— Для перса неспокутний гріх — убити свого царя. А ти був царем чужинським. Спокутувати твою смерть найлегше за все. Бог-отець Ахурамазда за такий "гріх" візьме мене в Сад розваг для блаженних.

Крез мовчав. Марно було говорити з цим сторожем про життя тутешнє й потойбічне. Що більше чужинців уб'є перс, то ближче кружлятиме на тім світі побіля їхнього Ахурамазди. А життя кожному дороге, й персові, й неперсові, сам до себе мовив Крез. Не може такого бути, щоб небожителі любили якийсь народ, а решту ненавиділи. Боги ж на ціле небо одні. Перси кажуть Ахурамазда, греки кажуть на нього Зевс, тут, у Мемфісі, його називають Птахом, а він один... Чого б же він нацьковував тих своїх дітей на інших! Життя кожному смертному дороге, тож і гріх за кожне життя неспокутний.

В'язень махнув безнадійно рукою на перського сторожа, й знову думки його заснувались навколо перського царя. Скількох людей позбавив життя цей навіженець? Про тисячі й тисячі воїв я вже й не кажу, хоча їм теж боліло, коли з рота вилітала душа. Хотів завоювати Ефіопію, а не знав до пуття, де вона, як до неї дістатися. Погнав через піски пустелі всю свою рать, а про харчі та воду геть забувся.

— Чого не спитав у розумніших людей? — непомітно для себе вголос проказав старий в'язень. — Бо не в батька вдався, робив усе на свій розум і смак. А його ж батько завше радився з нами — вислухає, бувало, всіх, а тоді довго все зважує й переважає.

Цей же погнав цілу рать через мертві піски.

Спочатку перси поїли всю худобу та коней, потім узялися й за самих себе: кидали жереб і вбивали кожного десятого товариша. Аж тоді Курушів син схаменувся й звелів повертати назад, утративши добру половину війська.

— А скількох буря засипала піском?..

Крез почав підраховувати. Виходило ще тисяч на п'ятдесят. "А хто спокутує їхні мертві душі?" — у думці запитав він.

Розчинилися скреготливі двері, ввійшов сторож і мовчки поставив перед Крезом кухоль води, накритий порепаним коржем з просяного тіста:

— Це тобі наш начальник передав!

Крез не без цікавості придивився до сторожа Мітрадата. "Скільки разів бачив цього вірного царського пса, а ніколи й на гадку не спадало, — подумав Крез, — що саме він укоротить мені віку". В'язень заглянув у вічі персові. З-за дверей Мітрадат виказував холодні байдужі слова, але тепер у його темно-карих очах Крез не помітив тієї жорстокості. Коли ж Мітрадат сів між Крезом і прочиненими дверима й сперся шпакуватим підборіддям на руків'я меча, яке обхопив обома долонями, Крез уже все про нього знав. Коли людині сказати, що приймеш на себе всі її гріхи, від неї можеш вимагати чого завгодно. Очі в неї будуть безневинніші від ягнячих очей, сон її буде сном праведника, хоч хай би вона цілий день точила людську кров. А персів змалку навчали, що всі їхні гріхи в нескінченних війнах перейме на себе їхній цар. Бо цареві таке право дав сам бог Ахурамазда.

"Цей чоловік завтра чи післязавтра мене заріже", — думав Крез, намагаючись роздмухати в собі гнів на царського сторожа, але гніву так і не відчув.

Гнів охопив його трохи згодом, коли знову опинився сам. Він одсунув кухоль з водою та коржем далі від себе, але кухоль несподівано перекинувся й вода розлилась; отоді-то Крез остаточно знетямився. Відчувши, як хочеться йому пити, він роздратовано гукнув:

— Отак і ти однією рукою даєш, а другою забираєш! Кому ти досі зробив добро? Я вже не кажу про недругів чи людей для тебе далеких, але скільки горя завдав ти своїй сім'ї!

За дверима почулося шамотання, в'язень збагнув, що розмовляє сам із собою, відсунувся далі від калюжі на кам'яній підлозі й притих, але гнів його на Камбіса не проходив.

"Мало ти горя завдав своїй сім'ї? — повторив Крез уже мовчки. — Де твій рідний брат Бардья — того достеменно ніхто не знає, кажуть, пропав, а мені здається, ніби й тут не обійшлося без твоєї лихої руки. Ну, а твоя рідна сестра Атосса? Ти взяв її собі дружиною зразу після смерті вашого батька Куруша від масагетського меча. Нам, неперсам, здається гидко — брати жінкою рідну сестру, хоча в персів це дозволено. Хай воно буде на сумлінні ваших жерців. Ну, одружився з Атосою, то вже бодай живи, але ти не такої вдачі: ти її разом з вашою матір'ю Кассанданою прогнав аж до моїх рідних Сард, а тоді оженився на своїй наймолодшій сестрі Роксані..."

Крез потроху забувся й уже голосно поспитав:

— А де тепер та твоя Роксана?

— Хто? — озвався з-за дверей перс.

В'язень тільки відмахнувся, мов од набридливого травневого комара. "Я знав її ще ось такенькою. — Крез нахилився й показав собі рукою на стіні, якою завбільшечки він пам'ятав Роксану. — Таке було веселе й стрибуче, мов козеня, та й виросло на гарненьку кізочку..."

Потім Роксану видали заміж за тисяцького воеводу кінних стрільців. "Дуже він був їй до пари, — проказав собі Крез, — обоє молоді й такі гарні, наче намальовані на єгипетських саркофагах лики померлих душ". Таке порівняння здалось Крезові дуже вдалим, і він уже голосно його повторив, зиркнувши на важкі куті двері:

— Наче намальовані на саркофагах лики єгипетських мерців.

"А він звелів убити Роксаниного чоловіка, хоч той йому доводився сином рідної матеріної сестри, а Роксану взяв собі жінкою", — спогадував старий Крез. Сам того не усвідомлюючи, він любив царівну ще й через те, що вона йому нагадувала дружину його давно загиблого сина Атиса, лише була чорнявіша за ту.

"Як побивалася бідолашна за чоловіком! — похитав головою Крез. — А як не хотіла виходити за брата Камбіса — вона люто ненавиділа його. Вдалася навіть до царських суддів: чи дозволено персові брати жінками зразу двох своїх рідних сестер?" Але чим є царські судді — те Крез добре знав і сам. Судді постановили: такого закону справді нема, зате є інший; він дозволяє цареві робити все, як той вважає за краще. "Царські судді бояться прогнівати свого володаря й завжди чинять йому на догоду", — тепер уже вельми сердито покрутив головою Крез, який теж був царем і знав удачу царських суддів.

"Камбіс узяв Роксану з собою в єгипетський похід. А вона скільки жила в цьому Єгипті, — зітхнув Крез, — стільки й плакала".

Якось після вечері Камбіс наказав привести левеня й молодого песика й нацькувати їх одне на одного. Після досить довгого змагання гору почало брати левеня. Тим часом брат того цуценяти гавкав і намагався зірватися з повідка, тоді таки зірвався, кинувсь допомагати братикові. Вдвох вони зрештою задавили левеня. Всі царедворці були задоволені, весело розважався й сам цар, тільки Роксана чомусь гірко плакала.

— Я її спитав, чому вона плаче, — вголос промовив Крез, — може, стало шкода левеняти? А вона тихо каже мені: "Як то добре мати брата! Брат завжди пособить. А нам немає від кого чекати допомоги..."

"А я їй кажу, — повів Крез уже мовчки, — мовляв, нікуди не дінеться ваш брат Бардья, царевич — не камінчик у морі, ось приїде з Персії черговий гонець... А Роксана одно плаче та й плаче: "Ой, ні... Ой, ні..." Та Камбіс почув її нарікання, бо як розмахнеться та як ударить Роксану по обличчі навідліг — вона й змертвіла...", Крез тільки спогадував ту подію й навіть подумки не розмовляв, аж поки уява перенесла його в інший день і в інші обставини, тоді він підвівся на старечі ноги й почав поволі

ходити кліттю з кутка в куток.

Після тієї розваги з левеням минуло місяців чотири. Був сухий спекотний день, цар з царицею та всім почтом сиділи під зробленими зі страусового пір'я парасолями в Сесострісовому палаці. Камбіс їв кіпрський виноград, а Роксана потяглася до глечика біля ніг і взяла з нього дві пишні квітки білого лотосу. Обскувши з першої квітки всі пелюстки, вона махала нею доти, аж поки цар перестав їсти свій виноград.

— Який з цих двох лотосів ліпший? — спитала вона в царя.

— Отой необкарнаний.

— А цей? — удруге спитала вона. — Він тобі нічого не нагадує?

Камбіс побагровів, хоч і не міг збагнути натяку, Роксана ж раптом заплакала й пригорнула обшарпану квітку до грудей.

А ми всі дивились і мліли зо страху, — спогадував колишній лідійський цар, нинішній раб царя перського. — Я хотів був підійти до Роксани й заспокоїти її, але Камбіс уже завівся й напосідав: "То кого ж має мені нагадувати той лотос?!" А досі така лагідна й полохлива Роксана також зайнялась, глянула на Камбіса та й каже:

— Той понівечений лотос нагадує нашу сім'ю! Ти її геть понівечив і розшарпав!..

Вона крикнула ще якісь слова, щось наче знову про їхнього брата, — самими губами без голосу проказував Крез, — але хто ж міг у таку хвилину розібрати..."

Крез удруге навіть подумки замовк, тільки безтямно дививсь у вузесеньке віконечко, крізь яке не пролізла б навіть дитяча голова, до того ж за віконцем нічого не було видно. Крез довго не міг здобутися на нові слова, бо вони мали бути жахливі, а лише заціпеніло споглядав ожилі тіні того дня.

Аж коли за віконечком запала ніч і в тісній кам'яній кліті стало свіжіше, Крез півголосом прожебонів:

— Я сам замолоду накоїв багато зла й набачився найжахливіших жахів, але таке довелось побачити вперше в житті...

Він випнув шию й прислухався. За дверима хропів Мітрадат. Це розізлило Креза, й він підійшов і грюкнув у двері кулаком, та навіть сам не почув того тихого старечого грюкоту.

— Що таке? — озвався спросоння Мітрадат.

Крезові перехотілося зганяти злість на безневинному сторожеві. Сівши на вичовганий кам'яний поріг, він висидів там до самого ранку, висидів потім ще цілих десять чи дванадцять днів і ночей, а за дверима так само незмінно висидів його вірний сторож. Одного ж вечора за важкими дверима почулися голоси, Крез підвівся на неслухняні ноги, ще раз прислухався й відступив на крок, щоб душогурам було зручніше. "Щоб не схибила його рука, так і йому, й мені менше клопоту", — самими губами прошепелів він. За ці нескінченні дні Крез уже звик до цієї думки й змирився з нею. "Я й так занадто довго жив, хоча мав би стати тінню ще перед двадцятьма чотирма роками, коли Куруш узяв мою столицю й лаштувався спалити мене живцем".

Крез хотів був лягти на кам'яну підлогу, потім роздумав і таки не ліг, бо з лежачим було б важче впоратися.

Та коли грюкнув засув і розчахнулися двері, до кліті вдерся веселий начальник сторожі й по-діловому збуджений Мітрадат.

— Найясніший звелів привести тебе до нього! Я наче знав! — радів не криючись начальник сторожі. Тоді взяв Креза під руку й повів з кліті до освітлених смолоскипом сіней, а вже вивівши з в'язниці, нахилився йому до вуха й затуркотів, часто киваючи довгою чорною бородою: — Це ж я врятував тобі життя. Бо найясніший наказав ще тоді вкоротити тебе на голову! Ну, а тепер ти мені віддяч: хай найясніший посадить мене правителем котрогось єгипетського нома!

Крез неохоче кивнув. Він навіть не радів такій раптовій зміні в своєму становищі. Камбіс і справді зрадив:

— Як добре, що ці телепні тебе не вбили! Ти ж у божих ділах знавець? Маєш мені порадити...

Днів зо п'ять тому він звелів одкрити гробницю передостаннього єгипетського фараона Аб-мосе, коштовності забрати до царської скарбниці, а мумію кинути у вогонь. Такого блюзнірства не дозволяли собі навіть кочовики-гіксоси. Камбіс остерігався заколоту жерців, які могли збаламутити весь Єгипет.

Ненавидячи за це сам себе, колишній лідійський цар домовився з жерцями храму Осіріса, звичайно, за царськи багату пожертву на храм, що ті оголосять, нібито Аб-мосе був дуже хитрий фараон, він передбачив і таку подію, тому звелів поставити в гробниці мумію свого раба, а мумію самого Аб-мосе сховати під плитами підлоги.

Владнавши цю справу невірніваженого перського царя, Крез повертався через два дні до Мемфіса. На головній брамі хтось висів. Крез упізнав начальника царської сторожі.

— Хто його повісив і за який гріх?

Біля повішеного стояло на чатах двоє перських воїв, — один з них упізнав царського раба-дорадника й сказав:

— Він не виконав якогось наказу найяснішого. А по той бік брами побачиш іще одного.

Крез пройшов попід брамою й побачив другого повішеного. То був простий сторож Мітрадат, який так і не встиг убити людину, котра вже була колись царем, а тепер стала царським невільником.

Прексасп

Перський цар був, як завжди, п'яний і не переставав пити, раб-виночерпець уже кілька разів, покірливо сутулячись, підходив і доливав у цареву чару вина, радники та перші люди царства трималися ближче до кутків та лискучих кам'яних пілонів, а за мурами Сесострісового палацу вдруге за останні чотири роки йшов дощ. Коли боги лили з неба воду — то був для Мемфіса лихий знак. І Мемфіс поза мурами палацу гомонів злякано й загрозливо. Цей моторошний гомін накочувався хвилями й змушував стискатись людські серця, тільки Камбіс так само куражився й ходив од одного гуртика царедворців до іншого, хлюпаючи на білу кам'яну підлогу червоним вином.

Це було схоже на краплі ще гарячої крові.

Вчора Камбіс повернувся з невеликого морського походу на Карфаген, недорахувавшись половини підвладних йому фінікійських кораблів і майже двох третин посадженого на судна війська. Коли він підійшов до мемфіських брам, звідти з піснями й музикою вийшло велике шествя, яке очолювали вбрані в біле бритоголові жерці.

Таке видовище змусило царя на мить спинитись. Він послав спитати в жерців, чи не з нагоди невеликого походу перського царя вони влаштували свято. Серед бритоголових знявся переляк, вони всі підійшли до перського царя й шанобливо перед ним схилилися, бо єгипетським жерцям не личило падати перед смертним ниць.

— У єгиптян сьогодні велика радість! — заявили вони. — Бог богів явив нам своє земне обличчя. Таке трапляється раз на п'ятсот або й тисячу літ. Востаннє Всевишній сховався на землю за часів правління маловідомого тепер Небхепрура Тутанхамона...

— Його, як завжди, бачили тільки жерці? — прискалився цар на бритоголового єгиптянина, який щойно давав пояснення й мав бути головним жерцем.

— Земний лик бога Птаха може бачити кожен смертний, — заперечив головний жрець. — А зветься він по-земному Хапом.

— І я зможу його побачити? — з глузливою недовірливістю запитав Камбіс.

— Можеш! — відповів головний жрець і кивнув кудись назад. З натовпу тут-таки привели бичка-двохлітка, чорного, мов ефіопська смола, тільки на лобі його сяяла правильної форми трикутна зірка, а на спині був такий самий білий орел. — На китиці хвоста в нього подвійні волосини, а під язиком зображений священний жук скарабей, — пояснив головний жрець перському цареві.

— Ото й усе, щоб теля визнати богом? — перепитав цар.

— Ще треба, щоб корова, яка породила його, більше не могла породити жодного телятка, — додав головний жрець. — А ми вже в цьому пересвідчилися. Отже, перед тобою справжній вісник бога богів — Хап.

— Бог з'явився в личині свійської худобини! — зареготав Камбіс. — Ану я зараз перевірю, який з нього "бог"!..

Камбіс видобув з піхов меч і хотів був протнути черево бичкові, та бичок раптом ухилився, й меч увійшов у м'якоть його задньої ноги.

Камбіс був стомлений з дороги й стримив меч назад У піхви, — тільки ще довго по тому реготав. А досхочу нареготавшись, наказав одшмагати жерців бичем. У Мемфісі довго було чути плач катованих, а потім єгиптяни ще довше оплакували муки священного бика.

Глухий гомін тривав до ранку, вранці Камбіс викликав до себе найродовитіших єгиптян і звелів, щоб вони припинили оце вовтузіння навколо худобини. Але ті відповіли йому, що не можуть і не повинні припиняти оплакування, бо великий бог Хап сьогодні над ранок помер.

Перський цар знову розреготався:

— Добрий мені "бог", помер од уколу мечем у ногу! Я ж з нього навіть кишки не повипускав!

Камбіс наказав закопати живими в землю дванадцятьох найродовитіших мемфісців.

А тепер над Мемфісом падав дощ.

Востаннє він падав над містом перед чотирма роками, тоді це було провістом розгрому від перських військ. Кому ж віщують лихо боги цього разу?

Сьогодні після заходу сонця померлого бога мали переправити на той берег священної ріки — в Місто мертвих, де парасхіти зроблять із нього мумію й підготують до вічного життя.

Гомін то нарастав, то глухнув, перський меч виявився безсилим перед законом дідів, і всі це дуже добре розуміли.

Не розумів тільки цар.

Прексасп уже вкотре позирав на старого Креза, та колишній лідійський цар видавався втомленим і до всього збайдужілим. А Прексасп відчував: якщо хтось не втрутиться, то буде біда.

Прексасп віднайшов у собі звагу. Коли Камбіс підняв чару, він глянув на нього й сказав:

— Більше тобі не можна пити.

— А це чому ж? — Камбіс підозріливо втупивсь у Прексаспа. — Це тебе навчив Крез? — Полонений лідійський цар колись уже завважив Камбісові, що той п'є забагато грецького вина.

— Я маю право сказати й від себе, — відповів цареві Прексасп.

Камбіс був настроений примирливо, певно, загрозливий гомін по той бік мурів трохи таки його налякав, але Прексасп уперше розмовляв з ним натяками. Камбіс підійшов до нього й стиснув за карк:

— Це ти на що натякаєш?

— Я не натякаю, — відповів Прексасп. Тоді йому раптом закортіло саме натякнути на щось лише їм двом відоме, та він стояв обличчям до порога й побачив там постать свого дванадцятирічного сінка. Малий Артабан лякливо позирав на царя й кивав щось до батька, тому Прексасп відмовився од ризикованих натяків і сказав цареві те, що вже було раз мовлено Крезом: — Від хмільного слабнуть око й рука!

— Слабнуть? — трохи розчаровано перепитав Камбіс, який сподівався від Прексаспа гострішого слова. Цар відчував, що в грудях його накопичилося багато чогось такого, від чого раз у раз нагло перехоплювало подих і стискалися кулаки. Він розчаровано відвернувся од свого чашника й побачив його сінка Артабана. Цар зраділо перепитав: — Кажеш, слабне рука й око? Ану ж!.. Якщо я зараз улучу в яблучко з тридцяти кроків, це позатикає пельки всім, хто зважився зводити на царя такі наклепи...

Поки дванадцятирічний син Прексаспа робив батькові знаки й намагався викликати його за поріг, Камбіс підійшов до свого трону, взяв лук, спокійно прицілвився й вистрілив. Хлопчик лише коротко крикнув і впав долілиць на поріг. Стріла хруснула й переламалась, і біле оперення з хвоста сокола тепер виглядало з-під його ще дитячого плеча.

Це сталося так швидко й несподівано, що всі царедворці позаклякали по своїх

кутках.

— Сторожо! — крикнув Камбіс. — Ану подивіться, чи вміє стріляти з лука ваш цар!

Поки двоє сторожів розрубували трупик, троє інших швидко все збагнули й скрутили Прексаспа по руках і ногах. Коли ті двоє принесли маленьке серце з переламаною стрілою, Камбіс оглянув його й гордо проказав:

— У самісіньку середину яблучка!

Через два тижні після цієї події в стані перського війська під Мемфісом з'явився невідомий гонець. Він цілий день ходив серед лучників і списоносців, серед вершників та колісничих і скрізь голосно кричав, щоб ніхто більше не підкорявся наказам шаленого Камбіса, бо в столиці став царем молодший син Куруша Бардья. Камбіса всі так ненавиділи, що ніхто й пальцем не зачепив гінця, коли ж донесли про нього цареві, — в нього теж лишилось у стані трохи відданих йому людей, — того таємничого гінця не було й сліду.

Цар звелів:

— Покличте сюди чашника Прексаспа!

Прексаспа в Мемфісі також не знайшли. Два тижні тому він лишився сам-один у цілому світі, й це сталося протягом кількох годин. Прексаспова дружина повезла всіх своїх чотирьох дітей покатати за містом на його бойовій колісниці. Вона й раніше робила таке, але цього разу дорогу колісниці перебігло двоє крокодилів, коні схарапудилися й шарпнули вбік, а колісничий не зміг їх приборкати. Кована міддю важка колісниця перекинулась і задавила трьох дітей, а Прексаспову дружину колісничий, сам ледве живий, привіз додому з проламаною головою. Дванадцятирічний же Артабан відбувся гулею на голові, тож негайно побіг сказати батькові про нещастя, але наразився на цареву стрілу.

Поки сторожі пригнали Прексаспа аж додому, поки згодом принесли й трупик його синка, дружина теж перейшла мостом Цінвад у потойбічне царство блаженних.

Віддавши грифам та шакалам понівечені тіла рідних своїх, як того вимагав закон пророка Заратуштри, він безслідно зник.

Цар Камбіс перелякався. Розіславши в усі боки догоню за втікачем, він никав світлицями колишніх фараонів і не знаходив собі місця. Торік йому приснився був сон, буцімто до нього підійшов чашник Прексасп і каже: "Сидиш ти тут у цьому Єгипті, а твій престол у Персії посів Бардья, сягнувши головою до самого неба!" Камбіс прокинувся в холодному поту. Бардья доводився йому рідним братом.

Сон був сном, але боги натякають людині в снах про цілком справдешні речі. Страх позбутися престолу бентежив перського царя. Хоча його рідному братові Бардї було дано дуже багато маєтків, злий бог Анкра-Майню міг підбити його захопити престол, поки він, Камбіс, утішається життям у нещодавно завойованому Єгипті.

Після недовгого вагання Камбіс доручив Прексаспові вбити Бардью, взявши зі свого чашника смертну клятву мовчати.

Місяців за два після цього Прексасп уже повернувся з Персії й доповів йому, що лиху справу виконано.

— Хто це зробив? — спитав Камбіс.

— Я заманив його з собою на полювання, — відповів Прексасп, — і сам штовхнув зі скелі...

— Він розбився на смерть?

— На смерть, — відповів чашник.

— А може, ні?

— Я сам проводжав його тіло в священну Башту мертвих. Священні пси роздерли його в мене на очах.

— Що ж ти за це просиш? — спитав цар Камбіс.

— Нічого.

— За все належить платня!

— Я це зробив задля Персії, — зовсім незрозуміло для Камбіса відповів царський чашник Прексасп.

То було минулого року, а тепер серед перського війська в Єгипті точилися всілякі балачки. Невже Прексасп обдурив торік свого повелителя?

Виходило — так.

Камбіс нахвалявся власними руками розтерзати підступного злодія, який зважився обдурити свого царя. Але послана вслід за втікачем догоня нікого не Наздогнала, а Мемфісом пішли ще лихіші чутки. Нібито Бардью підтримала знать Вавілонії, Каппадокії, Фрігії, Кілікії та інших західних сатрапій. Нібито Бардья оголосив, що всі землі, які підтримають його, він на три роки звільнить від сплати податків.

Для Камбіса то були страшні чутки. Покликавши свого далекого родича Віштаспу з роду Ахеменів, цар запитав, що він про все це думає. Віштаспа не міг сказати цареві нічого втішного й мовчав.

— Але ж мого рідного брата Бардї давно немає серед живих! — вигукнув цар.

До Віштаспи теж докотилися чутки про смерть молодшого Курушевого сина, але він не міг довіряти самим лише чуткам.

— Дозволь мені повернутися до Персії й усе побачити на власні очі, — попросив Віштаспа. Він був сатрапом Персії.

Наступного ранку Віштаспа вирушив у далеку путь, а Камбіс іще дужче розгубився. Він знову гукнув принести вина, а випивши зо три великих ритони, звелів сідлати улюбленого карого жеребця.

Жеребець був застояний і довго не давався вершникові, коли ж Камбіс нарешті вхопився лівою рукою за луку сідла, вершечок піхов його меча відпав і оголив жалюче лезо, та Камбіс не помітив цього. Після різкого підскоку в сідло меч загородився вершком у його ногу

То було перше поранення в житті молодого перського царя. Він спочатку не відчув болю, зіскочив із сідла й сам піднявся сходами до дверей палацу. По-справжньому рана почала боліти аж уночі.

Через три дні нога набрякла й посиніла. Перські й навіть єгипетські знахарі так і не знайшли ліків од простого порізу мечем, і тоді один з єгипетських жерців-знахарів,

ризикуючи життям, сказав цареві, що рана в нього не проста: точнісінько такої самої рани він, цар, завдав богові Хапу.

Зухвалий знахар, звичайно, позбувся голови, але царева нога синіла дедалі дужче й дужче, й тепер уже кожен єгиптянин і кожен перс у Мемфісі знав, що перського царя покарали безсмертні. А коли він помирав, з Міста мертвих привезли мумію вже забальзамованого бога Хапа, й це був ще один моторошний збіг.

Тим часом Віштаспа добрався до перської столиці. Народ гомонів. Брама царського палацу була зачинена, навіть Віштаспу не пустили туди.

Давній приятель Віштаспи Утана також не знав нічого певного, хоча ходили чутки, нібито престол захопили маги-мідяни Патідзіф і його брат Гаумата, який видає себе за Бардью.

— А що каже твоя донька? — спитав Віштаспа.

Утанина донька Фадіма була дружиною Камбіса, а після його смерті стала дружиною Бардї.

— Фадіма ж ніколи раніше не бачила Бардї в очі! — розвів руками Утана.

Вони довго журились і не знаходили способу, як довідатися про те, хто сидить на царському троні. Нарешті Віштаспі спало на думку щось нове:

— Спитати в Атосси!

Утана також зрадів:

— Атосса вже повернулась із Сард і живе в палаці! Дружина Камбіса і його рідна сестра Атосса не могла не знати свого молодшого брата Бардью.

Їм пощастило зв'язатися з Атосою, яка за давнім законом після смерті чоловіка стала дружиною його живого брата Бардї. Атосса сказала:

— Так, на престолі сидить мій молодший брат Бардья.

— Це правда?

Атосса тільки згорда глянула на них.

Потім Утана й Віштаспа вирішили не дуже довірятися словам Курушевої доньки й Камбісової дружини, оскільки вона ще за життя Камбіса стала дружиною теперішнього царя Бардї чи того, хто себе видає за нього.

— Тут міг би зарадити лише Прекасп, — озвався Утана до правителя Персії Віштаспи. — Але де цього нещасного чоловіка знайти?

Незабаром Віштаспа й Утана довідалися, що Прекаспа після смерті Камбіса вже бачили тут, у столиці Персії — Парсастахрі. Потім його викликав до себе новий цар. Більше Прекаспа ніхто в столиці не бачив. Може, новий цар його вбив?

Але колишній чашник покійного Камбіса був живий-здоровий.

Коли в один день загинула вся його сім'я, він більше не міг лишатися в Єгипті, більше не міг бачити божевільного царя, який зробив його найнещаснішою в світі людиною. Він утік з Мемфіса й прибув до Парсастахри після багатьох смертельно небезпечних пригод, бо Камбісові стежі пантрували на нього в кожному яру й за кожним деревом, маючи наказ упіймати чи вбити його.

Що змушувало Прекаспа поспішати до міста Парсастахри, того він і сам виразно

не знав, бо тут його могли схопити ще швидше. І все-таки якісь невідомі сили тягли Прекаспа саме сюди.

Так, він почував себе найнещаснішою в світі людиною, але не тільки через те, що став самотнім, як палець. Він був нещасним ще й тому, що завдав страшного лиха любій Персії.

Обидва сини великого Батька персів Куруша вдалились нерозважливі й лихі. Скажений Камбіс накоїв багато зла ближнім і далеким людям, убив навіть рідну сестру, але проти свого молодшого брата Бардї він здавався ласкавим телятком.

Коли Камбіс вирішив убити свого молодшого брата Бардью, Прекасп після довгих роздумів узявся виконати наказ Камбіса. Але не через те, що Бардья міг завдати йому шкоди. Прекасп боявся за долю рідної землі. Йому було достеменно відомо, що Бардья справді виношує наміри захопити перський престол. Владоллюбний гоноровитий Камбіс ніколи б не поступився братові, між ними неодмінно спалахнула б війна. Це ослабило б і знекровило Персію, вороги, яких у неї було дуже багато, скористалися б з її слабості й роздерли на шматки.

Прекасп ліквідував Камбісового брата й суперника. Тепер він ладен був потурати всім забаганкам царя, аби тільки це було на користь Персії, аби тільки було на шкоду її ворогам. Але Камбіс несподівано став його особистим ворогом.

Отож Прекаспові доводилось обирати між лютою жагою помсти й палкою любов'ю до рідної землі.

Задля батьківщини він пожертвував особистим горем. Він відмовився дошукуватись кровної помсти в шаленого царя. Хоч хай який звір цей син Куруша, але він перський цар, навколо якого тримається вся Персія! — з болем у серці сказав собі Прекасп.

Та в царському палаці Парсастахри гору в ньому несподівано знову взяв батько. Дружину й трьох його менших дітей забрали добрі чи лихі боги, чиї наміри людина ніколи не годна збагнути, але ж найстаршого синочка Артабана вбив шалений Камбіс! А маг-мідієць Гаумата обіцяв Прекаспові гірку втіху помсти.

— Я зроблю тебе сатрапом будь-якої землі, — говорив молодий мідієць, який назвав себе сином Куруша й захопив перський престол. — Хоч Вавілонію, хоч Єгипет, хоч саму Персію дам тобі в управління, — сказав підступний маг, а коли й ці слова не справили враження на Прекаспа, він широко змахнув рукою й додав: — І до самої смерті звільню твою сатрапію від сплати податків! Усе зібране з народу срібло-золото забиратимеш собі!

— А що буде з Персією? — зовсім про інше запитав Прекасп.

Самозваний цар зрозумів його побоювання й заспокоїв:

— Я перський цар. Усе буде як досі.

Від Прекаспа вимагалось одне: потвердити перед воями та населенням столиці, що на перському престолі сидить син Куруша Бардья.

Після цього в Прекасповому серці й узяв гору батько.

В Парсастахрі ще ніхто не знав про Камбісову смерть, але про смерть Бардї чутки вже ширились, хоча імені його вбивці ніхто не знав.

Прексаспа охопила слабість. Камбіс однаково нікчемний цар, а якщо цей маг-мідієць Гаумата під іменем Курушевого сина стане царем великої й неподільної Перської держави, це не буде на шкоду його, Прексаспа, рідній землі.

Й він дав згоду. Хай же начувається божевільний Камбіс!

А потім усю Парсастахру збурунила звістка про смерть Камбіса. Якщо в царському палаці сидить не Курушів син, а мідійський маг Гаумата — це не одне й те ж. Байдужих за мурами царського палацу не стало. Народ глухо гомонів, усі по змозі озброювались. В обідню пору за мурами зібрався величезний людський вал. Але в палаці було спокійно: там був Прексасп, сміливий воїн і мудрий державець, усі в Персії знали Прексаспа й довіряли йому.

Вірні слуги нового царя вже нишком шепнули в різних кінцях натовпу, що незабаром на брамі царського палацу з'явиться Прексасп.

Народ іще дужче захвилювався. Якщо говоритиме Прексасп, то чому він досі дляється? Дехто в натовпі розумів: коли в палаці негайно чогось не зроблять, увесь оцей мурашник подереться на мур, а його захищає всього кілька сотень мечників і списоносців. Хіба вони довго стоятимуть проти такої лави воїв та озброєних городян?

У палаці також усе добре розуміли, бо коли збудження людського мурашника дійшло межі, коли найнетерплячіші почали пускати стріли й метати пращами каміння, поки що уникаючи ціляти в царевих слуг, між бійницями надбрамної вежі заворушилися шоломи.

Неосяжний людський вир поступово втих, бо найближчі до брами люди впізнали Прексаспа. Він сказав:

— Я знаю, чого ви від мене ждете! — Але почав довго й докладно розповідати про Батька персів Куруша та його гідні небожителів подвиги.

Народ знову потихеньку загомонів, а Прексасп неначе забув усе на світі й розповідав та розповідав про першого перського царя. Хтось крикнув з глибини натовпу:

— Ти нам скажи про Курушевого молодшого сина Бардью!

Але Прексасп заходився розповідати про старшого, Камбіса, який завоював Єгипет і змусив могутній фінікійський флот служити перським царям.

А потім несподівано й для себе розповів про смерть усієї своєї сім'ї та найстаршенького сина Артабана.

Коли ж над багатотисячним натовпом запала мертва тиша і його вже ніхто ні про що не питав, Прексасп кинув у натовп:

— Бардью вбив я! А в царському палаці сидить мідієць Гаумата!..

Озброєні царські слуги почали відтягати Прексаспа від бійниць, але він вихопив з рукава прихованого кинджала. Ті сахнулися назад, а Прексасп уліз бока в бійницю й знову крикнув, аж луна пішла:

— Ви покарайте самозванця й урятуйте Персію! А за вбивство царевича Бардії я покараю себе сам!

Прибічники Гаумати хапали Прексаспа за ноги, але він вирвався й стрибнув з

височенної вежі вниз.

Так загинув колишній Камбісів чашник.

Натовп від несподіванки завмер. Тоді над головами знявся глухий гомін, який наростав і наростав, наче гуркіт далеких блискавок, а потім людський мурашник якось по-діловому неквапливо почав дертися на царський мур.

Першими жертвами повстання стали маги Патідзіф та його брат Гаумата, якого греки називали Смердісом і який обманом захопив був перський престол. Потім повстанці почали переслідувати магів у всій столиці, бо жерці-маги були мідійці за походженням і намагалися визволити свою країну Мідію з-під перського ярма.

Повстання проти магів почалося в 7-й день місяця багаядіша, тобто 29 вересня. Надалі перси щороку відзначали цей день, назвавши його Святом побивання магів. У цей час маги боялися вийти за поріг власного дому, не те що творити службу божу в храмах чи на майданах міст і сіл.

Непокірний Вавілон

Коли маг Гаумата, прибравши ім'я вбитого царевича Бардї, проголосив себе царем і закликав народ і військо не підкорятись наказам шаленого Камбіса, першим оголосив себе незалежним від Персії Вавілон. Переможеному ще Курушем старому вавілонському цареві Набу-на'їду пощастило втекти разом із сином Нідінту-Белою з мемфіського палацу Камбіса, який доживав уже свої останні дні.

Персам було не до Вавілона, вони мусили рятувати бодай перський престол, захоплений мідійцями. Коли Прексасп викрив підступного самозванця, а сам кинувся з мурів сторчголов униз, народ узяв царський палац приступом і вбив Гаумату. Царем став тридцятирічний син Віштаспи Дар'явауш, якого греки називали Дарієм. Але й Дар'явауш не відразу рушив утихомирювати повсталий Вавілон, бо після Вавілона повстали всі підвладні Персії країни.

Дар'явауш зміг вирушити в похід лише наприкінці місяця туравахари — останнього місяця весни, підкоривши інші повсталі народи.

Цього разу перське військо було більше, ніж будь-коли. Дар'явауш звелів облягти непокірливе місто вздовж усіх мурів, але на приступ ще не велів іти. Нідінту-Бела, який проголосив себе вавілонським царем, добре підготувався до тривалої оборони.

Зопірова тисяча з полку "безсмертних" отримала ділянку на правому березі Євфрату за негустим гаєм фінікових пальм, саме навпроти так званої Халдейської брами Вавілона. Дивне видовище відкрилося його очам. На всій широті плеса Євфрату, який протікав через увесь Вавілон, пливли нерухомі люди, а з мурів по той та по цей бік і досі повноводої річки долинав плач. Зопірові вої, не менш ошелешені від свого ватажка, почали запливати верхи в річку й витягати потоплеників. То були жінки.

Трупи жінок пливли вниз річкою ще багато днів по тому, хвилі прибивали їх до берега весь наступний місяць тайграчіш, а з башт і бійниць південного муру так само чулося жалобне голосіння. Цар бунтівного Вавілона Нідінту-Бела звелів умертвити сто тисяч жінок, щоб не їли даремно хліба, необхідного для воїв-чоловіків.

А воїв на мурах Вавілона було багато.

— Не просто буде взяти місто мечем, — замислено проказав начальник полку "безсмертних" Багабухша. — Нідінту-Бела — це тобі не той слинявий Набу-на'їд. Коли майже двадцять років тому я розгромив своїми "безсмертними" Набу-на'їда, списоносці Гаубаруви без бою ввійшли в цей Вавілон...

Зопір хотів був щось заперечити, але роздумав і почав дивитися на каламутний Євфрат. Начальник полку "безсмертних" був йому батьком.

Зопірові швидко набридло сидіти в затінку гребенястих фінікових пальм. Дар'явауш перші три місяці взагалі не робив спроб узяти місто приступом, чекаючи від Нідінту-Бели покірливого дарунку землі та води, але бунтівний цар Вавілона й не думав скорятися. Тоді Дар'явауш спробував подолати довжелезний Зовнішній мур, перед яким не було рову з водою, але приступ нічого не дав, бо на мурі виявилось стільки до зубів озброєних оборонців, що персів під мурами лишилося тисячі три.

Зопірів батько Багабухша був незадоволений.

— Навіщо йому здався той Зовнішній мур? За тим Зовнішнім іще є Внутрішній з ровом та водою! — нишком од стороннього вуха нарікав він на молодого царя, який виявився недосвідченим полководцем. — Тільки три тисячі персів занапастив...

Згодом Дар'явауш іще п'ять разів посилав свої полки на приступ Вавілона, і це знову нічого втішного не принесло, знову марно загинуло декілька тисяч персів.

Уже останнього місяця осені ассіадії він спробував повторити те, що виявилось щасливим для першого перського царя Куруша, — звелів перегатити Євфрат, а воду річки пустити обвідним каналом, якого свого часу вирив іще Куруш. Коли вода в перегаченому Євфраті так обміліла, що його можна було перейти вброд, перси хлинули в річище й подерлися на низькі узбережні мури. Тоді Курушеві пощастило взяти в цей спосіб Вавілон: вавілоняни саме справляли храмове свято, переважна більшість воїв і населення була по той бік Дороги процесій, і для них ворожі полки серед міста виявилися громом з ясних небес. Винуватиця храмового свята богиня Іштар підвела своїх шанувальників.

Але то було за Куруша-царя. Тепер же, навчені гірким досвідом літ минулих, вавілоняни не послаблювали пильності. То був чорний для персів день. Коли вони заповнили обміліле річище Євфрату й почали дертися на мури, що тяглись обабіч берегів, розділяючи місто навпіл, вавілоняни перекрили персів з обох кінців, а тоді заходилися згори розстрілювати беззахисних. Мало хто врятувався з-поміж тих, що опинилися на дні майже пересохлого вже Євфрату.

Справді чорний день. Більше Дар'явауш не робив спроб здобути Вавілон приступом.

Зопір жодного разу не вступав у бій, та він і не дуже рвався. Батьків полк "безсмертних" так само стояв під південним муром з Халдейською брамою й варив їжу дровами з фінікових пальм, вирубавши їх майже дощенту. Зопір часто відлучався зі свого стану на тиждень і на два, й старий Багабухша не забороняв синові тих прогулянок. Зопірові сповнився двадцять п'ятий рік, він ще не мав жодної дружини, а в сусідньому з Вавілоном невеликому місті Кіші розташувався царський двір. Знав Багабухша й найбільшу синову таємницю: Зопір був закоханий у божественну Парміс...

Парміс була онучкою Батька персів Куруша, єдиною донькою його молодшого сина Бардї, якого Прексасп убив за наказом Камбіса.

Парміс ледве минав п'ятнадцятий рік, її тітка Атосса, батькова сестра, вперше вивела небогу на люди, коли Дар'явауш обліг своїм військом Вавілон. Атосса вже втретє стала царицею Персії: спочатку її взяв дружиною рідний брат Камбіс, потім, ще за життя Камбіса, вона вийшла за самозванця Гаумату, а тепер Атоссу забрав до свого гарему й Дар'явауш.

Парміс чимось нагадувала свою тітку. Незважаючи на юний вік, вона була примхлива й владна, а найголовніше — цілком свідомо своєї справді божественної краси.

Донька Бардї вже не була дитиною, а дівчиною на порі, коли, за перським поконом, належало ховати від чоловіків обличчя, але Парміс вряди-годи порушувала цей суворий закон, і від цього слава про її красу ширилася неймовірно швидко. Одне діло почути з чужих вуст, і зовсім інше — побачити на власні очі.

Після останньої спроби Дар'явауша захопити Вавілон приступом Зопір знову подався в Кіш. У палаці, де розмістився царський двір, він послав раба-євнуха викликати Атоссу, яка дуже схвально сприймала залицяння Зопіра до її небоги Парміс, маючи з цього приводу потаємні для Зопіра наміри.

— Ти хочеш бачити Парміс? — одразу запитала цариця Атосса, яка прийшла в садочок з трьома водограями без ткани з кінського волосу непрозорої ззовні намітки на голові. Вона була запнута єгипетським покривалом, яке затуляло тільки рот, але під тонким полотном угадувалися навіть губи. Розпитавши Зопіра про останні вісті з вавілонської війни, вона пішла гукнути Парміс, не зважившись довше розмовляти вічна-віч із чужим чоловіком, хоча Зопірів батько був одним з шістьох найближчих до царя людей.

Парміс прийшла в такому самому єгипетському покривалі, як і дружина царя, й це лише підкреслювало їхню рівність. Але якщо покривало Атосси нагадувало кольором перестиглий гранат, у Парміс воно було ніжно-персикове: Парміс тільки входила в дівочий вік.

— Дозволь глянути тобі в очі! — зустрів її Зопір. Це недозволене прохання було словами пісні. Парміс удавано злякалась і аж скинула руки:

— Як?!. — І мовби незумисне впустила кінці персикового покривала, на мить відкривши перед сином могутнього Багабухші свій лик. Це здавалося так природно, що ніхто й не запідозрив би дівчину в спробі зумисне порушити давній закон. Парміс мала в запасі чимало таких коників.

Зопір відчував себе на сьомих небесах, у думці дякуючи Мітрі та його батькові Ахурамазді. Витівка дівчини свідчила про те, що вона також не байдужа до Зопіра.

— Попрошу батька принести жертву Ахурамазді на вашому домашньому вівтарі!

Коли перс просив іншого перса принести жертву в його домі, то був натяк, що він хоче з ним породичатися. Він приводив до сусіда чорного барана, і якщо сусід виставляв для спільної жертви білу ярку, то можна було починати переговори про

сватання та шлюб їхніх дітей.

— Довго доведеться чекати, — відказала Парміс. — До зими ще дуже далеко!

На зиму царський двір з літньої ставки в Парсастахрі перебирався до зимової столиці — Сус. А про який домашній вітвар Парміс можна було говорити в цьому Кіші, де цар іще так і не побував, хоча звідси було всього кілька годин дороги до клятого Вавілона!

Так Зопір знову повернувся під мури обложеного Вавілона ні з чим. Але побачене ним сьогодні обличчя Парміс не давало йому спокою. Наступної ночі Зопір побачив його вві сні, й відтак цей сон повторювався щоразу, тільки-но бідолаха засинав.

Зопір знову відпросився в батька й поїхав до Кіша, якісь злі духи-дайви мов тягли його туди, й він не мав сили їм опиратись. Переїхавши вище від Вавілона через Євфрат, він погнав коня доброю дорогою понад самим берегом, а сотня ратників з його тисячі "безсмертних" супроводжувала свого ватажка. Вздовж берега нескінченною вервечкою бігли йому назустріч пальми, а над головою його коня, незважаючи на шалену швидкість, неслася довгаста хмара комарів. Тільки-но Зопір напинав повіддя — комарі обсідали йому руки й вид. Низька долина була поцяткована великими й малими болотами — розсадниками комарів. Комарі тут літали навіть узимку: кілька років тому Зопір був у покірному тоді Вавілоні й знав це. Всі місяці облоги йому здавалося, що спочатку злий бог Анкра-Майню створив комара, а вже потім добрий бог Ахурамазда — людину, хоча пророк Заратуштра твердив навпаки.

Парміс прийшла сьогодні в садочок із водограями з подругою, яка не показувала з-під намітки навіть очей, хоча сітка з чорного кінського волосу була весь час обернена до нього. Зопір не витримав і сказав Парміс:

— Нащо ти привела отого євнуха? Прожени його геть, інакше я зараз здеру з нього намітку й укорочу на голову!

Зопір відчував, що то дівчина, але йому ввірвався терпець. Годі з нього знущатися! Він крутнувся й швидко вийшов із садка, незважаючи на несміливі спроби Парміс його зупинити.

Надійшла й минула зима, про яку Парміс говорила як про щось дуже далеке в часі й просторі, на зиму царський двір їздив до Сус і перебував у палаці еламських царів, переможених ще Батьком персів Курушем, але Вавілон зброї не складав, через те царський двір виїхав і на це літо не до літньої столиці Парсастахри, а знову в той невеличкий Кіш. Коли вої вершили безсмертні подвиги під Вавілоном, вірні їхні дружини не могли сидіти в Парсастахрі й віддаватися лінощам у своїх домашніх садках. Ось чому двір царя Дар'явауша перебрався якнайближче до поля ратного.

Облога тривала вже майже рік, а кінця їй ніхто не бачив. Дар'явауш сподівався дарів покори від бунтівного вавілонського царя, але Нідінту-Бела не збиравсь присилати землю в золотому, а воду в срібному глечики, вавілонські вої стояли на мурах і кричали до перських воїв унизу:

— Чого ви тут стовбичите? Іншого діла нема? Повертайтеся краще до Персії та оріть свої нужденні нивки!

А якось один вавілонянин крикнув з бійниць:

— Ви тоді захопите наше місто, коли мулиці почнуть народжувати лошат!

Зопір саме був неподалік Халдейської брами й чув ці вигуки, але лише гірко посміхнувся й пішов до свого прохолодного повстяного шатра, бо весняне сонце безжально припікало, а пальмового гаю вже давно не було. Той вавілонянин казав правду. В Нідінту-Бели на кожну бійницю припадало по чотири мечі, це вже було відомо всякому персові: вавілонський воїн чергував коло своєї бійниці щодня по шість годин. Хлібом, за свідченням вивідників перського царя, повстанці запаслися на десять років, а воду брали з численних колодязів.

Настрій у Зопіра був кепський. Це кляте місто вони візьмуть, справді, лише тоді, коли мулиці почнуть жеребитися, подумав Зопір. Тобто ніколи.

Але на серці в Зопіра було важко не через це. Він не бачив Парміс від минулої осені, а навколо вже буяла квітами весна. Під час того дурного останнього побачення наговорив дівчині чимало глупства, крутнувся й поїхав назад під свій дурний Вавілон. Певно, злі дайви скаламутили його розум.

Зопір важко пережив цей час. Узимку раптом занедужав, а знахар випитав у нього всі таємниці й сказав, що це діло рук Ероса.

— Якого Ероса? — не зрозумів Зопір.

— Це маленький бешкетливий синок грецької богині Афродіти.

— Хіба я грек, яке їм діло до перса? — обурився Зопір.

— Той Ерос часом полює й за нашими! Як пустить отруйну стрілу — чоловік починає страждати й сохнути від кохання, хоча для перса це справжня ганьба. Коли перс вирішив одружитися, він просто засилає сватів, і ті купують для нього дружину. Жінка не гідна того, щоб істинний перс побивався за нею, адже вона йому раба. Так створив Ахурамазда! — закінчив знахар і молитовно здійняв руки до стелі шатра.

— А є зілля від отруйних стріл того грецького боженяти? — рішуче запитав Зопір, поклавши собі будь-що вилікуватись од тієї ганебної для істинного перса хвороби. Коли знахар непевно зітхнув, Зопір скинув із себе обшитий золотими бляшками черес: — Дам тобі за те зілля оце!

— Ну що ж, давай спробуємо... — сказав знахар і виважив коштовний черес у руках, але зрештою нерішуче повернув його власникові: — Як вилікую, тоді й даси...

Знахар узявся не на жарт лікувати враженого підступним грецьким боженням родовитого перса. Зопір також старанно виконував усі його вказівки, й хвороба почала поволі відступати. Царський двір переселився з маленького Кіша до розкішних Сус, а Зопір зі своєю тисячею "безсмертних" залишився під мурами Вавілона.

В кінці зими хвороба зовсім пройшла, Зопір майже не згадував про гоноровиту дівчину, яка завдала була йому стільки болю й мук, а коли часом і згадував, то вже без тяжких зітхань, а як про щось давно й на віки минуле.

Та ось у долині Євфрату знову забуяла весна, царський двір перебрався з далеких Сус не до звичної для літа Парсастахри, а в той самий маленький Кіш, за кілька годин верхи від Вавілона.

Якось надвечір із Кіша прибув гонець — знайомий Зопірові євнух цариці Атосси. Він сказав:

— Донька Куруша кличе тебе на завтра до двору!

Зопір спитав:

— Для чого я знадобився цариці?

Гонець лише здвигнув гладкими плечима й нічого не додав понад те.

Зопір міг сказати, що не може зараз покинути свій полк, та він раптом подумав про небогу цариці. Це міг бути її черговий дурний жарт. І Зопір вирішив поїхати на виклик цариці Атосси. Він поїде й скаже Парміс: "Подивися на мене: я живий-здоровий і проживу ще сто літ. А ти так нічого й не домоглася, бо що ти, власне, таке? Бог сотворив жінку рабою чоловіка!"

В передчутті великої втіхи Зопір аж зареготав. Парміс удалася в свого батька, а проти нього навіть навіжений Камбіс видавався плохим ягням.

Все саме так і відбувалося. Шістнадцятирічна небога цариці Атосси й онука Батька персів Куруша стояла, похнюпившись, під муrom палацового садка, де вони зустрічалися й раніше, а Зопір кидав у її заповите густим покривалом обличчя оті наперед обдумані справедливі слова. Був останній день адукапіша — першого місяця весни.

Зопір повертався до свого шатра під Вавілоном веселий і жвавий, та коли він розтягся горілиць на цупкому похідному ложі й утупився в повстяну стелю шатра, йому раптом стало незатишно й дуже сумно.

Під мурами Вавілона не було й не передбачалося ніяких змін, і через два тижні Зопір не витримав і звелів сідлати коня. То було чотирнадцятого туравахари, в самісіньку середину весни. Зопір прилетів до Кіша швидше за вітер, та й повертався звідти під мури Вавілона молодим орлом. Того дня Парміс відкрила перед ним своє божественне обличчя, й усмішка її нагадувала квітку щасливої троянди після першого в її житті дощу.

Так тривало до кінця наступного місяця тайграчіша, коли Зопір, відчуваючи себе на сьомому небі, бо Парміс уже визнала й сама, що його безмежно кохає, зненацька їй сказав:

— Завтра мій батько Багабухша попросить у царя Дар'явауша дозволу принести в його домі жертву великому Ахурамазді!

Її посадженим батьком на заручинах повинен був стати сам цар Дар'явауш, бо ближчого родича Парміс не мала.

Коли вона почула ці слова, то спершу закрилася троянда її усмішки, а покривало затулило обличчя до самих очей. Парміс шепнула:

— Сюди, здається, хтось іде...

Й подріботіла сходами палацу вгору, до решітчастих бронзових дверей.

Всі подальші їхні зустрічі перетворились для Зопіра на суцільну муку. Парміс наче повернулася в минулий рік. Вона кепкувала з нещасного Зопіра й манила його всілякими химерами, а доведений до нестями Зопір одно питав і питав:

— Коли Дар'явауш покличе мого батька на спільну жертву Ахурамазді?

— В Дар'явауша нема білої ярки! — відбувалася сміхом Парміс. — Та й навіщо тобі та спільна жертва?

— Щоб ти стала моєю дружиною! — пояснював Зопір.

— А ти хіба гідний бути моїм чоловіком? — наче дивувалася Парміс — Я онука Батька персів. А хто такий ти?

— Я син Багабухші! — в розпачі вигукував Зопір. — Начальника тисячі полку "безсмертних"!

— А скількох ворогів Персії ти вбив?

Зопір був ще надто молодий і не брав участі в жодній битві. Що він міг відповісти на це? А вона ще дужче реготала:

— Може, ти візьмеш приступом Вавілон, якого навіть цар не годен узяти?

— Просто я тобі бридкий... — зітхав син Багабухші. Парміс мусила б сказати йому, що він один з найвродливіших юнаків при дворі Дар'явауша, але той розпачливий вигук Зопіра ще дужче розізлив її.

— В тебе блакитні очі, рожеві щічки й смолянисті кучерики! — сказала вона. — Але хіба це красить чоловіка? Чоловіка красять рубці бойових ран!.. — Парміс промовила несподівано тихим голосом: — Як би я пестила та обмивала сльозами ті рубці... Я вицілювала б вустоньками кожную бойову рану свого коханого... Я пишалася б ним!..

Зопір стояв і ошелешено дивився. Його потрясли ті вимовлені якимось досі не чути голосом слова.

Зопір кілька днів никав понад берегом Євфрату, який відносив у море спогад про його муки та луну вимовлених і невимовлених слів. Зопір то поривався знову до омріяного й ненависного Кіша, то в думці люто сперечався з царем, який надумався виморити все військо перське під цими мурами. Він усоте зважувався й не зважувався сказати цареві все, що думає про цю війну й про нього особисто, а якщо цар не прислухається до його вистражданих слів, — убити його й себе після нього.

В таких роздумах минули місяць, і два, й три, а коли на далеких від перського стану берегах Євфрату достигли фініки, вдосвіта першого дня місяця багаядіша від крайніх шатер хтось побіг. На такій відстані перси вже не могли його впізнати, та й гнатися не могли, бо туди сягали вавілонські стріли. Одна стулка Халдейської брами рипнула й прочинилася пальців на три. В сірих сутінках очам десятника брамної варті відкрилося пекельне видовище: біля брами спинився спотворений чиєюсь безжальною рукою перс — дороге вояцьке вбрання його було подерте й заплямоване кров'ю, вух і носа в нього не було, там зяяли страшні криваві рани, добре доглянуті колись вуса та ще молоду борідку просочила вже загусла кров.

— Я Зопір, син чільника полку "безсмертних" Багабухші. Я перейшов до вас на лихо перському цареві й на радість вам...

Перебіжчик утратив багато крові й похитувався. Його обмили, перев'язали й дали для збадьорення полумисок міцного вина, а після сходу сонця до нього прийшов бунтівний вавілонський цар Нідінту-Бела.

— Хто це тебе так?..

В Зопіра було видно тільки рот і наляті болем очі.

— Дар'явауш!

Нідінту-Бела, який разом зі своїм батьком Набу-на'їдом був у перському полоні майже двадцять років і добре знав жорстокий норов перших двох перських царів, недовірливо прискалив підмальоване басмою вирячкувате око:

— А за що? Чим не догодив йому син могутнього Багабухші?

— Я йому сказав, що він ніколи не зможе взяти Вавілона приступом або змором, — прошелестів порепаними губами Зопір.

— Що ж ти радив Дар'яваушеві?

— Зняти облогу й прийти сюди років через два або три, коли ви цього найменше сподіватиметесь.

— А ти не боязкий!.. — Важкий гачкуватий ніс Нідінту-Бели майже сховався в пишних вусах, бо вавілонський цар широко посміхнувся, не розтуляючи вуст. — Міг би сказати, що ти дужче любиш наш Вавілон, аніж свою дику Персію. Чому ти не сказав так? Так споконвіку говорили всі перебіжчики.

— Якби Дар'явауш не зробив зі мною оцього... — Зопір підняв руку до заповитого чистою полотниною обличчя.

Більше Нідінту-Бела нічого Зопірові не сказав, хоча тінь недовіри між ними так до кінця й не розтанула.

За місяць по тому Зопір попросив у Нідінту-Бели полк.

— Дай, скільки тобі не шкода, воїв, — мовив Зопір, — і я доведу свою вірність. Додому мені все одно немає вороття.

За цей місяць Зопір оклигав і зняв навіть пов'язку з обличчя, з якого вавілоняни тепер не зводили переляканих очей.

Нідінту-Бела з тиждень повагався, та потім таки звелів дати Зопірові невеликий полк — півтори тисячі лучників і списоносців. Зопір набачив біля Семірамідиної брами близько тисячі перських пішаків, які стояли окремо від іншого війська, стрімголов кинувся й вирізав усіх до ноги, перш ніж на допомогу тим устигли сусіди. Втрати ж вавілонського полку були незначні.

Через тиждень Нідінту-Бела дав Зопірові три тисячі мечників та пращників, з допомогою яких Зопір знищив ще дві тисячі перських пішаків, притиснувши їх до каналу за брамою Ніна. При цьому втрати вавілонян були також не вельми значні.

Після цього недовіра до перського перекинчика остаточно розвіялась. Зопіра тепер можна було бачити на вежах усіх вавілонських брам, захисники міста вже не кривилися на самий вигляд його схожого на мертву голову обличчя.

За двадцять днів по тому він запросив царя Нідінту-Белу на вежу Халдейської брами й показав униз:

— Бачиш оті чотири тисячі "безсмертних" мого батька? Мого батька, напевно, там зараз нема: він ніколи не поставив би чотири тисячі так далеко від решти свого полку. Серед тих чотирьох тисяч і колишня моя. Якщо ти вже мені трохи довіряєш, дай полк

тисяч на п'ять, і я принесу тобі священні похідні вівтарі отих чотирьох тисяч "безсмертних" перського царя!

Цього разу Нідінту-Бела виконав його бажання не замислюючись. Узявши п'ятитисячний вавілонський полк, Зопір ущент розніс чотири тисячі перських воїв, які виявились надто погано озброєні й надто старі та слабкі, щоб опиратись такій стрімкій навалі. Зопір справді приніс Нідінту-Белі захоплені в цій швидкій раті чотири похідні вівтарі.

Зопір став загальним улюбленцем Вавілона, захисники міста благословляли ту мить, коли перському цареві спало на думку так по-звірячому вчинити з цим талановитим і щасливим полководцем, який протягом місяця знищив сім тисяч їхніх запеклих ворогів. Цар і царська рада постановили доручити Зопірові всю оборону Вавілона.

В усіх без винятку храмах відбулися врочисті жертвоприношення, що мали на меті подякувати богам за перемогу й випросити в них ласки для нового ратного вождя.

Ці жертвоприношення виявились недаремними. Перси ще не відмовились од думки взяти Вавілон.

27 ассядії, за три дні до початку зими, все перське військо зусібіч ринуло на приступ непокірного міста. Інші брами та мури намагалися взяти полки підкорених персами народів і племен, а персів Дар'явауш кинув на здобуття Кішської брами та брами Мардука. Коли перси без особливої надії кинулися до цих брам, брами несподівано широко розчинилися перед ними.

Їх розчинив син Багабухші Зопір, якого вавілоняни, на своє лихо, вважали перекинчиком.

Так було взято Вавілон.

Молодий цар Дар'явауш, який без допомоги навряд чи став би коли володарем Вавілона, зробив Зопіра довічним сатрапом Вавілонської землі, звільнивши її від сплати царських податків. Зопір став найбагатшою й наймогутнішою людиною після царя, але молодого вавілонського сатрапа тягло до Кіша, де й досі перебував царський двір.

Звелівши запрягти найошатнішу бойову колісницю, він урочисто виїхав з брами Іштар, звідки добре накочена дорога вела понад берегом Євфрату просто до Кіша. Вавілонського сатрапа супроводжувала тисяча воїв у зелених плащах. Кіньми правив колісничий, а Зопір стояв у кутому начищеною міддю візку, вбраний у повний бойовий обладунок. Назустріч йому мигтіли кучми знайомих пальм, яких він хтозна-скільки не бачив. А його ці пальми вперше бачили т а к и м.

Зопір був справжнім героєм Вавілона. Вічне місто було взято без великих жертв. Зопір не рахував ті сім тисяч, що їх перебив: про них було домовлено з Дар'яваушем ще до того, як Зопір власноручно відрізав собі вуха та ніс, аби видати себе за жертву перського царя й увійти в довіру обложених. А ті сім тисяч були вої з підвладних Персії чужих земель, до того ж старі, хворі й погано озброєні. Для перського війська то був обтяжливий тягар...

Власне каліцтво вже не бентежило Зопіра: ним захоплювалися тепер усі, а т а к е

обличчя робило його несхожим ні на кого іншого, він став для персів майже божеством.

Але серце його мліло не тільки від слави. В недалекому вже звідси Кіші на нього чекала та, задля якої він і пішов на цей гідний небожителя подвиг.

На нього чекала Парміс, чекала з таким же нетерпінням, з яким він чекав на ту мить, коли нарешті взорить її справді божественне личко. Вчора від неї вже був гонець.

Обіч дороги на лужку Зопір побачив натовп. Він послав глянути, що там таке; посланий воїн швидко повернувся й вигукнув:

— О, дивина, великий сатрапе! Такого зроду не було: мулиця ожеребилась!..

Зопір переможно зареготав. Отже, його діями керували Ахурамазда й Мітра! Справдилось пророцтво того незнаного вавілонця з надбрамних веж, бо його вустами промовляли небожителі: Вавілон буде взято тільки тоді, коли почнуть жеребитись мулиці. Ось біля мулиці в лузі стоїть її головате маленьке лоша!

Щасливий Зопір ще дужче заквапився.

Він не довго чекав у палацовому садку. Парміс вискочила з-за решітчастих дверей і легкою ланню збігла вниз до Зопіра, та раптом наче наразилася на невидиму стіну.

— О, боги милосерді! — прошепотіла вона. — Невже це ти, Зопіре?.. Який же ти став бридкий!..

Більше вона жодного разу до нього не прийшла.

Коли цар Дар'явауш завітав до палацу в Кіші, Парміс мовби випадково впустила кінчик єгипетської хустки й відкрила своє лице. Так вона стала однією з дружин царя Дар'явауша. Сталося те, чого найбільше боялась її рідна тітка Атосса.

Зопір був найбагатшим і наймогутнішим після царя, але не було в світі нещаснішої від нього людини.

Еобаз і його сини

Коли кінчалася зима й з гір скочувались талі води, Еобаз виходив із Сус. Дорога попереду була нелегка й далека. Спочатку він ішов лівим берегом Хоаспу й проминав кілька великих сіл. Дехто в тих селах знав Еобаза й уникав з ним зустрічатись, але дехто й не знав, особливо молодші орачі та козопаси, тоді Еобаз усідався поряд і розповідав їм про своє життя-буття.

— Оце йду до Парсастахри, маю побалакати з царем. Хочу попросити найяснішого, щоб, коли йтиме на скіфську рать, лишив мені мого найменшенького сина, його звать Сірабаз...

Лише наймолодші запитували:

— А хіба з тими нечестивими скіфами знову буде рать?

— Бу-уде! — переконано заявляв Еобаз. — Бо чого б я бив ноги аж до тієї клятої Парсастахри?

Якщо ж ніхто нічого в нього більше не питав, Еобаз доказував уже почату розповідь і йшов далі, перекинувши порожню торбу через плече. Коли ж люди уникали його зачіпати й не хотіли слухати, Еобаз так само йшов геть, але потім іще довго нарікав на людську недоброзичливість і черствість, які заповнили світ.

— А якби вам отаке лихо? — питав Еобаз. Проте він нікому не бажав такого лиха. Ахурамазда створив людей добрими й для добра, кожен має звершити на цьому світі визначену йому частку вселюдської справи, бо коли людина переходить через міст Цінвад, їй стає не до земного, — великий пророк Заратуштра як сказав?..

Еобаз починав згадувати, що з цього приводу казав маг Ахурамазди — старий Орет. Давноминулі події та слова Еобаз пам'ятав краще від теперішніх, але повчання мага Орета з цього приводу геть забув. Це певний час муляло Еобазу, та коли за пагорбом виринали нове селище або ставало чути сопілку вівчаря, Еобаз переключався на клопоти ближчі. Весняний день був ще досить короткий, доводилося думати й про ночівлю та шмат коржа. Заночувати можна б ідесь у березі Хоаспу, але для цього треба було вогню, щоб відлякувати Ще неситих після зими шакалів, а кресала Еобаз не мав.

— Колись у мене було добряче кресало, — згадував він. — Як пасли воли в Сирому зворі, то ніхто з хлопців не міг викресати вогню, а в мене трут починав тліти за першим або другим ударом. Бо добрий був і трут.

Я його виварював у козячому молоці та ячмінному попелі, а то ж як! За першим або другим ударом займався й починав тліти, — втішено всміхавсь Еобаз, а тоді думав, що головною його гордістю все-таки був не трут, а оте добре кресало, яке він привіз із Сард. — Довелося гріх на душу взяти... — Еобаз видер те кресало в лідійської вдови, в хатині якої розташувалася десятка їхнього полку пращників. — Хоча який же то гріх? Вона не воліла віддавати кресала, то я її турнув коліном у живіт, а вона назавтра взяла та й переселилася в царство блаженних. Їй же стало краще за Священним мостом, бо яке життя було в тих сплюндрованих Сардах, та ще самотній сірій вдові?..

Тепер Еобаз подумав, що й царство блаженних парадиз, і міст Цінвад, який веде до парадиза, приступні не всім, а лише персам; та вдова належала до племені чужаків, тож смерть її не здалась йому надто осудливим учинком.

— Я стількох чужинців убив за своє життя, що коли б Ахурамазда вимагав каяття за кожного, то що мусив би робити бідний перс? Ціле життя приносити покайні жертви? А де б я набрав стільки чорних овець?

Тут у пам'яті Еобазу самі спливали слова мага Орета, але вони стосувалися не парадиза й не переходу смертного через Цінвад, а спокутної жертви.

— Маг Орет казав: Ахурамазда все бачить і все добре знає. Якщо в перса нема достатньо жертвних овець, то хіба він мусить жити грішником? Поясни Ахурамазді все — й він очистить твою душу, не вимагаючи за це платні. Інше діло, коли ти багатий. Отоді не скупись, бо всемогутній карає за скупість іще жорстокіше, ніж за смертний гріх. А воно й правильно, — згідливо покивав Еобаз, інакше в парадизі нікому було б жити, злий Анкра-Майню всіх забирав би в своє царство вічної пітьми. — А там би було ніде повернутись грішному персові, — сказав Еобаз.

Вечір застав його в порослому ріденьким тамариксом березі Хоаспу, далеко від людських осель, і він почав думати, як перебути ніч.

— Якби оце знайти дупласте дерево, — мріяв уголос він. — У дуплі й шакал побоїться напасти. — Але поблизу ніяких дерев не було. — Або щоб знайти човен чи

плотик. Можна було б стати десь отако серед води, — подумав Еобаз і пішов далі.

На плесо поволі насувалася довга весняна ніч. Еобазові здавалося, наче десь поряд має бути село — отам осторонь від цієї дороги.

— Мабуть, я його проминув. Очі стали погано бачити, а воно ж кругом як не гори, то горби, як не звори, то байраки...

Босі ноги Еобаза аж пекли, але шелестке пустище підганяло його й не давало спинитися, хоча в згуслих сутінках він уже майже не бачив своїх ніг.

— Піду все-таки в берег, — вирішив Еобаз, коли вже перестав бачити й дорогу, а за кожним кущиком йому ввижався шакал. — Хоасп — річка священна, туди не всяка нечисть наважиться підійти.

Він обережно, обмацуючи шкарубкими підошвами кожну латочку землі, зійшов у берег.

— Бідному персові найгірше ото ходити вночі, можна наступити на шпичак або й на гадюку, — сказав Еобаз. — А постолів не настачиш, постолі боги посилають персові не щодня...

Торік він знайшов постолі перед самими холодами.

— Добрячі були. Трохи завеликі на мене, але я розмочив їх і попідтягав по своїй нозі. Одна п'ята протерлась, то я замостив дірку старим шкуратком. Цілу зиму, вважай, виходив.

Еобаз не без жалю викинув їх тільки тоді, коли обидва постолі геть протерлись і з них повилазили пальці й п'яти.

Підійшовши до тамариксового куща, він довго стояв і дослухався.

— Наче людські голоси...

Але де вони могли тут узятися! Хоч як Еобаз напружував слух, так і не почув більше нічого. Обмацавши рукою землю під кущем, він обережно сів і знову зачав наслухати. В тамариксах насвистував легенький вітерець, піднявшись із річки на крутий піщаний берег. Крізь дрібненьке листячко було вільно видно зірки.

— Таке дурне дерево! — розсердивсь Еобаз. — Годиться тільки для багаття. — Подумавши про вогонь, він знову згадав оте своє кресало, якого давно вже й на світі не було. Старий хотів був побалакати про його виняткові достоїнства, але почув дивний звук. То вже не було людським голосом, і старого побили холодні дрижаки. То не були дайви-духи злого бога Анкра-Майнью, голоси дайвів Еобаз добре знав, не раз доводилося чути лихої горобиної ночі. Звук повторився ще й ще, й тепер Еобаз був уже майже певен, що то неприкаяна людська душа.

— Тут таке згубне місце, — сказав він, — що нічого дивного...

Звук чувся десь від самої води. Старий спочатку подумав на потопельника й хотів утікати якнайдалі, але голоси в потопельних душ також мусили бути лиглі й хрипкі. Зрештою цікавість узяла гору над страхом.

— Чи потопленик, чи ні, а шкода неприкаяну душу, — для сміливості проказав Еобаз, став спершу рачки й постояв хвилю, щоб у колінах минув раптовий біль, а тоді почав поволі зсуватися піском до самого берега. Коли позаду лишилося чотири кущі,

Еобаз побачив під п'ятим кущем живу чорну грудочку, вона була дуже схожа на кошеня, але підступні дайви могли прибрати якої завгодно личини, через те старий довго їй не довіряв, а поволі присів і заходився зблизька вдивлятися. Грудочка зовсім по-кошенячому замурчала й підлізла до Еобазової ноги, а далі стала тертись об неї пухкенькою мордочкою. Еобаз тихо й спочутливо зітхнув.

— Ти дуже схоже на кошенятко, — сказав він. — Але якщо ти й не кошенятко, а чиясь неприкаяна душа, то куди ж дінешся. Певно, тобі теж у людському світі несолодко жилося. Оно тепер трешся об мою ногу й радієш, бо самому в такій пущі страшно було. Серед оцих дурних кущів і живій людині страшно, ну, а мертвій і поготів... Хочеш до мене в пазуху?

Кошеня мовби зрозуміло Еобазу, перестало тертись й звело мордочку догори. Він узяв його під пупце й посадив собі в пазуху. Хотів був повернутися назад під "свій" кущ, а тоді махнув рукою й сутужно опустився на землю.

Кошеня попервах тремтіло в його пазусі, потім нагрілося й почало само випромінювати тепло, так лунко муркочучи, що Еобаз аж завсміхався в п'ятьмі, прихилився до прозорого куща й мовив:

— Ти, мабуть-таки ж, кошеня, та коли ми з Курушем ходили воювати Сарди, один мідієць мені казав, нібито людська душа не помирає разом з тілом, а переселяється то в коня, то в свиню чи собаку, а може переселитися й у такий ось тамариксовий кущ. Ото й ти десь не дурно горнешся до людини. Так Ахурамазда створив, щоб людина горнулася до людини. Самотнього повсюди страхи беруть. Ондечки й мені було стало моторошно на цій безлюдній дорозі, а з тобою вже, бач і страхи зійшли, хоча ти в одній моїй жмені вміщаєшся. Велике діло — жива душа. Бо я оце чого йду до Парсастахри? Йду просити в Дар'явауша-царя, щоб одпустив з раті бодай одного мого сина. Я вже за всіх трьох не прошу — царям теж потрібні ратники, бо царям же головне — рать.

Еобаз подивився на чорні хвилі священної річки Хоаспу й завагався, котрого ж із трьох своїх синів просити в царя, але вирішити це було неможливо, тож він поторкав кошенятко крізь одежину й сказав:

— Усіх трьох однаково жалко. Та ти як побачиш моїх синів, то не зможеш і назвати кращого — всі троє кремезні й стрункі, ще й звати їх майже однаково: Артабаз, Мегабаз і Сірабаз. Подібно до мого імені, бо я й сам, хай тобі буде відомо, Еобаз. Отож я так і скажу цареві: "Одного одпусти, котрого вже одпустиш, того й заберу".

Кошеня млосно заворушилося в пазусі, й це стривожило досі спокійний плин Еобазових думок.

— Думаєш, найсвітліший не одпустить жодного мого сина? — спитав він. Це викликало в його голові бентежні образи, яких він не розумів, через те намагався щонайшвидше спекатись, бо від них на спині в Еобазу виступав мороз. — Якщо найсвітліший не відпускатиме, то я йому скажу: "В мого батька теж було три сини, й коли Батько персів повів їх усіх трьох на рать, мій батько пішов і попросив найсвітлішого Батька персів: так, мовляв, і так, одпусти додому бодай одного мого сина, бо ми з бабою вже старі, хто нас догляне до смерті й поховає, як помremo, та й у

всіх моїх синів уже є жінки та дітки, хто вигодує й догляне їх?" А Батько персів сказав моему батькові, мовляв, так і так, Персії потрібні ратники, але ж вони потрібні будуть і тоді, коли виростуть твої онуки, отож заberi додому свого найменшенького сина, котрого звати Еобазом, а якщо на полі ратному поляжуть обидва його старші брати, то він догляне тебе та твою бабу до смерті, а потім вирядить і за міст Цінвад, а жінок обох братів своїх зробить своїми жінками, як велить перський закон, і сиріт братів своїх також вигодує й виглядить, назве їх своїми синами й викує для них мечі! Отак сказав Батько персів моему батькові, сказав та й одпустив мене, а коли мої брати полягли в раті, я взяв собі жінками їхніх жінок, а їхніх синів назвав своїми рідними синами, бо в старшого брата був син Артабаз, а в середульшого — Мегабаз. А ми з моєю бабою мали також одного — Сірабаза. Ото так у мене стало три жінки й трое синів. Старші жінки рано пішли в царство блаженних, а ми з моєю бабою доглянули й поховали батьків, синів також вигодували гарними й могутніми хлопцями, але новий цар Дар'явауш забрав до полку всіх трьох — лаштується завоювати Скіфію. Отож я піду й попрошу: "Одпусти бодай одного сина додому, бо всі три мої сини мають жінок і дітей, і коли ті двоє синів складуть за тебе голови, то третій побере за себе їхніх жінок, як і належить справжньому персові, а їхніх синів вигодує й викує їм мечі..."

Еобаз урвав себе на півслові, бо його боляче дряпнуло кошеня.

— Тобі в пазусі в мене, бач, добре. А що казати нам з бабою?..

Потім він згадав, як погано було йому без цього малесенького кошеняти, розчулився й притиснув його міцніше до грудей.

— Отож і я скажу найяснішому, так, мовляв, і так, одпусти хоч Артабаза, хоч Мегабаза, хоч Сірабаза, пожалій мене та мою стару, бо хто нас догляне до смерті й хто поховає білі кості наші, обгризені зубами священних псів, і хто вчинить заупокійну жертву, хто заколе над моїм надгробним каменем чорного бичка, а над могильним знаком їхньої матері — чорну теличку, як заповів персам пророк?

Отак розмовляючи з живою душею, Еобаз непомітно заснув, а прокинувся від холоду та голоду. Це не збентежило його.

— Що ж тут дивного, — сказав він, — отого коржа я доїв учора вранці.

Витягши з пазухи розімліле від тепла кошеня, він поставив його додолу й рушив крутим піщаним берегом, але воно злякалося несподіваного простору й шаснуло під кущ. Еобаз поклав перелякану тваринку знову в пазуху, став рачки й почав сутужно вибиратися на шлях, дарма що руки й ноги тремтіли від голоду.

З-за сусіднього пагорба впливла отара рудих овець, ягнята в яких були смолянисто-чорні.

Попереду йшов молодий пастух, він був у рудому вовняному плащі й грав на дудочку, від нього ні на крок не відставав дуже великий круторогий баран, а трохи віддалік дріботіли вівці з ягнятами, остережливо косуючи на двох величезних кудлатих псів. Пси першими помітили Еобазу й загавкали на нього, а коли вівчар свиснув до них, вони підібгали хвости й перестали гавкати, але все-таки здалеку пильно стежили за чужим.

— Куди це ти так рано прямуєш? — здивувався молодий вівчар.

— До Парсастахри.

— Чи не в гості до царя? — зареготав той. — Звідки ж ти взявся? Ще й сонце не зійшло, а з найближчого села сюди буде гін двадцять або й тридцять!

— Я йду з Сус.

Вовкодави потроху підійшли ближче й знову розходились, настовбурчивши шерсть на хребтах. Вівчар певний час непорозуміло дивився на своїх вовкодавів, а коли вони й за другим наказом не підігнали покірливо хвости, сказав подорожньому:

— Щось тебе не полюбили мої пси.

Еобаз подумав і витяг кошеня з-за пазухи:

— Мабуть, відчули котячий дух.

Вівчар підійшов до нього ближче й весело засміявся:

— Де ти взяв це кошеня?

— Отут у березі, — відповів Еобаз. — Учора ввечері. Дуже жалібно нявкало, то я його й той... Живе горнеться до живого...

— Так і є! — вигукнув вівчар. — Я їх учора п'ятеро потопив у Хоаспі, дід звелів, а це виплигло!

— Жива душа, — знову мовив Еобаз. — Воно... голодне.

Вівчар замахнувся на собак, ті відійшли й почали погавкувати здалеку. Він сказав:

— Скільки тому кошеняті треба!

Тоді вихопив з отари першу-ліпшу вівцю, цвіркнув у жменю молока й перелив його в Еобазову жменю:

— Годуй!

Але поки тваринка жадібно лизькала ту крапельку з овечого вимені, Еобаз так пильно дивився на білу пляминочку молока, що на очах його аж виступили сльози. Вівчарик помітив це й запитав:

— Може, ти теж голодний?

Еобаз дрібно закивав, бо далі вже не мав сили дивитися на голодну тваринку.

Вівчарик оддав Еобазові половину житньо-соевого коржа, коли ж Еобаз одщипнув першу крихітку й поклав до рота, хлопець відвернувся до своїх овець, бо старий подорожній заливався голодними сльозами.

Потім овечки паслись на добре вже витолоченому горбі, а старий Еобаз розповідав молодому вівчареві, що змусило його вирушити в таку далеку путь.

— Поки військо ще не подалося завойовувати Скіфію, мушу просити найяснішого царя, хай лишить мені бодай одного мого сина. Я не хочу всіх трьох, бо цареві вони ще більш потрібні, мені аби один...

— А хіба цар Дар'явауш знову хоче йти на Скіфію?

— Хоче, хоче!

Й старий розповів молодому вівчарикові все своє життя-буття. Нагодоване кошенятко знову полізло до нього в пазуху, а хлопець слухав, роззявивши рот, про події давно відшумілі й відгрімлі, аж поки до них підійшов іще один вівчар. То був дід

молодого вівчарика. Хлоп'як повідомив йому новину:

— Виявляється, цар знову хоче воювати Скіфію!

Старий вівчар зрозумів, що цю новину приніс подорожній, хвилину-другу придивлявся до нього, та так і не відгукнувся на онукові слова.

За півгодини Еобаз пішов собі далі, погладжуючи крізь блаженську одержину кошеня, яке вдячно мурчало в нього в пазусі, а юний вівчарик сказав:

— Повоюємо клятву Скіфію!

— Наш цар ще не видихав грецький Марафон, а ти вдруге женеш його до Скіфії... Мене Дар'явауш двадцять п'ять років тому вже раз туди водив...

— Цей дід каже, ніби цар знову лаштується йти на Скіфію!

— А він тобі не говорив, буцімто хоче просити царя Дар'явауша, щоб той одпустив додому бодай одного з трьох його синів?

— Говорив... А ти хіба цього діда знаєш?

— На шляху між Сусами та Парсастахрою його знають усі... Коли Дар'явауш збирався завоювати Скіфію, то зібрав дуже велику рать. Повів за собою й усіх трьох синів цього Еобазу. В мого батька теж забрав мене й чотирьох моїх братів, навіть Камбіс не робив такого, а лишав бодай одного сина в сім'ї... В Скіфії всі четверо моїх братів наклали головами, повернувся додому тільки я... Тож Еобаз і пробився до царя перед тим походом на Скіфію, каже Дар'яваушеві: "Батько персів Куруш залишив мене моїм батькам, залиш мені й ти одного сина, а тих двох забирай, коли вже так треба, бо не буде кому подати мені на старість кухоль води, та й діти моїх синів помруть із голоду; залиш, каже, одного сина мені..." Ну, цар подумав, подумав та й каже цьому Еобазові: так і так, мовляв, коли ти гарненько просиш, то залишу тобі не одного, а всіх трьох твоїх синів, а Скіфію якось і без них завоюю. Зараз тобі їх привезуть — роби з ними, що хочеш, хай дарують тобі боги довгі літа... На те воно й вийшло: Еобазові привезли возом усіх трьох синів, але перед цим повідрубували їм голови... А тепер, мовляв, що хочеш, те з ними й роби. Еобаз побачив мертвих синів — і не витримав, стратився розуму. Оце вже двадцять п'ять років і ходить восени з Парсастахри до Сус, а з настанням тепла — із Сус до Парсастахри. Хоче попросити в царя, щоб залишив йому бодай одного сина.

— А в нього хтось є?

— Жінка померла з горя, ще як почула про смерть усіх синів, а невістки та онуки сконали від голоду.

Крісло судді Сісамна

Позаду, трохи ліворуч од дороги, почулося прикре тріщання, неначе хтось роздав тонкий грецький глек. Утана озирнувся й побачив тінь людини, яку враз поглинула темрява. Але місце, де роздушили той глек, він запам'ятав дуже добре — запам'ятав не очима, а вухами. Заспокоївши коня, Утана обережно витяг лука з припасованої до сидла тули, так само обережно наставив легку стрілку й пустив на звук. З темряви почувся глухий стогін і передсмертне хрипіння. Раб Утани грек Алківіад зіскочив зі свого коня, підійшов до господаря й прошепотів:

— Їх було двоє, другий сховався...

— А цей хто?

— Одягнений вівчарем, але під вівчарським кожухом два добрих кинджали.

Раб простяг Утані свою здобич, той уважно обмацав кинджали й стромив до тули з луком та стрілами.

Коли раб знову всівся верхи й ляснув свого коня долонею по крупі, в нічній темряві не стало інших звуків, окрім стриманого форкання ненатомлених коней та перестуку восьми некованих копит.

За перестріл од Східної брами міста Сус Утана спинився. З кущів не криючись вийшли двоє слуг і забрали їхніх коней: далі мав іти лише раб Алківіад.

Столиця спала, не спали тільки сторожа та священні пси, які в розташованій неподалік невидимій у пільмі Вежі Мертвих розкошували трупами щойно померлих мешканців столиці. Пси до живих не мали діла, а сторожу Східної брами вже давно підкупив Алківіад. Цьому грекові Утана беззастережно вірив. Греки взагалі були найвідданіші раби, а він ще й пообіцяв цьому Алківіадові волю, якщо той зуміє довести задуману справу до щасливого кінця.

Утана був зятем Царя царів Дар'явауша — мав за дружину цареву сестру Артаїнту, а тепер ішов серед ночі з лихим заміром проти свого богорівного шуряка.

Цей замір народився в Утаниній душі давно, ще коли Дар'явауш і не мріяв про царську багрянницю та золоту тіару, а сам Утана був простим тисячним воеводою. Ще коли царем був син Батька персів — Камбіс.

Тоді на одному з дев'яти суддівських крісел сидів Сісамн — Утанин батько, який замолоду допомагав Курушеві розбудовувати Перську державу, а на старість, уже після смерті Куруша, змушений був обійняти посаду царського судді, хоча душа його плакала за вогнем шпарких ратей та знегодами походів.

І з ним сталося те, що мало статись: він знехтував царський указ...

До Сісамна привели на розправу Багея — старого сотника полку "безсмертних". Багей перед черговим далеким походом розпустив своїх списоносців по домівках, щоб навідали жінок, діток та старих батьків.

Коли настав час рушати, Багей недорахувався кількох наймолодших воїв, яким уперше було довірено списи та короткі мечі. За указом іще покійного царя Куруша, кожен воевода, який не зміг утримати підлеглих у покорі, мав бути скараний на горло.

Усе це мусило відбуватися нібито за волею безстороннього царського судді. Але Сісамн знав Багея з юнацьких літ і не міг бути безстороннім до ратного товариша, який стільки років ішов з ним плечем до плеча, хоч був простого селянського роду й аж у п'ятдесятирічному віці став сотником, тоді як він, Сісамн, уже очолював увесь десятитисячний полк "безсмертних".

Замолоду, коли Сісамн був лише сотником, той Багей урятував йому життя, а тепер він мусив одрубати своєму рятівникові голову, як того вимагав суворий царський указ.

І все-таки Сісамн не зміг переступити через багаторічне ратне сподвижництво.

— Хай мене потім самого звелять порубати на шматки, але я не підйму руки на

Багея, — заявив царський суддя Сісамн. — Адже перед тривалими походами навіть Батько персів дозволяв своїм воям відвідувати домівки, бо ж багато хто мусив скласти голови по чужих краях.

Тим більше, що "втікачі" потім наздогнали свою сотню.

Але чутка про зухвале рішення судді Сісамна докотилася до Курушевого сина Камбіса, який після батькової загибелі став перським царем.

Камбіс не зносив анінайменшого непослуху, навіть якщо той непослух був кориснішим і розумнішим від рабського виконання його часто безглузвих наказів.

— Сісамна вбити, злупити з нього шкіру, видубити її, обтягти нею те крісло, на якому він сидів, а царським суддею замість нього настановити його ж сина Утану. Хай судить на тому кріслі й пам'ятає, як небезпечно судити всупереч волі Царя всіх на світі царів!

Слухняні цареві судді звинуватили Сісамна в хабарництві, мовляв, його підкупив сотник Багей, і привселюдно стратили. А потім так само привселюдно — для науки іншим — виконали царський наказ до кінця.

Те страшне крісло обтягли видубленою шкірою нещасного Сісамна саме напередодні єгипетського походу.

Утана лишився в Сусах на посаді царського судді, але він охочіше дав би одрубати собі руку, аніж доторкнутися до жахливого крісла. Утані здавалося, що батькова душа живе в тому кріслі, все чує й усе бачить. І волає про помсту до сина свого.

Єгипет було несподівано для всіх завойовано, хоч Утана й бажав поразки військові перського царя. Досі Утану рятували добрі друзі покійного батька, та незабаром до Персії мав повернутися цар Камбіс. Тоді Утану вже ніхто не міг порятувати.

Утана вирішив утекти з Персії й сховатися від гніву жорстокого, невірноваженого Камбіса в щонайдальших краях, куди не сягали перські списи; він почав спродувати майно й потайки запасатися сріблом, та несподівано надійшла чутка про неславну Камбісову смерть.

На той час Утана вже був одружений з рідною сестрою Дар'явауша — Артаїнтою. Він охоче підтримав брата своєї дружини, який зазіхнув дуже високо — аж на царський стіл. Перемога Дар'явауша мусила принести щастя Утані. Оте страхіття в Домі царського правосуддя, яке снилося йому навіть ночами й після якого він прокидався в холодному поту, нарешті мусило піти в непам'ять.

Дар'явауш, завдяки вдалому для нього скупченню зірок на небі (так потім оголосили мідійські маги та халдейські жерці), після придушення заколоту мідян на чолі з магом Бардьею-Гауматою став перським царем. Утана ж зробився царевим зятем і найщасливішою в світі людиною. Тепер він не мусив сидати в оте жахливе крісло, на саму згадку про яке його кидало то в мороз, то в окріп.

Дар'явауш настановив свого зятя Утану воєводою десятитисячного полку "безсмертних", увільнивши від посади царського судді, на яку Утану був прирік жорстокий син Батька персів. Утана дуже тішився. Адже воєводою "безсмертних" був за царя Куруша й Сісамн!

Життя мовби само помстилося за страдницьку смерть Сісамна та за збиткування над його сином.

І все-таки в житті Утани й досі не все було гаразд.

Одразу після того, як Дар'явауш став царем, Утана попросив оддати йому те крісло. Думав учинити над ним обряд поховання й пожертвувати богові вогню. Коли немає чого давати священним коршунам та священним псам, вогонь — найкраще заспокоєння для душі небіжчика.

Дар'явауш пообіцяв зятеві виконати його прохання, та, власне, й відмовляти він не мав жодних причин. Утана був не тільки його близьким родичем, а й ревним прибічником. Завдяки саме таким людям Дар'яваушеві пощастило утвердитися на царському столі.

Тим часом відбувалися дуже дивні речі.

Спочатку молодому цареві було не до таких дрібниць: мусив захищати царський стіл і відбиватись од численних недругів, які після перемоги над заколотниками повилазили з усіх щілин і нір. Потім Дар'явауш мусив зовсім підкоряти раніше підвладні Персії країни, що після правління нерозумного Камбіса та його смерті одна по одній проголошували себе самостійними.

Востаннє Утана просив Дар'явауша після повторного завоювання зрадливих фінікійських міст:

— Коли ж ти, Царю царів, дотримаєш свого слова?

— Ти знову про те суддівське крісло?! — аж наче здивувався Дар'явауш. Потім роздратовано кинув: — Хай як повернемося до Персії. Де ж я тобі його тут візьму?

— Ти тільки скажи слово, а я вже сам... Пошлю гінця додому, й мої люди...

— Дома й скажу.

Цар подивився на воєводу полку "безсмертних" такими холодними очима, що той одразу замовк, хоча був найближчим родичем і сподвижником царя Персії та всього іншого світу.

Після придушення Фінікії цар із військом повернувся до Сус, але для Утани нічого не змінилось: він і досі не домогся ласки свого богорівного шуряка. Дар'явауш усіляко уникав розмов про крісло, оббите шкірою Утаниного батька Сісамна.

Утана довго не міг нічого збагнути — якою вигодою чи примхою керується володар Персії й решти світу, не бажаючи віддавати те крісло?

Світла думка саянула Утані лише згодом, коли розшарпане скіфами перське військо ледве втекло з-за Дунаю та Боспорської протоки. Дар'явауш, який стояв на чолі війська, лютуючи через невдачу, всю провину за поразку перекинув на головного воєводу Багабухшу, усунув його з посади й замість нього настановив Утану, свого зятя, який і досі очолював "безсмертний" полк.

— А крісло? — зважився тоді запитати Утана, підвівши очі на богорівного Царя всіх у світі царів. — Я ж і досі не виконав священного обов'язку перед батьком...

— Ти свого часу віддав батькове тіло священним псам.

— Але з нього було злуплено шкіру...

— Кажеш так, наче це я звелів його облупити, а не безумний син Батька персів! — дедалі дужче сердився цар.

Час плинув, та нічого не змінилося й тоді, коли Утана став головним воєводою всього перського війська. Цар Дар'явауш та його найближче оточення давно повернулися до Персії, взимку жили в Сусах, а навесні перебиралися всім величезним гомінким двором до стародавньої перської твердині Парсастахри, віддаючись нестримним розвагам та веселому безтурботному життю.

Не було серед них лише головного воєводи Утани.

Після скіфського походу Дар'явауш збагнув, що краще самому сидіти в столицях, а для завоювання нових земель і народів посилати воєвод. Якщо воєвода зазнає десь поразки, то ганьба впаде лише на його голову й винен за ту поразку буде тільки він. Залежно від ступеню його провини та від настрою володаря воєводу можна усунути з посади, як, скажімо, того-таки Багабухшу, чи навіть віддати катам. Коли ж воєвода прилучить до світової Перської держави ще якийсь народ чи бодай плем'я, слава перемоги дістанеться виключно цареві. Тоді Цар світу звелить писцям і каменярям викарбувати на скелях понад головними шляхами, що завдяки доброму богові Ахурамазді він, Цар над царями, переміг своєю зброєю таке чи таке плем'я, зруйнував і пустив з димом такі й такі міста, взяв рабами стільки чи стільки переможених іноплеменців.

Дар'явауш з роками набирався досвіду й ставав дедалі мудрішим царем.

Набирався життєвого досвіду й головний воєвода Утана.

Тепер він уже знав, яку мету переслідує великий брат його дружини.

— Дар'явауш хоче без кайданів зробити мене рабом, — сам собі сказав Утана. — Слухняним і покірливим рабом, дарма що я його найближчий родич. Поки те страшне крісло в його руках, він давитиме на мене, як схоче. І я не зможу навіть слова проти мовити, бо наді мною висне смертний гріх...

Смертним гріхом Утана, як і кожен персіянин, вважав те, що не зміг поховати батька за всіма приписами великого пророка Зердушта.

Утана поклявся перед домашніми кумирами Ахурамазди та його злого божественного брата Анкра-Майнью, проказавши такі слова:

— Або я вирву з рук Дар'явауша те крісло — або віддам свою душу на поталу чорним дайвам пекла!..

Для перса страшнішої клятви не було.

Коли головна рать після успішної війни повернулася з долини Арарату до столиці, ставши станом за півпоприща від Сус, Утана вирішив далі не зволікати — з допомогою меткого раба-елліна Алківіада втілити свій задум у життя.

За добру винагороду сріблом та обіцянку відпустити його на волю Алківіад, здавалося, зробив неможливе: підкупив непідкупну сторожу Східної брами столиці, підкупив і варту того Дому, де судили царські судді та стояло оббите шкірою Сісамна крісло.

Утана мусив його викрасти, хоча й добре розумів: Дар'явауш одразу здогадається,

хто злодій, а на злодія, що зважився торкнутись царського майна, чекала найлютіша кара: четвертування або розп'яття на хресті.

Теж знаючи про це, раб Алківіад порадив Утані:

— Треба викрасти те крісло, а суддівський Дім підпалити, господарю!

Утана швидко оцінив думку відданого раба.

Тепер Алківіад сам пішов у бік ледь видимої звідси Східної брами, Утана ж з двома вірними слугами, які десь у кущах поховали коней і швидко повернулися до свого господаря, сів під кущем олеандра й почав наслухати, дивлячись на примару нічної столиці, яка насилу вгадувалася в пітьмі.

Незважаючи на пізню осінь, у заростях було тихо й тепло, не чути було навіть шереху мишей і хробаків у траві та нападалому вже листі. Коней слуги теж поховали так добре, що Утана й форкання не чув.

Темрява поглинула раба Алківіада. Утана силкувався почути бодай розмитий відстанню звук, якого не можна приховати, коли прибрамні сторожі риплять корбами, натужно розчиняючи ковані міддю важезні стулки міських воріт. Звук той завжди здавався Утані різким і несподіваним, від того звуку в Утани по спині щоразу бігали мурахи...

То був спогад іще дитячих літ.

Батько персів Куруш повертався з важкого вавілонського походу. Передова тисяча полку "безсмертних", що супроводжувала царя, прибула під Суси вже поночі. Верхові та піші вісники гасали містом і скликали городян зустрічати Батька персів, який підкорив гордий Вавілон. Городяни посунули вулицями до Західної брами, обабіч якої шикувалися дві сотні лучників із запаленими смолоскипами, але браму сторожа й досі тримала на замках.

Тоді по той бік, із-за мурів стало чути гупання багатьох копит і схвильоване іржання коней, які після багатомісячної перерви впізнали рідне місто. Й почулося посилене мідним окуттям рипіння брамних корб.

У відчинену браму почали заходити по четверо в ряд вершники першої сотні полку "безсмертних", а на високо піднятих списках кожного вершника стриміло по людській голові. Голови були бородаті й безбороді, серед них траплялися навіть жіночі, й то в тієї, то в тієї проти червоного світла кіптявих смолоскипів спалахувало широко розплющене від передсмертного жаху око. Голови похитувалися на довгих списках, і складалося враження, ніби в кожному сидлі їде двоголовий вершник, причому живішою здавалася чутлива до кожного руху верхня голова.

Це видовище в мерехтливому світлі двох сотень смердючих смолоскипів так уразило малого Утану, що він несамовито закричав, — мати, яка привела його сюди, ледве, зацитькала сина.

Пізніше Утані довелося бачити незрівняно більше відтятих у раті чи на катівській пласі голів, це з часом перестало його лякати, зате щоразу, коли доводилося чути багатократ посилене мідним окуттям рипіння брамних корб, по спині Утани лазили мурахи.

Хоч скільки тепер намагавсь Утана почути той лункий деренчливий звук — нічого не чув, крім тамованого од хвилювання віддиху: навколо панувала не бентежена жодним шерехом темна осіння ніч.

Так минула друга варта. Коли ж короткі удари в шкіряні щити оголосили початок третьої варти, над смолянисто-чорними надбрамними вежами заясніли відблиски далекого вогню.

— Алківіад!.. — схвильовано прошепотів головний воєвода перського війська Утана.

З темряви раптом нечутно виринули досі невидимі постаті обох слуг.

— Можна рушати? — вже не тамуючи голосу, спитав один з них. — Справу зроблено.

— Почекаймо на Алківіада, — відповів Утана. — Чекали довше — почекаймо ще.

Йому не терпілося довідатись особисто від свого раба, що справу дійсно зроблено. Й побачити те крісло в його руках...

Алківіад з'явився лише вдосвіта, коли на сході вродилася ранкова зоря; він був брудний і страшенно натомлений.

— Довелось нам одбиватися від несподіваної царської варти, — хрипким голосом промовив він, тоді ще й лапнувся правою рукою по лівому передпліччі: — Мене теж трохи зачепили мечем...

— Де ж крісло? — не втримавсь і гримнув Утана.

— Все згоріло, — сказав Алківіад.

Утана мало не огрів раба плазом меча межи плечі, але потім опанував себе й не завдав йому ніякого зла.

"Можливо, так навіть краще, — подумав він. — Хіба ж не те саме хотів зробити і я з тим кріслом?.."

Якщо персові не пощастило бути по смерті з'їденим священними псами та коршунами, то найкращим заспокоєнням для його душі лишався пречистий вогонь.

Так говорив і великий пророк Зердушт у своїх повчаннях і заповітах персам та всім їхнім найближчим родичам.

Заграва над Східною брамою давно згасла; коли ж на зміну ранковій зорі прийшло сонце, Утана спокійно лежав на вимощеному м'якими барсовими шкурами тапчані свого пишного похідного шатра. Цей стан душевного спокою Утана дуже добре міг собі пояснити. Досі батькова душа не знаходила спокою на тому світі, тепер же вона здобула врешті змогу перейти мостом Цінвад у вічно розквітлий Сад розваг для праведників — парадиз. Ось чому відчув таке заспокоєння і його син Утана.

Утана заснув незабаром після сходу сонця й сном праведника спав доти, поки маги почали скликати воїв до щоденних пообідніх відправ. Учинивши нашвидку жертвоприношення Ахурамазді та його сонцеликому синові Мітрі на похідному вівтарику, Утана добре поснідав чи пообідав і заходився думати про те, як сьогодні або завтра зустрінеться з царем і як цар намагатиметься загнати його в розмові на драговиння, щоб пересвідчитися, чи причетний він, Утана, до пожежі цієї ночі під самісінькими мурами царського палацу й чому спалено саме суддівський Дім.

"А хто може сказати про мене щось лихе цареві? — спокійно міркував собі Утана. — Я сю ніч і ногою в Суси не ступив!"

Одразу ж після пообідніх відправ Утана вирішив упередити події й з власної охоти попросити дозволу припасти до ніг богорівного шуряка Дар'явауша. Військо вже шостий день стояло за брамами Сус, а він, головний воевода, навіть не доповів богорівному, скільки нових земель завойовано, скільки чужинців продано в рабство й скільки спалено та розграбовано ворожих міст.

Обряд припадання до царських ніг відбувся звично й без особливої затримки. Утану відразу впустили до покоїв царя. Побачивши богорівного на вкритому золотою парчею дивані, він, як і належало, ще з порога став навколішки й отак добрався до взутих у червоні з золотими острогами чоботи царських ніг, тоді нахилився, щоб їх поцілувати, та Дар'явауш ласкаво підняв його за плечі.

Цілування царських ніг завжди викликало в душі Утани глухий опір, бо ще зовсім донедавна Утана вважав себе рівнею Дар'яваушеві, хоч пращуром Дар'явауша в шостому коліні був великий вождь персів Ахемен. Особливо принизливим здавався обряд після того, як Утана збагнув, що шуряк чомусь не хоче віддавати йому того крісла.

Але цього разу Дар'явауш навіть не дозволив зятеві торкнутися губами до чобіт.

— Як здоров'я мого зятя Утани? — дуже ласкавим голосом спитав цар. — Як здоров'я моєї сестри Артаїнти?

— Хвалити Батька богів і людей...

Утана ще побоювався того ласкавого голосу всемогутнього родича, та коли той заходився докладно розпитувати про наслідки походу в долину Арарату, всі побоювання розвіялися й у серці Утани заспівали солов'ї.

Й однаково ж Утана вряди-годи вертався думкою до минулої ночі. Спокійніше було б, якби Дар'явауш бодай згадав про пожежу в суддівському Домі. Йдучи дорогою до царського палацу повз той клятий Дім, Утана побачив лише закіптюжені муровані стіни: дах та все всередині поглинув святий вогонь. Мури царського палацу здіймалися за якихось триста кроків, Дар'явауш не міг не помітити пожежі під боком у себе.

Утана розповідав богорівному володареві про кожну рать у відногах укритої вічним снігом гостроверхої гори, а сам знову й знову намагався впіймати в його вічу іскрину підозри. Й чекав згадки про спалений сьогодні серед ночі суддівський Дім.

"Якби шуряк згадав про пожежу, це був би добрий для мене знак", — з надією подумав головний воевода.

Він так благально дивився на свого шуряка, що той мовби перейнявся його думкою й посміхнувся:

— Ти сю ніч спав у своєму шатрі в стані й нічого не бачив, а злочинці спалили в Сусах суддівський Дім. Еге ж не бачив? — Дар'явауш наче збиткував, але Утана з несподіваною полегкістю закивав головою.

— Моє шатро далеко звідси, але пожарище я бачив, їдучи до тебе, — сказав він.

— Самі обсмалені мури залишилися, а то все пішло з димом...

Тепер Дар'яваушів голос видався Утані широко-сумним. Цар почав скаржитись на всілякі державні клопоти, яким не видно було кінця, про суддівський же Дім більше навіть не згадував.

— Як нам з тобою колись добре жилося! — замріяно сказав він. — Дурний я був замолоду, що зазіхнув на стіл царя персів та всіх інших народів світу...

Головний воєвода Утана ледве стримався, щоб не нагадати цареві про Скіфію, але зрештою прикусив язика. Цар лишається царем, навіть якщо він — рідний брат твоєї дружини.

— Був би я собі воєводою або сатрапом і не знав би мороки, — скаржився далі Дар'явауш. — Бо в воєводи один полк, а в сатрапа одна сатрапія. В мене ж — цілий світ.

Що сумнішим ставав голос царя, то радісніше робилося на душі в Утани. Отже, можновладний шуряк і не здогадувався про участь свого головного воєводи в сьогонічній пожежі, яка знищила суддівський Дім.

— Сатрапи роблять, що хочуть, — не переставав нарікати на важке царське життя Дар'явауш. — Та й воєводи останнім часом більше дбають про себе, ніж про державу.

Утана поцікавився:

— Про яких це ти воєвод?

— Про всіх, од великого до малого...

— Про всіх?

Це на мить змусило Утану замислитись, тоді він чемненько засміявся. Такий відгук міг стосуватися кого завгодно, тільки не його.

Але Дар'явауш так докірливо глянув на свого воєначальника, що той знову замислився.

— Ти й про мене? — спитав він.

— Та й про тебе, мій любий родичу...

Утана вмить забув і про сьогонічну пожежу, яку сам же викликав, і про жахливе крісло, обтягнене людською шкірою, й запитав:

— Чи ти не про ті два грецькі острови говориш?

Один по одному приєднуючи до Персії незалежні грецькі острови, Утана лишив незайнятими Імброс і Лемнос, які закривали морську дорогу в Геллеспонт.

Дар'явауш з удаваним сумом закивав головою.

Тепер Утана вже знав, що ті сумні балачки та нарікання також удавані: Дар'явауш був близьким родичем, але при цьому не переставав бути царем.

— Імбросці й лемносці здавна дружать з персами.

— Вони стоять на дорозі персів, тож яке має значення — друзі вони чи недрузи, — ласкаво посміхнувся до Утани цар.

Пам'ятаючи про головну загрозу, Утана мусив якось виправдати себе в очах царя.

— Коли якийсь народ чи якесь місто йшло в похід пліч-о-пліч з персами, Батько персів завжди ставився прихильно до таких народів і таких міст, не поводився з ними, як з рабами.

Колись така згадка діянь Батька персів Куруша справляла на всіх належне

враження, тепер же цар персів лише поблажливо засміявся й зміряв свого воєначальника очима.

— Батько персів міг бути ласкавим до чужих міст і народів, бо скільки тоді було тієї Персії! — сказав цар. — А я так чинити не можу, бо всі оголосять себе "друзями Персії" й нікому буде платити мені данину. Зрозумів чи й досі ні?

— Це було б схоже на удар кинджалом у спину. З другом Зердушт велів поводитися як друг. Інакше підданці перестануть вірити в те, що ми їх стережемо й захищаємо від їхніх найлютіших ворогів.

Утана говорив так переконливо, що Дар'явауш раптом підняв обидві долоні догори:

— Я давно знаю про твої достоїнності, любий зятю! Роби, як ти вважаєш за краще, в руках у тебе справедливий перський меч! І я ніколи не позбавлю тебе царської ласки...

Цар Дар'явауш тричі плеснув у долоні й кивнув до когось по той бік дверей, і коли на порозі виросла бахмата постать євнуха в довгому, до п'ят, халаті, раптом весело засміявся й сказав:

— Унесіть царські дарунки!

Євнух низько схилювався й задки вирачкував за поріг. Незабаром четверо чорних, мов смола, ефіопів унесли до світлиці невеликі ноші. Відразу за ними увійшло зо три десятки царедворців, палацових магів та слуг. Маги завели врочисту священну пісню, приголошуючи собі зурнами та нечастими ударами в бубон, а коли пісня скінчилася, цар тим самим голосом проказав:

— Піднесіть головному воєводі мій царський дарунок!

Утана тупцявся на місці й ще не знав, радіти йому чи сумувати, бо не дуже довіряв отому веселому голосові царя. Та коли слуги розкрили ноші, на них виявилось те саме страшне крісло, обтягнене шкірою Утаниного батька.

Утана пополотнів. Цар глянув на свого головного воєводу й мовив:

— Перед тобою не примара, любий зятю й щирий друже Утано. Це тобі мій царський дарунок. За твою звитягу та благородне серце я вирішив щедро обдарувати тебе...

— Може, не треба?.. — благально глянув на свого всемогутнього шуряка головний воєвода перського війська.

— Е, ні, — заперечив цар Дар'явауш. — Ти відколи просиш віддати його тобі, та мені все було ніколи та ніколи. А тепер ось трапився вільний час і слухна нагода.

Обличчя Утани стало сірим, наче земля. Маги знову завели врочисту пісню про щедрість володаря небесного та земного, освячуючи царський дарунок. Після такого обряду головний воєвода мусив пильнувати його як найсвятішу святиню. За втрату чи пошкодження дарунка обдарований міг сплатити життям.

Утана стояв і не зважувався глянути в очі цареві. Тоді до нього підійшов бахматий євнух і змусив упасти навколішки перед володарем світу, бо за царський дарунок належало дякувати, розплатавшись долілиць перед царем.

А все те бачили царедворці та царські слуги.

Коли обряд височайшої ласки закінчився, Дар'явауш звелів Утані лишитись, а всіх

інших виставив геть.

— Ти й досі, мабуть, не можеш уторопати, як той стілець опинився в мене?

Утана не відповів, Дар'явауш поблажливо засміявся, знову викликав з-за дверей того євнуха й подав йому якийсь умовний знак. Євнух пішов і незабаром повернувся в супроводі Утаниного раба-грека Алквіада.

— Це твій раб урятував крісло од пожежі, — сказав цар.

Утана з ненавистю поглянув на зрадливого грека, але той нахабно дивився на свого господаря й навіть не потупив очі долу.

— Ти обіцяв цьому рабові волю й винагороду, якщо він допоможе тобі добути крісло, обтягнене шкірою твого батька. Раб виконав твою умову, тому тепер мусиш виконати й ти те, що обіцяв йому.

Головний воєвода стояв, мов оглушений, він ледве чув слова царя, неначе цар говорив десь за сімома дверима.

Але Утана все дуже добре розумів.

Тепер він по суті став рабом царя Дар'явауша.

— Ти радий, зятику? — спитав той, прогнавши раба та євнуха помахом руки.

Утана розгублено похнюпив голову.

— Я колись візьму в тебе за те крісло викуп, — сказав цар Дар'явауш. — Коли побачу, що ти наситився моїм дарунком.

Відтепер Утана ставав його подвійним рабом, бо мусив сліпо виконувати кожну цареву забаганку.

Свій перший рабський крок Утана вже знав: захоплення грецьких островів Імбросу й Лемносу, хоча вони досі були вірними союзниками перського царя...

Після обряду царського дарування минуло кілька довгих років, але Дар'явауш не брав од Утани викупу за крісло, вимагаючи від свого головного воєводи нових і нових підлих учинків. Утана спочатку обвинуватив лемносців, нібито вони збираються напасти на лесбосців, загарбати їхнє місто, а самих забрати в полон. Лесбосці охоче віддали Утані свої кораблі, якими той перевіз військо на Лемнос, перебив його захисників і приєднав острів до Перської держави. Така сама доля спіткала Імброс та деякі інші грецькі острови.

Громадян міста Візантія Утана звинуватив у тому, начебто вони відмовились брати участь у скіфському поході, хоча перед цим оголосили себе друзями перського царя. Це стало приводом для захоплення Візантія. Мешканцям Калхедонія й Антандра він заявив, буцімто вони грабували персів, коли ті поверталися зі скіфського походу. Так союзники Персії один по одному ставали рабами перського царя.

Але цареві все було мало й мало, він не хотів брати з Утани викупу за крісло, тож Утана мусив і далі вдаватися до підлості, відбираючи в греків та інших народів їхні землі та міста.

Потім він потроху втягся й перестав одрізняти підлість від чесності. Коли цар пересвідчився в цьому й дозволив Утані викупити те страшне крісло, Утана чинив злочини й далі, вже ніким не змушуваний їх чинити.

Він зруйнував сотні міст і сіл, сотні тисяч полонених продав у рабство чи просто вирізав, заживши слави найжорстокішого перського воеводи й найпідступнішого союзника.

А першим поштовхом до такого переродження було те страшне крісло, яке один перський цар звелів обтягти шкірою Утаниного батька, а другий перський цар підло скористався з цього.

Та чи можна було цим виправдати Утану, який піддався на спонуки царів?

Врятуй брата свого

Віндафрена був одним з тих шістьох змовників, які після смерті Камбіса повстали проти мага Бардї-Гаумати й зробили Дар'явауша царем.

Віндафрена, як і решта п'ять, мав право заходити до нового царя в будь-який час дня чи ночі. Не мав він цього права тільки тоді, коли цар перебував на жіночій половині палацу, але в цей час Віндафрена сам спав.

Віндафрена мав лише одне око, на другому в нього була шора з чорного шкуратка: це око пам'ятного дня повстання проти магів йому виколов ударом кинджала заколотник Бардья-Гаумата.

Сьогодні Віндафрена не поспішав: неквапом проминув браму царського палацу, так само нога за ногою ввійшов у палац... Він не мав до царя якоїсь нагальної справи, просто закортіло побалакати про се та про те, адже на людину часом знаходить і такий настрій.

А настрої у Віндафрени вдався веселим, але якимось нетривким. Його могла зіпсувати найменша й найнезначніша дрібничка. Віндафрена це відав і зухвало розглядався довкруз, намагаючись угадати, де причаїлися злі духи-дайви, щоб учасно дати їм відкоша.

Дайви з'явилися в образах двох важливих царедворців — гладкого Барзана, головного сторожа царських дверей, та схожого на ласку дрібненького хитроокого оповісника Сугура. Віндафрена враз настовбурчився й почервонів — найдужче за всіх царських слуг він терпіти не міг саме Барзана й Сугура, а ці двоє не могли терпіти його. Але Барзан схилився й дуже чемним голосом промовив:

— У якій ти справі прийшов до найяснішого царя?

— Чого це я маю тобі відповідати! — обурився Віндафрена. — Чи ти забувся, хто я такий?

— Я не забувся, шановний Віндафрено, але мушу тебе спитати...

— Ти — мене?!

— Порядок у палаці для всіх однаковий.

Віндафрена спалахнув:

— Мене муσιш пускати до царя в будь-який час дня чи ночі, гладка худобино!

— Не в будь-який, — спокійним голосом заперечив гладун. — Шановний Віндафрена забуває, що ніхто не має права турбувати без нагальної потреби царя, якщо він відпочиває на жіночій половині.

— Ти хочеш сказати, що цар Дар'явауш зараз там, кабанюро, в такий час?

— Цареві ніхто не годен наказувати, що й коли йому чинити...

Наскільки Віндафрена був збуджений, настільки ж спокійним лишався гладкий царедворець Барзан, а худенький низенький оповісник Сугур так лукаво дивився на Віндафрену, що той геть знетямився від люті. Вихопивши меч, він обкарнав носи та вуха обом царедворцям. Це сталося так швидко, що Віндафрена й сам не збагнув, коли та як. Ошелешені від болю та страху Барзан і Сугур кинулися з криками втікати, а в нього раптом пропало всіляке бажання розмовляти з царем.

Коли Віндафрена прийшов додому, на серці було якось тоскно. Він зовсім не збирався розправлятися з тими ненависними для нього царськими слугами, сьогоднішня подія здавалась йому підстроєною злим ворогом богів і людей. І що довше він про це думав, то тоскніше ставало в нього на серці, мов од передчуття великого неминучого лиха.

Й коли надвечір за ним прийшла царська сторожа, він байдуже дав одвести себе до царських в'язниць.

А в царському палаці знялася тривога. Дар'явауш не без жаху подумав про те, що шестеро його найближчих соратників учинили між собою змову й вирішили скинути свого ставленця й посадити царем іншого, бо цей зазнався й перестав шанувати їх.

Страх змусив Дар'явауша вислати вірну сторожу в усі кінці столиці. Незабаром сторожа привела до палацу Утану й Багабухшу, Ардуманіша, Відарну й Гаубаруву, й цар заходився розпитувати й пристрасно допитувати кожного з них. Допити показали, що ні Утана та Багабухша, ні Ардуманіш, Відарна й Гаубарува не змовлялися з Віндафреною[4]. Тоді Дар'явауш зробив єдино припустимий для себе висновок: Віндафрена сам вирішив убити його й стати замість нього царем. Зрадникові належала страшна кара.

Дар'явауш звелів схопити всіх родичів підступного Віндафрени й скарати їх за посягання на священне царське життя.

Рід Віндафрени був чималий, тож в усій столиці знялося страшенне голосіння та плач, а дружина Віндафрени з самого ранку приходила під мури царського палацу, ревла, рвала на собі волосся й просила Дар'явауша зласкавитися з нещасних.

Так тривало кілька день, Дар'явауш урешті не витримав і наказав прогнати жінку за мури міста; це також нічого не дало, бо плач нещасної жінки був такий голосний, що його не годні були спинити навіть столичні мури. Віндафрениній дружині почали приголошувати сотні мешканок столиці, Дар'явауш далі не зміг терпіти й звелів переказати нещасній жінці так:

— Цар царів зласкавився й зглянувся над тобою: він дозволяє тобі забрати додому одного з твоїх приречених до страти родаків.

Жінка спочатку не повірила й перепитала.

— Після страти, чи як?..

— Зараз. Вибирай собі одного й веди додому живого-здорового!

Жінка зраділа: їй дозволено врятувати від смерті одного з найближчих родичів і подарувати йому життя!

Здерши з голови намітку й молитовно простягнувши до неба руки, вона почала вигукувати слова вдячної молитви:

— О, хвала вам, боги праведні! Хвала вам, володарі семи небес, що напоумили найсвітлішого на таку милосерду думку, дайте ж йому, всемогутні, щасливої старості та багато діток у дім!..

Щось наче непокоїло жінку, якась невиразна думка змушувала затамовувати подих і вривати слова подяки небесним та земним богам, але вона так само невиразно собі заперечувала:

— Знайшовши золотого, не ремствуй, чому не знайшла двох...

Жінка знову набирала повні груди повітря й далі проказувала слова перерваної молитви:

— О, сину матері божої Ахурамаздо, пошли йому добре здоров'я! О, сину Ахурамазди голубого, найзолотіший Мітро, дай йому довгі-довгі літа!..

Та думка знову не давала їй спокою, а слуга царський, що приніс їй щасливу вість, заходився розтлумачувати:

— Ти, звичайно, молися, тільки ж не дуже довго, бо поки перелічиш усіх небожителів, усім твоїм родичам постинають голови. Біжи до царських в'язниць, кат уже також усе знає.

Віндафренина дружина оббігла кругом царського палацу й опинилася біля в'язниць. Головний кат справді був попереджений про ласку царя царів і дозволив жінці забрати додому будь-кого з приречених. Він одімкнув ковані двері з кедрових колод, упустив її всередину й сказав грубим голосом, киваючи кудись у темний куток:

— Отам твій чоловік Віндафрена з обома вашими синами. Кого хочеш, того й забирай. Та мерщій, поки найясніший не передумав.

— Мерщій, мерщій... — бездумно повторила за ним жінка. — Мерщій, мерщій...

— Що ти мене передражняєш! — гримнув кат. Оце бездумне торочіння жінки його раптом образило. — Думаєш, я дбаю про себе, коли кажу тобі "мерщій"? Мені з того користі ніякої, самі збитки. За кожную відрубану голову мені платять по срібнякові, а через тебе матиму тепер менше на срібняк. Отож забирай одного свого дурня додому, а якщо він людина путяща, то хай узавтра відшкодує мені збиток і принесе з дому бодай срібняка.

Жінка слухала теревені ката й нічого не чула, а коли він це збагнув, то ще дужче розсердився:

— А ти думала як! У мене вдома три жінки й сімнадцятеро діток. І кожному дай! Я не такий багатий, як твій чоловік Віндафрена. І не такий, як твої брати. Я замолоду орав землю ралом і сів пшеницю та сою, та хіба ралом вигодуєш таку сім'ю! Тож і пішов рубати в столиці голови таким, як твій чоловік та твої брати!..

Він урешті майже силою підтрутив ошелешену жінку всередину, а сам причинив двері й став знадвору, тепер уже сам собі бурмочучи щось під ніс.

Жінка довго стояла й намагалася розгледіти в темряві людей, але після денного

світла в кам'яному мішку було темніше, ніж глумої хмарної ночі. Чулося лише шарудіння соломи та схвильоване сапання багатьох живих істот. Жінка заплющила очі й стояла так дуже довго, а коли розплющила їх і глянула навкруги, то побачила всіх, хто був у тісній смердючій в'язниці. Насамперед упізнала своїх синів. П'ятнадцятирічний Мербал стояв трохи осторонь, він завжди соромився виказувати почуття до матері. Зате дванадцятирічний Агбал стояв упритул біля неї й заглядав у вічі переляканими очима: Агбал був тонкосльозий і не соромився цього.

Жінка схопила молодшого в обійми й заголосила. Вона хтозна-скільки не могла заспокоїтися й розповісти всім своїм нещасним родичам, якого щастя удостоїв їх богорівний цар. Потім таки вгамувала ридання, але й після цього не могла нічого сказати, бо ота невиразна думка знову вискочила наперед усіх інших думок. Тепер жінка вже могла б її висловити, але зумисне не хотіла висловлювати: поки слово крутиться в голові, воно нікому не загрожує, та тільки-но зірветься й забринить у повітрі, як негайно перетворюється на означену ним річ.

Так нічого й не сказавши бранцям царської в'язниці, вона вийшла в двері, які пильно стеріг кат, і пішла навмання вже спохмурнілими надвечір вулицями перської столиці.

Городяни зустрічали її й поступались дорогою, бо про царську ласку та неласку знали вже всі. Страта мала відбутися завтра вранці посеред торжища, як відбувалися досі всі страти.

Жінка ходила й ходила спорожнілими вулицями до пізньої ночі — додому прибилася незадовго до перших півнів.

Стривожені такою довгою відсутністю господині, челядниці почали запопадливо обмивати їй ноги й хотіли нагодувати, але вона відмовилась од їжі, потягла ноги до своїх почивальних покоїв і вдягнена впала на ліжко.

Сльози знову полилися з очей, і знову з горла вихопилися крики розпачу, бо жінка нарешті відчула всю підступність милості перського царя. Їй долею надано право пощадити або знищити. Пощадити одного, а знищити всіх.

Маги казали, що перська богиня долі — сліпа й глуха, й тепер жінка позаздрила тій богині.

— Їй легко на світі живеться! — крізь слези ремствувала вона. — Долі однаково, кого наділити щастям, а кого — лихом. Доля все одно не бачить і не чує людей. А що робити мені, о боги небесні?..

Жінка певний час мовби наслухала, чи не підкаже їй чогось бог чи богиня, але ніхто нічого їй не підказував, і тоді вона завилала дикою вовчицею, в якій відібрали вовченят:

— О, сини мої, соколики! Чи я вже така дурна мати, що забула про своїх дітей? Хіба ж не я вас породила-вигохала? Акбале, ти ж мамин мазун. Ти наче те ласкаве телятко, якого залюбки нагодує кожна корова, бо воно таке тендітне та мале, чиє материне серце не здригнеться? Я ж тебе, Акбале мій маленький, найбільше пестила й найдовше носила на руках. Бо тільки-но гляну в сонячні твої оченята, коли ото в них на віях

затремтить сльоза, то в мене од жалоців усе всередині перевертається... А ти, мій орлику, молоденький Мербале, старший синачку мій! Хіба я тебе люблю менше від твого молодшого брата Акбала? Вас у мене п'ятеро, доньок і синів, і всіх вас я люблю однаково, ви наче п'ять пальців у мене на руці, хоч якого вріж — боляче... Ти, Мербале, змалечку був схожий на неприручене вовчєня, мабуть, лише я знаю, яке в тебе м'яке серце і яка добра душа!.. Просто ти стидаєшся показувати їх людям...

Жінка перестала голосити й заливатися слізьми, а коли заговорила знову, її голос нагадував стогін вітру після жахливої грози:

— Любий мій і єдиний... Наші діти — то наша з тобою кров і плоть... — Тепер вона говорила про свого чоловіка Віндафрену. — А ми з тобою — одне тіло й одна душа, бо коли двоє людей п'ятнадцять років живуть разом, то мимоволі перестають бути двома людьми... В тебе є ще дві дружини, але жодна з них не кохає тебе так, як я кохаю. До того ж ти не маєш від них дітей, а в нас із тобою п'ятеро діток, доньок і синів... Було б ще восьмеро, та боги забрали їх малесенькими й геть безгрішними. Про тебе, чоловіче мій, я не могла б ніколи забути, як не могла б забути себе. Піду вранці й скажу найяснішому: так, мовляв, і так, коли хочеш скарати на горло мого чоловіка, то скарай заодно й мене. Бо хіба може, скажу, жити людське тіло, якщо в нього відрубати половину й віддати її на священну потраву присвяченим богів собакам? Я без тебе не зможу жити, бо хіба б то було життя! Мені не ставатиме води в Хоаспі й повітря в небі. Люди кажуть, ніби ти злий. Вони тебе не знають, ото й балакають. Десь ти, може, й злий, та коли приходиш додому, вся злість із тебе спадає, мов змокрілий під зливою плащ.

Власні слова так розчулили Віндафрєнину дружину, що вона довго лежала мовчки й тільки плакала, потім і незчулася, коли думки її враз перескочили від чоловіка на рідного брата, якому також загрожувала мученицька смерть.

— Братику мій, рідний Артабазе! — заголосила вона рипучим голосом, охриплим від сліз. — Нас із тобою лишилося двійко на всьому світі... Одні померли, інші загинули на війні, бо відколи я себе пам'ятаю, війнам немає кінця... Трьох братів та сестер наших тато з мамою поховали ще до нашого з тобою народження, я навіть не знаю їхніх імен, щоб помолитися за їхні праведні душі... Старших братів Аріарамну та Теїспа забрала чума, хай їм добре на квітниках райських живеться, як жилося й на нашій грішній землі... А наші брати, Артабазе? Де наші брати Бубар і молодші за нього Бассак, Гаубарува, Мітрабат і наймолодший Смердомен? Склали свої кучеряві голови в тій страшній Скіфії, а їхнього білого тіла не торкнувся зуб жодного пса Ахурамазди, так їх, мабуть, і закопали в сирій чорній землі, а їхні незаспокоєні священними псами душі, напевно, й досі поневіряються в страшних нетрищах між землею та небесною твердю... А ми з тобою, мій братику Артабазе, лишилися на всьому світі лише вдвох...

Жінка вже почала була говорити спокійніше й думати спокійніше, але останні нею ж вимовлені слова її так схвилювали, що вона знову залилася рясними гіркими слізьми.

— Хоч якого пальця вріж, однаково боляче, — говорила вона сама собі. Їй стало шкода всіх родичів, які вранці мусили розпрощатися з життям, і вона почала голосити

й приказувати:

— Хоч якого пальця вріж, ой, хоч якого пальця вріж... Хіба ж менше шкода Віндафрениних братів Сабата й Тіграна, що завтра пропадуть ні за що, бо вони так само не завинили перед найяснішим, як і їхній середульший брат, мій чоловік, хоча найясніший і звелів оддати їх катові? Віндафрениним батькові-матері завтра стане життя немилим; бо не стане їхніх трьох синів-соколів і нікому буде старим у смертну годину подати кухоль води...

А брати дружин Сабата й Тіграна?..

Жінка ще довго перелічувала всіх родичів, далеких і близьких, які завтра вранці мусили без жодної провини (вона була в цьому щиро переконана, як і в безневинності свого чоловіка Віндафрени!) розпрощатися з життям.

Так минула ніч і настав ранній ранок.

Жінка збагнула це не враз, а коли нарешті зрозуміла, що час невблаганно рухається — незабаром зійде сонце й покличе до страшної праці царського ката, в неї запаморочилось у голові.

Вона спробувала підвестись, але ноги зрадливо підломилися. Жінка лежала долі, й коли світ перестав крутитися перед очима, поволі звелась і дуже обережно подибала до дверей. Та вже за ворітьми дому їй раптом здалось, ніби вона проспала дану їй земним і небесним царем щасливу змогу. До царського палацу жінка просто бігла — серце мало не вискакувало з грудей, — за палацом раптом спинилася й завагалась, а тоді поза мурами його побігла не до царських в'язниць, куди вже навряд чи був смисл бігти, а на міське торжище, бо все мало відбутись там.

Коли жінка прибігла на торг і розглянулася, то її розібрав ще дужчий страх: майдан стояв зовсім порожній...

Лише по довгій хвилі до неї дійшло, що вона з переляку з'явилася надто рано. Жінка щодуху майнула до царських в'язниць.

Ката не було на вчорашньому місці. На серці стало ще тривожніше, вона підскочила й заходила гатити кулачками в колоди кутих мідними смугами кедрових дверей.

Це тривало хтозна-скільки, потім двері з рипінням розчинилися й на порозі став кат.

— Чого лементуєш? — запитав він. — Зважилася, кого забрати додому? — Жінка не зразу відповіла, й він поцікавивсь: — А срібняка прихопила? Воно й два срібняки не зашкодили б, бо який же мені буде з того всього зиск?

Жінка нарешті збагнула страшну правду цього слуги злого бога, зняла з руки найважче наруччя й кинула йому під ноги — аж задеренчало на камінні. Кат заворожено дивився на важке золоте кільце, яке обкотилося кругом його ніг тричі й слухняно вляглося біля лівого чобота, мов лагідне безпорадне кошеня. Він підняв його й довго дивився на химерні візерунки золотого карбування, аж поки з очей його побігла вода, лишаючи на щоках криві блискучі доріжки, що всотувались у зарості кучерявої бороди.

— Та за таке... та за таке я ладен подарувати життя всім твоїм родичам, — пробелькотав він.

Але то було тільки не варте мідяка порожнє слово. Кат одчинив перед жінкою важкі двері царських в'язниць.

Там було, як і вчора, поночі, але жінка несвідомо збагнула, що всередині вже нікого нема. Вона крикнула й кинулась кудись бігти, сама не знаючи куди, та кат ухопив її за край одежини.

— Живі вони ще, без мене нікуди не дінуться! — сказав він. — Їх повезли на торжище.

Жінка знову кинулася була бігти, та кат і цього разу все збагнув:

— Ти йшла цією вулицею, — кивнув він ліворуч, — а їх повезли тією, через те ти їх і не зустріла. Без мене сьогодні не обійдуться, сьогодні я тут головний, найголовніший, шахіншах!

Оті сльози розчулення, що забриніли були в нього на очах, уже висохли, кат знову став самим собою, певний своєї значимості й ваги. Тепер він зверхньо дивився на приголомшену горем жінку й поблажливо посміхавсь до неї, мов дорослий до малої недорікуватої дитини.

— Ну, біжи на ринок! — підтрутив він її. — Їх до страти триматимуть у льодовні. А як збереться чимало народу й принесуть на ношах найяснішого, тоді гукнуть і мене. А я тим часом збігаю додому — не люблю робити свого діла натщесерце...

Він справді покинув її під навстіж розчиненими царськими в'язницями й упевненим кроком людини, попереду в якої важлива й відповідальна робота, пішов у протилежний від ринку бік.

Жінка дивилася, мов зачаклована, аж поки його кремезна постать зникла за рогом, і тільки тоді побігла туди, звідки щойно прийшла.

Ринкова площа поволі оживала. Сьогодні тут мала панувати смерть, але в м'ясному ряду вже товклося кілька різників-греків. Греки ж розкладали тканини з Лідії та Криту в шатрах та під навісами з конопляного полотна. Колись перси взагалі не мали ринків у містах, навіть у столиці. Батько персів цар Куруш якось вирішив був довідатися, хто такі греки й у чому їхня сила та слабкість. Коли вивідники йому розповіли, що в грецьких містах найліпший майдан призначають для ринку, він зневажливо сказав: "Не варте поваги те плем'я, чиї мужі збираються посеред міста, щоб дурити один одного". Але Куруша вже давно не було на світі, світ відтоді змінився, а разом з ним змінилися й перські міста.

Тепер у найбільших містах Персії найкращі майдани також були зайняті ринками.

До Віндафрениної дружини підскачів хлопець років п'ятнадцяти з великим решетом раків у брудних від сухого мулу руках. Раки ворушили клешнями й лунко шелестіли.

Хлопець підняв раки вгору й завченими словами ринкового завсідника проспівав:

— Найкращі раки Хоаспу!.. Таке саме решето щойно взято до столу царя!..

Жінка його навіть не почула. Хлопець помітив дивний блиск у її очах, звернув увагу

на багате вбрання та дороге скляне намисто на шиї, раптом здогадався, чого ця жінка прийшла на торг, і поперед нею побіг до льодовні.

Льодовня, в якій торговці зберігали м'ясо, була неподалік від торжища, за рядами царських комір. Коли жінка проминула комори, то не повірила своїм очам: перед льодовнею зібрався величезний натовп, але всі стояли й у мертвій тиші дивилися в той бік, де штрикала довгими списками вранішнє небо сотня царської сторожі.

Нещасна жінка кинулася в натовп і почала також мовчки прокладати собі ліктями дорогу. Дехто її грубо відштовхував, а дехто, впізнавши Віндафренину дружину, спочутливо пропускав уперед.

Бранців уже встигли позаганяти до льодовні, й це здалося жінці жорстокою несправедливістю: хіба можна так знущатися з людини, перш ніж позбавити її життя? Вона протислася до начальника сторожі, але той, здивувавшись, відповів, що ні сном, ні духом не знає про цареву ласку.

— Почекай тисячного воєводу, — сказав він.

Та коли прийшов тисячний, то виявилось, що й він нічого не відає.

Жінка впала в розпач — кат недаремно квапив її: мерщій, мерщій!..

Вона марно побивалася й благала воєводу — той лише розводив руками.

Тим часом сонце підбивалося вище й вище, аж нарешті з льодовні почали виводити приречених на смерть.

Жінка металася й кидалась то до меншого сина, то до старшого, то до свого чоловіка, сторожа ж за кожним разом відкидала її в натовп, де ридма ридали й голосили інші жінки — родички приречених, їхні дружини, сестри та матері.

Посадовивши смертників на двоколісні гарби, запряжені парами волів, сторожа повезла всіх на торжище.

Тут зібралася сила-силенна людей — стільки народу разом жінці ще не доводилося бачити, але ще дужче вражало те, що натовп і далі зберігав мертве мовчання; голосили тільки ті самі кільканадцятєро жінок. На тлі загальної тиші те голосіння здавалося просто моторошним.

Жінка не пам'ятала, як доплентала за сумною валкою, що везла на страту найдорожчих їй людей. Прийшла до тям лише посеред майдану, де вже стояв не знати коли зладнаний поміст із розколених навіп і ледь обкорованих колод.

На помості вже видніла плаха — величезний дубовий пень, обляпаний почорнілими від часу або свіжішими плямами крові. В пласі стримів мечище з трохи задертим угору довгим держаком.

Приречені стояли гуртиком біля помосту, на який вело восьмеро сходин, але ні тих нещасних, ні навіть сходин люди майже не бачили за високими смушевими шапками царської сторожі. Всі сподівалися все розгледіти згодом, коли з'явиться кат.

Але кат барився.

Незабаром натовпом прокотилася хвиля шепоту й усі голови повернулися туди, звідки почулось цокання копит і перестук обкутих залізними шинами коліс царської колісниці.

До осі колісниць були припасовані довгі серпаті ножі — гроза ворогам на полі січі, й хоча тут була не січа, натовп заворушився й почав поволі розколюватись навпіл, утворюючи широкий проїзд: насаджені на осі ножі були не менш небезпечними, ніж у січі.

Обабіч царської колісниць гарцювала сотня вершників, а сам цар їхав навстоячки й при повному обладунку, наче в бою.

Жінка не бачила найяснішого, опинившись із протилежного боку помосту, та коли Дар'явауш під'їхав своїм четвериком дуже близько, майже впритул, на помості з'явилася врочисто вбрана з такої нагоди постать ката.

Тепер не стало чути навіть голосіння тих убитих лихом кільканадцятьох жінок: чи їх змусила до цього поява царя, чи, може, приневолили замовкнути царські охоронці.

Жінка приготувалася до найстрашнішого, вона не була впевнена, чи зможе витримати жахливе видовище до кінця, й коли на поміст вивели її чоловіка, за помостом почався якийсь рух. Поки вона силкувалася збагнути, що ж там відбулось, до неї підійшов один з царських євнухів.

— Найясніший питає, кого ти вирішила врятувати від смерті, — проказав він.

Тепер жінка мов прокинулася. Безкарно проскочивши крізь шерехи царської сторожі, яка оточила приречених до страти, вона опинилася біля сходин, де стояв її брат Артабаз. Над самою головою в неї форкали коні царської колісниць, але царя вона не бачила, між ним і нею вигравали м'язами окуті в бронзу та золото тварини.

Брат ніяково відступив ще ближче до помосту, не певний здорового глузду рідної сестри. Тоді з-за кінських крупів почувся голос, якого жінка досі ніколи не чула:

— Твій вибір упав на брата? Підійди-но сюди.

То мусив бути голос найяснішого. Намагаючись не дивитися на поміст, де вже стояв її законний чоловік Віндафрена, й на перший щабель сходин, біля яких нишкнули обидва сини, жінка обійшла кругом помосту й опинилася за царською колісницею. Вона щось намагалася сказати цареві, але в горлі застряг давучкий клубок.

Тепер жінка добре бачила найяснішого — бачила вперше в житті, бо цар показував смертним людям лице тільки в рятях та на стратах.

— Ти обрала брата? — перепитав цар.

Жінка лише кивнула, а потому чи знепритомніла, чи втратила на годину глузд, бо коли знову себе усвідомила, то нічого жахливого не побачила на торжищі: лише поміст, а на ньому плаха, а в плаху вгороджено широколезого меч з піднятим косо держакком. Навіть нових плям крові на пласі не було помітно, бо ще не дуже високе сонце світило просто в очі.

Цілий рік після тієї події жінка не могла вимовити жодного слова, ходила сновидою й уникала людей. А коли хвороба трохи відпустила й усі почали розпитувати, чому врятувала брата, а не чоловіка чи сина, жінка пояснила свою поведінку так:

— Я ще не стара, можу мати, як допоможуть боги, нового чоловіка. Зможу, якщо дадуть боги, народити нових синів. Зате брата вже ніколи не мала б, адже батьки мої давно померли...

Чи вийшла Віндафренина вдова заміж удруге, чи ні — того вже ніхто не пам'ятає. Отже, ніхто не знає, чи породила вона інших дітей. Але люди пам'ятають дивнеє диво: почувши з її вуст непритомний стогін, який свідчив про те, що жінка вирішила врятувати брата, цар так розчулився, що подарував життя ще одному з її кільканадцятьох безневинних родаків. Так лишився живим старший син Віндафрени.

Коли жінка опритомніла після тривалої важкої хвороби, то зняла руки до неба й подякувала богам:

— Хвала Ахурамазді та його сонцесяйному синові Мітрі! Тепер не залишаться невідомщеними мій чоловік Віндафрена та наш меншенький синочок Акбал!

Наш старший син Мербал помститься нечестивому Дар'яваушеві за смерть свого батька та свого братика!

Але й цар Дар'явауш був чолов'яга метикований і враз дотямив, кому в пориві щедрості дарував життя. Він швидко виправив свою помилку. Незабаром Віндафрениного сина Мербала знайшли мертвим: у потилиці в нього стримів злодійський кинджал.

Отже, ласка можновладців часом виявляється страшнішою за їхню неласку.

СКІФИ

Вбити Сьомого Мудреця

Сидячи на кормі, русявий хлопчик із допитливими сірими очима дивився понад головами прикутих до лавок веслярів на смужку Суходолу, що недавно з'явилася праворуч і немовби намагалась перейняти десятивесельну ладдю. Невільники були зовсім голі й мокрі від поту, бо гребти ставало дедалі важче. Тут починалася холодна течія з Боспору, а над хвилию гуляв свіжий вітерець.

Хлопцеві стало прохолодно в полотняному хітоні, через те піт на спинах та лобах веслярів здавався несправжнім.

— Чому одним людям холодно, а іншим у цей самий час жарко? — спитав хлопчик у чоловіка, що сидів поряд на кормі.

— Коли з'їсти багато меду, — відповів чоловік, — то в роті теж стає гірко. Бо так богами влаштовано життя. — Він замислився й по хвилі додав, кивнувши на десятох прикутих до лавок невольників: — Їм зараз дужче хотілося б холоду, ніж тепла, бо коли одній людині холодно, іншій жарко; всяк по-своєму бачить одну й ту саму річ.

Думка сподобалась чоловікові — хотілося запам'ятати її, але увага розсіювалась. Допоміг малий попутник, який запитав:

— Хіба таке можливо? Хіба оця ладдя не для всіх однакова?

Старший уже зосередився й звелів:

— Ану виміряй ладдю кроками!

Хлопець охоче підхопився з лави й почав міряти ладдю кроками, остережливо пробираючись між двома рядами веслярів.

— Рівно тридцять кроків! — незабаром оголосив він, ще не розуміючи задуму старшого.

Старший обернувся до власника ладді, який саме вжалив кінчиком довжелезного

батога першого в лівому ряді невільника, бо той ледь ковзав по хвилі краєм весла. Від пекучого болю раб вигнув спину й почав занурювати весло глибше. Старший мандрівник поманив пальцем власника ладді:

— Чи не виміряв би ти своє суденце кроками?

— Я знаю його довжину й ширину напам'ять! — відгукнувся той.

— Якщо твоя ласка, виміряй ще раз, на очах у цього хлопця.

Власник десятивесельної ладді знав, кого везе своїм суденцем, і охоче виконав трохи дивне прохання; міряти почав з корми.

— Рівно двадцять! — оголосив він урочисто.

— А в цього хлопця вийшло тридцять, — відповів йому старший мандрівник.

Він був задоволений, мав таке відчуття, ніби щойно знайшов невелику, але коштовну дрібничку.

— Скільки людей, стільки й істин, — задумливо проказав він.

Власник ладді шанобливо підніс руку:

— Недаремно про тебе слава йде по всій Елладі, аж до цих пропонтійських міст!

— Але афіняни прозвали мене Анахарсісом...

"Анахарсіс" по-грецькому означало щось на зразок "Занедбайхата" або "Покиньдім".

Мандрівник усміхався. Але то була нещира усмішка: в голосі його вчувались образа й сум.

Жовта смужка суходолу праворуч вийшла майже наперейми ладді й мовби застерігала людей пливати далі. Мандрівникові раптом стислося серце в лихому передчутті, але він одігнав од себе ту несподівану чорну хмарину: за цим піщаним півостровом було всього-на-всього одне з грецьких міст Кізік. Яка там на нього могла чекати небезпека?

Його під іменем Анахарсіс добре знала вся Еллада, бо він навчив еллінів багатьох корисних речей. Досі грецькі моряки користувалися для припону в морі своїх кораблів та ладь або величезними каменяками, або ж нікчемними якорями, які не витримували навіть середніх хвиль. А він винайшов для моряків двозубий якір, що сам угороджувався в морське дно й витримував найсильніші бурі, аби линва не порвалася.

А ще він вигадав трут. Щоб добути вогню, до яких тільки хитрощів не вдавалися люди: кресали кременем об залізо над тертою соломою, старим ганчір'ям та пучками пересушеної трави, терли один об один сухими цурпалками дерева, а то й просто намагалися підтримувати вогнище вдень і вночі. Він же навчив їх робити трут із звичайного гриба, що наростає на деревах: виварював гриб у попелі з ячмінної полови, а потім висушував і добре розбивав. Грибовина робилася пухкенька й починала тліти від першої іскри, що потрапляла на неї з кресала.

Ну, винайшов він і ще одну річ, надзвичайно важливу, хоча про неї знали переважно гончарі. Елліни давно навчились у єгиптян користуватися гончарним кругом: однією рукою треба було крутити той круг, а другою — виводити з глини амфору чи іншу посудину. Посудина виходила товста, важка й часто набокувата. Цей же скіфський мудрець, якого греки прозвали Анахарсісом, навчив їх робити ножні

гончарні круги. Працюючи на такому крузі, гончар крутив його ногами, обидві ж руки мав зовсім вільні. А двома руками стало можливо точити гладенькі тонкостінні амфори та глеки, легенькі й дзвінкі.

На знак удячності за все це елліни зарахували скіфа до сімки наймудріших мудреців світу.

Сонце вже хилилося до європейського берега Геллеспонту, й коли ладдя нарешті дісталася того місця, де азійський берег круто звертає праворуч, старшого мандрівця знов охопило те невиразне тривожне відчуття. Воно розвіялося тільки надвечір, як упливали до глибокого затону під горою, де була пристань. За пристанню здіймалося міцними мурами еллінське місто на малоазійському березі Геллеспонту — Кізік.

— Тут у них наче свято готується...

Мандрівець розпитав у кізікійців, і якийсь балакучий лисий чоловік у дрантивому хітоні, але з багатьма перснями на пальцях, пояснив:

— Сьогодні вночі ми вшановуватимемо велику Матір Богів — Кібелу!

Кібела була малоазійською богинею, їй приносили жертви й окремі люди в Елладі, а в грецьких містах на малоазійському березі вклонялися вже всі.

— То нам не дозволять заночувати? — спитав мандрівець у власника ладді. — Може, доведеться хапати дрижаки отут, на пристані?

Ніч передбачалася прохолодна, власник ладді подався у місто ще не зачиненою брамою й незабаром повернувся назад:

— Кізікійці — народ гостинний. Я їм сказав, що везу скіфського царевича, то зараз ефори прийдуть запрошувати тебе... — Він раптом хитро прискалився: — Ти справді скіфський царевич, рідний син скіфського царя?

— Справді... — Мандрівець не любив говорити про це з людьми сторонніми, але цей чоловік віз його від самих Афін; дорога їх зблизила.

Прийшли найперші люди Кізіка й пишномовно запросили скіфського царевича на ночівлю. Вже по той бік міської брами один з них нахилився йому до самого вуха й прошепотів:

— Ми запрошуємо тебе сьогодні вночі на містерії, царевичу!

В душі царевича знову з'явилося оте тривожне почуття, що протягом дня кілька разів змушувало серце неспокійно стискатись.

— Я не посвячений у таїнства Кібели, — так само пошепки заперечив він, але надто нерішуче.

Кізікійський ефор навряд чи й почув те неслівне заперечення, а може, мав якісь особливі задуми й навмисне вловив глухаря.

Швидше за все, кізікійці запобігали перед скіфським царевичем, щоб звернутися потім з якимось важливим для них проханням до його можновладного батька.

Цей здогад на мить розважив царевича й відвернув од лихих думок. Стало навіть смішно. Він мандрував світами кільканадцять років і не мав анінайменшого уявлення про те, що робиться за морем, удома. До нього лише зрідка доходили чутки, що його батько, великий войовник Гнур, і досі живий-здоровий і так само міцно тримає в руках

булаву влади, незважаючи на поважний вік. "Мені он минає сорок п'ятий, — сам собі сказав царевич, — а батькові вже десь пережило за дев'яносто..."

Слухаючи туркотіння балакучого грека, царевич водночас думав про своє. Він не зацаїв зла на батька, який, по суті, вигнав його, свого старшого сина, з дому, коли син відмовився від батьківської бурави й подався в мандри. Всі образи постирав невблаганний і милосердий час. Царевич досхочу й донесхочу наблукався світами. Тепер, коли йому минав сорок п'ятий, у ньому прокинулася туга за вітчою землею, якісь давно забуті спогади почали невтримно манити в колись так легко покинуті рідні краї. Він перейняв у греків усю їхню мудрість, заплативши їм за те мудрістю свого народу, який греки доти вважали мало не диким. Кожне еллінське місто, в якому він зупинявся перезимувати, перелігувати чи пожити короткий час, радо вітало одного з Семи Мудреців Світу, а велемудрий Солон пропонував зробити його афінським громадянином. Солон казав:

— Тобі немає вороття додому. Я знаю крутий норів твого батька, скіфського царя. Будь почесним афінянином і своїм розумом уславлюй Афіни.

Царевич і сам знав, що його вдома не чекають з розпростертими обіймами, і все-таки не міг далі лишатися в чужій землі.

— Кожній людині боги веліли продовжувати свій рід, — відповів він вбраному в тугу й негнучку хламиду з рудої небіленої вовни (Солон саме збирався в далекі мандри, на пристані Пірея його чекав уже готовий до відплиття корабель).

— Всі ви такі, скіфи, — сказав він царевичеві, який навчив афінських і фіванських гончарів крутити круг ногами. — Приятелюєте з чужинцями та чужинками, а тільки-но надходить час одружуватися — шукаєте собі жінку серед своїх, скіфських дівчат.

Це було не зовсім те, що раптом так наполегливо потягло царевича додому. Головної причини він і сам не знав. І все-таки то була нездоланна сила. Колись він бачив синицю, яка жалібно пищала, стрибаючи все нижче й нижче з куща додолу, де на неї вже чекав, роззявивши пащу, голодний вуж... Видіння дитячих років лише на мить промайнуло в голові, але царевич іще довго не міг позбутися неприємного враження від нього.

Ідучи тепер поряд з кізікійським ефором, царевич намагався думати про щось інше, а не про вужів і синиць. І все-таки його не полишало відчуття непевності.

Можливо, та непевність виходила від намагання греків утягти його в щось не вельми пристойне?.. Адже чужинцеві не личило вшановувати іноплемянних богів... Але тепер про це годі було думати: він не заперечив кізікійському ефорові одразу, отже, мовби погодився з ним.

З настанням ночі на душі в царевича ставало чимраз тривожніше. Заспокоївся він аж після того, як на вузьких вуличках Кізіка з'явився величезний натовп одягнених у біле городян. Багато хто мав у руках смолоскипи, які тріщали, порскали іскрами й ширили навколо збадьорливий дух кедрової живиці.

— Бери ось, царевичу! — сказав ефор-кізікієць, подаючи йому такий самий смолоскип.

Царевич хвилину вагався, й коли зрештою перебрав смолоскип, кілька вогняних краплин живиці скрапнули й упекли йому ногу. Згодом царевич згадає той випадок — то боги застерігали його, але він не схотів прислухатися до їхніх застережень, хоча нібито ж належав до семи наймудріших у світі мудреців. Царевич ішов разом з усіма посвяченими в таїнство Матері Богів кізійцями, не покинув їх навіть тоді, коли нарешті справді мав би покинути. Бо спочатку попереду процесії почувся прикрий вереск, потім вибухнув загальний моторошний сміх, тоді знялося неймовірне ревище, яке покотилося луною через мури аж на замиські горби. Посвячені в таїнство почали один по одному здирати з себе одяг, скручували його й крутили ним над головами, наче збиралися пошпурити якнайдалі від себе, й при цьому вигукували непристойні слова, супроводжуючи їх зухвалими рухами. Дехто помітив, що гість, скіфський царевич, не робить того, що всі, й з погрозовими криками, вирячивши в нестямі очі, заходилися лякати його шкваргучими смолоскипами й здирати з нього плащ. Незабаром над царевичем утворилася мала купа...

Все, що відбувалось потім, здавалось царевичеві хворобливими нічницями, важким лихоманним сном.

Уранці він почувався дуже кепсько. Боліли всі кістки й м'язи, наче на ньому молотили снопи ціпами, від болю розколювалася голова. Але найдужче його мучило відчуття провини за не знати перед ким учинений злочин.

Таке вже з ним колись було.

Ще зеленим юнаком він потайки взяв батьків лук і пішов полювати на Бобровицькі драговини. Провалившись у підступній трясовині по шию, не маючи кого навіть гукнути на допомогу, він дивом вибрався із смердючого "вікна", скинувши з себе кований бляхами ловецький черес і важкі, набряклі водою чоботи. Разом із чересом у бездонну прірву болота пішов і той нишком узятий батьків лук. Якось уранці цар звелів бити канчуками рабів і молодих дружинників, намагаючись розшукати слід свого улюбленого лука. А старший царевич, злякавшись батькового гніву, сидів осторонь і мовчав. Тоді він малодушно змовчав, але потім, згадуючи той лук, щоразу відчував пекучий сором, хоча так ніхто й не довідався правди.

Сором відчував царевич і тепер.

Він поспішав геть із цього міста. Власник ладді кивав на важкі хмари й огинався, та царевич змусив його рушати в далеку путь.

— Бореї сьогодні дме із Скіфії вельми холодний, — востаннє спробував його вмовити власник ладді, але царевич уперто стояв на своєму.

— Зі Скіфії завжди дме Бореї, і цей вітер завжди буває холодний, — відповів він грекові, якого найняв за золотий перстень із синім камінцем.

Грек стеноу плечима й подався до рабської в'язниці на пристані, куди здавав на ніч своїх веслярів-невільників.

Царевич збудив малого супутника й повів до ладді, хоча руському хлопчикові страшенно хотілося спати — аж плечата тремтіли під холодним уранішнім вітром, ледь прикриті пілкою лляного полотна.

Застереження власника ладді були, як виявилося, слухні: над обід хвиля покрутішала, зустрічний вітер став такий різкий, що навіть раби за веслами почали мерзнути, довелось одягнути їм на голови та спини по складеному ріжечком кропив'яному мішку.

А потім човняр уже сам припустився помилки: замість кермувати попід самісіньким берегом, який за Кізіком утворював величезну затоку, він вирішив до початку бурі перескочити ту затоку навпрошки. Перескочити він її перескочив, але буря почалась тоді, коли ладдя опинилася під крутим і неприступним берегом скелястого мису.

Тепер берег став для мореплавців лихим згубником, а не добрим рятівником.

— Що робити? — підійшов до царевича власник ладді, але, не почувши відповіді, сердито вилаявся: — Не треба було мені тебе слухати, боги затуманили мені мозок, було б не виходити в море, коли згори почав дмухати Борея!..

Він більше не підійшов до скіфського царевича, який також похмуро мовчав, лише заспокійливо гладив по скуйовдженій русавій чуприні свого малого супутника.

Цього хлопчика царевич побачив на невільницьких торгах у Спарті; малий був прикутий за мідний нашийник до колоди, на якій же й сидів, геть розмальований синцями та саднами, й спідлоба дивився на цікавого перехожого, який спинився перед ним.

— За що тебе так побито? — спитав перехожий.

— Бо хотів утекти.

— Господар погано тебе годує? — спитав царевич, глянувши під портик, на мармурових сходах якого сидів господар малого невільника.

— Скіфові краще смерть, ніж рабський нашийник! Якщо ти мене купиш, я й від тебе втечу, хоч прикуй мене двома такими ланцюгами! — з несподіваним запалом вигукнув малий.

Він говорив мов еллінський хлопчик з аттичного чи іонійського селища, й оті його слова не могли не дивувати. Царевич нахилився й заглянув у вічі хлоп'якові:

— То ти... скіф?

— Скіф! — з гордістю в голосі відповів хлопчик.

— А як зовешся? — вже рідною мовою запитав дорослий чоловік.

— Тут мене називають Скіфом, — неохоче по-еллінському відповів малий раб. — А свого справжнього імені я вже не пам'ятаю.

Дорослий запитав малого ще дещо, той майже все розумів, але сам говорити не брався, й це чомусь розчулювало царевича мало не до сліз. Він підкликав з-під портика того работорговця, якого вже давно зацікавила розмова перехожого з рабом. Работорговець усе швидко збагнув і заправив за свого малого раба більше, ніж за дорослого.

Дивний перехожий сплатив без балачок.

А потім йому запекло в грудях. То був повільний, але нестерпно пекучий вогонь, царевичеві здавалося, ніби лихі духи підземного світу вирішили ще за життя піддати

його найстрашнішим пекельним тортурам, карі за так легковажно знехтувану землю дідів.

Отакий вогонь несподівано роздмухав у його серці викуплений ним на спартанському ринку юний земляк, який заповзявся будь-що позбутись рабського нашійника.

Тепер хлоп'як, якого царевич про себе назвав Божим даром, з надією й страхом дивився на старшого товариша, що віз його в обома забуті рідні краї. Він вірив старшому, наче небожителеві.

А старшого теж поймав страх.

Небо почорніло й лягло кошлатими грудьми на збентежене море, яке намагалось вирватися з тих смертельних обіймів. На стикові двох стихій боролися Титани Неба з Гігантами Води, й на полі тієї битви безсмертних маленька ладдя з кільканадцятьма смертними в ній здавалася нікчемною трісочкою. Було навіть дивно, як вона досі тримається між навислими пазурами хмаровища та лев'ячими гривами хвиль.

Боки ладді рипіли й потріскували, хазяїн стояв за стерновим веслом і намагався втримувати судно проти хвиль, але нацьковувані Богом Морів Посейдоном його доньки-німфи раз у раз повертали хвилі з того або того боку, й тоді важкі брили води накривали невірників, прикутих ланцюгами до ладді. Одна з таких бічних хвиль залила судно майже до половини, вода від хитавиці перекочувалася з борту до борту й з носа до корми, ладна щомиті потягти ладдю в сині палаци Посейдона.

Страх у душі царевича наростає. Царевич ніколи не вважав себе надто великим сміливцем, але й надмірним переполохом зроду не був, а сьогодні діялося щось невірорідне. Сьогодні жах заповнив усе його єство.

"Якщо вони вирішили забрати в мене душу, — думав він про богів, — то чому не роблять цього відразу, навіщо пробуджують у серці смертного найнищіше почуття — страх?" Певно, богам здавалось мало душі смертної людини, боги хотіли навітшатися людською мукою й людським приниженням.

Царевич намагавсь уявити, як він помре. Просто накопиться ще одна хижа хвиля, розтратить ладдю й потягне на дно моря. Разом з іншими буде й він. Якийсь час тіло його борсатиметься, руки й ноги хапатимуться за синю воду, тобто за ніщо, рот судомно зіпатиме, поки наковтається води. А потім душа вилетить з рота й тілові стане байдуже до всіх на світі страхів та болів. Отакий простий буде край.

Царевичеві раптом стало байдуже, як отому тілові, що його покидає душа. Царевич уже був на все згоден. Йому здавались незрозумілими намагання кільканадцятьох смертних попід бортами судна боротися з лихою стихією. Всі їхні зусилля і їхня сліпа віра в порятунок були марні. Двом веслярам біля правого борту хвиля вже забила памороки, вони вже потонули, хоча так само сиділи на лавах, прикуті ланцюгами. Царевич незворушно дивився й на власника ладді, який так знесилів, що ледве тримав стерно й намагався спрямовувати ніс неслухняної ладді проти хвилі. Всупріч розсердженій божій силі, всі людські старання рано чи пізно сходять на пси.

"І чого людина боїться смерті?" — аж зачудувався царевич.

Потім він глянув на хлопчика, русявий чубець якого геть змокрів і злипся від солоної морської води. Ввесь дотеперішній спокій царевича мовби змило водою.

Серце його знову заповнив липучий жах.

"Це я злякався не за себе! — з подивом заперечив комусь царевич. — Я просто злякався за цього хлопчика, який не для того вирвався з рабства, щоб знайти смерть серед отих-о хвиль..."

Царевич обернувся назад у ту саму мить, коли хвиля шерхким язиком злизала хазяїна разом із навпіл переламаним стерном. Ладдя втратила керування, й наступна поперечна хвиля розвернула її бортом до вітру, дві нові хвилі підняли спочатку на свої гребені, а потім наче водночас труснули нею й переламали їй хребет. Невільники, які ще лишалися живими, з жахливими криками пішли разом з ладдею на дно. Ладдя стала їм братньою труною, як була за життя спільною катівнею.

Царевич в останню мить устиг схопити хлопця однією рукою й стрибнути з ним у розколошкану синьо-зелену воду — якнайдалі від тонучої ладді.

Судно тонуло дуже швидко, навантажене важкими амфорами з вином для Ольвії, й коли найвищий насад корми пішов під воду, між хвилями утворився смертоносний вир. Демонська сила намагалася поглинути царевича та його супутника, а він одбивався від неї однією рукою, бо другою притискав до себе зсудомлене й розтіпане жахом тільки хлопчика.

Сили полишали царевича; якби в нього були вільні руки, вони б ще певний час утримували його між розпінених ошалілими кіньми Посейдона хвиль, але права рука, якою він силкувався утримуватися на поверхні, вже мліла; це був кінець.

Віддалеки накочувалася височенна хвиля з трьома гривами, можливо, то вже справді насувався Бог Морів, і від холодного жаху серце царевича мало не розривалось.

І тут він збагнув, що то не Посейдон розгнівався на нього, а Кібела, Велика Мати Богів, ображена його зневагою й збридом до присвячених їй містерій; Велика Мати Богів!.. Царевич іще дужче перелякався, й коли ота страшна тригрива хвиля вже нависала над ним, він з останніх сил викрикнув слова клятви:

— О Велика Мати всіх небесних, земних і підземних Богів!.. Зглянься!.. Зглянься!.. Врятуй мене й цього хлопчика!.. Якщо врятуєш, я вшаную тебе так само, як учора вночі вшанували кізікійські греки. Клянусь!.. Клянусь!.. Клянусь!..

Царевичеві було трохи соромно за свої слова перед хлопцем, хоча той навряд чи тямився на складних стосунках богів і людей, він був ледь притомний од переляку.

Але, певно, Велика Мати не почула або не захотіла чути звернені до неї слова, бо та страшна хвиля накопилася й рухнула на двох нещасних людей усіма своїми трьома гривами. У вухах царевича пролунали небесні громи — останні звуки, які йому судилося почути на цьому світі, перш ніж перенестися в пекло чи в рай.

А потім сталось диво, він розплющив очі й ошелешено розглянувся. Море й небо так само боролись у смертельному поєдинку, хмари падали до самої води й намагались її випити своїми кошлатими хоботами, а хвилі щосили підскакували вгору й прагнули стягти хмаровиська й підібгати їх під себе. Так було й перед тим. Та царевича

здивувало інше: що він не тримає лівою рукою хлопчика, а вчепився нею в довгу товсту колоду. То було навпіл переламане стернове весло.

Поряд плавав, учепившись обіруч у стерно, хлопчик.

Тепер це вже не здавалося царевичеві випадковістю: їх урятувала Велика Мати Богів.

Буря тривала цілий день і всю наступну ніч, ущухла аж пізнього ранку, коли над скелястим азійським берегом зійшло сонце. Вони з останніх сил, вимоклі й перемерзлі, догреблися до суходолу, однією рукою тримаючись за рятівну колоду, й неподалік од берега побачили бідне рибальське село.

Коли царевич розповів рибалкам-фрігійцям, що з ним приключилося й хто він такий, рибалки з готовністю доправили обох дивом урятованих потерпільців до Скіфії, потай сподіваючись на щедрю винагороду з боку ошасливленого скіфського царя.

Ту щедрю винагороду фрігійські рибалки справді отримали.

Сталося так, що, не дочекавшись подяки від царевича, в якого після вчорашньої пригоди нічого за душею не було, рибалки покинули його разом з хлопцем на березі й рушили попід тим самим берегом додому. Та в морі зустріли рибалок з грецького міста Ольвії, розташованого неподалік на скіфській землі, розповіли їм свою пригоду, а ті переказали небуденну новину вдома. Так звістка докотилася до скіфського царя, який стояв з військом неподалік від гирла Бористену, що його тамтешнє плем'я називало Дніпром.

Цар уже був інший. Великий войовник, якого за мужність, часом аж нерозважливу, прозивали шанобливо Вепром, або Гнуром, щойно відійшов до раю, де після смерті оселялися для вічного життя й вічного блаженства всі царі. Булаву влади Гнур передав молодшому синові.

Коли новому цареві Савлію сказали про повернення його старшого брата, він запитав:

— Брат хоче стати царем замість мене?

— Навряд.

— Чому ти так думаєш? — спитав цар у головного свого воєводи.

— Твій старший брат ніколи не мав потягу до влади й не хотів стати царем. Через те й подався замолоду в мандри.

Цар Савлій утретє спитав:

— У мандри по мудрість?

— Кажуть, — відповів головний воєвода, — він став одним із семи наймудріших у світі людей.

Молодий цар знав про це думку покійного батька й був із нею згоден. Чи справді мудрий той, хто розтринькує свою мудрість у чужих землях, коли його мудрості потребує насамперед рідна земля? Але це Савлій тільки подумав, а сказав інше, бо змалечку любив старшого брата:

— Я знаю, що греки мають його за мудреця. І я не хочу братові нічого наказувати. Я радий, що брат повернувся з мандрів додому. І радий, що в мене такий брат... Коли ж

я його врешті побачу?

Головний воєвода потупив очі долу, він явно хитрував або щось приховував, тож цар перепитав:

— То коли ж він прийде?

Переступаючи з ноги на ногу, воєвода відповів йому:

— Коли скінчить потребу тій... богині.

— Якій богині? — насторожився цар. Воєвода аж тепер звів на нього очі:

— А це ти, царю, маєш побачити сам.

Тепер молодий цар пересвідчився, що досі цей чоловік недоговорював чогось про старшого царевича не з високої пошани до його мудрості, а з якихось інших, невідомих йому, цареві, причин.

Розпитавши в нього, де зараз брат, цар Савлій звелів осідлати коня й поїхав без почту. Почет наздогнав його вже в Поліссі, біля гирла Дніпра. Цар крикнув усім позсідати й пасти своїх коней на галявинах, а сам заглибився в мочаристий ліс, між кремезних дубів та сосон якого вилаась добре вторована дорога.

Це мало бути десь поблизу.

Пустивши повіддя, цар Савлій крутив головою на всі боки й намагався щось побачити чи почути в пралісі.

Першим ухопив незнайомі звуки гнідий: заходився прясти вухами, зрештою аж приспинився, обернув голову праворуч і тихо заіржав. Цар потяг за правий повід і знову поклався на кінський слух.

А незабаром і сам почув звуки — надсадний голос людини. Цар прив'язав коня на горбочку під дубом і подався пішки на звук.

Між деревами попереду незабаром проясніло, й коли він дійшов до крайніх дерев та кущів, очам його відкрилася величезна галявина, ціла левада.

А левадою навпострибки гасав зовсім голий розпатланий бородань, який вигукував щось хрипким несамовитим голосом і непристойно вихилявся.

То мав бути його старший брат, хоча здавався Савлієві зовсім чужою людиною: в цьому цар міг би заприсягтись.

Від недостойного вигляду брата Савлієві стало бридко, він стояв за кущами узлісся й боявся виказати себе. На протилежному кінці галявини чипів так само голий, замурзаний і зарюманий хлопчик. Розтелесований священним шаленством бородань раз у раз приклякав і чи то сварився, чи божевільно потрясав кулаками в його бік.

Савлій обережно позадкував і кинувся навтьоки мочаристим пралісом, неначе від того, що він утече, оте паскудство перестане існувати. Й тільки тепер цар побачив, що тут і там за кущами та кремезними дубищами похмуро, перелякано або глузливо зблискують сотні очей.

Коли Савлій вискочив з пралісу Полісся, забувши про свого десь там, серед мочарищ, прив'язаного коня, вслід йому один по одному почали виходити люди.

Вони все бачили, тепер таємниці вже не було. Лишився ще один порятунок: існує тільки те, що назване словом, без назви ж не існує й сама річ. Більше того: варто було

вимовити назву будь-якої досі не існуючої речі — й ця річ сама по собі виникала, її народжувало вголос вимовлене слово. Це Савлій знав од свого батька Вепра-Гнура, а той — від свого батька Вовка; це знали всі.

Савлій з надією й благанням заглядав у вічі тим своїм князям та дружинникам, які поволі виходили з-за крайніх дерев, але тепер їхні очі дивилися вперто й невблаганно.

Головний воєвода сам вів за повід покинутого в лісі царевго коня.

— Не хотілося б називати словом того паскудства, — сказав головний воєвода, схиливши сивий чуб, — але таке паскудство греки вважають священним. Твій старший брат зрадив богів наших і вклонився чужим. Хай краще на землі поменшає на одного мудреця, ніж буде більше на одного зрадника! — докинув він.

Слово таки було сказано...

Тепер нічого не міг зробити навіть всемогутній цар. Його брата назвали зрадником, він, Савлій, не заперечив, бо не мав чим, а це означало, що вирок винесено.

Вирок же зрадникові міг бути один.

— Там із ним ще малий отрок, але він не винний, його втяг у ту капость твій брат, — сказав головний воєвода, й мале дружинне віче схвально загомоніло.

Цар кивнув, і зо два десятки озброєних мечами та луками дружинників на чолі з воєводою знову повернулися до лісу, де й досі шаленів у безтямі царевий брат, дякуючи чужій богині за порятунок.

Але чужі боги ніколи не рятували чужих.

Коли воєвода з дружинниками повернулися, цар Савлій підніс угору меч і проказав похмурі слова непорушної клятви:

— Хай кара така спостигне близького й далекого нащадка мого, який зрадить богів рідних!

Ця страшна клятва царя Савлія спостигла його правнука Скіла, який, вихований матір'ю-грекинею, любив усе чужинське й зневажав своє.

Він також знайшов кару від руки свого брата.

Це сталося через добру сотню років після страти Сьомого Мудреця.

Дарунки скіфів

Від Боспору Фракійського до Дунаю-ріки, яку греки називали Істром, безперервним потоком пливла широка жива ріка — величезне військо Царя царів Дар'явауша. Одні говорили, ніби воно налічує вісімсот тисяч, другі — що тисячу тисяч, а треті казали ще невірогідніше — як зірок на небі в безмісячну ясну ніч.

Коли голова раті сягнула Дунаю, то хвіст був у кам'янистій півпустелі по той бік Боспору Фракійського, тобто в Азії.

Першим ступив на дунайські береги полк "безсмертних" — десять тисяч добірних комонних мужів, яких і після найзапеклішої січі лишалося рівно десять тисяч, бо на місце кожного загиблого негайно ставав живий перс.

Із берега, де починався дерев'яний міст, зачулися сурми. То був знак, що рать Царя царів переправляється через Дунай, де вже починалася Скіфія.

"Нарешті Скіфія!.." — подумав Цар царів Дар'явауш.

Ця країна багато років не давала йому спати, й він, ідучи віддалік за першою тисячею "безсмертних", яка вже переправлялася на той бік, з пекучим відчуттям цікавості вдивлявся в протилежний берег. Ліси, чагарі та луки й там були так само зелені, як і скрізь цього останнього весняного місяця, але нечисті духи-дайви примусили Царя царів зітхнути.

Він іще раз глянув туди, за міст, яким уже закінчувала переправлятися передова тисяча полку "безсмертних", і побачив ген попереду, далеко за нескінченим дерев'яним мостом, чорну хмару, що поволі наближалася й зростала.

Цар змусив себе відвернутись од тієї хмари й почав дивитися назад. За півсотні кроків по царській колісниці рухалася друга тисяча полку "безсмертних", майже наступаючи на п'яти сотні драбантів — особистих охоронців царя. Драбанти їхали по четверо в ряд, усі до єдиного на однакових білих конях. Полк "безсмертних" також вишикувався по четверо, але весь лівий ряд був з білих коней, другий ряд із сірих, третій із гнідих, як у Дар'явауша, а четвертий із вороних. Здалеку складалось враження, ніби рівнобіжно плинули чотири різнобарвні потоки. Отак добирати полк "безсмертних" Дар'явауш навчивсь у вавілонців, так вишикувана кіннота завжди наганяла на ворога жах.

Видовище було таке захоплююче, що Дар'явауш забув про неприємну чорну хмару. Тепер Скіфія була в нього за спиною, мов щось цілком нікчемне й давно впокорене; і все-таки вона не виходила в нього з голови.

Кілька причин змусили перського царя до походу на цю країну. То була остання з відомих персам вільна земля, а колишній цар Лідії Крез при нагоді й без нагоди підбурював Дар'явауша до походу проти Скіфії, мов найвідданіший Дар'яваушів раб. Другою причиною чи приводом було те, що Скіфія десь років сто з гаком тому захопила була Межиріччя разом з усією Малою Азією й панувала там двадцять вісім років. На цій причині найдужче наголошував Дар'явауш, мовляв, Азія мусить помститися Європі за ту ганьбу.

І тільки про одну причину Дар'явауш волів мовчати, хоча саме вона була головною. Це знало всього п'ятеро чи шестеро царевих родичів і найближчих до царя людей.

Коли по смерті Курушевого сина Камбіса він став царем і придушив повстання в усіх бунтівних перських володіннях, то під час відвідин храму бога Птаха в столиці підкореного Єгипту Дар'явауш захоплено розглядав дві колосальні статуї з червоного граніту, кожна по тридцять ліктів увишки. Статуї зображали древнього фараона Сесостріса та його дружину. Чотири такі самі двадцятиліктьові статуї були присвячені Сесострісовим синам. Перський цар зажадав поставити поряд такі самі статуї, які зображали б його та його родину.

Головний жрець бога Птаха несподівано заперечив Цареві всіх на світі царів.

— Хіба я менш уславлений за того вашого фараона? — обурився цар-переможець.

— Ти, безперечно, великий цар, — не змигнувши оком відповів жрець бога Птаха. — Ти підкорив усі ті країни, якими володів той наш богорівний фараон. Але він переміг був колись військо царя скіфів, а ти ще ніколи не схрещував з ним навіть меча. Коли

переможеш скіфів, тоді й тобі поставимо такі статуї, як фараонові Сесострісу.

Дар'явауш не зважився чинити навперекір жерцям єгипетського бога, адже попередній цар Персії загинув саме через образу цього єгипетського божества. Але володар усіх на світі країн і народів назавжди запам'ятав образу, завдану йому в храмі Птаха. Це й було для Дар'явауша головною причиною, що змусила царя персів і всіх інших народів піти походом за Дунай.

Цар знову глянув на міст і знову побачив ту хмару, яка поближчала й стала ще чорнішою, ніж перед тим. Це здалося Дар'яваушеві лихим передвістям. Якийсь добрий або злий бог чи то застерігав богорівного царя світу, чи, може, хотів позбиткуватися над ним за якийсь мимовільний гріх.

Страх і вагання вдруге заповнили цареве серце. Ще не пізно було повернути передову тисячу "безсмертних" з-за Дунаю. Цар з надією придивився до мінливих обрисів чорного хмаровища й мимоволі зітхнув.

Колісничий почув за спиною в себе те важке зітхання й нишком скосував на володаря всіх, крім скіфів, племен і народів. Володар дивився за Дунай. Коли б він раптом наказав передовій тисячі "безсмертних" повернутися й рушити, скажімо, на захід, усі б вирішили, що богорівний повелитель надумав особисто перевірити, чи десь там справді кінчається земна твердь, чи то ворожі персам жерці-маги тільки брешуть.

Але цар перехопив скосований на нього погляд колісничого й притлумив у собі раптове вагання й страх. Якби перси та інші народи, яких він привів сюди, на Дунай, довідалися, що чуття страху найяснішому й богорівному теж не чуже, вони почали б його вважати рівною собі смертною людиною.

Дар'явауш ледь помітно кивнув золоченим наверхам списа, погонич тріпнув віжками, й колісниця вмить опинилася на мосту. Суцільно литі з бронзи колеса заторохтіли-застрибали по товстих соснових колодах, які, міцно скріплені одна з одною, вільно й нерухомо лежали на воді, неначе ними й не їхала запряжена вогнисто-гнідим четвериком бойова царська колісниця.

Так почався перший день тієї доти небаченої війни.

Коли через два тижні все перське військо нарешті переправилося на лівий берег Дунаю, мілетський тиран Гістіей, який збудував міст і тепер лишався тут стерегти його на чолі всього підвладного персам грецького іонійського флоту, спитав у царя:

— Ми стерегтимемо міст аж до твого повернення, але коли це буде?

Замість відповіді Дар'явауш узяв у свого колісничого батіг і нав'язав на ремені рівно шістдесят вузлів.

— Розв'язуватимеш щодня по вузликові, — сказав він Гістієєві й простяг йому батіг. — Якщо я не повернуся, поки ти порозв'язуєш усі вузли, значить, мені сподобалося в цій країні і я вирішив тут перезимувати. Тоді маєте право зруйнувати цей міст і пустити колоди за водою, а самі повертатися додому, до своїх жінок і дітей.

Річка, що трохи вище від мосту впадала на тому боці в Дунай, називалася по-грецькому Пюретом, по-скіфському ж Поратою, або Сильною, а плем'я, що жило в верхів'ях річки, казало на неї Прут. Дивне видовище відкрилось очам перського царя на

лівобережжі Порати. Аж до наступної річки на сході він не бачив жодного скіфа, а якщо траплялися села чи городища, то вони були попалені, а на згарищах блукали тільки ошалілі від щойно згаслих пожеж коти.

Серце Дар'явауша раділо. Ще жодне плем'я не відступало перед персами так безоглядно й стрімко, якщо так ітиме й далі, то він за місяць підкорить увесь цей неосяжний край.

Скіфського війська ніде не було видно, й хоча перси невідступно йшли йому вслід, між обома ратями лишалося на цілий день дороги.

Ольвійські греки, які були в скіфів за провідників, заспокоювали Царя царів Дар'явауша, що скіфи не зможуть утікати без кінця, бо далі на схід з півночі на південь тече широченна й глибочезна, місцями порожиста річка Бористен, — там і можна буде наздогнати скіфське військо.

Й далі на схід села були попалені, більше того: скіфи почали палити за собою ниви, ліси та степ, і перське військо сунуло за скіфами суцільним чорним згарищем.

До великої річки Бористену, яку деякі тамтешні племена називали Дніпром, а деякі — Славutoю, в персів іще був корм для коней та харч для людей. Дар'явауш підганяв свої полки лучників, мечоносців та "безсмертних", щоб урешті наздогнати скіфів на берегах їхньої священної ріки.

Якось надвечір перси справді застукали скіфське військо, й Дар'явауш розпорядився готуватись на завтра до січі, яка врешті мусила покласти край цій дивній війні. Коли смеркло, між річкою та перським станом спалахнули численні багаття.

Отже, скіфи втратили надію втекти!

А потім настав ранок і з'ясувалося, що то всього-на-всього невеликий полчок, скіфи вдосвіта похапали звичних коней за хвости й перепливли на той берег.

Навчені перси з полку "безсмертних" понадимали шкіряні міхи й кинулися навздогінці за скіфами, які цього разу втекли тільки тоді, коли перебили всіх отих переслідувачів. Полк "безсмертних" недорахувався двох тисяч мечів, і лише наступного дня його пощастило поповнити й знову довести до десяти тисяч. Але тепер уже коні в бойових четвірках полку не були дібрані так суворо за мастю, й Дар'явауш роздратовано дивився на його мовби посічені ряди, бо в ряду білих коней з'явилося багато вороних і сірих, а в ряду вороних траплялися навіть огидно рябі.

Це не могло не псувати настроїв цареві всього світу.

Переправивши своє велетенське військо на лівий берег Бористена, згаявши на це чимало днів, Дар'явауш розпорядився послати гінця до царя скіфів. Гонець так переказав скіфам слова свого царя:

— Чому, лякливий скіфе, зайцями втікаєте від мене? Спинись, давай поміряємося силою, а там хай боги вирішують, кому віддати перемогу: тобі чи мені!

Скіфський цар дуже розсердився й звелів переказати перському цареві:

— Не я прийшов у твою землю, а ти в мою. Коли схочу, тоді й поміряюся з тобою силою. Ось якби ти знайшов і спаплюжив священні могили наших предків, тоді побачив би, лякливі ми зайці чи ні.

Але жоден перс і жоден ольвійський провідник не знав, де скіфи ховають своїх небіжчиків.

А переслідувати скіфів стало ще важче.

В персів уже закінчилися харчі та корм, перси мусили відходити далеко праворуч і ліворуч від свого напрямку, а скіфи нападали на цих шукачів їжі та сіна й винищували їх.

До того ж смуга випаленої землі ставала дедалі ширшою.

Перси почали забивати коней та вже непотрібних в'ючних ослів. Але в кінці першого місяця війни не стало й конини. Попереду була річка Оар, а скіфи мовби сховалися під її водами. Серед персів почалося замішання, їх посів страх. Вони заходились обкопувати свій стан вісьмома рядами крутих ровів і валів, остерігаючись нічних нападів.

Так минув тиждень, і Дар'яваушеві стискалося серце, коли він згадував про батіг із шістдесятьма вузликами, якого дав підлеглим грекам — охоронцям мосту через Дунай.

На тому батозі лишилось менш як двадцять вузликів. Через неповних три тижні Гістіей та його іоняни зруйнують міст і попливуть назад, вирішивши, що він, Дар'явауш, уже підкорив Скіфію й вирішив зазимувати там.

Сидячи за ровами та валами, Цар царів Дар'явауш, не маючи анінайменшого уявлення про те, де зараз оті дайви-скіфи, розіслав в усі боки гінців на найкращих, іще вцілілих конях. Скіфське військо розшукав лише один гонець.

"Нерозумний скіфе! — переказав він ворожому цареві слова свого царя. — Хто тебе навчив так по-дурному воювати? Я вже тобі казав: якщо відчуваєш у серці мужність — спинися й поміряємося силою. Мене ще ніхто в світі не перемагав! Якщо ж не маєш сили й зваги в серці — пришли мені, своєму володареві, звичні в такому разі дари: воду в срібному глекові й землю на золотій мисі. І я допущу тебе до себе й дозволю, на знак верховної ласки до тебе, поцілувати носак мого черленого царського чобота. Я був і буду твоїм господарем, а ти був і лишишся моїм вірним рабом!"

Скіфський цар вельми розлютився й хотів був убити зухвалого перса, тоді лише махнув рукою й звелів йому відвезти перському цареві скіфські дарунки.

Гонець щасливо повернувся до перського стану й передав ті дарунки своєму цареві: шуліку в клітці великій, мишу в клітці маленькій, жабу в череп'яному глечику, а також кілька гострих, добре оперених стріл.

Дар'явауш зрадів таким дарам скіфів: миша жила в землі й уособлювала скіфську землю, разом із жабою скіфи мовби підносили персам свою воду, навіть своє небо — дім птахів, ну, а що означали стріли, було зрозуміло й так — скіфська зброя схилялася перед перською зброєю.

З таким тлумаченням згоджувалися всі радники перського царя. Тільки царський родич і списоносець, чільник полку "безсмертних" Гаубарува зважився не розділити з царем його радість.

— Треба б розпитати в того гінця, чи не мають скіфські дарунки якогось іншого значення... — сказав він.

— Я вимагав од скіфського царя прислати мені землю й воду, — стояв на своєму Дар'явауш. — Він і склав мені до ніг свою землю та воду, а крім них ще й небо та свою ратну силу! — Тоді знехотя згодився: — Ну, давай послухаємо й гінця...

Коли привели того перса, Дар'явауш запитав у нього:

— Що велів тобі переказати словами скіфський цар?

— Він велів переказати: "Якщо ви, перси, не шугнете в небо шуліками, або не сховаєтеся в мишачі нори, або не зникнете в болоті, мов погані жаби, то кожен отримає в горлянку по такій стрілі!"

Ще мить гонець зухвало дивився в очі богорівному, й Дар'явауш зрозумів, що то на нього дивиться доведене до розпачу перське воїнство. Але потім очі згасли й потупились, і гонець упав долілиць перед своїм царем: за давнім звичаєм, носій поганої вісті мусив умерти; це знали всі. Дар'явауш поволі розстебнув пристебнутого до пояса переплетеного золотою сталкою бича, накинув його зашморгом на шию гінця й почав стягати, аж поки раптом здуріле тіло зів'яло й утихло.

Гаубарува винувато глянув на царя, бо цей гонець був із полку "безсмертних", але цар уже вгамував свій шал. Коли задушеного воя винесли, Дар'явауш запитав у свого списоносця, чільника полку "безсмертних" і близького родича:

— Цей твій гонець іще щось розповідав про скіфів та їхнього царя?

— Половина скіфів на конях, коні й люди нагодовані, і їх день у день більшає, — сміливо відповів Гаубарува.

— Як же перські боги допустили таке?..

Тепер Дар'явауш не мав іншого виходу, як справді перемогти скіфів.

Але скіфів уже добрий тиждень ніхто не бачив, наче вони згоріли в цих неосяжних спалених степах.

Цар царів звелів покинути укріплення на Оарі й шукати скіфів десь на заході.

Іншої дороги назад, до Дунаю, не знали навіть ольвійські провідники, через те перси мусили рухатися тією самою випаленою смугою, якою досі йшли на схід.

Так тривало страшних півтижня, голод у перському війську скопив багатьох людей, у стані почалося людодство.

Останні тижні скіфи також переживали неабияку скруту, бо на боротьбу з персами стали не всі племена. Тоді скіфський цар почав заманювати персів у землі тих племен, що досі уникали раті. Так йому пощастило підняти на боротьбу з находниками майже весь свій народ.

Тепер він уже міг розраховувати на перемогу. Хоча персів і досі ще було вп'ятеро більше, ніж скіфських ратників, однак виснажені голодом і переходами чужинці не могли б вистояти навіть уп'ятьох проти одного.

Але цього разу вже Дар'явауш уникав січі, він з останніх сил поспішав на Дунай, сподіваючись чи не божого дива. Перси, наче мухи, гинули від голоду, людодства та хвороб.

Тоді скіфський цар вирішив трохи підгодувати персів.

Три дні зряду нашесники мовби несподівано натрапляли на кількатисячні череди

великої худоби та величезні отари овець. І коли перси повірили, що це давносподівана божя ласка, скіфи знов опинилися в них на дорозі.

Їх уже не можна було ні знехтувати, ні обминути, й на ранок обидві раті зійшлись.

Справдилися надії скіфського царя — він одержав перемогу; і все-таки персам уночі після січі пощастило втекти.

Цілу ніч у їхньому таборі горіли незліченні багаття, цілу ніч огидно для скіфського вуха ревли мули та віслюки, коли ж скіфи перед сходом сонця закликали персів сурмами до нової січі, в перському таборі виявилось лише кілька тисяч покинутих напризволяще знесилених од голоду, поранених та калік.

Отже, Дар'явауш зробив розпачливу спробу добігти до Дунаю, перш ніж іонійські греки Гістіея встигнуть розібрати міст, хоча на ремінці в того лишилося вісім чи дев'ять вузликів.

Скіфський цар не міг так просто відпустити звідси персів, які сплюндрували його землю й хотіли поневолити народ. Цар послав навпростець до Дунаю свого князя Пугача з добрим комонним військом.

Пугач устиг до переправи того самого дня, коли греки вже лаштувалися розібрати міст і пустити його за водою, прострочивши понад умову з Дар'яваушем зайвих чотири доби.

Князь Пугач розповів грекам про поразку персів у битві зі скіфами. Недобиті перси втекли з ратного поля обманом і вночі.

— Дарій та перси — наші спільні з вами супостати! — сказав Гістієєві та іншим іонійським тиранам схожий на бика-тура в плечах князь. — Допоможіть нам наздогнати персів. А ми звільнимо вас навіки з-під їхнього ярма.

— Що ми мусимо для цього зробити? — з радістю відгукнувся Гістіей.

— Розберіть оцей ваш міст і пустіть його за водою, щоб перси не змогли втекти через Дунай, — відповів йому князь Пугач.

Серед греків знявся схвальний гомін.

— Жодне еллінське місто на азійському березі та прилеглих островах віднині не підкорятиметься Дарієві! — захоплено вигукували вони.

Князь-богатир Пугач разом зі своїм військом подався назустріч персам, що прямували до рятівного мосту через Дунай.

Греки врочисто й по-південному запально поклялись допомогти скіфам остаточно добити перське військо, ще в присутності Пугача почали розбирати міст, та коли комонники скіфського князя зникли за верболозами, мілетський тиран Гістіей скликав усіх зверхників та корабельних начальників-навтілархів і сказав до них так:

— Чи варто стрибати від радості, що скіфи можуть остаточно розгромити Персію? Ми присягалися Дарієві берегти цей міст...

— Ми свого слова дотримали й навіть більше — замість шістдесяти днів берегли його шістдесят чотири! — здивувалися тирани грецьких іонійських міст. — Ми не порушили клятви!

Гістіей підняв руку й спробував угамувати найзапальніших земляків:

— Усі ми — тирани в своїх містах завдяки персам, бо перси ненавидять народовладдя. Якщо ми й надалі хочемо вдержати владу над співвітчизниками в своїх руках, то мусимо триматись перського царя, а не скіфського.

Гістієєві заперечив тиран Херсонеса Геллеспонтського Мільтіад:

— Якщо Дарій виведе бодай розбите військо зі Скіфії, то наступною жертвою персів буде європейська Еллада: Афіни, Дельфи, Спарта... Еллада перестане існувати!

— Ти родом афінянин і через те твоє перше слово було про Афіни! З-поміж усіх еллінів тільки афіняни ворогують з персами, бо самі хочуть верховодити в усій Елладі та на нашому іонійському узбережжі! — дорікнув Мільтіадів і Гістіей.

Це несподівано припинило суперечку, можливо, тому, що мілетський тиран обізвав Мільтіада афінянином, яких у іонійських містах недолюбливали через їхнє намагання верховодити в усіх загальноеллінських справах.

Відчувши такий злам у настроях, Гістіей вирішив кувати залізо, доки гаряче, тож запропонував усім зверхникам іонійських кораблів:

— Давайте розберемо міст на три стадії від берега. Так скіфи думатимуть, що ми дотримуємо даного їм слова, а якщо все зрозуміють і вирішать нас приструнити, то їхні стріли не долітатимуть до нас. А якщо персам раптом пощастить випередити скіфів і добігти сюди раніше від них, бо немає прудкішого від страху смерті, то ми враз приточимо розібрану частину й дамо їм змогу врятуватися від догоні... Присягаю Зевсом. — Гістіей урочисто підняв угору правицю. — Дарій по-царському віддячить кожному з вас!

Після обіду греки почали розбирати міст окремими плотами й припинати їх посередині мосту, де в дно неглибокої тут річки було вгороджено цілі соснові стовбури. Для певності греки ще й заякорювали обрубаний край мосту всіма наявними на кораблях дворогими якорями Анахарсіса, що доводився рідним дядьком теперішньому скіфському цареві...

Перси почали підходити до напіврозібраного мосту в кінці сьомого дня. Два з половиною місяці тому греки-іонійці з острахом і захопленням милувалися військом царя всього світу, особливо полком "безсмертних", чиї коні тяглися чотирма різнобарвними яскравими смугами-струнами через нескінченний міст, — по дві тисячі п'ятсот білих, гнідих, сірих і чорних, мов літня ніч, коней... Тепер перси були майже всі, крім великих чільників, піші, обідрані, закіптюжені сажею та попелом і худі, мов жива смерть.

Тепер ці напівбоги нагадували дику орду чи отару смертельно нажаханих овець, за якими женеться вовча зграя.

— Оце твої володарі світу! — сказав Гістієєві його найперший супротивник Мільтіад.

Греки ще цілий наступний день доточували до мосту відірвані раніше плоти й закріплювали їх навкіс проти течії вгородженими в дно сосновими палями.

Найнажаханіші перси не чекали наведення мосту й намагались подолати могутню річку плавом, але охлялі руки та ноги не могли змагатися з негамованими хвилями.

Багато миршавого трупу попливло до гирла того дня.

Ще більше лишилося на піщаному березі померлих від ран і хвороб, а найбільше потонуло вже після того, як греки наростили міст аж до берега й перси кинулись рятуватися скопом.

Бо перед очима в кожного бовваніла тисячоголова й тисячорука примара страшного скіфа, ще жахливіша від того стоголового пса з мідними зубами, що стереже кордон між цим і тим світом — священний міст Цінвад.

Царська колісниця прогуркотіла мостом аж на третій день після появи тут перших перських воїв. Дар'явауш навіть не глянув у бік Гістієя, але прислав Гаубаруву сказати, що найясніший ніколи не забуває про відданих йому людей.

Мілетський тиран пишався такою оцінкою свого подвигу, але йому було дуже незатишно під зневажливими поглядами своїх земляків, які бридилися й ним, і нужденним виглядом "володарів світу".

Скіфи й цього разу з'явилися зненацька — на другий вечір після втечі перського царя.

Останні дні всі чекали їх з хвилини на хвилину, та коли перші скіфські комонці доскочили злучини між гирлом річки Порати та мостом, це здалося персам громом з ясного неба, несправедливою карою лихого божества.

Майже ніхто з персів не намагався чинити опору, бо ніхто не знав, де його загін і воевода та й чи є ще на світі той загін.

При появі передових скіфських тисяч перси ще дикішим скопом кинулися до мосту, який і так ледве витримував стількох людей, а тепер занурився на півліктя в воду, тож хто був на мосту, той брів мало не по коліна, кому ж не дісталось й щілинки в тому тугому натовпі, ті кидалися до мосту з боків, чіплялися за зрізи колод і в такий спосіб намагались утекти від карі небесної. Один воїн з полку списоносців, бовтаючись отак поза мостом у воді, схопивсь обома руками за чобіт крайнього мечника з давно розбитого полку "безсмертних" і почав задирати ногу, щоб і собі зіп'ястись на рятівний міст. Мечник і сам ледве тримався на краєчку мосту, — на цьому щойно зібраному відтинку греки не встигли поставити поруччя, — тож витяг з піхов меча й рубонув по руках списоносця.

Той заверещав, схопив ротом води дунайської й з розплющеними очима, неначе щоб і на тому світі не забувати свого кривдника, пішов на дно.

А на березі творилося дедалі страшніше.

Скіфи валяли персів, наче визначену для плетіння кошиків молоду лозу, насуваючись чимраз ближче до води й до мосту, а переобтяжений довжелезний мостище вгинався від сильної течії й нагадував круто напнутий лук.

Греки теж не чекали, поки скіфи захоплять їхні кораблі, а посадовили веслярів за весла й швидко перепливали на ще недосяжний для скіфів правий берег. Для скіфів перси були просто вороги, зате греки — зрадники, а зрадників чекала найганебніша смерть. Грецькі діери та трієри крутилися попід правим берегом і не зважувалися ні покинути його, ні пристати. Лише одна дієра — бойовий корабель із сотнею гоплітів у

дерев'яному череві та з двома довгими рядами весел на кожному борту — раптом, наче жива істота, спинилась, нерішуче постояла, нарешті зважилася й повернула майже з того берега на цей.

Тут уже гасала розпалена легкою перемогою скіфська кіннота.

Побачивши грецький корабель, який поводився досить підозріло, неперевершені в світі скіфські стрільці нап'яли тятиви й заходилися розстрілювати веслярів, яких видно було крізь отвори для весел. Майже кожна стріла влучала в ціль, весла дієри швидко збилися з ладу й почали заважати одне одному; тоді на кормі з'явився чоловік у натертому до блиску бронзовому гривастому шоломі й підняв угору обидві руки, благуючи не стріляти.

— Є тут князь Пугач? — крикнув він грецькою мовою до скіфів.

Хтось один перетлумачив, скіфи перестали стріляти й дали пораненому кораблеві змогу пристати. Грека в шоломі пустили на берег і повели кудись поміж кущами рокити, звідки вже майже не було чути бойового лементу коней та людей.

Князь-богатир Пугач сидів на стосі перських щитів, а інший скіф перев'язував йому руку під ліктем полотняною шматиною.

— Я — Мільтіад із Херсонеса, що на Геллеспонті! — сказав, струснувши чорною гривовою, підведений до князя Пугача грек.

— А чи живий той ваш головний воевода... як його... що присягав мені своїми богами? — спитав, змірявши грека важким поглядом, князь Пугач; рука в нього була туго обмотана полотниною.

— Живий... — потупив очі Мільтіад. — Краще б Кера наклала на нього руку. Перський цар Дарій утік...

— Оце ти прийшов таке мені сказати? — вдруге, цього разу здивовано, глянув на нього скіфський князь, руку якого було потнуто перським мечем або перським списом.

— Я прийшов, щоб лишитися в тебе! — вигукнув Мільтіад.

Знахар закінчив перев'язувати руку й пішов з легким поклоном; можливо, то був жрець котрогось скіфського божества, бо зовні нагадував безбородого євнуха й мав на собі довгу до п'ят, схожу на жіночу, одіж. Князь Пугач остережливо поторкав руку, завинену білим полотном, крізь яке проступила черлена пляма, й сказав:

— Якщо хочеш — можеш лишатись і в мене. Піді скажи моему огнищанинові, що беру тебе замість того вівчаря, що добровільно пішов на погибель, нібито заблукавши, до персів з двохтисячною отарою овець разом з весняними ягнятами.

Мільтіад не знав цих скіфських хитрощів.

— Для чого твій вівчар " заблукав " до персів? — перепитав він.

— Щоб перси не втекли до вашого мосту раніше як за два місяці...

"... й щоб скіфи застукали їх на своєму березі", — довершив думку пораненого скіфського князя Пугача Мільтіад.

— Як же ви самі вгавили персів? — спитав він уголос.

— Коли людина рятує голову, то перевершує хитрістю навіть саму себе!.. — буркнув князь, а тоді раптом розпаяно ляснувся здоровою рукою по лобі: — Дурна довбня!.. Ми

чекали, що перси побіжать до вашого триклятого мосту навпрошки, ще й "хитро" підказали їм цю дорогу. Там степ лишився невипаленим і в тиверців лишилися неприбрані поля... А Дарій пішов знайомою кружною дорогою, де вітер ганяв тільки сажу та попіл... Хоч на тому згарищі з голоду сто тисяч персів полягло, та й тут ще тисяч до сотні...

Мільтіад раптом усвідомив, що цей скіфський архонт розмовляє з ним еллінською мовою, хоча й з чужинським приголосом, але ніякого бажання розпитувати його про це в Мільтіада не було.

До того ж рудовусий велетень аж ніяк не нагадував обличчям грека.

Скіф цупко глянув на Мільтіада, той мимоволі зіщулювся під його поглядом і глухим голосом запитав:

— Ти справді хочеш зробити мене рабом-підпасичем?

— А чого ж! Греки — найкращі в світі раби. Греки народжені бути рабами! — з несподіваним юначим запалом прогрімів скіфський князь. — Якби ви захотіли визволитися з перських кайданів, то не рятували б свого пана — перського царя!.. Тепер підійдіть до нього, й він надіне вам золоті нашійники. Йди й ти з усіма своїми греками! — бридливо скислився князь Пугач і перший пішов геть.

Скіфи почали підтрчувати Мільтіада в бік берега, де лишився його корабель. Волочачи по землі чорну гриву шолома, херсонеський тиран, мов у лихоманці, шелестів губами: "Греки — найкращі в світі раби... Греки—найкращі в світі раби..."

ГІСТІЕЙ

Хай народиться Міркін!

Під'їхавши до мосту через Боспор Фракійський, Дар'явауш озирнувся. Низько над землею сунула чорна хмара, звисивши додолу сиві бороди дощу, й у царя від важкого спогаду стислося серце. Таке вже колись було, нещодавно, на початку цього літа, коли він лаштувався переправитись у Скіфію мостом через Істр-Дунай.

Цар Дар'явауш відвернувся, щоб не бачити ту хмару, але його однаково посів безпричинний страх; ударивши ліктем свого колісничого, володар персів змусив його стрибнути на землю, а сам схопив оздоблені срібними цвяшками віжки й крикнув на коней. Це вже був не той четверик вогнисто-гнідих, мов ясне око Ахурамазди, коней, а звичайні, змучені страшним походом і голодом, вороні маслакуваті жеребці. Вони перейнялися настроєм свого богорівного візника й погнали через міст із форканням та зляканим іржанням. Коні бігли, закусивши вудила, дедалі дужче роздмухуючи в собі невідомо ким пущену іскру жаху, було навіть дивно, як збереглося стільки дикої сили в цих охлялих тварин.

Зведений ще перед початком походу самосцем Мандроклом міст був як і той, дунайський, з позбиваних упоперек руху колод, важкі литі колеса стрибали з колоди на колоду, й кована мідним листом коробка колісниць лунко деренчала — аж гула, і всі нутрощі в цареві Дар'яваушеві теж мовби деренчали — ось-ось обірвуться; він уже намагався стримати коней, та ошалілі від того гуркоту тварини понесли. Довгий міст лишився позаду, ще з літа накочена дорога спершу тяглася вгору, а тепер пішла круто

вниз, і цар персів ніяк не міг зупинити коней, які відчували, що не можуть спинитися, бо для їхніх ослаблених м'язів колісниця виявилася заважкою, й з розпачу почали іржати.

Коли б навіть один із четверика не витримав і спіткнувся, розігнана згори колісниця перекинулася б і задавила царя.

А внизу попереду, вже зовсім недалеко, плентала перша тисяча тепер уже пішого полку "безсмертних" який ще в Скіфії поїв своїх коней або розгубив їх у спалених степах. Поки цар Дар'явауш вагався, чи не вистрибнути з колісниці, не бачачи іншого способу врятувати своє священне життя, коні врізалися в задні лави босих обдертих мечників і, передавши зо два десятки, захрюкали в них, блимаючи кривавими очима й форкаючи піною.

Звідусіль із схвильованим галасом кинулись мечники й допомогли богорівному вибратися з колісниці на землю, витолочену кілька місяців тому безліччю ніг і копит. Задавлених і пораниених ошалілими кіньми відтягли в бік і покинули. Дар'явауш почав чхати, й чхання переходило в кашель і не мало кінця: це в нього з'явилося під час утечі від скіфів, певно, наслав лихий демон-дайв.

Нарешті, перечхавши й утершись, Дар'явауш розглянувся. З цього видолку знову відкрився міст, видно було Боспор та європейський берег, далеко за яким тяглася вервечка порослих дубом та грабом горбів. Чорна хмара нерухомо стояла над тими горбами, а тут, над благословенною богами Азією, небо було майже по-літньому блякло-голубе і якесь домашнє.

Коли прибіг засапаний колісничий і взяв од мечників повіддя своїх коней, цар сів у колісницю й поїхав ступою вслід за першою тисячею "безсмертних", яка знову потяглася попереду царя на схід.

Чорна хмара так само загрозливо клубочилась над краєм Європи, але на Азію не сунула, й це породжувало в цареві давно забуте почуття впевненості. Він остаточно заспокоївся й навіть, що траплялося дуже рідко, вголос розсміявся, аж колісничий випростав ізсутулену від знічення спину й зваживсь озирнутися на царя. Дар'явауш хотів стерти сміх з обличчя, та несподівано звернув увагу на свої руки. Долоні були чорні, наче губи вороного коня. Дар'явауш глянув через плече колісничого — руки в того виявилися ще чорніші.

— То від сажі, — зважився на крайню сміливість колісничий. — Скільки вже я їх чистив, а сажа проступає й проступає без кінця...

То теж була пам'ять про Скіфію.

Цар підвів очі й спраглим поглядом глянув і на невисокі горби, порослі тамариксом та обридним глодом, і на роз'їжджену з літа дорогу, й на блякле небо без жодної хмаринки — й не міг надивитися. Мав таке відчуття, ніби повернувся нарешті додому, де не був хтозна-скільки років, зазнавши стількох рокованих пригод.

Він обтер об себе чорні від сажі руки, але це нічого не дало, тільки поли голубого похідного кафтана почорніли, тоді ще раз озирнувся на ту важку свинцеву хмару над європейським берегом, удруге полегшено засміявся й поклав руку колісничому на плече. Той слухняно виконав мовчазну волю свого богорівного воя.

Коли все це побачив чільник особистої царської охорони й прискакав до колісниць, Дар'явауш звелів йому:

— Розшукай грека Гістієя!.. Ну, й того, другого.

Гістієй прийшов уклонитися перському володареві, коли слуги вже кінчали розпинати черлене царське шатро. Дар'явауш перестрів мілетського тирана перед шатром і ласкаво заборонив падати ниць та цілувати царський чобіт. Разом з Гістієєм був лесбоський стратег Кой, що першим подав колись думку не руйнувати міст через оту невірогідно повноводу Дунай-річку, а певний час чекати повернення перського війська, що мало в першій же битві вщент розтрошити дику й нікчемну скіфську орду. Якби не ця вчасно висловлена Коем думка та не рішучість, яку виявив сухоребрий довготелесий тиран Гістієй, ні перського війська, ні перського царя, ні самої Перської держави вже не було б на світі. Дар'явауш усвідомлював це тепер як ніколи раніше, але не знаходив зваги, щоб висловити таку думку й не пощербити при цьому власної гідності, тож і не поспішав.

— І шатро моє тхне скіфською сажею, — лише широко сказав, глянувши на вже вимиті руки, перський цар.

Охочий побалакати Кой заперечив оте визнання Дар'явауша й заходився пишними словами вихвалити черлене шатро, дороге царське ложе під прозірним покривалом та оздоблені перлами й золотом похідні дзиглики, аж поки знадвору ввійшли великий царський списоносець і тесть Гаубарува та царів брат Артафрен.

Дар'явауш блимнув на родичів і сказав до греків:

— Я вам обіцяв за вашу велику послугу мені яку схочете винагороду. Кажіть своє слово, час настав!

Гістієй опустил очі й скромно поступився чергою, Кой же не вагався, бо вже все давно обмислив і давно чекав на цю врочисту хвилину.

— Якщо твоя царська ласка — хай я буду тираном Мітілени на Лесбосі! — попросив він.

— Привітайте нового лесбоського володаря! — посміхнувся цар до тестя та брата.

Гаубарува й Артафрен з ледь прихованим насміхом уклонилися, тоді цар поманив пальцем Гістієя й сказав:

— Проси й ти чого завгодно!

— Є на схід від річки Стрімону в Південній Фракії кілька пагорбів, порослих сяким-таким лісом, нічия земля... — й досі не підводячи погляду, мовив тиран Мілета. — Якщо ти мені її подаруєш навзамін за мою нікчемно маленьку послугу, я збудую там невелике місто — переселю туди частину мешканців Мілета, бо вже задихаємося серед його тісних стін.

— Чиїм ім'ям назвеш нове місто?

— Міркін буде його назва! — трохи повагавшись, відказав Гістієй.

Він мав намір назвати місто на свою честь — Гістіополем: хай знають нащадки свого епоніма й по смерті вшановують його нарівні з найславетнішими героями-півбогами.

Після заходу сонця Цар царів Дар'явауш скликав на бенкет найвидатніших своїх мужів разом з грецькими тиранами, оголосив їм свою волю, а Гістієєві з глузливым посміхом у вічу сказав:

— Ти зробив мені величезну послугу, але й попросив за неї чимало. А знаєш, чому я подарував тобі ту землю Міркін?

— Воля царя завжди була для мене таємницею... — ухилився од відповіді тиран Мілета.

— Якби ти сказав, що назвеш нове місто моїм іменем, — прискалився Дар'явауш, — я б відразу побачив, що ти підлесник, а з підлесниками я розправляюся дуже швидко.

— Я служу тобі не з вигоди, а з великої пошани й любові до тебе, — потай торжествуючи, смиренным голосом промовив мілетський тиран.

Тирани грецьких іонійських міст марно намагалися почути, про що шепочеться Гістією з царем Персії. Коли Дар'явауш винагородив усіх тиранів, які разом з ним ходили в скіфський похід, і коли греки подалися спати до своїх кораблів на далекому вже звідси Боспорі Фракійському, Гістією розшукав у досвітній темряві херсонського тирана Мільтіада й спитав:

— Чим же винагородив тебе цар Персії?

Мільтіад не відповів. Гістією усе сам добре бачив, а спитав лише для того, щоб дозволити цьому впертому афінянинові, який став тираном Херсонесу Геллеспонтського.

— Тебе цар винагородив золотою кінською зброєю, хоча ти пропонував нам його зрадити й перекинутися до скіфів, — нагадав Мільтіадові Гістією. — Хіба не я вас усіх переконував на Дунаї, що ми пануємо над своїми співгромадянами тільки завдяки персам?

Гістією говорив голосно, решта тиранів, які йшли тісним гуртом, за цими словами мілетського тирана схвально загомоніли, бо вони тоді послухали поради Гістієя й сьогодні кожен щось отримав од перського царя.

Гістією знову сказав Мільтіадові:

— Дарій — справедливий і немстивий цар. Під таким царем еллінам житиметься дуже добре. Він і до тебе не був дріб'язковим і пробачив тобі все.

Афінянин Мільтіад нарешті не витримав.

— Кажеш, пробачив? А хто доповів йому про нашу тодішню суперечку на Дунаї? — закричав він.

— Хай покарають мене безжальні Еринії! — гукнув тиран Мілета. Клятва була страшна, тепер Мільтіад не мав права сумніватися. Гістієя можна було звинувачувати в чому завгодно, лише не в брехні.

І все-таки Мільтіад народився в Афінах і не міг знести наруги. Йому пригадалися слова скіфського архонта — про найкращих у світі рабів.

— Боїться твій Дарій, через те й не зважився помститись! — вигукнув Мільтіад у темряву.

— Боїться? Чи не тебе?

— І мене боїться. Він після Скіфії боїться всіх на світі, — сказав тиран Херсонесу

Геллеспонтського, сказав це голосно вперше в житті; ці вголос вимовлені слова здались йому приємнішими від гімну Персефоні, й він повторив їх уже для себе: — Боїться й мене!..

Гістіей засміявся:

— В мого сусіда Ядмона з острова Самосу був раб на ім'я Езоп. Несусвітне ледащо, ще й кривий на ліву ногу, але байки вмів складати дуже кумедні. В нього звірі мовби балакають по-людському, і все в них як у людей. То цей Езоп розказував при мені байку про комара та лева. Лев собі лежить, а комар дзижчить та кусає його то за лапу, то за хвіст. Комара й питають: "Чого так роздзижчався? Що ти можеш зробити цареві звірів?" А комар відповідає: "Хай усі бачать, бува, хтось подумає: може, комарик і справді такий страшний та дужий, коли кусає самого царя!"

В гурті грецьких тиранів знявся регіт, Мільтіад лише безсило скреготнув зубами й відстав, не пішов за всіма. А в темряві ще довго ляскотіли насмішки.

Лише коли голоси стихли десь там унизу біля Боспора, Мільтіад поплентав услід за нерозважливими земляками, бо й на серці в нього відлягло. Він уже без роздратування й заздрощів подумав: "Хай народиться Міркін. Все-таки то буде еллінське місто. Всіх комарів не передушить навіть найбільший лев..."

Знищити ненародженого!

Минуло добрих п'ять літ, перш ніж Цар царів Дар'явауш знову почув про свого благодійника Гістіея. Й нагадав, цареві про нього Багабухша — один із семи найближчих до царя людей.

Під час лихої для персів скіфської війни Багабухша був головним воєводою всього війська, а після поразки від скіфів Дар'явауш замінив Багабухшу Утаною, зміщеного ж воєводу наставив сатрапом Фрігії та вузької смуги фракійської землі, яка ще лишалася під владою персів.

Дар'явауш насилу згадав, що завдяки тому Гістієєві йому пощастило врятуватися, бо скіфи не змогли переслідувати його через Істр-Дунай.

— Ти подарував тому грекові чималий клапоть землі в моїй сатрапії, — сказав цареві Багабухша.

— А-а! Кілька пагорбів, укритих лісом, — Дар'явауш нарешті згадав усе до дрібниць. — Він, здається, збирався назвати те місто Міркіном? А якби назвав був на мою честь Даріополем, то я подумав би, що в тій землі повно золота й коштовних камінців!

— У тій землі — багаті срібні копальні. А на пагорбах росте чудовий корабельний ліс, — промовив Багабухша.

— Відколи це царські сатрапи почали цікавитись корабельним лісом? — засміявся цар. — Для цього ми завоювали фінікійців і азійських греків.

Багабухша зважився на таку розмову з царем, і вже ніщо не могло його стримати. Набичивши лоба, він сказав:

— Ти щороку вимагаєш з моєї сатрапії чотириста двадцять талантів срібла. А копальні Гістіея дають по двісті талантів, та ще корабельного лісу він нарубую талантів на вісімдесят або й усі сто.

Дар'явауш замислився; слова Багабухші виявились для нього цілковитою несподіванкою. По довгих роздумах він з підозрою глянув на свого вельможу й раптом здобувся на дуже рішучі слова:

— Ти дуже низько цінуєш моє життя й життя всієї Персії. Швидко забувся, як прислуживсь нам у тій страшній війні той грецький царьок. Якби не він та не його греки, скіфи передавали б нас іще по той бік своєї стоклятої річки, а потім безкарно забрали б усі наші володіння. Колись Азія вже ледве їх позбулась. А ти говориш про кілька нужденних срібних копалень та клопоть лісу, якого в нас неміряні гони... Йди собі, Багабухшо, й будь надалі обачнішим у розмові зі своїм царем.

Після таких слів навіть безстрашний Багабухша, по-шакалячому підібгавши хвіст, упав навколішки й принижено стояв доти, поки володар сам дозволив йому встати.

Але розмова з фрігійським сатрапом не виходила цареві з голови. Наступного дня він витримав норів і не повертався до цієї розмови, та коли Багабухша вже зібрався повертатись до своєї сатрапії й прийшов, щоб на прощання вклонитися цареві й за звичаєм поцілувати полу його кафтана, цар спитав:

— Ти ще щось маєш сказати про того грека?

В очах Багабухші спалахнули вогники, але він притрусив їх попелом і якнайстриманішим голосом сказав:

— За тією землею, що ти йому подарував, живуть уже незалежні від нас фракійці. А фракійський цар — друг і найближчий родич скіфського царя. Хоч Гістіей і був у тій війні на нашому боці, та коли б між нами та фракійцями чи скіфами знову спалахнула війна, то хто знає, кому б вирішив будувати Гістіей мости й через яку річку. А він уже встигне набудувати собі вельми багато нових кораблів. Я вже не кажу про те його місто Міркін, у якого почали рости міцні мури. Колись ми можемо покаятися, що поклали собі в пазуху таку отруйну змію.

Дар'явауш не відповів своєму вельможі, натомість почав довго й самозабутньо чхати, а потім чхання перейшло в лютий кашлюк.

Це з'явилося в нього давно — ще на степових згарищах у Скіфії. Перші два роки воно мучило його дуже часто, але згодом наче полагідніло — починалось тільки після великого хвилювання, як оце, певно, й тепер.

Коли напад кінчився, цар ляснув у долоні й викликав раба, щоб приніс мису з водою та полотняну хустку. Він довго хлюпав собі в обличчя холодною водою й ще довше витирався, фрігійський же сатрап незграбно переступав з ноги на ногу й не знав, чи вийти, а чи лишитися ще на час. Колись йому велося простіше з Дар'яваушем.

— Ти збирався сьогодні повертатися до свого Абідоса? — нарешті підвів почервонілі від нападу таємничої хвороби очі цар.

— Збирався, — тихо відказав Багабухша.

Цареві чомусь також пригадалися ті часи, коли він і теперішній фрігійський сатрап могли посідати на осідланих рабами коней і вдвох податися на полювання за шакалами, хутро яких під кінець осені ставало темно-сизим і пухким. Тепер Дар'явауш був царем, а Багабухша — царевим сатрапом.

І все-таки цар вирішив поламати звичаї й наказав тому самому рабові осідлати коней — незрівнянних в іноході високорослих бактрійських жеребців.

— Шерсть у шакалів зараз геть вилиняла, — нагадав Багабухша, настрої якого від царської ласки не покращав.

Цар також пошкодував про це невчасне полювання, бо хто ж полює на шакалів у кінці весни. Жодне полювання не могло засипати прірви, яка з'янула між колишніми друзями.

Й цар навіть не діставав із тули свого ловецького лука — просто скакав попереду Багабухші й не дивився назад.

Одного час не встиг змінити — Багабухшиної вдачі; Дар'явауш знав, що й тепер може цілком покластися на нього, як і в роки їхньої спільної молодості. Все, що радив Багабухша, було від щирого серця й одвертої душі. Дар'явауш раптом згадав Багабухшиного сина Зопіра, вавілонського сатрапа, який колись допоміг перському війську взяти неприступний Вавілон ціною своєї юнацької вроди. Якби зараз доводилося вибирати, кому можна було довіритися насамперед? Цей Багабухша був головним воеводою й допоміг цареві програти війну зі скіфами. Зопір захопив столицю світу — Вавілон. І все ж у найскрутнішу для царства хвилину Дар'явауш звірився б небалакучому Багабухші...

Несподівано на Дар'явауша знову напала та проклята скіфська хвороба, хоча він зараз подумав не про жахливу скіфську війну, а про день свого уцаріння на перському престолі. Царем став тоді він, але найдостойнішим серед усіх сімох з їхнього кола мовників і найдосвідченішим серед них був, безперечно, Багабухша. Коли Дар'явауш сам перед собою це визнав, його опала така лють на теперішнього фрігійського сатрапа, що знову почалось оте наслане скіфськими злими духами чхання.

Щоб не впасти на скаку з сідла й не скрутити собі в'язи, Дар'явауш під першим-ліпшим деревом напинив жеребця й спробував заспокоїтись. Але самий вигляд стурбованого царедворця ще дужче посилював люте чхання.

— Пришлю тобі свого знахаря, — співчутливо похитав сивою бородою сатрап. — Він фракійський жрець і вміє лікувати всілякі хворощі...

— Геть з-перед очей моїх! — визвірився на сатрапа цар між двома чихавками. Й тоді з носа в нього хлинула кров.

Це тривало добру годину, чхання не припинялося й ще дужче гнало кров з носа, зрідка переходячи в хрипкий кашлюк, цар уже перестав стерегтися й зовсім завозив одіж кров'ю. Він сидів під деревом, прихилившись до стовбура, чхав, кашляв, а кров двома густими цівками стікала по зовсім просяклій бороді.

Багабухша вирішив утрутитися. Він спробував підсадити царя в сідло, але тіло цареве стало як ганчірка, цар був страшенно жовтий і вже не міг навіть іти.

І, як на те, Дар'явауш заборонив особистій охороні їхати за ним бодай назирці.

Багабухша відчув, що царське священне життя в його руках. Син Віштаспи Дар'явауш з великого роду Ахеменів не був народжений для царського столу, але так захотів Ахурамазда, тому царева особа була свята, за неї кожен перс мусив вирвати з

грудей власне серце.

Тиран і стратег

Мури нового міста швидко здіймались угору, особливо підвищали вони за останній рік, відколи Гістіей майже зовсім переселився сюди з Мілета. Раби під пильним наглядом мілетських будівничих від сходу до заходу сонця тесали каміння, яке потім з допомогою важелів підіймали на мур. Величезні брили лягали так щільно одна на одну, що могли віками триматися без вапна чи іншого розчину. Подекуди для стійкості в рядах робили "замки", тоді ряд мовби ламався, а насправді ще дужче зміцнював інші ряди.

Мур навколо нового міста вже височів на два людських зрости. Поки що кам'яне кільце, Яке збігало з пагорбів і піднімалось на інші узвишшя, в двох місцях розірване пілонами ще не виведених брам, здавалося зсередини тісним і низеньким. Але таке враження воно мало справляти тільки до тієї пори, коли всередині виростуть брами нових дворич та дахи будинків, що заповнять собою порожній простір і затулять оброслий щербатими зубами бійниць та оборонними баштами мур.

З двох боків місто було захищене крутими берегами Стрімону та його безіменної притоки, а з третього по закінченні мурів Гістіей збирався викопати глибокий і широкий рів, аби наповнювати його водою притоки, якщо місто раптом обложать вороги.

Місце всередині мурів пришилося безліччю пнів од зрубаних сосон, частину їх Гістіей продав тиранам Хіосу та Лесбосу, а з частини будував кораблі.

— До зими мусимо звести обидві брами й замкнути їх воротами, — сказав Гістіей обом будівничим. — Бо навесні привезу перших колоністів на тридцяти кораблях.

— До зими ще купа часу, — заспокоїв тирана сивобородий лисий будівничий. — Хоча все в руках Олімпійців...

— Привези ще зо дві сотні рабів, то ми тобі до осені не тільки брами, а й мури зведемо разом з бійницями! — докинув молодий будівничий, у якого волосся було зовсім чорне, а молоденька борідка — червоно-руда.

— Все в руках Олімпійців, — стояв на своєму старший.

Гістіей хотів уже висварити його за таке небажання виявити більшу спритність, та в цю мить підійшов гонець. На ньому була вся в смоляних плямах дорожня хламида, певно, плив новим, щойно висмоленим кораблем, і це відразу не сподобалося Гістіїєві,

— Стратег Арістагор сказав, що тобі треба негайно повернутися до Мілета, тиране! — сказав гонець.

— Що там у нього сталось? — обурився Гістіей. — Може, Арістагор уже наказує, що мені робити, а чого не робити?

Гонець повагався, та зрештою відповів:

— Мені більше нічого не доручено говорити, але я бачив у твоєму палаці двох персів. Можливо, то царські гінці...

— Іди! — збив на ньому оскому тиран Мілета. Обидва будівничі зацікавлено слухали його розмову з гінцем, і тиран неприязно глянув на старшого: накаркав, лисий сатир!..

Уранці Гістіей хотів був звеліти, щоб лаштували в дорогу його бойову трієру, якою приплив з Мілета сюди, але потім роздумав, бо трієра була надто повільна й важка, а після вчорашньої розмови з гінцем на серці стало чомусь вельми тривожно. Він сів на однорядний, оснащений великим вітрилом, швидкий корабель гінця. Подорож була невдала, вітер не сприяв, і до Мілета пливли цілий тиждень. Та коли на пристані мелькнуло широке усміхнене обличчя стратега Арістагора, Гістіей полегшено зітхнув.

— Ніяких підстав для тривоги немає, тиране, — сказав стратег. — Але гінців Дарія негоже затримувати надто довго.

— Що хоче Дарій? — запитав Гістіей.

— Він надіслав тобі грамоту.

— Що в ній?

— Гонець оддасть її в твої руки.

Коли привели персів і ті, зверхньо посміхаючись, вручили тиранові Мілета грамоту перського царя, тиран передусім щедро їх винагородив, аж тоді розглянув написаний на вкритій воском тонкій дощечці лист. Гладенька жовтава поверхня була вся мовби затоптана слідами лапок дрібненької пташки. Клинцювате письмо, яким послуговувались перси, знав у Мілеті лише купець-халдей Намхабах Бен-шош, якого мілетські греки, неспроможні вимовити звук "ш", називали просто Сосом. Перестарілого халдея привели попід руки, й він, прочитавши клинопис по-арамейському й по-перськи, переклав його на грецький лад:

— "Цар царів, цар над царями й цар усього світу, крім морів, де панують боги глибин та боги морської пучини, а також крім найглибших надр земної тверді, якою володіє богиня Землі, богорівний Дарій-цар каже мілетському тиранові Гістією, своєму коханому приятелю:

"Любий друже! Ми з тобою не бачилися вже п'ять літ, і ввесь цей час мені тебе бракувало, бракувало твоїх мудрих порад і щирих слів. Особливо гостро відчуваю я твою відсутність нині, перебуваючи на порозі великих подій, які можуть багато дати, а ще більше відібрати в персів та їхніх найвідданіших приятелів. Мені конче потрібно з тобою порадитися, тож негайно приїдь, не зволікаючи ані години, в супроводі моїх вірних рабів, які не дадуть упасти з твоєї мудрої голови жодній волосинці, і я ласкаво дозволю тобі торкнутися вустами моїх черлених царських чобіт!"

Останні слова, перетлумачені халдейським купцем Сосом, трохи різали вухо, але Гістіей був достатньо розумний чоловік, щоб збагнути: коли перський цар допускав когось до своїх червоних чобіт, він тим самим виявляв найвищу ласку.

Пізніше, мовби виправдовуючись перед Арістагором, він казав:

— Кожному народові наймиліші свої звичаї. Ми, елліни, спалюємо наших мерців, так заповіли нам діди-прадіди, а он масагети варять своїх померлих родичів і впереміш з бараниною з'їдають, бо вірять, що так душа померлого переселиться в їхні тіла. Тож треба шанувати звичаї кожного народу...

Арістагор взагалі був охочий поміркувати про таке, але тепер він мовчав і тільки шкріб лопатисту, наче в ассирійця, бороду, бо надто впевнений голос тирана виказував

тривогу: Арістагор знав Гістієя не перший рік.

Арістагор бачив, що той аж мовби скинувся, певно, й сам подумував про таке, та тут-таки стомлено покрутив головою: хто ж зважиться знехтувати запросини перського царя!..

— Лишишся в Мілеті замість мене, — сказав він. — Я не баритимуся.

Гістієй оддав останні розпорядження й за кілька днів поїхав з тими двома персами-гінцями, яких прислав по нього цар. Ота раптова тривога тепер здавалася йому зовсім безпідставною й навіть смішною. Після розгрому в Скіфії перського війська він справді врятував і рештки того війська, й самого царя. Сам цар це заявив привселюдно, та й у наступні роки він прихильно ставився до свого рятівника. На Гістієєві та подібних до нього трималася вся Перська держава, й Дарій мусив це розуміти.

Обидва перси ставилися до мілетського царька шанобливо, їхали в першому ряду його особистої охорони, хоча при першій зустрічі в Мілеті Гістієєві було здалось, ніби вони ледве приховують посміх у вусах, таким нужденним проти царського був його тиранський палац. Тепер ці двоє відрізнялись од гоплітів-мілетян тільки одягом та обладунком.

Місяць дороги з Мілета до літньої перської столиці здався Гістієєві за два. Він почав шкодувати, що не розпорядився віддати будівничим приготоване срібло для закупівлі на критському невольничому ринку нових рабів. Для зведення міста в Південній Фракії Мілет мав достатньо коштів. Але тепер, поки він, Гістієй, повернеться від царя Дарія, можуть початись осінні дощі. Навряд чи пощастить закінчити обидві міські брами, отже, навряд чи можна буде прислати першу валку новосельців, яка вдихнула б життя в нове місто.

Про це тепер найбільше думав мілетський тиран.

Арістагор був щиро відданий йому й мав божий дар стратега, але не був господарем і не вмів одрізнити ледачого раба від роботящого.

Ось про що найдужче шкодував тепер Гістієй.

Павич у золотій клітці

Чотири декади просидів Гістієй, син Лісагора, в літній столиці персів Парсастахрі, перш ніж цар про нього згадав.

Але цього разу царська увага не втішила мілетського тирана. Прийшов Гаубарува, перший списоносець володаря й воєвода його полку "безсмертних", і сказав:

— За два тижні цар з усім двором перебирається до зимової столиці Сус і велить тобі їхати разом з нами.

Стояла глибока осінь, і на гірських верхах навколо Парсастахри вже випав сніг. Зимової столиці Суси лежала на північ від літньої столиці, але в захищеній од північних вітрів долині річки Хоаспу. Тож у Сусах сніг ніколи не випадав.

До Сус Дарій разом зі своїм двором добирався також мало не місяць, бо ловував у зворах та на полонинах оленів і кабанів, а потім улаштовував бучні бенкети. На ті бенкети запрошували й Гістієя, але цар сидів, бенкетуючи, за золототканою ширмою, а мілетського тирана щоразу садовили серед найдальших од царя гостей.

Потім цар добрий місяць відпочивав після подорожі та полювання, і йому було, звичайно ж, не до Гістієя.

Нарешті Гістієя повідомили, що назавтра його пустять поцілувати чобіт царя. Минуло рівно п'ять місяців і сім день, як Гістієй виїхав з рідного Мілета. В Сусах уже починалася весна. Квітли зарості мигдалю та жовтого дроку. Сніги на верхах танули, й Хоасп ось-ось міг вийти з берегів.

Коли Гістієя впустили до палацу, то з'ясувалося, що вся царська родина саме пішла в храм Ахурамазди на пообідню відправу, тож гостя далі від найдальших мармурових передпокоїв не пустили. Після довжелезного жертвопринесення, коли палацові маги офірували богам неба та його синові Мітрі молодого білого баранця, цар ще пішов полуднувати, а потім з годинку відпочивав.

Нарешті з'явивсь один з найвищих царедворців — сторож царських дверей — і з глибоким поклоном, але без жодного слова ввів тирана до найяснішого.

Дарій сидів на зім'ятому після сну ложі в самій лише полотняній, мережаній по подолі черленою "грецькою хвилею" сорочці й нічого не мав на кістлявих волохатих ногах.

За останні п'ять місяців Гістієй так багато думав про своє становище та про становище в стольному Мілеті, якого любив над усе, що ладен був задля його процвітання на найгірші приниження. У нього вже не викликало спротиву те, що необхідно в таких випадках цілування царських чобіт; здавалося навіть дивним, що тоді, в Мілеті, він поморщився на ці перекладені халдеем Сосом царські слова. Тепер Гістієй став навколішки й покомеляв до ложа.

— Дозволь, найясніший, поцілувати твої чоботи! — дигаючи навколішках і неохочливо сіпаючи ліктями, сказав він.

Коли Гістієй придибував отак до самого ложа, цар залиvisto розсміявся, підібрав ноги й накрив їх подолом вишитої сорочки. Потім крикнув до раба в сінях, і коли той став на порозі, цар звелів:

— Принеси-но мої царські чоботи й дай поцілувати цьому грецькому правителеві!

Раб справді приніс чоботи й, шанобливо ховаючи бісики в очах, поставив перед Гістієєм, який досі стояв навколішках і розгублено кліпав очима, бо підводитися цар йому ще не велів.

— Що ти хотів, те ти й маєш! — якимось дивно глянув на нього зовсім не по-царському вбраний цар; Гістієй ще дужче розгубився.

У покої запала мертва тиша, від якої в вухах мілетського тирана почало ляскотіти, а той ляскіт болісно відлунював у голові. Це ставало нестерпно. Щоб покінчити з тортурами, Гістієй нахилився й поцілував черлені носики обох чобіт.

А коли, не дочекавшись дозволу, підвівся й озирнувся до дверей, то побачив у їхньому скошеному чотирикутнику добрий десяток голів, бородатих і безбородих.

Ніякої розмови з царем у Гістієя не відбулося, й це ще дужче збентежило його. Але за два дні цар знову вирішив гукнути свого грецького друга. Тепер Гістієя вже не тримали годинами в передпокоях, а завели до красної світлиці, в якій зібралось чимало

людей. Цар Дарій сидів на узвишші й був чомусь у дорогому єгипетському одязі, певно, у фараонському. Тоді Гістіей подумав, що нічого дивного в тому нема, бо перський цар одночасно вважався й єгипетським фараоном.

— Не можу дати тобі сьогодні того, що ти найбільше любиш, — сказав з усміхом цар.

Він ворухнув однією й другою ногою, й Гістіей збагнув, що цар говорить про свої ноги. Ногами Дарій уступив у золочені капці, які спереду тримались на одному ремінчику між великим і другим пальцем, а звичних черлених чобіт не було.

Гістієєві стало соромно, він одчув себе ницим рабом, найбільша радість якого — лизати господареві ноги. Хотілось кинути в обличчя цьому варварові в золотій одежі якісь образливі слова, але нічого такого не спадало на думку, та й цар усміхався доброзичливо, манив пальцем підійти ближче — стати разом з усіма.

Ставши до гурту, Гістіей помітив там двох одягнених у єгипетське й зрозумів, чому перський цар сьогодні також убрався фараоном: певно, на честь оцих знатних бритоголових гостей, що, можливо, привезли багату данину з далекого Мемфіса.

Гістіей ще тільки не розумів, чому цар покликав і його на цю бесіду, хоча Дарій ніколи нічого не робив без поважних на те причин.

— А це наш любий друг Гістіей, володар Мілета й інших квітучих міст на азійському березі Егейського моря! — звертаючись до вбраних у єгипетське, сказав цар. — Як бачите, Гістіей при доброму здоров'ї й за великі заслуги перед моєю священною особою користується в нас великою пошаною. Свого часу я нагородив його землями та рабами в Південній Фракії, а тепер хочу подарувати оце... — Дарій кивнув гачкуватим єгипетським скіпетром на щось досить об'ємисте, накрите чорним полотном, по праву руку від золоченого, по-єгипетському розмальованого трону.

Його син Хтайарша, якого греки називали Ксеркс, вісімнадцятирічний онук Батька персів Куруша, тобто Кіра, видобув з піхов меч і кінчиком леза скинув з того предмета чорне полотно.

Всі приглушено зойкнули, такої краси ще ніхто з присутніх не бачив: у клітці з химерно вигнутого золотого пруття, що вивершувалося квіткою, сидів царський птах павич. Там самого золота було на добрих півталанту, але ще дорожче цінувався дивний птах, який допитливо дивився на людей то одним, то другим оком. Поспільне зачарування тривало доти, поки павич хрипко нявкнув і спробував розпушити в затісній для цього клітці хвіст.

Усім наче заціпило.

— Це те, що всі хочуть бачити, але ніхто не хоче чути! — зареготав цар. Присутні теж вибухнули сміхом і сміялися довго й невтримно, аж поки він махнув другим єгипетським скіпетром у вигляді золотого бича або ціпа для обмолоту рису та пшениці. — Гей, там, у сінях! — вигукнув цар, а коли два раби ввійшли й хотіли вже впасти перед ним долічерева, володар величним рухом наказав їм піднести дарунок тиранові Мілета. Тепер уже ніхто не сміявся, дарунок був несподівано коштовний, навіть як на царя. Дарій витримав урочисту мовчанку й ласкаво виставив підошвою вперед свої єгипетські

капці для вдячного поцілунку.

Гістіей вагався тільки коротку мить.

Відтак він почав ділити своє житло в перській зимовій столиці з птахом.

Тиран Мілета довго не міг збагнути значення цього царського дарунку, хоча значення неодмінно мало бути, Дарій нікому нічого не дарував просто так. Спочатку Гістіея переслідували оті Дарієві слова про істоту, яку всі хочуть бачити, а ніхто не хоче чути. Гістіей також зненавидів чарівного птаха, який нявкав голосом переляканого kota. Своім багатим убранням Гістіей справді трохи нагадував оцього райського індика: мережаний на горлі червоним лавровим листям голубий хітон, зелене полотнище гіматіона, також мережаного меандром — червоно-золотим, що дуже нагадував розпущений хвіст ненависного птаха. Дарій змусив його, Гістіея, приїхати сюди, мовби шануючи його мудре слово, а насправді не хотів і чути, як ось цього строкатого павича.

Захотів побачити, але не захотів почути.

"Оце мені така віддяка за те, що я врятував життя йому й усій його державі", — в розпачі думав Гістіей. Він покладав на перського царя великі надії, сподівався, що той стане рідним батьком усім еллінським містам на узбережжі Малої Азії й на прилеглих до берега островах, а з їхніми правителями радитиметься, як радиться з дорослими синами сивий патріарх великої сім'ї. Та Дарій не виправдав надій Гістіея, який мріяв стати наймогутнішим, першим тираном, з ласки Дарія справедливим до співвітчизників царем. Дарій виявився пихатим володарем, йому приємно бачити навколо себе всіх підвладних правителів, але чути їхній голос і знати їхню думку він не хоче.

Ось як витлумачив був царський дарунок Гістіей у ті дні.

Та згодом він почав думати по-іншому. Це сталося тоді, коли перси під тим або тим приводом вирядили назад до Мілета всіх воїв-гоплітів, що були йому за особисту охорону та найближчих слуг. Тиран Мілета лишився вдвох із горбатим Теодором. Цар Персії не кликав Гістіея на наради царедворців та мудреців, але й не відпускав додому, тобто хотів мати при собі, але й надалі не хотів чути його голосу; Отже, виходило як з тим-таки павичем. І все ж було по-іншому.

Тепер Гістіей убачав інший смисл у тому царському дарунку, й на цю думку навела його вимушена самота. Він раптом звернув увагу на досі непомічене: що в золотій клітці не було дверцят, павич не міг з неї вийти... Якщо досі неуважливість перського володаря викликала в Гістіея ревності й відчуття приниженого самолюбства, то нині його посів страх.

Він вирішив не впадати передчасно в розпач, усе належало перевірити.

Гістіей наказав Теодорові осідлати коней мисливськими сідлами й приготувати лук та кілька мисливських стріл, однак горбатий слуга незабаром повернувся й розпачливо розвів руками, — мовляв, обоє коней здохли й віддані на пожирання священним псам.

— Тоді візьми в скриньці срібла й купи пару добрих коней на ринку.

Теодор знову повернувся ні з чим.

— Кінський ринок збирається за мурами міста, — сказав він, — а мене з брами не випустили, ще варта й гроші відібрала!

Гістіей надумав зробити останню спробу й пішов до брами сам, але варта і його не випустила за межі міста.

— Ми тебе не знаємо й не можемо випустити, — сказали вартові.

— Я правитель міста Мілета й друг царя персів!

— Це в тебе на лобі не написано, йди геть!

Гістіей заходився кричати й вимахувати руками, аж поки підійшов чільник вартових і взяв його за груди.

— Йди звідси добром і ніколи більше не повертайся, бо звелю скинути тебе з надбрамної башти! — просичав він.

Тиран Мілета пересвідчився, що також опинився в золотій клітці без дверей, як отой гідний Олімпа птах з гідним Аїда голосом. На думку спали переказані колись афінянином Мільтіадом слова скіфського князя Пугача, який назвав іонійських еллінів найкращими в світі рабами. Гістіей пошкодував, що свого часу допоміг Дарієві на чолі розгромленого війська врятуватися; гордому тиранові було гірко це визнавати, але слухність мав отой народжений в Афінах тиран Херсонеса Геллеспонтського — Мільтіад.

Гістіей звелів своєму вірному слугі Теодорові принести гострі ножиці й заходився наголо обстригати йому голову...

Тиран і слуга

Поява в Мілеті Гістієєвого улюбленця всіх збентежила. Досі тиран ніколи не відпускав од себе Теодора далі як на сто кроків, а тепер Теодор прибився додому сам. У Мілеті знову буяло молоде літо, як і торік, коли Гістіей разом з перськими гінцями та кількома десятками гоплітів особистої охорони подався на виклик Царя царів Дарія. Де ж Гістіей? Мілетяни не уявляли свого життя без цього помірно жорстокого й помірно справедливого володаря, але незаперечного патріота свого міста.

То що ж з ним?

Городяни, прості й сановиті, багаті й геть убогі, марно допитувалися в Теодора. Теодор мовчав, лише, злізши з коня, трохи полежав на землі горілиць, щоб відпочив натомлений дорогою горб, і вже пішки подався до палацу тирана.

Своєї сім'ї в Теодора не було, він усі сили й душу віддавав служінню тиранові, дарма що той сприймав це як належне й не старався віддячити вірному слугі. Теодор навіть жив у комірчині біля буди раба-приворітника. Дійшовши до палацу, він тільки з порога заглянув до своєї комірчини й подибав сходами нагору, де за Гістією збиралися державні мужі. Але нагорі панувала тиша, й тоді Теодор підійшов до дверей жіночої половини палацу й заходився розпитувати, де можна знайти Арістагора.

— Тепер вони збираються на ринку, мов перекупники! — відгукнулася якась жінка, не відчиняючи дверей. Теодор упізнав голос, — то була господиня дому цього, — проте не став себе називати й стомленою ходою подався до ринкової площі.

Арістагора він упізнав не враз — мілетський стратег посивів і відпустив довгу бороду, мов дельфійський жрець.

— Маю до тебе наказ від господаря міста, — мовив Теодор до Арістагора.

— Мілет уже відмовився від тиранії й перейшов до народовладдя, — відказав Гістієєвому слугі Арістагор. — Оце прітани міста, говори при них. Бо я лише один з прітанів. Я просто стратег.

Колись борода в нього була лопатиста, тепер стала довга й вузька, але любов побалакати лишилася при ньому. Поряд сиділи на лавках чи стояли інші прітани, серед яких вирізнявся пишним убранням відомий на всю Елладу літописець, мандрівник і збирач міфів Гекатей.

— Говори сміливіше! — підохотив він Теодора.

Але горбатий посланець тирана нетерпляче сіпнув Арістагора за густо набраний складками білий хітон:

— Гістіей послав мене саме до тебе. Ходімо в твій дім! — і наполегливо потяг сивобородого стратега з ринкової площі.

Обійстя мілетського стратега було неподалік, і звідси видніли два довгі пагорби, порослі сизими заростями прадавніх олив. Уже за вуличним портиком Теодор запитав стратега:

— В твоєму домі ножиці є?

Арістагор здивувався:

— В якому ж еллінському домі немає ножиць!

— Тоді звели комусь, хай принесуть.

Тепер господар дому почав дещо розуміти. Гістіей, певно ж, не хотів, щоб його грамота потрапила до рук персам, написав її на полотнині й хитро зашив у згинках дорожньої хламиди свого горбатого вісника; ось чому вимагає ножиць Теодор.

Та коли рабіня принесла ножиці, гонець, почекавши, поки вона вийде, простяг їх Арістагорові:

— Стрижи догола!

— Е-е, друже! — раптом образився стратег. — Для цього в мене є рабіня-постригачка!

— Стрижи сам, інакше довелось б виривати язика твоїй рабині, — загрозово прогарчав Теодор, сівши на дзиґлик спиною до господаря. Голос і поведінка гостя зробили своє. Той узяв ножиці й заходився зрізати з Теодорової голови пасмо за пасмом. — Стрижи до самого тімені! — нагадав гість.

Що далі обстригав Арістагор не дуже довгу, але чудову густу чуприну, то дужче витріщав очі. А Теодор лише шулився, бо стратег від хвилювання часом боляче його скуб...

Того дня, коли тиран Мілета остаточно пересвідчився, що цар Дарій зробив його бранцем, він несподівано звелів Теодорові принести гострі ножиці й заходився низько обстригати йому голову. Перші хвилини Теодор з розпачу мало не стогнав: та чуприна була його єдиною гордістю, тепер він буде обстриженим горбатим бараном... Але він проковтнув гіркі сльози й вирішив дочекатися краю цього знущання.

Нарешті, кинувши під ноги останнє хвилясте пасмо з голови Теодора, Гістіей узяв сталеву єгипетську бритву й старанно пройшовся нею по драбинястій стрижці. Голова

стала схожа на гладенький синюватий м'яч.

Але й на цьому страждання Теодора не скінчилися.

Настругавши із старої залізяки іржі в слоїк з оцтом, Гістіей витяг зі свого хітона бронзову голку і, вмочаючи її в уже почорнілий оцет, штрикав гострим кінчиком у Теодорове тім'я; на тім'ї лишалися покручені чорні ряди...

То було в перській столиці, а тепер, коли стратег Арістагор обстриг ножицями вже відрослі за чотири місяці кучері Теодора, на синюватому тім'ї в обстриженого проступили покручені рядки чорних слів. У стратега тремтіли губи, коли він заходився шепотіти й складати ті слова в страшні речення, а ножиці так небезпечно скреготіли біля самого вуха Теодорового, що Теодор обережно відібрав їх од Арістагора й затиснув у своїй руці. Та він і сам захвилювався, бо тоді, зробивши наколку на його побритому тім'ї, Гістіей лише коротко переповів йому те, що витатював. Отже, Теодор, затамувавши подих, слухав, що шепотів Арістагор:

"... я раніше думав, що іонянам найкраще житиметься під верховною владою перського царя. Думав, перси господарюватимуть на материку, а ми й надалі вільно почуватимемося на морі. Й думав, що найгрізнішою силою в усіх морях стане Мілет. Але тепер я довідався, що Дарій, перетворивши своїх колишніх союзників і приятелів у чорних рабів, хоче те саме зробити й з еллінами. Наступного літа він хоче посадовити єгиптян та персів на фінікійські кораблі й навалитися на наші міста з моря й суходолу, знищивши насамперед наш бойовий флот. Скіфський архонт Скопасіс колись назвав іонян найкращими в світі рабами. Доведіть усьому світові, що ми не раби. Повстаньте дружно проти персів! Може, потім і мені пощастить утекти з полону і приєднатися до вас..."

Теодор тепер і сам дивувався, як Гістієєві пощастило втиснути в таке маленьке тім'я так багато букв, хоча чотири місяці тому, під безжальною голкою Гістієя, мало був не знепритомнів, а коли запалення шкіри через два тижні пройшло, ще два місяці ходив у насунутій на самі вуха високій перській шапці.

Арістагор не зважився вести голомозого Теодора до прітанів на ринкову площу й запропонував зібратися в присвяченому богові Аполлону Довгому оливковому гаю.

В священному врочищі кожен прітан ще раз особисто обмацав Теодорове тім'я, щоб пересвідчитись у правдивості цієї живої грамоти. Тім'я було пострижене під густу "драбинку" й непоголене, але кожен і так усе добре розумів. Багато прітанів ще з минулої осені перешіптувалися про повстання й тепер схвильовано загомоніли, але дехто й не згоджувався, й на чолі цих незгодних стояв логограф-літописець Гекатей.

— Ви не думаєте про страшенний ризик! — гарячкував логограф. — Досі елліни не боялися персів на морі, та коли фінікійці стали рабами персів, ми вже не можемо сподіватися на свій флот.

— Якщо ми хочемо цей флот урятувати, то мусимо прислухатися до порад Гістієя! — заперечив Арістагор. — Мусимо упередити Дарія й повстати!

Гекатей був не тільки логографом, він з добрим зиском торгував у Каппадокії та Межиріччі, тому не хотів поривати з перським царем. Прітани, які його підтримували,

також були зацікавлені в розвитку торгівлі зі Сходом. Натомість Арістагор і його прибічники торгували на берегах Понту Евксінського й шукали прихильності в скіфського царя.

Цих була більшість.

І все-таки Гекатей помалу їх перемагав, бо повстання — то ризик, а торгівля з Персією — мир. І коли голоси поділилися й настала хистка рівновага, несподівано підвівся той, про кого всі були забули.

— Я не хочу бути найкращим у світі рабом!

Це здалося декому мало не блюзнірством, бо Теодор, який вигукнув оце речення, був одпущеником Гістіея. Він прочитав усе в їхніх очах.

— І я не хочу, щоб про мене колись казали, що я був рабом найкращого в світі раба! — кинув він у вічі Гекатеєві та його прихильникам. — Я б одцурався Гістіея ще під час тієї ганебної для всіх вас персько-скіфської війни, але я був тоді нововідпущеним і клявся Гістіеєві на вівтарі Зевса Відпущеника в усьому підтримувати свого колишнього господаря й благодійника. Якби я порушив клятву, цар богів і людей переслідував би мене й моїх нащадків до п'ятого коліна, але тепер нарешті мій колишній власник порозумнів. Серед усіх вас він був найвідданішим рабом Дарія, а ви ж прислухалися на Істрі до слів скіфського князя та афінянина Мільтіада, то чому ж тепер хочете лизати чоботи перським царям?..

Теодор стояв під покрученим стовбуром тисячолітньої оливи обличчям до прітанів, сонце заходило саме над його головою, й голова нараз мовби обросла золотими кучерями Феба, а за спиною був не горб, а двоє поки що згорнених теж золотих крил. Арістагор побачив це й став поряд із Теодором. За стратегом пішли всі прибічники повстання проти перського царя. Тоді до них один по одному перейшли й прітани, які мали зиск від торгівлі з персами. Обличчям до розсердженого Феба лишився стояти тільки логограф Гекатей. Він хвилинку ніяково блимав проти червоного світила, тоді підійшов до правічного дерева й нарешті знову здобув здатність бачити.

— Коли вже так виходить, — мовив він передовсім Арістагорові, — то треба слати посольства на Кіпр і до Афін.

Арістагорові кортіло докладно розтлумачити логографові, що кіпріоти самі воюють із Спартою й нізащо не схочуть воювати й проти персів, але зараз було не до розбалакування, тож він коротко сказав:

— До афінян і до кіпріотів!

"Допоможи, боже, помститися!.."

Кіпріоти прислали допомогу враз — у них з мілетянами був давній союз про взаємну допомогу. Зате афіняни дуже довго вагалися, ще довше сперечались, а пристали на заклик мілетян тільки тоді, коли на них зібрався походом брат Дарія Артафрен — сатрап Лідії. Разом з євбейцями афіняни прислали на допомогу повсталим двадцять п'ять бойових кораблів.

Але що могла вдіяти така жменька сміливців проти могутньої Персії!..

— Після скіфського побоїща Персія вже зовсім не та, що була за Кіра, Камбіса й

навіть за молодого Дарія, — всіляко заспокоював нерішучих союзників головний стратег повстанців Арістагор. — Скіфи відрубали перському левові лапу, тепер зуби в лева є, а наздогнати жертву не може.

— Скіфи були б і голову йому відрубали, якби не ви, — закинув начальник афінських кораблів Мелантій. — Без вас, іонян, він би на трьох ногах далеко не втік.

— Гістіей уже сам засудив цей свій вчинок.

— А Кой?..

Тиран Лесбосу Кой разом з майже всіма тиранами іонійських міст і островів саме перебував у Міунті, де стояли всі їхні кораблі, що повернулися після походу на своїх недругів з острова Наксосу. Арістагор уже посилав на переговори до цих тиранів, та майже ніхто з них не зважився повстати проти Дарія, а найвойовничішим противником повстання був син Ерксандра Кой.

Арістагор порадився з Мелантієм, і вони вирішили послати в Міунт горбатого Теодора, який мовбито має переказати щось важливе тиранові Кою від тирана Гістіея. Разом із Теодором до Міунта вирудили ще одного мілетянина — Ятрагора — з легким п'ятдесятивесельним кораблем.

Це було зовсім поряд з Мілетом — у гирлі річки Меандру. Всі кораблі стояли під самим берегом, задерши весла вгору, а з крайньої трієри було чути веселий гомін, схожий на бенкет. Певно, якийсь бог водив того дня Теодора за руку. Коли вони пропливали повз веселу трієру, на палубу вийшов кімський тиран Арістагор, син Геракліда. Він упізнав обох мілетян і спитав, куди вони плывуть.

— Розшукуємо тирана Коя, — відповів Ятрагор. — Теодор має передати йому щось важливе від Гістіея.

— Він на моїй трієрі, — сказав Арістагор.

— Виклич його на хвилю!

— Йдіть ви сюди. Сьогодні свято, справляємо перемогу над наксосцями! — крикнув Арістагор.

— Біля вас нема де пристати.

Вздовж берега рядком стояли кораблі, майже торкаючись один одного настовбурченими веслами.

— Розвертайтеся до мене кормою й кидайте линву! — махнув рукою вже підхмелений кімський тиран.

Ще не вірячи в свою щасливу зірку, Теодор сам кинув линву, тільки-но веслярі встигли розвернути судно. Перелазячи потім на чужий корабель, він устиг помітити, що ні веслярів, ні бойових моряків на кораблі немає, але чи не всі тирани зібралися під носовим настилом, а хтось навіть співав.

Арістагор спробував погукати Коя, та лесбоський правитель відмовився вести з будь-ким переговори, перш ніж той вип'є з ним по кіліку вина, бо сьогодні гріх тверезому говорити про справи.

Коли добре смеркло, Теодор переморгнувся з Ятрагором, той полишив товариство нібито "на одну хвилинку" й подав знак хлопцям свого корабля. Хлопці були напоготові,

один відв'язав кімську трієру від стовпа й знову перебрався на своє судно, а мілетські веслярі обережно занурили весла в набрижену вечірньою хвилькою воду.

Таким чином майже всі іонійські тирані потрапили в полон. Крім Коя та Арістагора Кімейця, Теодор з Ятрагором захопили Оліата Мілетянина, Тімнового сина Гістієя з Термер та багатьох інших. Задум головного стратега Арістагора був простий, але його поки що тримали в таємниці, аби не налякати іонян.

— Почнемо з Коя? — спитав Арістагор у пританів, які схвалили його задум.

Коя, Ерксандрового сина, якого Дарій після щасливої втечі зі Скіфії зробив самовладним володарем Мітілени, відвезли додому й випустили на ринковій площі — агорі. Мітіленці вивели жорстокого перського лакизу за мури свого міста, щоб не заплямувати брук, і тут-таки побили камінням. І вирішили запровадити в себе народовладдя й повстати проти перського царя.

У цьому й полягав таємний задум Арістагора та його прибічників. Полонених тиранів одного по одному відвозили в рідні міста й оддавали на всенародний суд. За роки правління під перською егідою тирані позаливали людям сала за шкуру, люди оголосили свої міста незалежними від Персії. Кімейці також запровадили народовладдя, але свого колишнього тирана Арістагора, Гераклідового сина, пощадили, бо він не був жорстоким і несправедливим правителем, до того ж раніше й сам підмовляв інших скинути перське ярмо. Тепер начальник афінських кораблів квапив:

— На Сарди!.. На Сарди!..

Арістагор теж відчував, що треба діяти рішучіше, коли повстання проголошено, слід підтримати його мечем.

Сарди були зовсім близько, і там сидів сатрапом Даріїв брат Артафрен, який міг кожної хвилини з'явитись на узбережжі. Стара Крезова столиця під владою персів занепала, караванна дорога зі Сходу, що проходила колись через самісіньке торжище Сард, тепер звернула в бік Ефеса. Сарди більше не бачили заморських і східних гостей. Хатини після Кірового погрому сардійці собі ліпили з глини й крили соломною та очеретом, перські сатрапи теж не захистили місто муром, хоча саме завдяки цьому Кір свого часу так безжально його сплюндрував. Повстанці досить легко розбили залогу Артафрена, яка виявилась малочисельною, але недобиті перси сховалися в акрополі, а його греки враз узяти не змогли, та не дуже й прагнули до цього.

Арістагор та Мелантій розраховували пожитися багатствами сардійців, однак під час битви крите очеретом і соломною місто зайнялось і за дві-три години згоріло дотла.

Коли Дарієві донесли про події на узбережжі Егейського моря та про спалення столиці Лідійської сатрапи, він од безсилої люті мало не здурів. Його обурило не так повстання іонійських еллінів, як участь у ньому еллінів європейських. Підкорені персами народи вряди-годи повставали, в тому не було нічого дивного, але таке зухвальство з боку Афін...

Дарій упав навколішки й підвів очі вгору:

— О, всеблагий і справедливий Ахурамаздо! Допоможи мені помститись отим афінянам, і я щедро віддячу тобі!

Потім він покликав чашника й стольника:

— Віднині щоразу, як подаватимете мені їжу та питво, нагадуйте: "Господарю, не забувай про афінян!"

Це сталося 5008 року від створення світу за шумерським літочисленням, тобто першого року 70 Олімпіади, тобто через 276 років після перших Олімпійських ігор, тобто 500 року до нашої ери.

Як павичеві визволитися з клітки...

Наступного дня, коли в горах над літньою столицею клубочилися перлинно-ніжні хмари, а серце стисалося в передчутті недалекої зими, Гістіей вирішив позбутися клітки з птахом, який усі ці роки був зловісним утіленням його, Гістієя, власної долі й власного життя. Просунувши руку крізь пруття клітки, він схопив павича за увінчану царською коронкою голову й доти стискав її в кулаці, доки розтіпане в передсмертному жаху тіло птаха навіки затихло.

Серце Гістієя пойняла зловтішна радість: вийшло зовсім по-іншому, такого виходу не міг передбачити навіть хитрий перський цар!

Старанно поправивши сколошкане пір'я птаха, він діждався, коли мертве тіло задубне, й покликав свого єдиного слугу-перса.

— Павич здох, забери його й винеси, — сказав Гістіей.

Перс ошелешено дивився на царський дарунок.

— А це?..

— І клітку хоч на смітник викинь.

Гістіей відчував, що для перса його слова — справжнє блюзнірство, але тепер він уже не зважав ні на що. Останні надії Гістіей покладав на вірного відпущеника, а Теодорові теж не пощастило нічого зробити. Тепер отой коштовний птах позбудеться золотої в'язниці, вийде зі своєї золотої клітки й він, Гістіей, хоч цареві здавалося, що він довіку триматиме в ній свого бранця. Цар забув про головне: якщо людина вирішила позбутися невільницьких кайданів, то її в цьому не спинить навіть смерть.

За годину по тому, як челядин виніс осоружну золоту клітку з мертвим птахом, Гістієя викликав Дарій.

"Відпиратимусь, — вирішив Гістіей, — ніхто не бачив, як я давив того павича, а слідів не лишилося, сам здох". Та поки йшов од своєї ніби незаґратованої в'язниці до царського палацу, йому стало зовсім байдуже, що подумає перський цар і в який спосіб звелить його стратити. Й на душі раптом зробилося легко й сонячно, мов у перлинно-ніжній хмарі над верхом гори.

"Ось що таке воля, — подумав Гістіей. — Ось чому вільні люди такі щасливі: вони ні від кого не залежать".

Але цар Дарій спитав зовсім не про павича в золотій клітці. Наче взагалі не спитав, а справді вперше в житті порадився, що думає його найліпший приятель і друг.

— Як це могло статися?..

Гістіей хотів був сказати, що власноручно задавив того ненависного павича, та не встиг вимовити слова, як перський цар витлумачив ті свої перші слова:

— Як могло статися, що на мене підняли руку шолудиві афіняни? Про твоїх азійських співвітчизників я не питаю, бо мій обов'язок — тримати їх у покорі, а право вириватися на волю боги дали всім. Але як могло статися, що їх підбили на повстання афіняни?

Гістіей усе збагнув і тепер найдужче боявся не виказати свою радість: те, в що він перестав був уже й вірити, несподівано прийшло само. І все-таки він не зумів приборкати своїх очей і сховати за віями зрадливий вогник. Зійшовши з трону всупереч звичаєві, цар мовби плавав на довгому до п'ят подолі свого зеленого кафтана між дверима та решітчастим вікном.

— Невже ти радієш? — раптом помітив він той вогник в очах Гістієа.

Тепер було пізно прикидатися, та цар навряд чи й повірив би йому. Довгі місяці примусової самотності розм'якшили витримку Гістієа і вміння поводити себе при людях, вороже настроєних. Та він вирішив не заперечувати й сказав:

— Я справді втішаюся, бо бачу — був би там кориснішим. Хоча достеменно не відаю, що ж там відбулось. Іонійці повстали?

Дарій поморщився, та все ж коротко розповів йому про події на західному узбережжі й на островах.

— Будь я разом з ними, вони ніколи не зважилися б на щось подібне.

— А ти друг чи ворог афінянам? — запитав Дарій навіпростець.

Тут варто було лише освіжити в пам'яті царя деякі спільно пережиті події, але Гістіей не хотів робити цього так відверто й назвав лише одне ім'я:

— Ти, мабуть, пам'ятаєш, найсвітліший, афінянина Мільтіада?

Дарій стомлено махнув рукою, втративши бажання слухати подробиці, — він справді все пам'ятав. Це викликало миттєве захоплення в Гістієа, й він зі щирим подивом подумав: "Ти, безперечно, мудра людина, але який же злий бог штовхнув тебе на ту страшну скіфську пригоду?.."

Потім Гістіей сказав собі в думці інше: "Часом один-єдиний нерозважливий вчинок може спалити всю мудрість наймудрішого мудреця". Після скіфського побоїща Персія перестала бути непереможною. Коли Дарій та його військо перейшли мостом на той бік Істру, сонце Персії почало хилитися на захід, а на її майбутнє ліг сірий туман.

Днів за кілька по тому Дарій несподівано знову покликав Гістієа.

— Ти того разу натякав, що приніс би більше користі, якби був на узбережжі та островах... До Мілета я тебе зараз відпускати не збираюсь, але їдь у Сарди до мого брата Артафрена. Побачимо, чи послухають тебе твої земляки... — Обличчя в царя було жовтаве, а довгасті перські очі позападали, певно, від поганого сну та клопоту. — А я вмю бути вдячним і щедрим, — на закінчення сказав він.

Рухалися на схід разом з чималим загоном військової допомоги лідійському сатрапові Артафрену, тож до Сард прибули за три місяці, коли ночами вже й у шатрі було холодно спати. Навіть на невисоких верхах обабіч річки Герму лежав сніг.

Еллінського війська ніде не було й сліду, Сарди ширились у небо скопищем закіптюжених пожежею стін, серед яких блукали здичавілі бездомні пси та майже

ручні шакали. Життя відчувалось тільки навколо акрополя, під мурами якого тулилися землянки та абияк зліплені саманні хатки й курені. То було все, що лишилось від гомінкої колись і пихатої столиці царя Креза. Навіть од визвольних воєн насамперед зазнавали тисячі маленьких мирних людей.

Сатрап Артафрен не міг упустити до акрополя такий загін присланого братом війська, бо там і так було ніде яблукові впасти, тож дехто з новачків почав ставити шатра, а дехто виганяв погорільців з тих нужденних землянок, хаток та халабуд, і ніхто не мав права ремствувати проти визволителів.

— Мене виручив Багабухша, — розповів прибульцям царів брат Артафрен.

Колишній головний воєвода Багабухша після поразки в Скіфії був призначений сатрапом Фрігії та захопленого персами фракійського узбережжя. Воєвода новоприбулого полку, двадцятирічний царевич Хтайарша, на якого греки для зручності казали Ксеркс, хотів був розпитати в дядька, чи багато іновірців пощастило перебити під Сардами, та Артафрен аж тепер упізнав Гістієя, хоч бачив його зо два рази незабаром після Скіфської війни.

— Ти ж був тираном Мілета? — для певності перепитав він. — Тебе мій богорівний брат випустив?

— Він прислав мене сюди, щоб я закликав своїх земляків до покори, — відповів Гістієй.

— А то правда, ніби ти зробив на голові свого раба наколку й так закликав своїх земляків до повстання проти мене та мого брата Дар'явауша?

— Наклепи! — запально вигукнув Гістієй. — Хіба ти забувся, хто врятував для Персії її царя та її військо? — І все-таки він зблід на виду.

— Тоді ти врятував Персію та її володаря, — кивнув Артафрен. — Але в гріх упадають часом і найбільші праведники...

— Хтось наклепав на мене! — ще дужче збліднувши, вигукнув Гістієй.

— Ну, побачимо, — непевно скривився брат царя Дарія. — Мої люди впіймали того раба й мають за тиждень привезти його до мене. Я довіряю тільки своїм вухам і своїм очам...

Якщо Теодор справді потрапив у полон до персів, то тільки втеча могла врятувати Гістієя.

Наступної ж ночі йому пощастило купити в рибалки-лідійця, який повертався додому з невеликого влову, старого, але добре висмоленого човника й утекти за течією Герму спочатку до Фокеї, а потім до Ерітр. Але фокеяни й ерітрейці після поразки Арістагора та Мелантія побоялися дати притулок Гістієєві, й він мусив утікати ще далі, до острова Хіосу.

Подорож з Ерітр через протоку до острова була надзвичайно важка. Ерітрейці все-таки дали Гістієєві провідника й кращий човен, але в протоці почалась така несаможиття течія, що їхнє суденце раз у раз викидало на мілини, а посеред протоки довелося витягти своє суденце на малесенький піщаний острів. Насувалася морозяна ніч, у Гістієя та провідника були кресала, але на піщаному острівцеві нічого нічого не росло.

Вони перекинули човен догори днищем і позалазили під нього. Хоча мороз і не заходив під їхнє просте укриття, довелось цілісіньку ніч вовтузитись і перекидатися з боку на бік, щоб не позаклякали сув'язі та кістки. Та навряд чи це допомогло б їм діждатися ранку, коли б не людська здатність до розмов, які часом замінюють і вогнище, й затишок, і хліб та сіль.

Соваючись і крекчучи, провідник, чийого імені Гістіей так і не встиг спитати, розповів йому про події минулого літа й осені.

Обложивши Сардський акрополь, іонійці разом з афінянами, євбейцями та іншими союзниками не зробили поважної спроби витягти з-за мурів недобитих і сісти там замість них. А потім несподівано з двох боків, мов з-під землі, з'явилися полки фрігійського сатрапа Мегабіза, на якого перси казали Багабухша. Артафрен побачив підкріплення й вийшов з воріт. Греки виявились оточеними. Мелантій наполягав ударити на Артафрена й, скориставшись його розгубленістю, першими вскочити до акрополя. Але Арістагор був головним стратегом усього повстанського війська й наказав пробиватися між двома крилами Мегабізової раті, поки не замкнулося кільце. Елліни кинулися в продухвину й зупинились аж у Смірні, де стояли їхні бойові судна — дієри та трієри.

— А вранці мусили брати Смірну приступом, — сказав провідник.

— Невже за ніч добігли від Сард аж до Смірни?

— Ти ж знаєш, як швидко мелькають руки, вихопивши з вогню надто гарячий каштан! — Провідник заходився лежачи розтирати покляклі руки, наче попик їх на вогні, а не на пронизливому холоді. — В Смірні стався переворот: поки народовладці воювали з Артафреном та Мегабізом, владу захопив тиран Прокл. Арістагор і Мелантій не змогли взяти Смірни з ходу, а коли підійшов Мегабіз, між персами та еллінами зчинилася справжня січа. Наші спирались тилом на берег та свої кораблі, але перси діяли в спілці із зрадником Проклом, тож наступного ранку Арістагор дозволив одступити на кораблі й роз'їхатися по своїх містах...

Гістіей зробив належний з того висновок:

— Раб споконвіку боїться не так меча, як бича.

Тепер він це розумів краще, ніж будь-хто інший. І пошкодував, що мудрість приходить людині з неповоротними швидкоплинними роками, й од усвідомлення цього йому стало ще холодніше, ніж було дотепер. Гістіей скарлючився на холодному піску під перекинутим човном і теж заходився терти долоню об долоню; шкіра починала пекти, але тепліше від того не ставало. А голос провідника-ерітрейця чувся наче крізь товстий мур:

— Веремія знялася тоді чимала, я не потрапив на наші кораблі, а поплив з мілетянами до Мілета. Головний стратег Арістагор знав, що перси пришлють гінців з вимогою видати його і всіх повстанців, тож почав умовляти прітанів переселитися до Міркіна у Фракії, того, що будував ти. Логограф Гекатей же хотів на острів Лерос — у Спорадах. Ну, подалися ми брати Міркін, бо його після тебе захопили фракійці, вже й брами обидві закінчили, тільки мур не встигли довести до кінця. Почали ми брати

Міркін приступом, і хоча й не взяли, та фракійці побачили, що не зможуть довго боронитися, й прислали послів з дорогими подарунками. Прітани порадилися й дали згоду випустити фракійців безборонно, але серед фракійців уже виявилися перські гінці, й коли фракійці виходили з Південної брами, гонець підкупив котрогось фракійця вбити нашого ватажка...

Провідник перервав розмову й почав плазом вибиратися з-під човника.

— Я далі не можу!.. — клацаючи зубами, сказав провідник.

Гістіей також виповз назовні, й до самого світанку вони вже тупцювали понад берегом.

Гістіей відчував, чим закінчилася та пригода під мурами Міркіна, але не хотів допитуватися в провідника. Поки останнього слова не було сказано, Гістіей мав право додумувати його сам.

Та коли небо на сході почало сіріти, провідник сказав недоказане:

— Хтось улучив Арістагора стрілою в низ живота... Ми повитягали мечі й кинулися на фракійців, але ті швидко оговталися й поперли нас аж до берега Стрімону. Як ти воюватимеш, коли не стало стратега, до кораблів наших тоді й половини не дійшло... — Провідник помовчав, а далі кивнув рукою на захід:— Онде вже Хіос проступає з туману, ходімо до човна.

Жити на землі предків

Коли холодного зимового вечора смертельно стомлений Гістіей разом з провідником-ерітрейцем уткнулися носом човна в похилий хіоський берег, на них уже чекала десятка добре озброєної міської сторожі, а десятний воевода запитав:

— Ти Гістіей, колишній тиран Мілета? — Гістіей ледве виліз із вутлого суденця на берег і ствердно кивнув. — Мені наказано привести вас до прітанії!

— Веди, хлопче, — сказав Гістіей застудженим голосом. — Тільки влади тирана мене ніхто не позбавляв. — Йому й досі не говорили, що після його відбуття до перської столиці мілетяни не без допомоги Арістагора запровадили в себе демократію. А хіоський десятник, можливо, взагалі про це не чув.

Гістіей на мить замислився, звідки хіосці могли знати про його прибуття сюди, що навіть вислали назустріч йому сторожу. Це могло свідчити тільки про славу, яка поширилася про нього на іонійських островах. У такому разі Дарій рано святкував перемогу.

— Ще побачимо, найясніший! — посинілими від холоду та перевтоми губами прошепотів Гістіей.

У таку пізню пору нікого в прітанії не виявилось. Тоді десятник підвів його до дверей присадкуватого лабазу, скреготнув засувом, а ті десятеро сторожів силою ввіпхнули туди самого лише Гістію, а ерітрейцеві сказали:

— Ти можеш пливти, звідки приплив!

"Дурного павича знову посадили в клітку, — подумав Гістіей. — Але цього разу вона не з золотими ґратами..."

До прітанії його повели аж за чотири дні. Найстаріший з них був, певно, й

найбідніший, бо в таку холоднечу ходив у старому полотняному пеплосі.

— Гістією, сину Лісагорів, навіщо ти підбив еллінів на повстання проти перса? — спитав він.

Гістіей ніколи досі не бачив цього діда, але швидко здогадався, що це хіоський мудрець Діодор, прозваний Скіфом. Чи мав він у жилах бодай краплю скіфської крові, того Гістіей не знав, зате всім було відомо, що він був колись одним із найбагатших на Хіосі людей, але все роздав бідним і тепер світив латками.

— Я тобі відповім, Діодоре Скіфе, — відгукнувся на його слова Гістіей.

— Ти мене знаєш? — посміхнувся старійшина прітанів.

— Знаю тебе й твою бідність, але знав тебе й найбагатшим серед усіх ваших остров'ян. Я переповів би тобі байку Езопа — був такий раб у саміянина Ядмона. В тій байці йдеться про те, що краще бути бідним, та вільним, однак байки тієї не переповідатиму, бо біднішого за тебе на Хіосі нема. Я міг би розповісти тобі також бувальщину про красивого птаха в золотій клітці, яка не мала дверцят, але ти не повіриш, як тому птахові пощастило спекатися золотої клітки. Та й ця притча більше стосується мене. Але я хочу тебе дещо запитати...

— Запитуй, — згодився Діодор Скіф.

— Що дає людині найбільшу втіху?

— Оце і є твоє запитання?

— Так!

Інші прітани невдоволено загомоніли.

— Ми тебе привели сюди не для того, щоб ти загадував нам загадки, а щоб сам відповів на наше запитання! — суворо grimнув на Гістією один з них.

Але в приміщенні сиділо багато простих остров'ян, і вони заходились вимагати від Діодора Скіфа відповіді на Гістієєве запитання.

— Хай пояснить, що хотів сказати! — махнув рукою Діодор Скіф. — Але потім хай відповість і на наше запитання. Бо не ми прийшли до нього додому, а він — до нас!

Гістіей почекав, коли в прітанії настане тиша, й повторив своє запитання: що дає людині найбільшу втіху?

Діодор Скіф довго не озивався, й аж коли всі почали занепокоєно гомоніти, він показав великим пальцем кудись назад:

— Спогад! Найбільшу радість нам приносять спогади.

— Чому ти так вважаєш? — здивувався Гістіей.

— Бо людина не ясновида. Коли я йду через острів од одного берега й благополучно доходжу до другого, в мене починають страшенно крутити коліна, стріляє в попереку, болить голова. Я почуваю себе найнещаснішим з-поміж смертних і картаю себе найдошкульнішими словами: "Дурню ти несосвітений, чого тобі не сиділося вдома, а поперся сюди!" А якби я мав очі безсмертного й міг наперед побачити, що коли б прийшов не до цього берега, а он, скажімо, до того, то звалився б з кручі або зі скелі впала б на мене каменяка... Або, скажімо, таке. Чиню я богові молитву: "О, всемогутній Зевсе, коли ти вирішив ударити мене громом та блискавкою,

щоб уразити на смерть за мої гріхи, то зглянься на мене й збережи мою душу в тілі! Коли ж тобі конче хочеться мене покарати, то хай твій перун поцілить у мою хату, а я лишуся живий! І я довіку приноситиму тобі вдячні жертви!" Я не знаю, як повівся б, якби бог зробив саме так. Але якщо б він, уже збираючись уразити мене блискавкою, розчулився від моєї молитви й дозволив барсам роздерти мою корову, я ж би не знав, що то божя ласка, й ремствував би на всіх Олімпійців...

Він замислився, й Гістіей йому нагадав:

— Але ж ти спочатку говорив щось про спогади!

— Найщасливіша людина тоді, коли згадує давноминуле, — відповів Діодор Скіф. — Приємно згадати навіть про найважчу рану, отриману в січі, хоча ти тоді ледве не переселився в Царство тіней. Приємно згадувати, як ти конав од спраги в пустелі, сім день не мавши в роті краплі води...

Гістіей недовірливо похитав головою:

— Яка ж то радість — кривава рана або смерть у пісках?

— Спогад перетворює рану та смерть од спраги не в страждання, а в боротьбу й перемогу над ними: ось який ти був молодий і могутній, іншого вже давно й кісточки зотліли б, а ти досі живий!

Колишній тиран Мілета мовчки нахмурився, й Діодор Скіф йому нагадав, що зараз відбувається суд прітанів міста Хіоса й усіх селищ острова Хіосу.

— Ти не відповів на наше запитання: для чого підбурих іонійців, еолійців та деяких європейських еллінів повстати проти перської влади? — сказав Діодор Скіф.

— Хіба тобі, мудрий, треба пояснювати, що смертному властиво прагнути до волі?

— Навіть найблагородніші прагнення бувають нерозважливі. Коли бачиш перед собою лева й не маєш списа, то краще припинити й сподіватись на щасливішу нагоду — як будеш зі списом у руках.

— Такої нагоди можна не дочекатися й до смерті! — вигукнув Гістіей. — І до смерті тремтіти перед левом!

— А яка слава — кинутися голіруч на нього? — розсердився Діодор Скіф.

— Коли звикнеш перед ним ховатись у мишачу нору, то може трапитися й таке, що матимеш у руках і списа, але подумаєш собі так: "Посиджу в норі до того часу, коли матиму при зустрічі з левом довшого списа!" А довшим його можна робити все життя.

— Нерозважлива мужність властива молодим і недосвідченим, — похитав головою Діодор Скіф. — А тобі вже перекинулося за шостий десяток.

— Я замолоду вважав, що найбільше принесу користі й мілетянам, і всій Іонії, якщо стану самовладним тираном. Навіть, як ви, можливо, знаєте, допоміг Дарієві врятувати своє розтрошене скіфами військо, бо вважав, що тільки з допомогою персів моя влада поширяться на все узбережжя Малої Азії, а згодом і на цілу Елладу та всі відомі нам теплі й холодні моря. Тепер я шкодую, що врятував Персію.

Всі, хто зібрався в прітанії, припинили, навіть хтось, аби не кашлянути голосно, затулив долонею рот. Надходила хвилина, коли хіосці починали вірити своєму непроханому гостеві. Гістіей був уславився на цілу Елладу по той і по цей бік моря як

нестримний властолюбець; тепер він мовби зрікався самого себе. Треба було ще одного камінчика, щоб мур недовіри остаточно розсипався.

— Я сам чув, що Дарій хоче виселити вас та інших еллінів з островів і міст Іонії та Еоліди до Фінікії, а наші землі заселити фракійцями, — сказав Гістіей. — Таке перси вже не раз робили.

Нещодавно Дарій справді переселив ціле фракійське плем'я пеонів до Фрігії — це було на пам'яті всіх присутніх тут остров'ян.

І це стало тим останнім камінчиком.

— А тепер я тобі відповім на своє запитання, Діодоре Скіфе, — відчувши зміну в настроях, проказав Гістіей. — Отже, найбільше щастя для людини — жити на землі своїх предків!

То був закономірний висновок з усього сказаного ним досі, але він почекав, поки остров'яни впораються з хвилюванням, і пояснив, можливо, ще не зовсім засвоєні думки:

— Щастя жити на землі предків... Поки ти на ній живеш, ти про це навіть не думаєш. Та варто потрапити в чужі краї, як починаєш відчувати, який ти нещасний...

Притани сиділи нерухомо на своїх місцях, але прості хіосці підбігали й тиснули руку колишньому тиранові Мілета, вже ладні йти за ним у хвилі й вогонь.

Своя стріла ранить найдужче

Все, як казали стародавні фінікійці, доводилося починати від бика, ім'ям якого вони назвали першу літеру, а для Гістієя тим "биком" було його рідне місто Мілет.

Гістіей спробував був налагодити зв'язки з Мілетом, ще перебуваючи на Хіосі, але великий землевласник і купець Піфагор, якого аристократи після смерті Арістагора обрали своїм ватажком, звелів шмагати Гістієєвого гінця батою і викинути за браму міста. Зате інший купець, якого привели до Гістієя, сказав, що мілетяни з нетерпінням чекають повернення свого колишнього тирана. Тільки-но вони побачать, що Гістіей має хоч трохи війська, то повстануть і спробують перебити сторожу брам.

Хіосцям цей похід уявлявся як весільна подорож.

Гістіей також намагався підтримувати в них цей настрій, і все-таки лихі передчуття не давали йому спокою, певно, його попереджав якийсь прихильний до нього бог.

Погано було тільки те, що й цього разу смертний не розумів таємничої, повної загадок і двозначностей мови безсмертних.

З Хіосу до Мілета пливли п'ять з гаком днів, і всі ці дні чільник бойових суден, даних Гістієєві остров'янами, мугикав тягучу еолійську пісню з веселими словами й поховальним виттям. Це не могло не дратувати Гістієя, й він шкодував, що не зумів підтримати в хіосців отого піднесеного настрою, з яким вони ладні були йти першого дня крізь вогонь і морські бурі.

— Чого ти весь час мугикаєш оцю еолійську пісню? — врешті не витримав Гістіей, коли попереду, вже за мисом Мікале, стало видно високі мури Мілета, почорнілі від давнини.

— А я родом еолієць, з Лесбосу, — сказав навітіларх і несподівано заходився

виливати перед Гістієєм душу: — Коли мені було двадцять п'ять років, я ненароком убив рідного брата й мене громада засудила до вигнання з острова. Ну, я й перебрався на Хіос, хіосці вчинили мені обряд очищення від скверни, а через десять років за мої старання приписали мене до Східної Фратрії й надали громадянські права.

Гістіей хотів спитати, за які старання дали йому ті права, але навітіларх сам запитав, благодушно посміхаючись:

— А ти знаєш, які в нас ходили про тебе чутки? Нібито ти зумисне підбурюєш легковірних повставати проти персів, щоб потім оддати в руки тим-таки персам, залякати й навіки відбити охоту до повстань. Щоб елліни потім у кожному підбурювачеві бачили перського ставленця.

"Очевидно, так само про мене думали фокеяни та ерітрейці, лише вдавали, ніби бояться персів", — подумав про свої недавні поневіряння Гістіей.

Тим часом навітіларх приставив долоню до очей і заходився вдивлятися у чорні мілетські мури. Між визубнями мурів і надбрамних башт іноді зблискували бронзові шоломи та сталеві наконечники сулиць.

— Щось їх надто багато... — Навтіларх здивовано почував потилицю.

Решта одинадцять трієр і дієр, легко торкаючись води численними веслами, схожі здалеку на химерних болотяних комах, вишикувалися довгою вервечкою, насторожено стежили за кожним рухом головного корабля.

Гістієєві стало тоскно.

Ці люди не були готові на все.

Тепер його доля залежала від Мілета.

Гістіей вислав гінця й переказав мілетянам, що оголосив цареві Дарію війну, тож, якщо вони не хочуть бути перськими рабами, хай приєднуються до боротьби повсталих іонійських міст.

Незабаром гонець повернувся. Цього разу Гістієєвого гінця не били батогами, бо хіоські кораблі в затоці були натовпані військом, але веліли переказати таке:

— Якщо мілетяни й були коли-небудь рабами, то тільки тоді, коли тираном у них був Гістіей, син Лісагора. Й відколи це Хіос почав зазіхати на лаври вождя Іонії, в той час як визнаним вождем споконвіку був Мілет? Повертайтеся, звідки припливли, ми вам браму не відчинимо! А Гістіей — раб і лакуза перського царя!

Гістіей звелів облягти Мілет з моря й суходолу. Хіосці почали знехотя обкопуватися на перестріл од міських мурів і викочувати з суден розкаряки катапульт. З моря мілетяни не могли нічого зробити хіосцям, бо необачно позаводили свої судна до внутрішніх причалів, звідки їх не випустили б хіоські кораблі. І все-таки прибульців було замало, щоб здобути Мілет приступом.

Лишалось чекати на повстання городян.

Облога тривала два дні й три ночі, а на ранок третього дня не було жодного вбитого чи пораненого.

— Ми прийшли до вас не воювати, — громовими голосами кричали в бік мурів оповісники, — а зайти з вами в спілку проти перського царя!

— Які ж ви друзі, хай поглине вас Тартар, коли обложили місто зусібіч і не даєте птахів пролетіти? Якщо хочете бути нашими союзниками, то вертайте додому, а ми, коли треба буде, вас гукнем!

Гістіей утрачав терпець і рівновагу. Будь-якої хвилини з-за присвяченого Аполлонові Довгого оливкового гаю могли вигулькнути перські пішці та вершники, а з-за мису — вірні їм фінікійські й еллінські кораблі. Він звелів хіосцям іти на приступ, хіосці позаряджали катапульти й заходились обкидати бійниці мурів камінням та пучками сулиць; те обкидання тривало зо дві години, поки було чим кидати, а коли скінчилось, прокинулися катапульти на мурах. І знову нікого не вбило й не поранило, й це могло тривати до безкінця.

Або до появи персів.

— А тоді отой Піфагор, лев із заячою душею, відмовиться від оцього безглузлого борюкання, бухнеться в ноги перським сатрапам й оголосить себе їхнім найвідданішим рабом! — роздратовано проказав Гістіей до хіоського навтіларха, який так і не зміг підняти своїх на приступ Мілета. — Мілет повинен бути в наших руках!

— То ж таки елліни, — сказав непевно чільник хіоських кораблів. — Не хочеться проливати кров одноплемінців.

— Елліни, скільки себе й усвідомлюють еллінами, весь час проливають ту кров! А задля чого, питається? Ви он тридцять літ воювали з лесбосцями за непотрібну ні їм, ні вам піщану косу між вашими островами. Та й інші так!

Навтіларх розвів руками, а Гістіей після цього вирішив діяти по-іншому.

— Візьми ще двох-трьох своїх остров'ян, — сказав він навтілархові, — й ми з тобою впораємося й самі взяти Мілет.

— Що ти говориш! — вигукнув хіосець.

— Я народився й усе життя прожив у цьому місті, а потім довгі роки був його тираном: не забувай!

Гістіей усе точно виважив. Коли в місті проспівали треті півні, а просто зоряного неба від холоду цокотіли зуби, він повів навтіларха та ще трьох його воїв через міський рів. На мурах у цьому місці не було оборонців, бо тут і хіоське кільце переривалося: далі блищала під зорями подряпана рисочками очеретинок вода.

— Ступайте слід у слід за мною! — шепнув своїм попутникам Гістіей і забрів у воду.

Під водою пролягала тільки йому знайома стежка, обабіч якої таємниче жебоніла трясовина. Взуття враз понабиралося води й ноги померзли, але ніхто не ремствував, кожен остерігався зробити необережний крок і зачлюпотіти зрадливою водою. Стежка привела їх під самий мур, а з гори ніхто не помітив і не почув напасників, тільки десь у місті й досі доспівували свою третю пісню найзапальніші півні.

Гістіей напружився й витяг з муру тесану брилу, потім ще одну й проліз в отвір, а за ним послідували й решта четверо. Потаємний хідник вивів їх у місто горловиною величезного піфоса — вкопаного в землю глека для вина. На мурі позаду було так само спокійно, та коли всі п'ятеро повилазили з глека й пішли пригинці за Гістіеем у бік його палацу на агорі, почувся собачий гавкіт.

— Прокляття на тебе!.. — в безсилій люті вилаявся Гістіей.

Незабаром розвалувалися всі собаки Мілета, на найближчих мурах також знявся лемент, десь попереду почулися квапливі кроки багатьох людей у кованих сандаліях. Гістіей махнув рукою й звернув убік, але там також чулися кроки; ніхто не знав, то вороги чи друзі, й навітіларх почав пошепки вимагати від нього повертатися назад. Гістієєві стало знову тоскно, бо ці люди з самого початку готувалися до розваги, а не до війни, хоч він тоді, в прітанії, вважав, що зумів роздмухати в їхніх серцях вогонь зненависті.

— Біжіть, рятуйтеся!.. — не тямлячи себе від люті, засичав він на них.

Та коли вони всі п'ятеро добігли до чорної провалини закопаного в землю величезного глека, між визубнями найближчої ділянки муру на тлі світлішого неба замелькали постаті.

— Стійте, а то розстріляємо всіх, як псів шолудивих! — почулося звідтіля.

— А-а... Ви ще називаєте нас шолудивими псами?! Це ваш Піфагор — найшолудивіший пес перського царя! А ви — раби того шолудивця! — дедалі дужче шаліючи, закричав угору Гістіей.

— Якщо ти всіх маєш за псів та шолудивців, — пролунав з муру насмішкуватий голос, — то хто ти сам? Чи ти своє ім'я ховаєш так само, як своє обличчя під пеплосом Ньюкти?

— Ніколи не ховав ні свого обличчя, ні свого імені! — ображено вигукнув Гістіей. — Я — ваш законний правитель!

Після короткого мовчання й притамованого перешіптування з муру почулося:

— Якщо ти назвався нашим законним правителем, то чого ж лякливо ховаєшся в гурті отих переляканих остров'ян? Відійди — тоді зможемо порозмовляти. Гістією, відійди од них!

Гістіей відійшов і став за п'ять-шість кроків од хіосців.

— Що ти хочеш мені сказати, земляче? — спитав він.

— А ось що!.. — Хтось там нагорі натужно хекнув, і поряд з Гістієєм у землю вгородилася метальна сулиця.

— Хай тінь твою після смерті згризуть черви Ереба! — прокляв підступного земляка Гістіей.

Він кинувся до горловини рятівного глека, але хіосці також хотіли сховатися під землю, вони заважали один одному, лізучи водночас, аж поки з муру почали дзижчати стріли. Переслідувачі, які гналися за Гістієєм та хіосцями вулицею, не зразу второпали, що втікачі ховаються в потаємний хідник — про нього знали тільки Гістіей, Арістагор та дехто з колишніх прітанів — тож розгублено шастали пустирем. І все-таки в Гістію, який стрибав у глек останнім, уцілила стріла, пущена з муру.

Ледве перемагаючи біль у пораненій нозі, він вивів тих чотирьох за мури, але вже не спинився, щоб замостити отвір хитро пригнаним камінням, а покульгав стежкою через трясовину. З муру по них стріляли й кидали сулиці, проте навмання, зрідка чуючи необережне хлюпотіння, та чи багато поцілиш поночі на звук, навіть коли

стріляєш важкими стрілами!

Наконечник стріли витягли з рани Гістієя аж уранці, коли стегно розпухло й рана взялася вогнем. І все ж було видно, що якась мука пече йому дужче від рани. Той день він пролежав у шатрі, а ввечері його віднесли на двох зв'язаних списами щитах і поклали під палубою головної трієри. Гістієя безперервно зморював сон, і тоді йому ввижалося, ніби він уже в своєму мілетському палаці, в якому не бував стільки літ, або ж веде кораблі всіх іонійських міст повз Фокею, а далі водами Герму на спалені Сарди. А коли прочунював після того сну, в очах його з'являлися сльози безсилі, він тихо казав:

— Найболючіше — отримати рану від ближнього...

— Ти впізнав його з голосу? — спитав навтіларх.

— То був мілетянин.

Мілетянин у Мітілені

Гістієй не міг пробачити хіосцям такої зради — вони просто перелякались і не захотіли йому допомогти.

Він після поранення довго хворів, та тільки-но рана підгоїлась, вирішив негайно залишити цей острів. Ще важко спираючись на ціпок, намагаючись не звертати уваги на цікавих мешканців міста Хіоса, Гістієй подався до прітанії й попросився на першеліпше судно, що вирушатиме до будь-якого з іонійських островів. Прітани також не дуже втримували в себе колишнього мілетського тирана, але найближчим часом жодне судно не збиралося до тих островів, завтра мали вирушити лише дві дієри до Спарти, та ще сьогодні одна — до Лесбосу.

— До Лесбосу — то хай буде до Лесбосу, — похмуро кивнув Гістієй.

Хоча Лесбос належав не до Іонії, а до Еоліди й не прилучився до повстання проти Персії.

Того ж дня Гістієй сів на купецьку дієру й з ходовим весняним вітром вирушив до Лесбосу; в столицю острова він прибув на п'ятий день.

Від Лесбосу він не чекав ніякого зиску, бо всі еолійці були слухняними рабами персів, але й не боявся, що вони видадуть його Артафренові, бо після зради мілетян та хіосців до всього збайдужів. Так, він узявся зовсім не за свою справу, ще замолоду мріяв підкорити Мілетові всю Елладу, азійське узбережжя та еллінські острови, хай спочатку навіть з ласки царя Дарія, а на старості раптом узявся піднімати еллінів на боротьбу проти того-таки царя. Й дуже правильно вчинили іонійці, що не повірили йому, бо чого б мали вірити вчорашньому перському лакизі!..

Гістієй мав у поясі кілька невеликих срібних зливків, за які найняв собі кімнату в старої самотньої вдови. Тепер він нікуди не виходив за межі її дворика, та й рана ще дуже боліла, тож довгими весняними вечорами лежав на застеленому солом'яною матою ослоні й думав нескінченну думу. Колись він був наймогутнішим і найбагатшим серед іонійських тиранів, а тепер позбувся всього на світі й став нікому не потрібним у цьому місті чужинцем-метеком, у якого навіть свого даху над головою нема.

Ця думка не виходила йому з голови всі напівсонні дні й нескінченні безсонні ночі.

В перському золотому полоні він був не менш самотнім, але там його живила пекуча мрія — колись вирватися на волю й довести собі й іншим, що не даремно прожив своє життя.

Тепер він зневірився в собі й людях.

І тепер у напівсні й напівмаренні йому ввижавсь один і той самий образ: мілетський палац... Тієї збентеженої зимової ночі Гістіей був за сотню кроків од нього. Раніше, в перському полоні, намагався не думати про палац, бо не мав права розпорошувати думки та почуття на своє особисте, бо мусив думати про інших, про народ. А тепер тільки про палац і думав: про палац і про його мешканців. А тими мешканцями була дружина, донька й син. Чи не накапустили їм отой Піфагор та його прибічники, чи не видали перському цареві або царевому братові Артафрену?..

Від такого припущення на очі Гістієєві мовби падала червона пільма.

Ці думки та образи минулого терзали його доти, поки перед ним якось виник інший забутий образ — відпущеника Теодора.

Але то виявилось не образом, не плодом гарячкової уяви, бо хоча горб лишився горбом, але колись густа смолиста шевелюра тепер стала зовсім сива й рідка, а на полисілій маківці проступили сині рядки так старанно наколеної грамоти.

Коли Гістіей остаточно прийшов до тями, горбатий Теодор спитав:

— Ти пам'ятаєш, як скіфському цареві пощастило втягти всі скіфські племена у війну з персами?

Це здавалося безповоротно минулим і несуттєвим, було навіть трохи образливо, що Теодор міг тепер думати про таке; все старанно будоване й плекане впродовж усього життя завалилося й пішло прахом. Гістіей стомлено махнув рукою й відвиклим розмовляти голосом прорипів:

— Артафрен хвалився, нібито ти в них у полоні...

Тепер уже Теодор махнув рукою, але не тому що це здалося йому несуттєвим, а зовсім з інших причин. Про пережите свідчило раптом посивіле волосся, крізь яке на маківці тепер можна було прочитати колись так старанно сховану грамоту. Теодор удруге спитав:

— То ти не забувся, як скіфський цар підняв усі свої племена проти Дарія?

Нічого не забув Гістіей. Скіфський цар водив перське військо по землях всіх племен, які мимоволі мусили потім витягати мечі з піхов.

— Навіщо ти питаєш? — знизав він плечем.

Відчувши його небажання говорити, Теодор теж більше не згадав про це й словом і невдовзі пішов собі геть, а Гістієя знову розморило. В дворик у за прочиненими дверима плаксивим і сварливим голосом гиркалися двоє вдовиних дітей, чиїх імен він не знав і не хотів знати, бо порвав усі сув'язі з життям.

Так він пролежав на солом'яній маті цілий довгий день і цілий вечір, а коли після півночі в Мітілені озвалися перші півні, якась невідома потойбічна сила звела його на ноги.

Гістіей спочатку й сам не второпав, що то за знак, але насилу діждався ранку, а

вранці запитав у господині дому, чи не знає вона, де розшукати отого сивого горбатого чоловіка, що вчора приходив сюди.

— Я не цілий день була вдома й нікого не бачила, — відповіла вдова. — Може, діти бачили...

Вона привела дітей.

— Отой сивий горбатий дядечко? Він учора ночував у храмі Гестії! — похопився вперед найменшенький хлоп'ячок, який учора канючив щось у старшого плаксивим голосом.

Гістіей дав усім по срібному оболу на пиріжки, й коли діти привели горбатого чужинця, всадовив його на своє ложе й спитав:

— Можеш дістати тут бодай кілька суден?

Він був певен наперед, що питає свого відпущеника зовсім дурне й несусвітне, але той несподівано пішов зачинити двері, до яких заглядали дітлахи.

— Лесбосці дадуть тобі шість дієр і дві трієри, — мов про щось добре обом відоме, сказав він. — Але не тут, у Мітілені, бо перси знають число всіх тутешніх суден, а на острові Псарі.

— А воїв дадуть?

— Зголосилося триста добровольців.

— Може, й вони поведуться, як хіосці? — згадав Гістіей старе. Потім він подумав, що в зраді хіосців найбільше завинив сам, і з припізнілим подивом глянув на свого відпущеника, який за давністю років уже не був зобов'язаний в усьому сліпо коритися своєму колишньому господареві. До того ж тепер обидва були безправні чужинці й утікачі.

Лихоліття перевіряло людей на справжність.

— Ти вже намислив, як утягти еллінів у боротьбу проти персів? — спитав Теодор.

— Так само, як свого часу зробив це цар Скіфії.

— Тобто як?

Учора Теодор сам підохочував Гістієя згадати мудрість скіфського царя, а сьогодні щиро здивувався з того.

— Скіфський цар збудив своїх вогнем, а ми збудимо своїх голодом! — мов у лихоманці зблискуючи очима, вигукнув Гістіей.

Того самого ранку Теодор повів його до храму Гестії, звідки жерці таємно переправили їх на той невеличкий острівець Псару, що лежав ближче до Хіосу, але належав споконвіку Лесбосові.

Ціле літо на Псару прибували обіцяні Теодором та його друзями-жерцями добровольці, дехто був цілком озброєний, а дехто мав лише хламиду на лівому плечі.

В останній день боедроміона-місяця, коли літо вже дійшло кінця, Гістіей повів свої кораблі, обладнані й озброєні храмами острова Лесбосу, на північ, до Геллеспонту. Подолавши потім досить бурхливу в цю пору року Пропонтиду, кораблі ввійшли, долаючи сильну зустрічну течію, в Боспор. Ліворуч височіли мури Візантія, а праворуч — Халкедона. Колись це були дорійські колонії, вони визнавали верховну владу персів,

але з минулої осені відкинулись од них.

Коли до протоки ввійшли кораблі Гістіея, брами внутрішніх пристаней обох міст розчинились і впустили до причалів по три дворядних і по трирядному судну. Гістіей звернув у Візантій, а Теодор з другою четвіркою суден подався в Халкедон. Обидва міста були мовби двома вежами цієї головної морської брами, що з'єднувала чи розділяла Егейське море з хлібним Понтом Евксінським.

Отже, головною зброєю, яка мала змусити еллінів азійських і острівних скинути з себе рабські нашийники, повинен був стати хліб.

Першими це відчували на собі купці з острова Самосу, які закупили в Скіфії пшеницю з нового врожаю й везли її додому. Їхні довгі однорядні судна з великими вітрилами важко пливли, занурені в скаламучену сильною течією воду майже по самі весла, й вітрила були напнуті попутним вітром до межі. Двом суднам Гістіей звелів скидати зерно на пристанях Візантія, решту двоє відігнали до Халкедона. Купці пливли зі Скіфії з малою охороною, бо досі піратів у Понті Евксінському й Геллеспонті не було, тож ніхто не вчинив поважного опору. Лиш один купець упізнав Гістіея й сказав:

— Не сподівався тебе побачити аж у Боспорі.

— Там ще є еллінські судна? — замість відповіді, кивнувши рукою на північ, де мала бути Скіфія, запитав Гістіей.

— Ми зустріли купців з Мілета й Галікарнаса... Невже ти пограбуєш і їх? Досі піратами в Іонічному та Егейському морях були ілліри та карфагеняни...

— Я не грабую, а примушую, — відповів Гістіей. — Хто хоче лишатися рабом перського царя, хай краще помре від голоду. Так і перекажи на островах.

То було не дуже приємне заняття. Але ж скіфському цареві теж не було весело, коли він одну по одній толочив перським чоботом землі всіх скіфських племен, які ухилялись од боротьби з "володарями світу", намагався втішати себе Гістіей. Він не хотів бути піратом, тому майже весь захоплений у купців хліб звелів висипати в море, лишивши тільки трохи для своїх трьох сотень моряків.

Коли кораблі Теодора перейняли в Боспорі валку з Галікарнаса та Мілета, що теж везли скіфський хліб, водночас ізнизу нагодилося двоє пошарпаних діер з обсмаленими бортами. Вони привезли сумну вість. Перси захопили Мілет і вигнали його жителів у рабство.

— Всіх? — тільки й спитав Гістіей.

Фокеець, який розповів про Мілет, знав, з ким говорить, і лише мовчки кивнув головою.

Всіх...

Отже, й дружину Гістіея, і їхню доньку та сина.

То було громом з ясних небес. Коли ж усе те сталося?

Поки гоїлась Гістієєва рана, поки він на острові Псарі обладнував свої кораблі та озброював добровольців, нові мілетські правителі вчинили змову з прієнцями, хіосцями, самосцями, лесбосцями та жителями деяких інших іонійських міст і островів. Було вирішено повстати проти Персії, але Піфагор краще вмів торгувати, ніж ратитися, до

того ж не врахував перської підступності. Артафрен таємно вирушив до всіх повсталих міст їхніх вигнаних ще Арістагором тиранів. Кожен з колишніх тиранів умовляв своїх непокірливих підданців одкинутись від повсталих іонян, інакше на випадок поразки повстанці зазнають жорстокої кари, а хто лишиться живий, того буде вислано в чужі пустельні землі, їхні ж міста заселять люди з інших племен. А хто покається, тому цар Дарій усе пробачить.

Так учинив на Самосі вигнаний звідти народом син Сілосонта Еак. І самоські кораблі ганебно покинули стрій щойно початого бою під берегами Мілета. За прикладом самосців утекли з бою й лесбосці та мешканці інших островів і міст, — адже Артафрен розіслав своїх людей в усі кінці повсталого узбережжя, й декому пощастило залякати іонян. А коли перси попалили та розкидали майже всі повстанські кораблі, то обложили й Мілет з моря й суходолу.

Взявши цю наймогутнішу твердиню іонійських еллінів, перси вщент пограбували її й залили морем крові, а на третій день після погрому бичами й списами підняли всіх живих і погнали з міста нескінченними дорогами Азії на схід, аж у болота понад берегом Перської затоки, де в неї впадали Тігр і Євфрат.

Від такого удару в Гістіея відкрилася стара, ще не зовсім загоєна рана.

Гістіей довгі роки жив у вимушеній самоті, але весь цей-час десь там у далекому й неприступному для нього Мілеті жило троє найближчих і найрідніших людей — дружина й діти, й це додавало йому сил. Одного разу він був уже на порозі своєї оселі, — за якихось там сотню кроків, але цій його суто людській мрії не судилося здійснитись — перешкодила людська байдужість.

Застереження богів

Раніше людям жилося краще: коли якесь божество вирішувало застерегти своїх поклонників од страшного лиха, то просто робилося видимим для людського ока й казало людям те, що надумалося сказати. Так у давнину розмовляли з еллінами й Афіна, й Аполлон, і Деметра, навіть сам цар богів Зевс.

Тепер же чи то боги полукавішали, чи люди не хочуть приносити їм такі багаті жертви, як у давнину, але смертним стало жити набагато складніше й важче. Скажімо, зглянеться котрийсь небожитель, чи підземне, чи земне, чи морське божество над улюбленим племенем або містом і починає являти їм хитромудрі знамення, які можна тлумачити й так і сяк.

Тільки коли якесь божество дуже любило своїх поклонників, то перед кожним великим лихом посилало їм одне й те саме знамення. Скажімо, в жриці храму Афіни за Галікарнасом, коли навколишнім племенам загрожувала небезпека, виростала довга борода. Цей знак Зевсової доньки всі чудово розуміли.

А в мешканців острова Хіосу вийшло все не так...

Влітку вони послали трьома кораблями хор із ста хлопчиків у Дельфи для участі в урочистостях Аполлона Піфійського. Додому повернулося тільки двоє. Дев'яносто вісьмох раптово забрала чума.

Незабаром сталося ще одне лихо: завалився дах школи, де навчалася сто

двадцятьоро дітей, сто дев'ятнадцятьоро загинуло під руїнами.

Усе це відбулось напередодні морського бою біля берегів Мілета, для того бою з фінікійським флотом персів хіосці виставили найбільше від усіх іонійців кораблів — сто. Коли самосці, підкуплені царевим братом Артафреном, зрадили й покинули свої лави, а за ними так само ганебно повелися й інші іонійці та еолійці, мешканці Хіосу не пішли на зраду й напали на багатократ переважаючого ворога, хоча союзників у них лишилося зовсім мало. Фінікійці зусібіч кинулися на хіоські кораблі, проте на борту кожної хіоської трієри було по сорок чудово озброєних і навчених до морського бою гоплітів, які знищили багатьох ворожих воїв і спалили та потопили чимало їхніх трієр.

Але великих утрат зазнали й самі. Після поразки їхні вцілілі кораблі маленькою вервечкою потяглися на Хіос, а бійці тих суден, які через пошкодження далі вже не могли триматися на плаву, під тиском ворога відступили до мису Мікале й подались понад берегом на північ, звідки припливли. Коли попереду стало видно міцні мури Ефеса, в серцях утікачів зажеврила надія: ефесці — також елліни й не дадуть пропасти співвітчизникам, які боролися за спільну справу. В храмі Деметри Законодательки неподалік міського рову жінки справляли свято Тесмофорій, пригощаючи одна одну свяченими перепічками з нового борошна та молодим вином. Лесть живі від ран, утоми й голоду хіосці посхиляли голови й молитовно простягли руки до богомільних ефесіянок. Та несподівано з розчиненої міської брами вискочили сотні озброєних вершників, які накинулися на переможених у морській битві хіосців, і всіх посікли.

Пізніше вони виправдовувались перед іншими еллінами: мовляв, узяли хіосців за розбійників з великої дороги, які викрадають чужих жінок. Насправді ж вони злякались могутнього сатрапа Артафрена й за його наказом знищили своїх повсталих одноплемінців.

То сталось 11 піанепсіона-місяця в день Тесмофорій, що справлялись в Афінах, Фівах та деяких іонійських містах.

Потім уцілілі мешканці Хіосу пригадали, що якесь невідоме прихильне до них божество попереджало їх про всенародне лихо, але ці люди з дитинства поблажливо ставилися до своїх дурних звичок і хиб, тож тепер із сумною посмішкою говорили: "Хіосці добре вміють угадувати те, що відбулося вчора..."

Переповідаючи Гістієєві все оце, горбатий навітіларх Теодор лише дивувався, чому боги двічі застерігали хіосців від однієї біди. Гістієй довго думав, а потім переконано відповів своєму колишньому рабові, а тепер — сподвижникові:

— Боги завжди попереджають раз. Коли чума забрала дев'яносто вісім хлопчиків, то було знаком того, що хіосці зазнають великої поразки в битві з персами. Збагнув?

— Не зовсім, — відповів, провівши долонею по змережаній письменама маківці, Теодор. — А ті сто дев'ятнадцятьоро дітей, що загинули під руїнами школи?

— То був знак про другу біду, що насувається на острів, — мовив Гістієй.

Теодор недовірливо глянув на свого колишнього власника:

— Яка ще може бути більша біда?

— Суд божий! — відказав Гістієй. — Друге знамення хіосцям було про мене!

Гістіей вирішив покарати хіосців ще тоді, коли надійшла звістка про поразку іонійців у морському бою та падіння Мілета. Тепер він уже знав, що перси перемогли іонійців та інших азійських еллінів не зброєю та мужністю, а лукавством, бо на чолі повстання були люди нездарні, але пихаті, як отой купець Піфагор. Якби йому, Гістієєві, пощастило тоді взяти Мілет, усе могло б статись по-іншому. А винні в тому хіосці — то вони після першої ж невдачі зняли облогу й повернули свої кораблі назад. Хіосці мусили понести справедливую кару й за розгром еллінів у морському бою, й за сплюндрування Мілета та багатьох міст і храмів Іонії. Була ще одна причина, яка штовхала Гістієя мститися хіосцям, але він не хотів, щоб елліни потім казали, ніби він усе робив тільки для того, щоб віддячити хіосцям за свою вбиту дружину та проданих у рабство дітей.

У каральний похід на Хіос Гістіей повів кораблі халкедонян і візантійців, Гераклеї й Сеспа, хоча головну його силу й досі становили кораблі еолійського острова Лесбосу, бо лесбосці не покинули Гістієя в найскрутнішу хвилину його життя. До піщаного берега біля самого міста Хіоса, прооравши в мокрій смузі прибою сто глибоких борізд, пристала страшна сила. В місті лишилося мало воїв, здатних позатуляти щитами бійниці мурів та башт. І все-таки хіосці, принісши жертви богам, зачинили брами й спробували обстояти свою гідність.

Хіосців очолював тепер добре знайомий Гістієєві Діодор Скіф — єдиний з уцілілих після перського погрому прітанів, майже вісімдесятирічний дідище в брудній подертій полотнині на горбі. Він був загальновизнаним на острові мудрецем і тямився на державних справах, але зроду не тримав меча в руках, та й хіоський меч був безнадійно пощерблений. Навіть Гістієєві було неприємно дивитися, який жалюгідний вигляд мав на башті над брамою цей дідуган, убраний у погнутий бронзовий обладунок, напевно, знятий з убитого в тій нещасливій для еллінів битві моряка.

Гістіей прийшов не просто захопити острів, а й суворо покарати його мешканців, через важку провину яких загинув Мілет і сплюндровано багато інших міст і святинь Іонії. І все-таки в останню мить йому стало шкода цього міста. Якби він показав своїм лесбосцям та іншим вірним воям на хіоські мури, до заходу сонця від Хіоса лишився б тільки чорний дим. Чи не забагато диму в Іонії, Доріді й Еоліді?..

— Божество попереджало вас про божий суд, — переказав Гістіей старійшині хіоських прітанів Діодорові Скіфу. — Здійснити божу кару випало мені. Якщо мої вої вдеруться в брами, то виріжуть не тільки ваших захисників: роздроченого кров'ю голодного вовка жодним умовлянням не спиниш. Давай зробимо так: виведіть своїх воїв на луки або на берег, а я виставлю стільки ж своїх. І хай тоді звершиться суд божий!

— Воля твоя, не маю іншого вибору... — відповів Діодор Скіф.

Полки зійшлись в урочищі Балка, трохи на південь від Хіоса. Хіосці стали спинами до свого міста, а лесбосці та інші находники — спинами до кораблів. На превеликий подив Гістієя, очолював супротивників той самий навітіларх, що був разом з ним під Мілетом і в самому Мілеті.

— Як звати того хіоського начальника? — несподівано підійшов до Гістієя горбатий

Теодор.

Гістіей так і не запам'ятав тоді ймення того ненависного нерішучого навітіларха, який, власне, й став головним винуватцем страшного лиха, що його зазнала Іонія й насамперед Мілет.

— Ей, хіосцю! — не діждавшись відповіді од Гістіея, гукнув через усю Балку Теодор. — Навіщо нам наражати на небезпеку своїх воїв? Краще поміряймося силами вдвох — і то буде найсправедливіший суд божий!

— Я з каліками не важуся! — відповів безіменний навітіларх.

— Якщо ти злякався каліки, то зрозуміло, чому втік з-під Мілета! — ошалів од люті Теодор, і його лють не могла не роз'ятрити будь-чийого самолюбства.

Та й з обох боків Балки схвально загули обкуті бронзою щити. Вої охоче поступались першістю своїм начальникам.

Теодор відчув підтримку й перший почав сходити вниз. Безіменний хіоський навітіларх пересунув добре начищений беотійський шолом з потилиці на обличчя й, притиснувши до лівого бока вигнутий прямокутний щит, узяв списа напереваги й теж почав сходитися. Зійшлись вони аж унизу. До вишикуваних у дві шерехи воїв на тому й на тому боці Балки було по добрих півстадія, тобто кроків по сто; з такої відстані скіфська стріла пробивала незахищене тіло навиліт. Але ні ті, ні ті вої не мали стріл і луків, а лише списи, мечі та щити, тож ті двоє могли не остерігатися пострілу в спину й спокійно боротися, покладаючись на прихильність безсмертних, а також на силу та спритність власних рук.

Зійшовшись кроків на п'ятнадцять, обидва супротивники водночас метнули один в одного списи. То були не металеві сулиці, а такі списи з товстими довгими ратищами, тож обидва дуже легко відбили удари щитами й видобули з піхов мечі.

Після першого схрещення мечів у руку навітілархові так затрудило, аж він збагнув, що даремно назвав свого супротивника калікою. Тепер він мусив більше покладатися на свій щит.

А горбатий діяв щитом дуже вправно, всі удари меча навітіларха приходилися в товсте бронзове окуття щита, а раз меч ковзнув по хитро підставленому щитові й навітіларх ударив себе плазом по обкрученій ремінцями сандалії гоміліці, не захищеній поножами. Горбань був на дві голови нижчим від хіосця, але навіть це не давало хіосцеві переваги, бо той мав страшну силу в руці. Коли супротивник почав частіше захищатися, Теодор у двох місцях угорі розрубав його щит. Це ставало небезпечним. Хіосець відбіг трохи задки й швиденько перемінив щит цілим кінцем догори. Та за першим же своїм ударом він знову ковзнув мечем по хитро підставленому щиті горбатого, й цього разу меч вихнувся й зачепив ногу вершком, розрубавши ремінець сандалії. Сама рана була нестрашна — хіосець лише роздер шкіру на лівій литці, яку не зміг захистити розрубаний унизу щит. Але від постійного руху ремінець розплутався, й тепер хіосець боявся на нього наступити.

Досі він не надавав значення отим балачкам Гістіея, та тепер ноги раптом набрякли свинцем страху, хіосець збагнув, що в поєдинок між ним і горбатим Теодором

утрутився якийсь небожитель, "суд божий" виявився не набором звичайних пустих слів. За якимось кроком назад після чергового випаду хіосець таки наступив правою ногою на розпущений ремінець сандалії, встояв на ногах, але трохи поточився, щоб утримати рівновагу, трохи розчепірів обидві руки, потім знову затулився щитом і відбив другий удар Теодора, але перед тим наче непомітно пропустив один удар. І коли праву руку залило кров'ю, ноги його набрякли ще важчим свинцем, і хіосець перестав боронитися.

Побачивши хіосця на витолоченій траві, вої Гістієя кинулися з пагорба в Балку, а хіоські вої почали втікати до розчиненої брами міста, але в браму пощастило вскочити небагатьом.

Так звершився божий суд над хіосцями, які стали причиною багатьох бід для іонійців та еолійців.

Після захоплення острова Гістієй забрав із собою вцілілі після морської поразки хіоські кораблі разом з обслугою й повів усіх на північ, до фракійських берегів. Колись ним же засноване місто Міркін він визволив з-під фракійців ще до походу на Хіос, а тепер настала черга захопити острів Тасос неподалік від гирла річки Стрімону.

Ненависник перського царя

Острів Тасос потрібен був Гістієєві не тільки через те, що закривав собою Стрімонську затоку, а й тому, що трохи вище від гирла Стрімону було місто Міркін — столиця його нової держави.

З моря Гістієй обложив місто Тасос майже ста двадцятьма кораблями, обрив із суходолу суцільним ровом, перекопав узятий у череп'яні труби схований під землю струмочок, яким ішла в місто гірська питна вода. Колись найталановитішим стратегом у Мілеті був Арістагор, син Молпагора. Тепер же Гістієй з гордістю подумав про те, що навіть сам Арістагор не зумів би краще почати облогу, дарма що за життя свого стратега не вів жодної війни.

— Що доносять твої вистежники? — запитав він у Теодора. — На скільки тижнів вистачить тасосцям хліба?

— Тижнів на три-чотири. Але скорше можемо розраховувати на нестачу води... — Теодор, видимо, думав про щось інше. — Якщо дощу не буде, — додав він.

Коли поряд не лишилось більше нікого, а від недалеких мурів обложеного міста почувся чийсь передсмертний крик, Теодор тихо промовив:

— Від інших вистежників маємо тривожну вість. Перські воєначальники Артафрен, Утана й Гімей збирають проти нас велике військо. Дарій вирішив придушити наше повстання й цим нагнати страху на мешканців ще не повсталих міст.

— Де вони гуртуються? — схвильовано запитав Гістієй, якому здалося, що надійшла рокована божеством хвилина.

Ще перед хіоським походом він надіслав у дельфійський храм Аполлона багаті дари з проханням до оракула відповісти на запитання, чи зуміє він визволити Іонію від перського ярма. Піфія відповіла дуже закрученими й не зовсім ясними словами його священним послам:

Тільки-но Зевс ковпаком

накриє божу обитель,
Як покотиться геть від тіла
голова могутнього правителя,
Що нищить безжально еллінів...

Досі Гістіей не знав, коли і як він зможе викликати персів на вирішальний поєдинок, щоб скинути з еллінів рабське ярмо. Він не мав достатньо сили для боротьби з персами в їхньому власному лігві. Та ось перси самі створили йому чудову можливість — обороняючись, потроху висотати кров з ворога, а вже потім і добити його. Адже відомо навіть юному воєві, що для взяття міста потрібна величезна перевага, оборонятися ж може один проти трьох, та й зброї й харчів треба втричі менше.

Щодо людей та зброї Гістіей був спокійний, але, щоб витримати багатомісячну облогу, потрібно було мати вп'ятеро більше продовольства, ніж він мав тепер.

Дуже не хотілося знімати облогу й покидати острів Тасос; якби цей багатий хлібом та корабельним лісом острів був уже в його руках, Гістіей не турбувався б і про Міркін та щедрі на срібло Міркінську область. Він спочатку думав лишити тут вірного сподвижника Теодора, а самому плисти до південних іонійських міст, але на допомогу обложеному Тасосові могли прийти фракійці, які й досі не подарували Гістієєві Міркін.

І колишній тиран Мілета, а тепер правитель досить химерної, проте доволі сильної держави твердо вирішив не дробити своїх сил, рухатись назустріч персам усією потугою.

Але насамперед він мусив забезпечити своє військо харчами бодай на рік.

Виникло безліч усіляких запитань — звідки взяти продовольство й де потім його зберігати, та ще й таємно від персів та перських лакиз, які намагатимуться покласти на нього лапу?

Після довгих роздумів і нарад з помічниками Гістіей наказав знімати облогу Тасоса, на якому були найбагатші в Егейському морі золоті рудники, й прямувати на південний схід.

Найпевніше Гістіей почував себе серед лесбосців, але він гірко шкодував, що свого часу висипав у море стільки скіфської пшениці, якій тепер не було б ціни, бо цього року врожай у Європі й Азії виявився нужденним. Посилати каравани до Скіфії не мало смислу одне — що скіфи й досі мусили пам'ятати той триклятий міст через річку Істр-Дунай, а друге — перси досі захопили Боспор та Геллеспонт і не пропустять сюди жодного каравану з хлібом.

Переправившись із Лесбосу через Мітіленську протоку на азійський материк, судна повстанців увійшли в гирло глибокої, але вузької річки, обабіч якої здіймалися вірні Дарієві Елея та Пергам. Гістіей не мав часу на облогу цих іонійських міст і не дозволив навіть зупинятися. Продовольство він лаштувався дістати в багатій хлібом долині місійської річки Каїк. До річки Герму, по той бік якої гуртувалися полки перських сатрапів Гімея, Утани й Артафрена, було чотири дні дороги. Пропливаючи повз хліборобські та вівчарські місійські села, повстанці де закуповували зерно та солону баранину, а де брали й просто так. Добрий урожай виявився цього року тільки в Місії.

Через два тижні деякі важкі бойові судна набрали в свої нутрощі стільки всілякого хліба та м'яса, що, коли вода в річці почала спадати, сіли на мілини й загородили прохід іншим суднам, що теж поверталися навантажені згори.

Потім еллінські боги зглянулися над еллінами й наслали на долину Каїку справжні зливи, вода в річці піднялась, тож трієрархам пощастило підняти свої засілі на мілинах кораблі й спрямувати їх назад до гирла.

— Слава Зевсові й усім Олімпійцям, які подбали про своїх еллінів! — радісно вигукнув Гістіей.

Але боги швидше за все були перські, бо коли кораблі повстанців повернулися до тих двох узбережних міст, усе гирло виявилось тісно заставлене фінікійськими трієрами. Навіть у три ряди.

Трієра Гістієя пливла річкою десь позаду, й коли її нарешті розшукали серед довгої низки повстанських кораблів, Гістіей не повірив трієрархам і вирішив сам плисти до гирла.

— Вашими очима дивився переляк!

Але в гирлі й він побачив те саме. Навіть більше того: на північ і на південь від гирла вся морська затока рябіла сотнями фінікійських, єгипетських та вірних персам еллінських кораблів.

Повстанців підпустили дуже близько, аби вони пересвідчилися, що вирватись у відкрите море неможливо.

— Неможливо, — сказав і Гістіей.

Лишалось або прийняти бій на цій тісній річечці, або всіма кораблями відступити назад, або ж стояти на місці.

— Річка така тісна, що в бій може водночас уступати не більш як по три судна з їхнього й нашого боку, — сказав Теодор. — Нам це не вигідно, бо нас набагато менше. Якщо ми навіть розміняємо за кожну нашу трієру по дві їхніх, то в них іще лишиться вдвічі більше, ніж у нас тепер!

— Але ж і відступити нікуди! — сказав Гістіей. — Річечка зовсім коротка...

— То що, стояти на місці, кому першому ввірветься терпець?

— Піднятися вгору й захопити місто Малену! — розвів руками Гістіей. — Якщо маленці не впустять нас полюбовно.

Малена була невеликим містом з доволі тонкими мурами, але в їхньому розпачливому становищі це було краще, ніж ніщо. Гістіей відчував себе ображеним на людей і на небожителів, якесь божество явно поглумилося з нього. Ще сьогодні вранці він думав захопити Мілет. Маючи стільки продовольства, міг би сидіти за товстими мурами рідного міста й поволі перемелювати перську силу, щоб згодом геть знищити її і вирубати з корінням у Європі й Азії. А Мілет би він обов'язково захопив. Тепер, коли перси виселили з Мілета всіх еллінів, напевно ж ніхто не знав про існування того таємного ходу в мурі з боку болота!

Вгору річкою рухалися весь день і цілу ніч, і коли поприставали до берега, почало розвиднятись, хоча небо на сході було закутане повстиною хмар.

Малена німувала, замкнена на всі замки та засуви, неначе й не думала прокидатися. Половина воїв з кожної трієри висадились на берег і почали сходитися відразу біля обох міських брам. Дехто почав нетерпляче вигукувати сторожу:

— Гогой, прокидайтеся, сплюхи, бо попухнете від сну!..

Ще більш нетерплячі грюкали ратищами списів та сулиць у брами, але ні з брам, ні з мурів ніхто не відповідав, наче вони прийшли до таємничого Міста мертвих. Та коли хтось громовим голосом крикнув: "Та чого ми благаємо їх?" — з кожної бійниці висунулася рука з луком, потім голова в шоломі, а потім на повстанців сипонули відразу сотні стріл.

Ніхто не сподівався такого від маленців. Під мури попадало багато вражених, решта кинулась навтьоки, куди не сягали б стріли, але стріли наздогнали ще багатьох. Коли повстанці потім придивилися здалеку краще, то ще раз покартали себе за еллінську нерозважливість: шоломи між визубнями мурів були перські!

А ще два дні тому, коли повстанці закуповували чи грабували тут пшеницю, персів і сліду не було. Останнім часом перси скрізь випереджали еллінів. Це здавалось Гістієєві великою несправедливістю небожителів, які чи то збиткували з нього, чи, може, заздрили йому.

Фінікійські трієри з персами могли припливти якщо не до обіду, то вже напевно сьогодні ввечері. Гістіей розпорядився йти на приступ Малени, він мусив узяти її не пізніше як в обід. Поки вої з кораблів гуртувались навколо мурів, лаштуючись до приступу, він послав легке судно стежити за перськими кораблями, але й сам вряди-годи позирав у пониззя річки.

Перший приступ еллінів перси відбили дуже легко, але Гістієя це не збентежило: до наступного приступу він звелів готуватися майже всім. Чотиритисячної навали не змогли б витримати навіть оборонці втричі міцніших мурів. Та тільки-но повстанці зготувалися до вирішального кидка, як на мурах весело заграла сопілка, оборонці кричали й показували повстанцям кудись удалину.

Гістіей звелів прокричати відступ, бо знизу річки, щосили махаючи веслами, наближався його посланий до гирла розвідницький корабель, а за ним гналися перські трієри.

— Негайно всім — по кораблях! — наказав Гістіей.

Зчинилася справжня веремія, бо обложені в місті перси відчинили одну браму й почали тиснути на відступаючих, які не встигали лізти на кораблі по драбинах і добирались плавом. Про оборону від такої незначної жменьки персів не дбав навіть Гістіей, головне було — посідати на кораблі й замочити весла до наближення фінікійських суден з персами, віддавши криваву жертву богу війни.

Можливо, комусь сторонньому це здалося б дурістю чи блюзнірством, але в цю мить перед очима Гістієя постало видиво мосту через Істр і втечі зі Скіфії недобитого перського війська. Стоячи біля корми свого вже спущеного на воду корабля, Гістіей спересердя плюнув і почав криком підганяти воїв на березі, які надто повільно лізли драбинами та пливли до своїх трієр.

"А з мене стратега так і не вийшло, — подумав він, — Арістагор ніколи не припустився б такої помилки..."

Навіть такі гіркі думки не розвіяли видива мосту через Істр. І мовби самі собою виринули з пам'яті в'їдливі слова афінянина Мільтіада: "Елліни — найкращі в світі раби..."

— Прокляття!.. — гаркнув щосили Гістіей чи на забарних воїв, чи на Мільтіада, чи на себе. Він аж тепер збагнув жахливу істину, що ніколи не забував отих пекучих слів.

Коли послана в розвідку дієра зрештою припливла до своїх суден, її численні переслідувачі раптом перестали гнатися за нею, а повстанці нарешті відірвались од нахабних персів і всі посідали на свої Кораблі, лишивши на березі багато трупів.

— Щонайменше — три сотні, — тоскно сам собі вголос проказав Гістіей.

І лише тепер збагнув причину, чому й фінікійські трієри, й оті нахабні оборонці Малени відмовились од подальшого переслідування. Всі його вої вже давно дивилися кудись в один бік. З півдня, від річки Герму та колишньої лідійської столиці Сард неквапливим кроком наближалася кіннота. Багатотисячний перський полк...

Улюбленець перського царя

"Якби кому сказати, — мляво думав Гістіей, — що можна вмерти з голоду, сидячи на горах пшениці, то ніхто не повірив би... Я й сам сказав би — брехня..."

Він узяв у рот кілька зерен пшениці й почав жувати, ледь ворущачи щелепами. Від довгого лежання на дні суден зерно відлигло й прогіркло, — якби хоч можна було його зварити, а сирого шлунок уже не приймав.

"Хто б міг подумати..." — мовив собі пошепки Гістіей, сам не знаючи, про що мовить.

Колись він і справді не уявляв, що можна опинитись у такому становищі, в якому опинився тепер. Усі сто двадцять його кораблів стояли на якорях посеред річки, попідіймавши весла догори, вишикувавшись на стрижні довжелезним рядом. На правому березі, з боку міста Малени, отаборилося величезне піше перське військо, а на лівому березі була не менш чисельна перська ж кіннота, на обох берегах курілися такі любі людському серцю димки... Нижче від повстанських кораблів також на якорях стояли, стулившись одна до одної, фінікійські трієри. Шлях був нібито відкритий лише річкою вгору, але це була справжня омана, бо річка в кінці осені зовсім обміліла й нею не зміг би пробратись угору жоден, навіть порожній, бойовий корабель.

Та навіть під час повені річка не могла б урятувати повстанців, бо була куценька. Перси не будували мосту, щоб переходити з одного берега на другий, а обходили витоки річки або трохи вище перебродили її, не замочивши колін.

Ця дивна облога тривала з початку осені. Хтось у перському стані добре все виважив і виміряв: бойові фінікійські трієри стояли на якорях, навіть не думаючи зніматись, а піший та комонний полки, розтягшись понад берегом, дратували еллінів пахощами смаженого м'яса та гарячого кулешу.

Спочатку, коли в повстанців була бодай солоне баранина, елліни різали її тоненькими смужечками, в'ялили і їли, не маючи на чому спекти чи зварити, бо як

розведеш на судні багаття, де візьмеш дров! Та згодом і солонина закінчилась, лишилася сама пшениця, яка, до того ж, почала відлигати. Людський шлунок приймав потроху сирого в'яленого м'яса, але зовсім не приймав сирого зерна. На еллінських кораблях почався голод, хоч кораблі були повні пшениці. Були випадки, коли повстанці нишком скіпали весла й варили кутю, але Гістіей заборонив робити це під страхом смертної кари, бо весла могли знадобитися кожному мить. Якби на еллінських кораблях не стало весел і кораблі втратили можливість при потребі рухатись, перси вже давно всіх вирізали б.

І все ж так не могло тривати до безкінця. Щось рано чи пізно мало статись, але що — того Гістіей не відав. Зрештою, небожителі мусили штовхнути події в той або той бік. На свій превеликий подив, Гістіей відчував, що його вже не злякала б жодна розв'язка. Ліпше найстрашніший кінець, аніж непевність, яка поволі точить душу й заморожує думки.

Що ж буде?

Повстанці не мали змоги рухатись ні вгору проти течії, ні вниз, і хоч на обох берегах були багатотисячні військові стани, Гістієєві здавалося, що все рано чи пізно закінчиться тим, що повстанці перестануть йому підкорятися й кинуться на берег.

Але на який?

Навряд чи на лівий, від обрію до обрію заповнений різноплеменною азійською кіннотою. То, може, на правий берег, у бік пішаків? Незліченні багатомовні загони з правого берега мовби відчували на собі тоскні погляди еллінів і то там, то там підходили до самої води й закидали кораблі стрілами. Попервах елліни оббивали списами стріли, що впиналися в насади кораблів, але потім збайдужіли, й тепер кораблі з боку правого берега нагадували величезних кульбаб чи їжаків.

Та й ці на перший погляд безневинні обстрілювання не були зовсім безневинними: коли хтось не встигав сховатися за насадом чи власним щитом, то ставав жертвою тієї перської розваги. Вбитих не мали змоги спалити чи поховати за давнім обрядом, а просто кидали в воду, й течія поволі відносила небіжчика вниз.

Так на кораблях непомітно меншало повстанців, до того ж чимало померло від хвороб, а ще більше — від голоду, бо не кожен шлунок переварював сиру підпірлу пшеницю.

В Гістієя дедалі частіше з'являлось перед очима видіння довжелезного мосту через Істр-Дунай, мостом рятувалися від скіфів недобиті перські полчища, а Мільтіад голосом горбатого Теодора казав: "Це ти винний в усіх наших нещастях... Це через тебе елліни зажили слави найкращих у світі рабів..."

Можливо, думав Гістіей, ті марення — від голоду, тоді він злизував язиком з долоні кілька зернин прілої пшениці й доти комеляв їх між кількома ще цілими зубами, поки в роті ставало солодко й нудно водночас.

Те, чого він найдужче боявся й про що підсвідомо мріяв, сталося зовсім несподівано.

Всі кораблі повстанців один по одному ожили, ворухнули веслами й з невинним

плюскотом посунули до берега — таки до правого, — й на міліну заходилися стрибати вої, дехто навіть без обладунків, зброї та щитів. Трієра, на якій був Гістіей, також попливла до берега, він разом з іншими воями стрибнув на мілкому в холодну воду, а потім побіг за всіма до крайніх перських шатер. Перси розгубилися й відступили кроків на сто, але швидко отямилися й, підкоряючись окрикам десятників та сотників, поволі вишикувалися в бойові ряди. Елліни бігли на них і ошаліло кричали, а Гістіей відчув, що й сам кричить, і це його страшенно здивувало. Всі бігли скопом, не підкоряючись нічій волі, бо й ніякої волі над ними не було. Передні десь дуже швидко дівались, але нікому й на думку не спадало повернути назад, і в Гістієєвій голові теж не виникало такої думки. Він не відчув, коли всі перестали бігти, а разом з ними — й він. А потім ще з більшим подивом розплющив очі й побачив багаттячко, розкладене просто в шатрі, а по той бік багаттячка кількох озброєних персів.

"Мабуть, мене скручено по руках і ногах", — подумав Гістіей як про щось само собою зрозуміле, але не побачив на собі жодного мотузка. Тоді він вирішив, що мусить бути пораненим, ворухнув руками й ногами й ніде в тілі не відчув болю. "Як же це я опинився серед персів?" — сам себе запитав Гістіей.

Пам'ять нічого йому не підказувала. Певно, перси перебили повстанців — іншого пояснення не було. А його кинули до цього шатра, щоб уранці стратити. Але хоч скільки він потім думав, так і не міг знайти правдивого пояснення, чому перси вирішили вбити його вранці, а не разом з усіма.

"Певно, взагалі не збираються мене вбивати" — подумав Гістіей з цілковитою байдужістю до себе. Потім він знову мовби заснув, а коли вдруге прокинувся, байдужість із нього наче якась демонічна сила рукою зняла. Йому страшенно захотілося жити. Він вирішив пересвідчитися в своїх здогадах, підвівся на лікоть і запитав у найстарішого перса, що згортав паличкою в купку живий жар:

— Ти мене знаєш?

— Уперше в житті бачу, — відповів перс.

— І ніколи не чув про мене?

— Ні.

— А чого ж це я не зв'язаний? Бува, втечу? Що ти тоді робитимеш?

— Глянь-но на себе! Куди ти втечеш!

Перс утратив будь-яку цікавість до Гістієя й почав пекти на жару м'ясо, чималий шмат, певно, розрахований на всіх товаришів по зброї, а молодші витягали з вогню вже достиглі жаринки й, перекидаючи їх у пригорщах, ахкали й зі сміхом кидали старому до ніг.

"Схоже, що вони й справді не знають, хто я такий", — подумав Гістіей і знесилено впав на спину. Він дійсно був неспроможний нікуди втекти. Отже, те, що він не зв'язаний, ще нічого не означало...

Гістіей знову занурився в якийсь лише йому відомий світ, але почув молодий голос:

— Ей, ти, чого кричиш?

— Я не кричу... — Гістіей щиро здивувався, бо він щойно співав тягучу лесбоську

пісню. Її співав колись нині вже покійний хіоський навітарх. Дуже сумний наспів не відповідав надзвичайно веселим словам пісні. — Я хотів вам розповісти веселу пригоду двох молодят...

— Він стратився розуму, — сказав до старшого молодий перс. Тоді знову спитав Гістієя: — Їсти хочеш?

На саму згадку про їжу Гістієєві зсудомило уста. Він тільки надсадно хлипнув, та й то якось не по-людському, раптом відчувши лоскітливі пахощі щойно спеченої на вугіллі баранячої ноги.

— Хай хоч востаннє... — сказав молодий перс, вибачливо глянувши на старого воїна.

— Добре, — відповів старий і відрізав Гістієєві зі свого шматка. — Мені вже багато не треба... — Він простяг йому гаряче м'ясо на кінчику ножа.

Гістієй на диво швидко схопив гарячий шмат і почав ковтати, а коли спечена горлянка трохи попустила, він жадібними очима знову вп'явся в юнака, який спершу хапав м'ясо зі свого шматка зубами, а потім біля самого рота відрізав ножом. Юнак хотів був також одрізати трохи бранцеві, але старий крутнув головою:

— Не гайнуй. У тебе завтра повинні бути міцні ноги, а йому тепер однаково...

Гістієй насторожено глянув на старого перса, але все ратне товариство чаклувало коло недопеченої баранячої ноги. Йому стало холодно, й перси дозволили підсісти ближче до багаття, а коли за шатром почався новий день, знадвору зайшов перс у башлику сотника й щось невиразно пробурчав до старого.

Гістієя вивели з шатра, й коли він почав щулитись од холодного вітру й ковзати сандаліями по розтоптаній багнюці, хтось його штрикнув іззаду кінчиком меча. Все перське піше військо юрмилось під пагорком, а на самому пагорку стояв укопаний у землю хрест із двох стовбурів із свіжообдертою корою. Хрест був у вигляді великої грецької букви "Т", але, зійшовши на пагорок, Гістієй утупився не в нього, а в гарну споруду з багатьма колонами на більш високому сусідньому горбі.

— Що то за споруда? — спитав він у старого перса.

— Храм вашого Головного бога, — неохоче відповів той.

— А що то за ковпак на храмі? — Гістієй просто хотів бути певним.

— Хіба не бачиш — сніг! У долині вже розтанув, а на горбі, та ще й на покрівлі храму, бач, лежить. Але ти краще стискай зуби, щоб душа твоя завчасно не вилетіла з рота, бо не побачить мосту Цінвад.

Гістієй його не чув. Усе було правильно. Піфія Дельфіського оракула й цього разу все передбачила, але знову висловилася так туманно, що її ніхто не зрозумів:

Тільки-но Зевс ковпаком

накриє божу обитель,

Як покотиться геть від тіла

голова могутнього правителя,

Що нищить безжально еллінів...

Гістієй проказав це пророцтво піфії вголос, і хоча мовби звертався до своїх

супровідців, але говорив еллінською мовою, тож ніхто нічого не зрозумів. Гістієя це зовсім не бентежило, йому було досить і того, що він висловлює свою думку перед смертними й смертні його слухають. Зевс наклав свою обитель сніжним ковпаком, отже, зараз покотиться геть від тіла голова його, Гістієя, бо піфія саме йому напроорочила це в своєму оракулі, — хіба ж не він так безжально нищив еллінів, хибними засобами домагаючись примарної мети?

Зблизька хрест виявився значно більшим, він лише стояв у ямці. Тепер перси, що привели Гістієя, витягли хрест із ямки й поклали поряд на мокру від нічного снігу траву. Це здалось Гістієєві образливою несправедливістю й навіть блюзнірством іновірців, які вирішили знехтувати волю еллінського бога.

— Наш бог вас покарає, якщо ви знехтуєте його бажання! — сказав Гістієй.

— А ми ваших богів не боїмося, — відповів старий перс. — Перські боги могутніші й захистять нас од гніву ваших.

Але Гістієй відчув у голосі його тривогу й розповів про оракул і про роковану йому, Гістієєві, смерть. Старий перс потихеньку зійшов слизьким пагорбом у долину, де попереду всього пішого війська сидів у ношах брат царя Дарія Артафрен, і переповів йому слова приреченого до страти. Уже немолодий сатрап Лідії замислився й, щоб йому не заважали, опустив завіску нош. Він і сам побоювався, що Дарій не схвалить страти Гістієя, до якого мав особливі почуття. Та ще більше Артафрен боявся, що, лишившись живим, цей неспокійний грек завдасть усім персам непоправної шкоди. Зараз Артафренів син, Артафрен-молодший, разом з Дарієвим воєводою Датісом перебували в Елладі, за морем, тож Гістієя аж ніяк не можна було лишати живим. Але водночас Артафрена тривожила можливість помсти з боку еллінського бога. Навіщо взайве дратувати невідоме чуже божество!

— Розіпніть того заколотника, а потім одрубайте розіпнутому голову! — звелів Артафрен. — Сподіваюсь, це йому більше сподобається.

Коли обрані для виконання вироку перси вставили в ямку білий хрест, рать у підосві пагорба розчаровано загомоніла: розіпнутий був без голови...

Добре набальзамувавши голову за єгипетськими приписами, її відіслали в зимову столицю Персії — Суси. Разом з гінцями, які привезли ту голову, прибули ще одні гінці — від воєвод Артафрена-молодшого й Датіса, двох небожів перського царя. Гістієєву голову цар не побажав бачити й звелів просто кинути її священним псам у Вежі Мовчання. Прикликавши ж гінців Артафрена та Датіса, він запитав:

— Яку добру звістку привезли ви від моїх любих небожів?

Обидва вої попадали ниць. То було лихим знаком. Цар крикнув на них:

— Невже й вони зазнали невдачі?!

Гінці лише скиглили й звивалися долі вужами. Тоді цар відчепив з бильця трону переплетену золотом нагайку й за першими ж ударами пороздирав плащі на гінцях. Торік царський зять Мардоній ні з чим повернувся з Еллади, невідомо яка доля й в обох царських небожів?

— Кажи все! — копнув він черленим чоботом в обличчя старшого гінця.

— Афіняни та платейці нас розбили біля їхнього містечка Марафона...

Після марудного допиту стало відомо, що афінян було десять тисяч, а платейців — тисяча, вони ж розгромили двадцятитисячне військо Датіса й Артафрена-молодшого, які самі ледве втекли.

— Скільки наших воїв загинуло?

— Шість тисяч шістсот...

— А тих вошивців?

— Сто дев'яносто два...

— Звідки все те знаєш?

— Ми після битви перехопили їхнього гінця. Він біг од Марафона до Платей, ми його вбили, — заспокоїв царя перський гонець.

— Хто був головним воєводою в еллінів?

— Якийсь Мільтіад... Коли ми ратилися в Скіфії, цей Мільтіад підбурював еллінів розкидати міст через Дунай, але ті його, слава Ахурамазді й синові його Мітрі, не послухали.

— Ти теж був зі мною в Скіфії? — несподівано тріснутим голосом запитав Дарій.

— Був, у полку "безсмертних", — з надією відповів уже не молодий перс.

— Дітей маєш?

— Син був у полку Артафрена-молодшого, — скрушно зітхнув гонець.

— Онуки після сина лишилися?

— Одна дівчинка... Син був ще зовсім юнак... Недавно оженився...

— Оце буде твоїй онуці, — сказав перський цар, знявши з лівої руки персня. Потім грюкнув об лунку підлогу піхвами меча, й коли вбігли двоє драбантів в ассирійських кольчугах, він кивнув бородою на гінців: — Одрубати їм голови, а мого персня віддати онуці старшого.

А коли вже зайшла мова про голови, то він спитав, чи викинули псам священної Вежі Мовчання голову мілетянина Гістієя, яку передав гінцями царський брат.

— Викинули, найясніший...

— Тоді візьміть те, що від неї лишилося, й поховайте з найвищими почестями, як ховали б небіжчика з царської сім'ї. Якби не той мілетянин, мене вже давно на світі не було б, а разом зі мною — й Персії.

Багато, справді по-царському обрядивши, Гістієєву голову поховали того самого дня.

Це було влітку третього року 72-ї Олімпіади, тобто 5018 року від створення світу за шумерським літочисленням, тобто 490 року до нашої ери.

КСЕРКС

Онук багатого Креза

Він попросився перед царські очі на третій день після прибуття нового перського царя Ксеркса, на якого самі перси казали Хтайарша, до колишньої лідійської столиці Сард.

— Хто він такий і чого йому від мене треба? — наморщився невдоволено володар.

— Він — онук колишнього царя цієї землі Лідії — Креза, — відповів рідний дядько Хтайарші, брат покійного Дар'явауша Артабан. — Ти, можливо, пам'ятаєш того Креза — він був улюбленим радником спочатку Батька персів Куруша, а згодом і твого батька.

— Чим же уславився той твій Крез?

— Свого часу він був найбагатшою в світі людиною.

— Найбагатша в світі людина тепер я!

— Але цей Піфій, онук лідійського царя Креза, може бути тобі корисним...

Цар Хтайарша не хотів більше сперечатися й замовк. Він вів своє військо через Сарди до Геллеспонту, щоб переправитися в Європу й нарешті підкорити зухвалу Елладу, а дядько Артабан рішуче розраджував його, як розраджував свого часу рідного брата Дар'явауша йти війною на Скіфію. Дядько й досі пам'ятав образу, тож Хтайарша й дозволив упустити до себе того Піфія, чи як там його.

"Онук" виявився добрим дідуганом, він розповів цареві про себе те, що цар знав уже від свого дядька, а потім повідомив:

— Хоч мій дід Крез був найбагатшою в світі людиною, але я й сам не бідняк. Коли мені стало відомо, що ти лаштуєшся в похід на Елладу, я вирішив підрахувати своє добро: самого срібла в мене дві тисячі талантів. Щоб підняти таку вагу, потрібно тисячу невільників, півтори тисячі малих бурдюків. Ну, а золота маю без семи тисяч чотири тисячі тисяч перських дариків.

Цар Хтайарша перебив його:

— Навіщо ти, лідійцю, вихваляєшся переді мною своїми багатствами?

— Я не вихваляюсь, найясніший, а просто хочу тобі сказати, скільки срібла й золота вирішив подарувати тобі.

— Подарувати? Для чого?! — здивувався цар. Досі ніхто не дарував йому срібла-золота, навпаки, всі тільки канючили.

— Я тобі поясню, найясніший, — усміхнувся лідійський гість. — Я належу до давнього царського роду; сім поколінь панували мої пращури в цій землі, аж поки надійшла пора спокутувати гріх родоначальника династії. Боги не хочуть, щоб наш рід царював у цій землі, але ж ми, смертні, керуємося власними бажаннями, що нерідко суперечать волі божества. Мій дід Крез був чоловіком розумним, він хотів, — коли вже йому самому не судилося царювати у власній країні, — щоб на цілому світі взагалі не було іншого, крім шахіншаха, царя. Я теж перейнявся мудрістю свого діда й через те закликаю тебе, шахіншаху, підкорити тих нікчемних балакунів — еллінів. І підношу тобі в дар для цієї справи все своє добро. А золото моє можуть за раз підняти хіба що вісімсот невільників.

Молодий перський цар Хтайарша розчулився й сказав:

— Залиш при собі своє срібло-золото, щирий лідійцю! Коли опинюся в скруті, неодмінно скористаюся ним. А тепер подарую тобі сам оті сім тисяч золотих перських дариків, яких тобі не вистачає до чотирьох тисяч тисяч, і оголошу тебе царським гостеприємцем!

Навіть для Крезового онука то була дуже висока честь. Віднині Піфій ставав

першою після сатрапа людиною в Сардах.

За тиждень, узявши з собою й воїв-лідійців, цар Хтайарша рушив з усією численною раттю на північ, де єгиптяни та фінікійці вже зводили через Геллеспонт подвійний міст. Наступного дня перське військо, ввібравши в себе загони всіх підвладних племен, мусило почати переправу в Європу. Та перед цим повинен був відбутись урочистий обряд одруження перського царя з протокою, що сполучала чи роз'єднувала два материки.

Тільки-но розвиднилось, як убрані в найдорожчий священний одяг жерці-маги повели ще багатше вбраного царя Хтайаршу до божественної нареченої. Верховний маг Мітри, бога шлюбу та війни, ніс на мережаному зеленим барвінком рушнику важкий ланцюг із золотих ланок, які глухо дзенькали йому об коліна й тягли руки до землі. Міст через протоку Геллеспонт складався з позв'язуваних один до одного фінікійських і єгипетських суден, поверх яких було настелено поміст із добре пригнаних колод, а по боках для більшої безпеки тяглося поруччя, щоб коні та мули не боялися води. Позаду верховного мага йшло ще двоє магів, які співали мідійську весільну молитву, ведучи попідруки перського царя, вбраного в золототканий каптан, золоті черевики та золоту митру. За цією четвіркою йшов брат покійного Дар'явауша Артабан та інші весільні гості, а замикала хід донька першого перського царя Куруша, сестра й дружина другого царя Камбіса, дружина заколотного мага Гаумати, дружина третього царя Дар'явауша й мати четвертого царя персів Хтайарші — Атосса, яка ревно плакала й дерла обличчя нігтями, намагаючись, однак, не подряпати його.

Забравшись похилим помостом на перший корабель, весільне шестя попрямувало далі й далі, а десь ближче до середини протоки, де була найбільша глибина, верховний маг підняв рушник із ланцюгом угору й, коли з-за обрію виринуло молоде сонце, кинув золотий ланцюг у синьо-зелене скопище хвиль. Ті два маги, що вели попідруки царя, тепер дістали з-за поясів сопілки й почали приголошувати молитві головного мага.

Коли всі рушили назад, цар Хтайарша нишком поглядав на матір і прислухався до її голосіння; його завжди дивувало вміння цієї вже старої жінки робити все ніби насправжки, ніби не просто так. Але він знав, що ті сльози вдавані й вона ніколи себе не дряпне, навіть якби його зараз ховали.

Тепер мало відбутися врочисте святкове жертвоприношення, а відразу після нього початися переправа раті через Геллеспонт.

Ця протока була вдвічі ширшою від Боспору, але Хтайарша зумисне звелів переправлятися в Європу саме тут, оскільки Боспор тридцять два роки тому виявився нещасливим для персів.

Жертовна відправа доходила кінця, й коли верховний маг урочисто звів руки до Сонця-Мітри, десь дуже далеко прокотився грім. На небі не було ні хмаринки, але вздовж протоки розгулялися вітри, під якими вода завирувала й закипіла, швидко вкриваючись кучерями білих баранців. Хмари народжувалися на землі, вони були руді й гарячі, бо то здіймалися від чимраз дужчого вітру пісок та пилюка.

Рятуючись від них, цар ускочив до свого критого візка й звелів рабам опустити

повстану запону, бо на зубах уже рипів солоний пісок.

Потім смеркло, небо затягло справжньою повстю хмар, а разом зі зливою на царський візок накиннулися хвилі тугого, мов камінь, вітру. Коли б раби та вої з полку "безсмертних" не вхопили царський візок за колеса й полудрабки, то буря дуже швидко перекинула б і його.

Буря вщухла пізньої ночі, навколо запала дивна мокра тиша, яку порушував тільки хлюпінт невидимих у темряві хвиль, бо місяць уже зайшов, а зірки заплуталися в мережах високого туману. Над ранок цар Хтайарша прокинувся й глянув крізь досвітню півпільму, але не повірив своїм очам і подався до берега, де юрмилося багато царедворців та ратних людей. Згодом повиднішало, й усі сумніви розвіялися.

Мосту не було.

Молодий син Дар'явауша страшенно розлютився, й дядько та мати ніяк не могли його заспокоїти. Хтайарша перестав потрясати кулаками в бік давно заспокоїної протоки тільки тоді, коли стара Атосса почала сама розпачливо голосити, вдавано рвучи на собі пасма розпущеної коси.

— О, безчесна протоко! — кричала вона. — Чому бунтуєш проти мого можновладного сина?

Трохи накричавшись, вона переконала сина, його дядька Артабана та інших мужів, що протоку треба неодмінно покарати, бо ніхто не має права зневажати богорівного перського царя.

Ніхто не зважився заперечувати всемогутній Атоссі, яка безжально повбивала синів свого чоловіка Дар'явауша від інших дружин, щоб царський престол дістався її рідному синові Хтайарші.

— Ударте зрадливій протоці триста батогів! — без особливого натхнення сказав Хтайарша.

Коли маги принесли в жертву всеблагому Ахурамазді білого царського коня, трое катів стали на березі, побравши в руки плетені свинцевим дротом батогів, й заходилися по черзі шмагати воду, а один з магів за кожним ударом голосно примовляв:

— Ось тобі, дурна річко!.. Ось тобі, дурна річко!.. Щоб ти вдруге не ображала нашого царя!.. Ти нікчемна солонка калюжа!.. Шахіншах нічого поганого тобі не зробив, а ти так йому віддячила?.. Ось тобі!.. Ось тобі!..

Фінікійці та єгиптяни виловлювали свої розкидані бурею кораблі по всій протоці й далі за її гирлом, в Егейському морі, чимало з них було потрощено й викинуто на берег, ще більше пішло на дно. Цар Хтайарша звелів позабирати бойові та купецькі кораблі в усіх еллінських еолійських містах і знову навести переправу, доручивши цю важливу роботу єгипетським мостовикам, оскільки минулого разу міст наводили фінікійці й не виправдали високої довіри шахіншаха Хтайарші.

Коли через протоку потяглися перші тисячі полку "безсмертних", у царя спалахнули від захвату очі, — до того величне видовище постало перед ним.

— Немає в світі щасливішої за мене людини! — вигукнув він до свого дядька Артабана.

Той лише зітхнув і покрутив головою, що не могло не образити Царя царів.

— Ти весь час невдоволений, брате мого батька! — кинув він Артабанові.

Старий Дар'яваушів брат спробував усміхнутись до збудженого видовищем воружкого багатоголового змія царя.

— Все це величезне скопище народу треба нагодувати, — сказав Артабан. — А для безлічі кораблів знайти безпечні затони...

Дядько знову зіпсував йому настрій, і, щоб розвіяти хмару над собою, Хтайарша звелів привести всіх будівників зруйнованого бурею мосту й розіп'ясти їх понад дорогою на хрестах, дарма що збирався це зробити після переправи всього війська в Європу.

"Розплющ, Мітро, око своє!.."

Військо йшло на захід південними берегами Фракії, а рівнобіжно з ним попід берегом пливли нескінченні низки єгипетських, фінікійських, еолійських та іонійських кораблів; видовище теж було величне й збуджувало царя Хтайаршу. А старий Артабан, їдучи в сідлі поряд із небожем, намагався стримувати його.

— Коли твій батько переправився з військом через Боспорську протоку, — сказав Артабан, — у нього було ще більше військо.

— Ти весь час невдоволений! — уже вкотре й тими самими словами дорікнув батьковому братові цар.

— Коли вирушив на велику битву, — заперечив небожеві Артабан, — то краще передбачати найгірше, щоб потім не кусати себе за лікті.

— Якби я передбачав поразку від отих дрантивих еллінів, то сидів би нишком удома, а не рушав у похід!

"Твій батько теж сподівався завоювати Скіфію, та сам ледве ноги звідти виніс", — хотів був сказати Артабан, але то було б і жорстоко, й марно. Він іще вдома відговорював небожа йти війною на Елладу, з якої користі — мов з того козла молока, й тільки незрозумілі настирливі сновидіння змусили його відступитись, хоча він і досі не був певен, який бог наслав йому ті сновидіння: добрий чи лихий. І що далі, то його впевненість у щасливому закінченні походу танула.

Артабан відстав од царя, щоб глянути на п'ятдесятивесельне швидкісне суденце, яке причалило до берега й випустило на піщану смугу два десятки лучників і трьох чужинців у косих фінікійських плащах. Один з десятників помітив Артабана й підійшов бігцем до нього.

— Впіймали еллінських вивідників! — сказав він схвильовано й кинув пальцем на тих трьох. — Що з ними робити? Відрубати голову чи розіп'ясти?

— Ви їх уже допитали?

— Вже!

— З катуванням?

— Без...

— Допитайте добре з катуванням, а ввечері приведете до царя чи до мене! — сказав Артабан і певний час іще спостерігав за просуванням пішої рати.

Ввечері, коли цар зібрав у своєму шатрі найбільших воевод, привели тих трьох вивідників, уже побитих, закривавлених і в подертих фінікійських плащах. Артабан вирішив був розпитати їх надворі, але цар звелів завести до шатра, сам почав розпитувати, сидячи на кованому золотом похідному троні:

— Хто ви такі?

— Афіняни, — відповів за всіх трьох найстарший чужинець, якого, щоб не впав, підтримували попідруки двоє інших.

— Вивідники? — спитав цар. Той не заперечив.

Далі розпитувати не було надоби, й цар звелів охоронцям:

— Розіп'ясти на хрестах.

Та коли бранців вивели, Артабан сказав до свого небожа:

— Чи багато збитків матимуть елліни, якщо ми розіпнемо цих трьох їхніх стежів на хрестах?

— А що ти радиш?

— Давай повозимо їх по всіх полках нашого війська, покажемо всі наші кораблі, а тоді пустимо живих-здорових додому, — відповів Артабан.

— Ти став на старість геть тонкосльозий! — засміявся володар Персії й усіх інших земель і народів.

— Не в тім причина, — заперечив Артабан. — Якщо ми вб'ємо цих вивідників, елліни пришлють інших, якщо схопимо й тих, ворог про нас так нічого певного й не знатиме. А якщо цим усе покажемо й відпустимо потім додому, вони розкажуть своїм співвітчизникам, яка нездоланна сила суне на них. І пришлють тобі в дар землю й воду, яких твій батько не діждався від європейських еллінів.

Цар Хтайарша пристав на думку свого дядька, який досі сподівався залякати еллінів чисельністю перського війська й змусити їх принести найдорожчі для перського володаря дари. За такий кінець походу Артабан ладен був офірувати богам щонайщедрішу жертву. Три дні афінських вивідників возили від полку до полку, а на четвертий відпустили на всі чотири вітри. Артабан лише сказав їм на прощання:

— Хай кожне еллінське місто, яке ще не зробило того, пришле Цареві царів землю та воду. Й нехай найгостинніше вітає в себе Царя царів та його незліченну рать.

Афінян відпустили вранці, ледве сонце зійшло з-за фракійських пагорбів, а незабаром після цього почало діятися щось незрозуміле й страшне, про таке співалося тільки в молитвах магів.

Першими це помітили коні, вони схвильовано розфоркались і почали косувати більмами на людей.

А люди ще нічого не помічали.

З самого ранку сонце пекло так несамовито, а тут раптом без видимої причини знявся прохолодний вітерець. Натомлені спекою бездумні вої навіть порадили тій нібито божій ласці, але в серця побожніших людей закрався неспокій. Артабан, якого цар саме покликав до свого критого густим лляним полотнищем воза, глянув на небо, а потім на вкочений шлях. Попереду царського воза, як завжди, йшла перша тисяча

полку "безсмертних", вишикувавшись у чотири ряди, й у кожному ряду коні були своєї масті: білої, гнідої, сірої та вороної. Це видовище завжди заспокоювало Артабана, але тепер воно викликало тривогу, бо гніді, сірі та вороні коні стали якимись просто брудними, й тільки білі ряхтіли різучим білим вогнем. Блякло-сірим зробилося й небо.

Цар також помітив щось незвичне й сказав:

— Наче ж і хмар немає...

Ще було далеко до полудня, а небо ставало по-вечірньому сірим і важким.

Артабан випадково глянув на полотнище воза, й під ложечкою в нього зассало. Не повіривши своїм очам, він ще раз глянув на густе, пофарбоване зеленим єгипетським порошком полотнище; тепер уже сумнівів не було.

Якась неблаганна небесна чорна сила ковтнула півсонця, й воно крізь полотно нагадувало зовні убутний місяць у другій чверті. Артабан виглянув з-за полотнища на сонце, але нічого подібного не помітив: сонце різало в очі так само сліпучим вогнем.

Витерши зі старечих очей сльози, він знову глянув на полотнище й знову побачив тільки половину сонячного кружала. Потім воно стало меншати й усихатися й почало нагадувати вузький золотий серп.

Це вже було страшно, про таке співалося в молитвах магів, коли вони приносили новорічні жертви. Злі чорні сили сполчилися проти сил добра й світла, хто переможе: світло чи вічний холод і пільма?.. Колись давно-давно вже була така сутичка. Бог зла й темряви Анкра-Майню та його брат, бог світла й добра Ахурамазда, схопилися на життя й смерть. Анкра-Майню почав долати, останні промені світла вже тонули в пільмі, та в останню мить Ахурамазда народив із свого ока сина Мітру, який ударив на Анкра-Майню всіма своїми списами-променями й загнав його в найглибші земні глибини. А людям подарував священний живий вогонь, щоб могли боронитися від Анкра-Майню та його підступних демонів-дайвів, аж поки на землі настане вічне царство світла й добра.

Можливо, зараз на небі відбувалося не зовсім те саме, бо Ахурамазда породив собі сина-спільника дуже давно, і все-таки там творилося щось моторошне. Раптом сонце перестало просвічувати крізь полотно навіть тоненьким серпом, навколо запала нічна темрява, перелякано зафоркали коні й відчайдушними голосами заревли мули та віслюки. Тепер уже й білі коні в першому ряду тисячі "безсмертних" були сірими, але Артабан подумав зовсім недоречно в таку хвилину загального переляку: звідки тут узялося стільки в'ючних обозних віслюків?

Повз критий царський візок пробіг із смолоскипом у руках верховний маг Ахурамазди.

— Покайтеся в гріхах своїх!.. Кланяйтеся вогневі! Інакше око Ахурамазди навіки відвернеться од нас!..

Маг пробіг далі, але домігся свого: пробудив у серці Царя царів слова щирої молитви. Цар зіскочив з воза й улякнун просто в пилюці, здійнявши руки до неба, де замість сонця ряхтів тільки вузенький світляний поясочок білястих вій. То було велике заплющене боже око.

— Розплющ, Мітро, око своє!.. Зглянься!.. Зглянься!.. — заволав цар. А вздовж уже невидимої дороги спалахували смолоскипи, голосили люди й моторошно ревли віслики, нажахані кінцем світу.

Батько персів чинив так...

Після того, як сонце на певний час погасло серед білого дня, в перському стані почалася справжня трусанина. Дехто називав ту жахливу подію затемненням сонця, бо один із Семи найбільших Мудреців Світу Фалес із міста Мілета ще в перший рік 45-ї Олімпіади передбачив затемнення Сонця Землею, яке мало статися в третій рік 47-ї Олімпіади, тобто через десять літ. Але більшість персів та представників інших племен у війську перського царя Хтайарші вважали це знаменням небожителів, яке віщувало про великі нещастя. Ні в день після затемнення, ні наступного ранку жоден з полків не рушив далі, хоч малі воеводи за наказом великих воевод і самого Хтайарші робили все можливе, щоб зрушити це неосяжне море людей.

І коли в таких марних намаганнях підняти войовничий дух раті минуло понад тиждень, перед ясні царські очі з'явився його сардський гостеприємець і онук колишнього лідійського царя Креза. Очі старого Піфія нагадували очі побитого пса.

Незважаючи на його вигляд, цар зрадів цьому чоловікові, який минулого разу ладен був оддати перському цареві всі свої незлічимі багатства й палко бажав йому завоювати Елладу. Тепер у царському стані бракувало саме таких людей.

Намагаючись не дивитися в його нещасні очі, цар ласкаво запитав Крезового онука:

— Що, лідійцю, тебе привело? Скажи, не соромлячись, і я виконаю всі твої побажання. Навіть якщо б при цьому довелося заслужити божий гнів!

— Ми всі важимо божим гнівом... — двозначно мовив Піфій, але прихильність перського царя додала йому сміливості, й він сказав: — У Сардах я хотів оддати тобі все своє срібло-золото. На нього можна було б спорядити величезну рать, далеко не кожен цар має стільки, як у мене, багатства, а ще я дав тобі всіх своїх п'ятьох синів. Ти мого срібла-золота не захотів узяти, ще й подарував сім тисяч дариків, яких мені не вистачало до чотирьох мільйонів. Тепер я тобі знову кажу: забори й ті чотири мільйони золотих дариків, і дві тисячі талантів срібла, але залиш мені одного з моїх синів!.. Поки Піфій викладав своє прохання, обличчя Хтайарші набрякало й набрякало кров'ю, а за останнім словом лідійця він одвернувся й так і стояв певний час. Потім раптом обернувся й гаркнув:

— Геть з-перед моїх царських очей!

У Піфія по-старечому затряслись руки, а зморшками щік побігли сльози.

— Й ти злякався небесного знамення? — крикнув удруге цар. — Злякався, що всі твої вилупки загинуть в Елладі? Добрий мені царський гостеприємець і друг!..

— Старий я став і відчуваю наближення смерті, — тремтячим голосом озвався Піфій. — Поки ти воюватимеш в Елладі, я відійду до Царства тіней. Хто ж мене догляне хворого, хто подасть помираючому кілік води?.. Ото я й зважився попросити за одного сина...

Цар презирнувся зі своїм дядьком та братами Ахеменом і Масіштою й несподівано для всіх засміявся.

— Добре, — майже лагідним голосом проказав він до Піфія. — Ми тут порадимося й гукнемо тебе.

Піфій глибоко вклонився й потяг ноги до виходу, й коли за шатром утихло його човгання, цар люто глянув на свого дядька:

— Як тільки тебе мій батько терпів! — Згодом він згадав інше: — Ти ж іще пам'ятаєш Батька персів? Як у таких випадках чинив цар Куруш?

— Я був тоді молодий, але дещо пам'ятаю, — без особливої надії відповів Артабан. — Кожному батькові Куруш лишав наймолодшого сина. Якщо старші не поверталися додому, молодший брав за себе їхніх дружин і всиновлював дітей. Доглядав і батька з матір'ю до смерті...

Артабан потроху захопився, та небіж його перебив:

— А як чинив мій богорівний батько?

Артабанові стало прикро, що молодий небіж так грубо його перебив, і захотілося допекти цьому богорівному недоросткові, якому минав сороковий рік.

— Пам'ятаю один такий випадок, — нахмурилась Артабан. — Один перс на ім'я... Еобаз... послався на Батька персів і попросив мого найяснішого брата, щоб забирав до Скіфії не всіх його трьох синів, а бодай одного лишив удома...

Спогади змусили Артабана замислитися, й цар нагадав:

— То як же вчинив мій батько?

— Він пообіцяв Еобазові не брати з собою жодного його сина. Звелів одрубати голови всім трьом...

Хтайарша весело засміявся, вдоволений дотепним рішенням свого тата.

— Але я не чинитиму ні так, як він, ні так, як Батько персів, — раптом споважнівши, заявив цар. — Кожен має жити своїм розумом. Так сказав Заратуштра, і так думаю я.

— Покликати лідійця Піфія? — спитав Масішта, молодший брат царя Хтайарші.

— Він про все довідається потім, — відповів цар.

— Як же ти з ним учиниш? — озвався вже з надією в голосі Артабан.

Цар засміявся ще розкутіше.

Наступного ранку ніхто особливо війська не підганяв. Першою рушила струнками рядами коней на захід чільна тисяча полку "безсмертних", а за нею потяглися решта дев'ять тисяч і все перське військо, неабияк здивувавши всіх воєвод — від малого до великого.

Цар царів зважив на слізне прохання свого гостеприємця Піфія й забрав у похід не всіх його п'ятьох синів: найулюбленішого, старшого сина він лишив батькові — внукові останнього лідійського царя. Звелів живцем розрубати його навпіл і покласти обидві половини обабіч дороги, якою військо мусило йти на захід. І військо пішло само. Те страшне небесне знамення здавалося вже не таким страшним проти сьогоденної події — навіть жорстокі перські вої притихли й дали себе вести в невідомі краї,

підкорившись невідомій долі.

Рідний брат царя Дар'явауша теж із мимовільним острахом глянув на свого племінника, який став уже цілком викінченим царем.

— Пошлеш гінця до сардського сатрапа, щоб забрав у того лідійця все срібло й золото, — сказав Артабанові цар. — Я дотримав своєї обіцянки, а він хай дотримує свого слова.

Сивий довгобородий Артабан мовчки Кивнув головою й теж мовчки потупив очі до зелених чобіт.

Нагорода вірному керманичеві

Коли голова перського війська перекотилася через гирло міленької річки Несту й опинилась у землях фракійського племені едонян, цар Хтайарша вирішив пливати далі морем, бо вже третій день зряду не переставав дощ. Трієра була єгипетська, а єгиптяни тямилась на розкошах: корма виявилася вкрита зверху мідними листами, а всередині обтягнена строкатими шкурами лівійських тварин. Хтайарша не любив тісних еллінських суден, єгипетські ж, як і фінікійські, були широкі й розлогі, майже круглі.

Спочатку Хтайарша хотів був узяти на судно свою матір Атоссу та двох дружин, які супроводили його в цьому поході, та потім вирішив лишитися сам, узяв тільки сотню драбантів особистої охорони, хоча півсотні перських воїв там уже було.

Така відносна самота подобалась цареві, але згодом він стомився від самоти, не маючи з ким перемовитися словом. Не розмовляти ж цареві з отим сотенним воєводою, який намагався бути далі від володаря й товкся на носі корабля.

Хтайарша вийшов з розкішної опочивальні під палубою корми й почав дивитися на розташований під самим берегом острів Тасос із височенною шатроподібною горою. На острові біліло вже давно підкорене персами еллінське місто, а материковим берегом рухалася чотиризмуга тисяча "безсмертних", — з корабля цареві було видно ліву, білокіну смугу та вкриті волячими шкірами плетені лозові щити.

Керманич-єгиптянин по-змовницькому всміхався до нього, зрідка ворущачи довжелезним єгипетським веслом-кермом. Та усмішка трохи дратувала Хтайаршу, він поманив сотника й звелів переказати керманичеві, щоб не смів дивитися так на царя, бо інакше цар накаже привселюдно його відбатижити.

Сотник довго пояснював це керманичеві, той майже нічого не тямив по-перському, але зрештою винувато схилив перед царем голову й більше не кривив по-змовницьки вуста.

Далі за Тасосом фінікійці наздогнали кілька грецьких торговельних суден, що везли зі Скіфії хліб, і коли про це доповіли Хтайарші, він сказав:

— Відпустіть їх і не займайте.

— Але ж вони везуть пшеницю для ворожих нам еллінських міст!

Хтайарша поблажливо засміявся:

— Ми теж веземо пшеницю для нашого війська майже на всіх своїх кораблях. А тепер хай нам допомагають і вони — їхня пшениця знадобиться нашому війську. Треба вміти думати наперед!

Коли трієра проминула острів Тасос і звернула просто на південь, у відкрите море, в корму подув пружний ходовий вітер, єгипетська обслуга, заджерґотавши по-своєму, заходилась підіймати важке, плетене з тростини та мотуззя вітрило. Швидкості враз додалось, і перський цар із задоволенням подумав, що дорога нарешті звернула на південь, отже, наближались до мети.

Тепер нескінченної смужки перського війська не стало видно, попереду царської трієри пливло для охорони зо два десятки єгипетських та фінікійських кораблів із перськими воями, позаду пливла решта суден, широкою дугою обминаючи острів Тасос, а фракійський берег розтанув у гарячій імлі. Коли ж імла згодом поглинула й сам острів, почалася буря.

— Вона почалась під чистим розпеченим небом, без хмар, але вітер дужчав і дужчав, корабель кидало вгору й униз, гнало вперед веслами та до дзвону набубнявілим вітрилом, якого керманіч не опускав. Круглодонне широке судно трималося на хвилях дуже впевнено. Керманіч звелів опустити вітрило тільки тоді, коли чорні хмари з'явилися водночас на півдні й на півночі, а згодом і на сході та заході, охопивши трієру загрозливим обручем. Еллінські мореплави ніколи не перетинали Стрімонську затоку навпрошки, а завжди трималися берега, бо в бурю тут відкривалися небезпечні підводні течії. Але керманіч-єгиптянин не відав, що півострів Халкідіку елліни між собою називають Тризубом Посейдона, грізного бога морів.

Коли дотеперішню бурю можна було назвати просто бурею, то відтепер море клекотало, як окріп у казані, а корабель став схожий на безпорадну горіхову шкаралупку. З бортів, корми й носа трієру почало захлюпувати й заливати, й цар Хтайарша, який досі не хотів показувати страху, тепер спустився в свою почивальню під палубою корми. Після демонічного шабашу тут йому здалося спокійно й зовсім безпечно, але це тривало тільки мить, оббитий і вистелений дорогими шкурами засік шарпався й мовби перекидався догори підлогою.

Хтайаршу почало нудити, він знову вибрався на корму й учепивсь обіруч за бічну насадну балку, та тепер не міг дихнути від безперервних ударів хвиль. Ледве добравшись на хитких ногах униз до покою, він знесило впаав на підлогу, лише коли зсудомлювало шлунок і до горла підкочувався нудотний клубок, цар спинався навколішки й ревів, наче мул над порожніми яслами.

Хтайарша втратив лік часові, світ звузився до розмірів цієї потемнілої опочивальні, за її межами вже нічого не було. Зрідка до його притупленого морською хворобою слуху долинали якісь дивні надсадні звуки, але їх він також сприймав як щось неістотне й неіснуюче. Крізь щілину в порозі дедалі настирливіше лилася в приміщення вода, шкури на підлозі підмокли й огидно чавкали, але Хтайарша ніяк не міг збагнути зв'язку між тими криками за дверима та чавканням шкур у воді. На мить якась незбагненна сила звела його на хисткі ноги й випхала в двері, він ковзнув затуманеним поглядом по з'юрмлених у кількох місцях судна перських воях та по нескінченних лавах розташованих одні над одними веслярів, але не міг подолати в собі холодної байдужості. Судомно вчепившись у весла, веслярі намагались дотримуватися

загального ладу, але весла то потрапляли в круту хвилю, то зависали в повітряній ямі, від чого корабель хапав бортами дедалі більше води. Кілька персів та єгиптян з обслуги корабля накинулися на гурт мокрих, смертельно переляканих воїв і заходились під загрозою меча примушувати їх стрибати у воду; дехто ховався між ноги та під лави веслярів, цих кололи чи рубали навідліг і потім кидали в розбурхані хвилі. Але навіть таке видовище не змусило стямитися збайдужілого до інших і до самого себе царя. Він уже не відчував навіть страху, лише нова хвиля, яка налетіла зліва й просто вбила його під лаву крайнього весляра, здається, неживого, змусила несвідомо порачкувати в двері покою.

В голові крутились уривки й скалочки якихсь думок, які він марно намагався стулити й посклеювати, навіть для переконливості проказував їх уголос, але ті скалки й уривки не складались у людські слова. Його качало по всій підлозі, й він бездумно розчепірював руки та ноги, а з горла його вряди-годи вихоплювалося звіряче ревіння. Коли спробував звестися на рівні, його кинуло головою навznak; голову протнув короткий лютий біль, та не встиг цар усвідомити того болю, як звідусюди почала накочуватися чорна глухота, її він на диво чітко усвідомив: то по нього прийшла смерть.

Проте на голові, як виявилось, не було ні рани, ні навіть подряпини, тільки набігла величезна гуля. А коли буря вщухла й до цареві опочивальні зважився заглянути сотник, цар сів на просяклій водою тигровій шкурі й запитав звичайним рівним голосом:

— Уже припливли?

Сотник розгубився й не зразу здобувсь на слово.

— Керманич розвернув судно на захід, — урешті проказав він.

Судно майже не хиталося, що завело було царя в оману, він легко встав і легко вийшов повз чільника сотні своїх драбантів на палубу корми. Керманич-єгиптянин зустрів його щасливим усміхом, який викликав обурення в царя, але цар глянув у нутрощі судна й непорозуміло скривився. Щось було не так.

Потім цар збагнув причину свого збентеження й запитально глянув на керманича, а той кивнув голеним підборіддям на перського сотника.

— Разом з твоїми тут було добрих півтори сотні персів. Де вони поділися? — запитав цар.

Тепер уже сотник, наче не знав перської мови, кивнув на єгиптянина. Хтайарша також глянув на керманича, а той почав швидко джерготіти й показувати пальцем за борт.

— Що він белькоче?

Підійшов єгипетський моряк і заходився перекладати мову керманича по-перському, ледь калічачи слова:

— Коли буря стала сильний, корабель затоплювали хвилі. Міг потонути корабель і потонути перський богорівний фараон. Керманич наказував кидати перських воїв у воду, щоб рятувати корабель і рятувати перського фараона.

Хтайарша зійшов з кормової палуби й ще раз оглянув нутрощі корабля. З того й того борту в три поверхи одні над одними сиділи прикуті до лав невільники, серед них кілька було неживих, а вздовж лав на помостах поверхів походжали єгипетські наглядачі з довжелезними батогами. Ще кілька єгиптян працювало на носі корабля та біля рей вітрила, що зараз лежало краями на бортах.

Персів Хтайарша не налічив і півтора десятка.

— За рятування богорівного перського фараона керманіч сподівається на щедрі винагорода, — улесливим голосом нагадав цареві єгипетський тлумач.

Шахіншах Персії та цілого світу зняв із себе кільчастого золотого пояса й мовчки простяг керманічеві. Той підбіг і впав ниць на палубу, намагаючись дотягтися губами до царевих ніг. Цар не заперечував, навіть підсунув ближче носак свого ассірійського чобота.

— За врятування божественного життя шахіншаха ти заслужив навіть більшої нагороди. На жаль, не маю при собі нічого дорожчого за цей пояс, — сказав перський цар Хтайарша. — На березі я подарую тобі золотий вінець вавілонського царя.

До берега пристали вже поночі. Стало відомо, що буря забрала сьогодні половину всіх єгипетських та фінікійських бойових трієр, разом з якими пішло на дно добрих тридцять тисяч воїв, але цар звелів розшукати своїх обох братів та дядька Артабана й сказав їм:

— Цей єгиптянин урятував вашого шахіншаха, я йому подарував за це вінець вавілонського царя й свій пояс. А ви дістаньте в моїй скрині той вінець і покладіть йому на голову, відрубавши її. То буде йому віддякою за знищення стількох персів.

"Затаврувати їхні лоби!"

Після тієї пам'ятної бурі, в якій мало не загинув сам цар, перське військо не зразу заглибилося в Елладу. Хтайарша та його найближчі помічники й родичі вирішили спершу перекопати півострів Халкідіку широким і глибоким каналом, яким кораблі могли б із Стрімонської затоки потрапляти в Термальну затоку не кружним шляхом, як досі, а навпрошки. В еллінів було багато бойових суден, і перси не мали права вдруге ризикувати своїм фінікійсько-єгипетським та еолійсько-іонійським флотом, проводячи його в Елладу через Посейдонів котел, хоч за час риття каналу пригнали з Фінікії та Кіпру необхідну кількість суден. Придушивши після смерті Дар'явауша повстання в Єгипті, Фінікії та Вавілоні, перси наклали ще жорсткішу лапу на все їхнє мирне й ратне майно.

На початку осені вийшовши з Терми — крайньої західної точки нового каналу — всіма кораблями й пустивши військо берегом, перси легко, одне по одному, захоплювали міста Пієрії, Магнесії, Пеласгії та інших земель Еллади. Обійшовши поза півостровом Фтіотідою, всі перські кораблі під началом царевго брата Ахемена взяли в морську облогу тутешнє місто Фіви, а піше перське військо стало над ним у полі та на горбах. Чільник піших полків Масішта, другий брат царя Хтайарші, послав до міської брами кликуна, щоб фіванці принесли в дар перському володареві землю та воду.

— А що то за володар? — запитали кликуна.

— Володар всього світу шахіншах перський Хтайарша!

— Хай спершу візьме приступом наше місто, а тоді вже називає себе володарем усього світу! — обсвистали кликуна з високих міських бійниць.

Кликун повернувся до стану ображений, образився й царів брат Масішта, мури міста були справді високі, але тонкі, їх за день можна було зруйнувати катапультами, однак дядько Артабан порадив обом воєводам та цареві почекати тут кілька днів, хай стомлене переходами військо трохи від'їсться та облатається, хай нагарбає по селах того-сього.

Після риття каналу в Халкідіці й переходу нелегкими гірськими дорогами Піерії та Фессалії війську справді ще не давали перепочинку, тож усі три сини Дар'явауша й Атосси згодилися зі своїм дядьком. Та й належало почекати матір, яка захворіла ще в Термі, а тепер ніяк не могла наздогнати своїх синів. Лише колишній спартанський цар Демарат, який утік до персів од переслідування свого лукавого суперника Левтіхіда, радив цареві не відкладати приступ Фів, але Артабан підозрював Демарата в зраді.

— Кров людська — не вода з бурдюка, — сказав він синам свого шість років тому померлого брата. — Скільки не годуй шакала, він однаково колись укусить тебе за руку й утече. Хоч як ображений Демарат на своїх одноплемінців, але в грудях його до самої смерті битиметься спартанське серце...

Перський вивідник, який нещодавно надіслав зі Спарти звісточку, повідомляв, нібито спартанським царям стало відомо ще заздалегідь, що Цар царів лаштується війною на Елладу, а про це міг повідомити тільки приголублений спартанський утікач. Хтось надіслав до Спарти писальну дощечку, на воску якої не було нічого написано. Всі непорозуміло розглядали дивний дарунок невідомого співвітчизника, всі розводили руками або сміялись, а збагнути ніхто нічого не міг. І тут донька покійного царя Клеомена й дружина молодого царя Леоніда Горго нагадала своїм родичам про Гістіея Мілетянина, який двадцять років тому прислав співвітчизникам заклик до повстання, написаний на тім'ї якогось горбаня.

Цар Леонід нібито засміявся, розважений дотепом своєї юної Горго, та коли дощечку обшкребли від воску, на ній справді виявилася не знати ким написана грамота.

"Чи не Демаратових це рук діло?" — дедалі частіше запитував сам себе Артабан, але нікому не зважувався про це говорити, хотів спочатку застукати спартанця на гарячому, бо не любив порожніх слів. Колись майже те саме запитання поставив був його вже теж покійний брат Артафрен Гістією Мілетянинові, Гістією утік, а потім Персію десять років тіпало через нього.

Артабан довідався від своїх вистежників у Фівах, що аристократи й пов'язані з Азією та Єгиптом багаті купці хотіли б здати місто персам, але обрана голосуванням рада стратегів рішуче настроєна оборонятись, бо на допомогу нібито поспішають євбейці та кінний полк беотійських Фів.

Можливо, думав Артабан, це стало відомо й Демаратові, тож він підмовляє царя почати приступ міста, поки там гору не взяли прибічники персів. А якщо на допомогу

цим Фівам прийдуть Фіви Беотійські, ми можемо застрягти тут до зими, а наші кораблі виявляться в тутешній затоці, мов у зашморгнутому мішку.

Все тепер залежало від Хтайарші, який сам тямив мало, а брався за багато дечого.

Артабан заслав у Фіви ще трьох своїх людей, які під виглядом утікачів з Фер і Лариси мусили підстьобнути нерішучих заколотників, а також посіяти сумніви в серцях стратегів і по можливості швидше розколоти їхні лави.

Перші наслідки з'явилися вже на третій ранок. Відразу після сходу сонця в місті знявся гомін, а в бійницях надбрамної вежі стало видно менше щитів. Перси чули гомін до полудня, але ніхто з них навіть приблизно не знав, хто на кого кричить і чому опівдні все раптом утихло.

— Брязкоту зброї не було чути, — сказав Артабан. Це його дивувало й потроху виводило з терпіння. — Невже схопили тих моїх трьох людей?..

Багатий досвід і життєва мудрість підказали йому правду. Надвечір з бійниць надбрамної вежі фіванці викинули трупи всіх трьох засланих у місто підбурювачів, а заодно і їхні натоптані золотими статерами й даріками гаманці.

Хтайарша заходився вимагати від свого брата, воєводи піших полків Масішти, нарешті взяти Фіви приступом і йти далі на південь, де були найбільші й найбагатші еллінські міста. Тоді Артабан розкрив цареві свій задум і попросив зачекати з приступом ще трохи.

— Якби я діяв за твоїми порадами, то досі сидів би в Сусах і Парсастахрі, а вавілоняни, єгиптяни та фінікійці розшарпували мою державу, мов шакали безрогу корову! — розсердився цар.

Артабан міг би нагадати небожеві, що повстання після смерті Дар'явауша придушили Мардоній, Утана та він, Артабан, але небіж змалку не звик прислухатися до думки інших.

І все-таки Хтайарша згодився ще трохи постояти під цими нікчемними Фівами, він сказав:

— Хай буде по-твоєму. Просто я вирішив дочекатися тут своєї матері та інших персіянок з її почту.

Курушева донька Атосса й дотепер користувалася незрозумілим впливом на свого сина, можливо, через те, що зуміла колись умовити власного чоловіка, Дар'явауша, аби той призначив спадкоємцем престолу її сина Хтайаршу, хоча за звичаєвим правом престол мав посісти найстарший царевич — син від першої дружини Артобадзан.

Хтайарша знайшов несподівану підтримку в спартанського вигнанця Демарата. Колишній цар Спарти вважав, що коли престол відійде до сміливого й розважливого Артобадзана, то Елладі в майбутній війні з Персією загрожує неминуча смерть. Він старанно переконував уже хворого Дар'явауша, який посилено готувався до походу на Афіни, Спарту та інші еллінські міста, що найбільше прав на перський престол має син Атосси Хтайарша, бо дідом йому доводився сам Батько персів — Куруш, це дуже важлива обставина для спадкоємця престолу.

Так Дар'явауш незадовго до смерті призначив своїм наступником третього за

старшинством сина, а вже Атосса постаралася зробити все від неї залежне, щоб її син став насправді старшим в усій царській сім'ї.

Цим і пояснював собі Артабан любов Хтайарші до своєї перестарілої матері Атосси.

Якщо завтра чи найпізніше позавтра фіванці не пришлють перському цареві землю та воду, вирішив Артабан, то доведеться брати місто приступом, бо на той час жінки напевно прибудуть із Терми й примхливий небіж не схоче тут більше лишатись ані дня.

Він про всяк випадок наказав воеводі полку "безсмертних" Відарні, синові старого Відарни, бути готовим до приступу. Артабан умисне знехтував царевого брата Масішту, який міг призначити для цього не "безсмертних", а списоносців чи зовсім інший полк. На те Артабан мав свої причини, мав також і права, бо ще від часів свого брата лишився другою після царя особою в царстві.

Артабан провів неспокійну ніч, але ранок його цілком винагородив за неспокій, — так боги влаштували життя.

Перед світанком у місті було чути схвильовані голоси та брязкіт заліза об залізо, гамір знімався то за брамою над берегом, то за брамою біля гір, аж поки нарешті знову все втихло, як і минулого разу. Лежачи в своєму шатрі на найближчому до мурів горбі, Артабан подумав, що сьогодні можуть викинути з бійниць і решту засланих ним у місто людей, але боги все повернули йому на щастя, певно, скучили за смачним димом урочистих жертв.

Тільки-но маги в перському стані вдарили в священні тулумбаси, вітаючи схід сонячного божества, як протягло зарипіла міська брама під горами. Певно, фіванці зумисне обрали цю саму по собі хвилюючу мить. З брами виступило півтора десятка вбраних у білі хітони, яскраво мережані на викоті, подолі та рукавах, старійшин міста, а попереду йшли два зовсім голенькі хлопчики зі срібним і золотим глечиком у руках: фіванська вода й фіванська земля на знак покори перському цареві...

Хлопчики були навчені й низько вклонилися, поставивши глеки перед царем. Хтайарша звелів слугам забрати дари разом з хлопчиками — такий був звичай. Фіванські старійшини після низьких поклонів стали збоку, а з розчиненої брами вивели кілька десятків молодих і старших фіванців, зв'язаних загальним мотузком.

— Це твої недруги, вони чекали проти тебе підмоги з інших еллінських міст, — кивнув цареві на зв'язаних чільник фіванських старійшин.

— Закуйте їх у кайдани й продайте в рабство, — сказав задоволено цар.

В цей час із міста почали виносити на ряднах зброю та обладунки й складати все це купою, а коли закінчили, цар показав своїм охоронцям на фіванських старійшин:

— Цих моїх рабів у кайдани заковувати не треба, вони мені щиро віддані й нікуди не втечуть.

Коли старійшинам переклали слова царя Хтайарші, всі вклонилися йому ще нижче, вдоволено презираючись і з удячними молитвами зводячи руки догори. Це здалося смішним навіть перському цареві: зігнуті спини, а над спинами кумедно задерті руки...

Царський брат Ахемен, воевода всього підлеглого персам флоту, теж засміявся й догідливо проказав:

— Утекти вони не зможуть нікуди, але через певний час усі люди забудуть, що це твої раби, а раб, про якого забувають, відчуває себе нещасним бездомним собакою.

— Царський брат каже правду! — весело розглянувся довкола цар. — Але як відзначити цих рабів, щоб вирізнялися серед інших? Мабуть, затаврувати їхні лоби моїм золотим царським тавром. Бо так вони сьогодні мене визнали своїм господарем, а завтра захочуть визнати іншого. Ну, а з тавром на лобі далеко не забіжиш!

— Затаврувати!.. Затаврувати!.. — підхопили царський дотеп більші та менші воеводи.

А царів дядько Артабан уперше після страти єгипетського керманіча з острахом подивився на свого небожа, бо в його словах була несподівана правда. Якщо раб зрадив господаря свого заради тебе, то іншим разом він зрадить і тебе.

У недолугому внукові на мить прокинувся Батько персів.

Тепер Артабан уже з надією глянув на племінника: бог війни часом допомагає й недолугому, може, й справді недолугому пощастить виграти цю війну...

Образивши Ахурамазду...

Було ще зарано говорити про всю війну, але в цій битві боги явно не сприяли Хтайарші й перському війську, — ось у чому пересвідчивсь Артабан. Тепер він би вже не міг точно визначити ту межу на землі й на небі, де кінчалась перемога й починалася поразка. Справді, що відбулось у ці два дні?..

Лишивши в тих Фівах свою залогу, піше й комонне військо перського царя Хтайарші пішло й пішло понад звивистим берегом заток, які весь час голубіли з лівої руки й не давали збитися з дороги. На сьомий день берег звернув круто на схід, очам персів відкрилася простора долина з уже набряклою першими дощами в горах річкою Меласом, води якого вже ж не вистачило, щоб напоїти всіх коней і людей. Найспраглиші мусили пити солону воду з Меланської затоки.

Вивідники доповіли цареві та воеводам, що єдиний гірський прохід, яким можна дістатися до Фів Беотійських, Платей, Афін і нарешті Спарти в Пелопоннесі, захопили еллінські союзні полки.

— Скільки ж їх? — запитав цар Хтайарша.

— Сорок сотень, якщо не менше, але прохід вузький.

— Як же така жменька голодрабих еллінів збирається утримувати прохід під навалою моїх чотирьохсот сотень?!

Вивідники своє зробили, решта було клопотом воевод.

Воеводи знову послали вивідників, цього разу інших, та ці доповіли майже тими самими словами. Тільки виявили в тому вузькому проході стародавній мур, нещодавно поновлений, він доволі високий, хоча й тонкий.

Це були не дуже приємні подробиці, які могли уповільнити рух перського війська через прохід, але нікому й на думку не спадало, що вузол затягнеться аж отак туго. Артабан ще й ще раз сам себе запитував, де кінчається перемога й починається поразка, бо ніякої грані між ними начебто не було...

І начебто все починалося буденно й звично.

Іншим разом Артабан порадив би можновладному небожеві постояти в долині тиждень або й два — хай би ті халамидники довше потремтіли від страху, бо страх одбирає в людини не тільки звагу, а й розум, отака то зброя — страх. Але елліни з перського війська говорили, нібито зараз в елідському місті Олімпії саме відбуваються оті їхні ігри й нібито на ті ігри з'їздить добра половина дорослих чоловіків з усієї Еллади.

— То елліни воюють чи розважаються? — здивувався Артабан.

— Досі воювали, тепер відклали мечі, а після закінчення ігор знову візьмуться до зброї.

З цієї розмови Артабан зробив для себе два висновки: по-перше, елліни — нерозважливий народ. Як можна покидати зброю й змагатись у біганні та стрибанні, коли в твою країну вдерлося вороже військо? Ну, а другий висновок впливав з першого й переважував його. Артабан спитав у своїх еллінів, коли закінчаться ті розваги в Олімпії, ті відповіли:

— Сьогодні!

Перси й елліни стояли одні навпроти одних уже два дні. Елліни навіть носа не вистромляли з того гірського проходу, певно, чекали підкріплення. Їх треба було негайно викурити звідти, поки там усього сорок сотень, поки не назбігалось з тих Олімпійських ігр.

Цар і всі воєводи перейняли важливістю новини й вирішили напасти на еллінів зранку.

Все начебто мало бути гаразд.

Коли з-за моря на сході вдарило перше золоте проміння, сам цар Хтайарша протнув кинджалом серце вогнисто-гнідїй кобилі, принісши її в жертву Мітрі — богові сонця та війни, й дим з вівтаря знявся рівно вгору, а там звернув точно на схід: Мітра прийняв жертву.

Для приступу царів брат Масішта виділив полк лучників і полк списоносців, у кожному тисяч по п'ять, і тепер ці щасливці, яким випало першим скуштувати крові зухвалих оборонців проходу, відрізали з уже обдертої офірної кониці по малесенькому куснику м'яса й для зміцнення сили та духу ковтали його сирим.

Перед кидком сотні шикувались у видолку за двісті кроків од муру, в якому була тільки вузька прогалина для проїзду одного воза.

Першими в бій вступили лучники-мідійці, над якими верховодив син Дар'явауша від молодшої дружини Фратагуни — Аброком. Користуючись із того, що оборонці не були озброєні луками, мідійці підійшли на п'ятдесят кроків од муру й випустили по десятку стріл, не завдавши, однак, еллінам великих збитків. Тоді царів брат Масішта кинув на підмогу мідійцям списоносців-кіссіїв, чийм воєводою був другий син Дар'явауша та Фратагуни — Гіперанф. Поки мідійці обстрілювали еллінів, не дозволяючи їм виглянути з-за щитів, кіссії підставляли нашвидкуруч пороблені драбини й дерлися вгору. Коли ж вони опинялися на найвищих щаблях, мідійці переставали стріляти, щоб не вразити своїх, а елліни бралися за довгі списи й уражали кіссіїв або турляли їх додолу разом з

драбинами, після чого знову швидко ховалися за щити.

Приступ майже безперервно йшов за приступом, але безуспішно для кіссіїв та мідян, хоч мур обороняло не більш як триста еллінів. Так минув перший ратний день.

Перед заходом сонця Аброком і Гіперанф одвели свої полки назад у долину, лишивши під муром багатьох убитих і важкопоранених.

Наступного ранку відразу після сходу сонця бій спалахнув з новою силою й з не більшим успіхом для персів; так тривало кілька годин. Тоді Масішта вивів ще п'ять тисяч списоносців, цього разу вже справжніх персів, і кинув їх на приступ, хоча там були майже прямовисні кручі. Елліни також увели в бій додаткові сили, тепер вони обороняли не тільки кручі та мур, а й робили вилазки в бік долини, наїжаченої списками свіжих ворожих полків. І якщо на дорозі та мурі вони важче стримували напасників, то під час вилазок шикувались у звичну для себе фалангу й завдавали персам ще відчутнішої шкоди. Фаланга йшла вперед зімкнутою лавою в кілька шеренг, потім після різкого окрику воеводи оберталася й починала втікати, закинувши на спини куті щити, та після нового окрику воеводи раптом оберталася вдруге, знову щитом до щита.

Перси раз у раз ловилися на цю хитрість і давали багато жертв убитими й пораненими. Артабана почав потроху обсідати страх. Елліни виявились управними й сміливими воями й мали добрих воевод, а що буде, коли їм надійде з тієї Олімпії підмога? Артабан рахував дні. Ті їхні Олімпійські ігри закінчилися ще позавчора, найпрудконогіші могли дійти сюди з Олімпії ще днів за п'ять; а бува, оборонці вистоять до приходу підмоги?

Незважаючи на багаядіш — дев'ятий місяць перського року, коли на береги Перської затоки прилітають зі Скіфії у вирій співочі дрозди, в проході стояла нестерпна задуха, а з побілілого розпеченого неба сипався жар. Вода річки Меласу не встигала добігати до моря — її випивали ще за десять стадій од гирла.

Налякавши царя та воевод, Артабан наполог кинути проти еллінів ще більшу силу. Перські вої тепер ішли пружним потоком, виставивши вперед обтягнені волячими шкурами плетені лозові щити, а десятники та сотенні воеводи гнали їх на мур безжальними бичами, від чиїх ударів на спинах репалися каптани й проступала жива кров.

Цьому не видно було ні кінця, ні краю.

Елліни вели священну війну, олімпійські боги були на їхньому боці, й маги-мідійці даремно закликали тулумбасами своїх небожителів стати з еллінськими богами на вогняну прю. І все-таки в жодному навіть найсвятішому ділі не обходиться без підлої зради.

Цього разу охочим до чужого золота виявився мешканець Малії — Епіальт. За обіцяну високу винагороду він показав персам таємну гірську стежку, якою можна було непомітно вийти в тил оборонцям неприступної дороги.

Хтайарша й Артабан звеліли воеводі полку "безсмертних", Відарні, зсадити своїх воїв з коней і пішки йти показаною Епіальтом стежкою в тил зухвалим ворогам. Десятитисячний полк рушив одразу, ще завидна, але оборонці нічого не помітили, бо

та таємна стежка пролягала густим дубовим лісом, до того ж вони були спокійні за свій тил, — про всяк випадок виставили були на тій стежині тисячний полк фокійців.

Та й самі фокійці не могли сподіватися нападу й спали собі мирно на перевалі, попідкладавши під голови куті міддю щити. Коли виставлена сторожа помітила на горі персів, було вже пізно робити будь-що. Покидавши майже всю зброю та обладунки, фокійці гайнули врозтіч.

Вої Відарни пробиралися стежкою цілу ніч, ішли густим темним лісом, тож, побачивши всмерть переляканих фокійців, навіть не подумали переслідувати їх. Полк "безсмертних" виконав своє завдання й почав спокійно спускатись із крутосхилу, щоб до схід сонця вдарити в тил захисникам проходу.

Тим часом Артабан ніяк не міг вирішити, хто здобув перемогу й хто зазнав поразки в битві за цей гірський прохід. У дводенній січі загинуло понад п'ятнадцять тисяч персів, майже половина пішого й комонного полку, в той час як противник не втратив і трьох тисяч. Прохід нарешті захоплено, військо могло йти далі на південь, де були священні для всіх еллінів Дельфи, де були Фіви Беотійські, Афіни, й Корінф, і Спарта, й увесь Пелопоннес...

А ким їх тепер завойовувати?

Й що скажуть свої вої та вороги, побачивши завтра на полі січі стількох убитих персів, які вважали себе володарями всіх на світі земель і племен? Скажуть, Персія здрібніла й знікчемніла, якщо їй упирається навіть така нужденна жменька людей.

"Коли ж це сталося? — сам себе спитав Артабан і сам же собі відповів: — Ще тридцять два роки тому, ще в Скіфії..."

Почувши про такі несподівані втрати, Хтайарша розгубився ще дужче, ніж його дядько Артабан, і звелів до світанку наступного дня закопати майже всі перські трупи, лишивши тільки де-не-де. Натомість еллінських не займати жодного. В тих полках, що не встрявали до битви, та на суднах точилися всілякі розмови, цар боявся, що, нажахані такою перемогою, за яку віддано п'ятнадцять тисяч жертв, його вої впадуть у розпач, і це викличе ще страшніші наслідки: заколот серед сухопутної раті та на кораблях.

Уранці кликуни оголосили в усіх полках та на суднах, що стояли в затоці:

— Кожен корабель і кожна піша чи кінна сотня може послати свою людину в гірський прохід, аби побачити на власні очі, як найясніший шахіншах карає цих безумців еллінів, що так зухвало вирішили вператися його мудрості та його силі, богами даним йому!

Всі вої на землі та в морі вже знали, що розпорядився зробити на ратному полі цар, та кожен з них сподівався на ліпше, бо мав у тому потребу.

Раннього ранку на місце вчорашнього побоїська зішлись посланці з усіх піших та комонних сотень і кораблів. Царські слуги вже добре попрацювали: вбитих персів можна було нарахувати не більш як тисячу, й вони мальовничо лежали то на голій скелі, то під кучерявим лавровим кущем, а забиті елліни були вивожені в землю та кров і лежали звалені величезною кучугурою.

— Навряд чи хто повірить у цю ловку казочку, — сказав потім цареві Артабан. — Багато хто бачив, як воно відбувалось насправді... — Артабана поійняло бажання дошкулити небожеві, але він не відав, як це зробити, найгіршою порадицею в будь-якій справі завжди була злість. — Коли ми образили Ахурамазду, то марно приносити багаті жертви його синові Мітрі...

Він натякав на присутність у стані Атосси та інших жінок з почту цієї Дар'яваушевої вдови, що суворо заборонялося приписами пророка Заратуштри; це була невелика перемога над царем. Цар ладен був спопелити свого дядька очима, але незабаром мав початись останній у цій січі бій: у гірському проході припишло ще зо три сотні недобитих еллінів...

ЛЕОНІД

Цар і провидець

У кінці другого ратного дня, коли перси несподівано відійшли аж до свого стану в долині, тут, біля муру в гірському проході Фермопілах, який уже два днів захищав з'єднаний еллінський полк, головний еллінський воєвода, молодий спартанський цар Леонід, сказав одному зі своїх земляків, сотникові Діенеку:

— Перси припинили сьогодні бій підозріло рано. Може, вирішили приколисати нашу пильність, а потім застукати вві сні?

Діенек засміявся:

— Я в темряві бачу не гірше за kota!

Цей спартанець був безоглядно сміливий, до того ж удався дотепним. Позавчора, ще до початку перських приступів, один мантинеець сказав: "Коли перси починають стріляти з луків, то настає затемнення сонця, так багато в них лучників!" А Діенек і на його слова засміявся: "В таку спеку кращого й не треба, я люблю воювати в холодку!"

На війні такі люди були незамінні, своєю здатністю навіть у найпохмурішому знаходити привід для сміху сотник Діенек допоміг багатьом, але в цю мить Леонідові було не до усмішок. Після цілоденного шаленого напору, не дочекавшись навіть заходу сонця, перси перервали бій. Це викликало тривогу. За два дні боїв зведений полк еллінських міст розтанув — з чотирьох тисяч лишилося з тисячу живих. Щоправда, за цей час елліни наваляли добрих п'ятнадцять тисяч персів, то невже ж зайди злякалися таких жертв і відмовились од наміру йти далі?

"А на ще один такий шалений день у нас не вистачить сили", — подумав молодий спартанський цар.

Ігри в Олімпії кілька днів тому закінчились, але підкріплення звідти не було, хоч Леонід саме на нього сподівався. Власне, й Фермопіли він вирішив обороняти таким невеличким загоном тільки через те, що вірив: сумління в любителів кінних перегонів та метання дисків нарешті прокинеться й вони перервуть приємні розваги, щоб стати на захист рідної землі.

Цього не сталося, і тепер, якщо хотів зберегти для Еллади бодай решту полку, Леонід мусив одступити й повести його назад, щоб самому зустріти підкріплення, яке повинне ж було нарешті вийти з Олімпії. Під муром, що перегороджував

Фермопільський прохід у найвужчому місці, горіло кільканадцять вогнів, — то варили їсти спартанські гопліти, а двадцятьма кроками далі пророк Мегістій лаштувався принести в жертву молодого чорного баранця. Перед жертвуванням він мав поворожити на нутрощах офірованої тварини — цей акарнанський жрець похмурого бога Аїда зажив слави обабіч Корінфської протоки як неперевершений провидець майбутнього.

Мегістій розчинив тушу й після ретельного вивчення нутрощів підійшов із закривавленими по лікті руками до спартанського царя.

— Загадував на тебе, Леоніде, — сказав він несподівано тремким голосом. — А також на себе...

— Ну, й що показують нутрощі?

— Ходім подивися сам.

— Ті таємні знаки богів підземних відкриваються не кожному смертному, — насторожено відгукнувся Леонід. — Та я й не дуже вірю, що вони взагалі будь-кому відкриваються.

Слова не заохочували до відвертості, і все-таки Мегістій відчував, що Леонідові кортить почути й побачити знаки Гекати, богині чаклунства, чиїми послугами користувався навіть сам Зевс.

Мегістій з настирливістю безпомилкового пророка мовив:

— Нам судилося перейти в Царство тіней, і це станеться протягом найближчого дня!

— Іди собі з миром, пророче. Поки почнеться наступний день, ми будемо дуже далеко звідси.

Це він уже остаточно вирішив, а слова Мегістія тільки прискорили рішення вивести решту полку в Пелопоннес. І все-таки неприємно було чути віщування уславленого пророка. Тим більше, що ще славетніша пророчиця, піфія Дельфійського оракула, сказала йому перед початком цієї війни: або загине спартанський цар, або ж ворог зрівняє Спарту з землею.

"Віщування пророків не обов'язково справджуються. Я знаю чимало випадків, коли навіть дельфійська піфія помилялась", — після відходу Мегістія заспокоїв себе Леонід.

Та тільки-но слуги-ілоти принесли йому вечерю, як з ним захотів поговорити чоловік із вівчарською ґерлигою в руках і в перекинутій через одне плече овечій шкурі.

— Мене звати Лікурґ, я син Гармодія з гірського села Кели на річці Сперхеї. Мене вирядили наші сільчани попередити тебе про те, що наш-таки сільчанин Епіальт, син вівчаря Еврідема, показав персам оту потаємну стежку, тож завтра перси вийдуть вам у тил.

Зрада

Почувши слова фессалійського вівчаря, молодий спартанський цар від обурення мало не втратив дар божий говорити, аж по тривалому часі спитав:

— Коли перси можуть вийти нам у тил тією стежкою?

— До сходу сонця можуть устигнути, — відповів овечий пастух Лікурґ.

— Якщо так поспішатимуть, то поскручують собі в'язи! — вигукнув обурений чорною зрадою Леонід. — Ми теж трохи тямимось на ратних мудрощах...

Він завчасно довідався про ту потаємну стежку й послав її стерегти, про всяк випадок, тисячний полк фокійців, яких перси ніяк не могли обминати й вийти на Фермопільський прохід. Ті тисяча фокійців ой як придалися б завтра, бо поріділими рядами було майже неможливо й далі втримувати Фермопіли в своїх руках, але незабезпечений тил міг призвести до поразки ще позавчора.

"Коли ж надійде довгосподівана підмога?" — вже мало не з розпачем подумав Леонід.

Чи пощастить фокійцям стримати персів на потаємній стежині бодай до завтрашнього вечора? Й чи надійде на той час підмога від учасників уже завершених Олімпійських змагань?

Де межа людській байдужості і яка найстрашніша кара на цьому й на тому світі може бути достатньою для спокутування зради рідної землі?

Кожна кара здавалась Леонідові занадто м'якою.

Про донесення фессалійського вівчаря Лікурга незабаром довідався весь поріділий еллінський стан, але цар Леонід швидко заспокоїв натомлених оборонців гірського проходу, що його ворог намагався захопити в кровопролитних дводенних боях.

— Зараз треба трохи перепочити, — сказав він, — а за годину до світанку ми відступимо трохи назад і допоможемо фокійцям, якщо на них справді напали перси.

Леонід не дуже вірив у можливість такого нападу, бо на випадок небезпеки фокійці мусили прислати сюди гінця. Можливо, й знайшовся підлий зрадник, але тисячний полк міг утримати вузьку козячу стежину в горах проти десятикрат більшого супротивника.

Спартанський цар не припускав можливості подвійної зради, на яку багатьох еллінів штовхнув тваринний жах за власне нікчемне життя. Але тієї самої ночі йому стало відомо й про таку зраду...

Ворог у тилу

З тієї тисячі фокійців, які самі викликалися стерегти таємну гірську стежку, лише двоє звернули в бік Фермопіл, щоб повідомити Леоніда про ту подвійну зраду.

— Перси вже спустилися з перевалу й чекають ранку, щоб ударити на вас із тилу, — сказали вони.

Всі надії врятувати рештки союзницького полку розвіялись.

Скликавши на останню нараду воєвод із Корінфа, Кліунта й Мікен, із Беотії й Фів, з Орхомена, Аркадії та інших міст, Леонід Спартанський думав про те, що іноді й оракули справджуються.

— Попереду, в долині, перси; про цих ми всі знаємо. Позаду, в проході за нами, також перси; про них ми щойно довідалися від оцих двох юнаків зі священного міста Дельф. Що ви пропонуєте? — спитав цар Спарти в еллінських воєвод.

Стратеги союзних міст були схвильовані й збентежені, майже всі наполягали якомога швидше покинути ці Фермопіли й пробиватися до рідних міст. Дехто

заперечував: позаду тепер також перське військо.

— Вони не сподіватимуться нас уночі. Ми вдаримо несподівано, якщо допоможуть Афіна й Зевс, багатьом пощастить урятуватися!.. А тут загинемо всі...

Леонід уже все вирішив для себе й не слухав сперечання стратегів, які втратили чи не всіх воїв, а мріяли врятувати бодай власні життя, навряд чи кому тепер потрібні. Піфія Дельфійського оракула сказала, що загине або Спарта, або спартанський цар.

Тепер він думав про Спарту й рідну Лаконію, клаптик найдорожчої в світі землі, що зветься врочистим і святим словом "батьківщина".

Леонід ніколи й не мріяв стати спартанським царем.

Царів за давнім законом у Спарті завжди було два — по одному від роду Гераклідів і роду Персеїдів. Після вигнання Демарата царем від Персеїдів став Левтіхид, а Леонідові ніколи й на думку не спадало, що корона Гераклідів дістанеться колись йому, бо царем від їхнього роду був найстарший брат Клеомен, чоловік ще не старий і при доброму здоров'ї. А за Клеоменом був ще брат Доріей. Однак нагла смерть забрала спершу Доріея, а невдовзі й Клеомена. Так надійшла черга Леоніда, бо Клеомброт був наймолодшим серед усіх чотирьох, Клеомен не лишив по собі сина-спадкоємця, він мав єдину доньку — Горго, яка стала дружиною Леоніда, — закон таке дозволяв.

Леонід зійшов на престол другого року 72-ї Олімпіади, коли йому минав двадцять другий рік, тепер же Леонідові пішов тридцять третій.

Йому було сумно й навіть бридко слухати перелякані міркування стратегів; покинувши їх у своєму шатрі, він пішов до спартанців, які вже знали все. Леонід привів сюди рівно три сотні молодих воїв-гоплітів, яким ще не сягнуло за тридцять, але кожен лишив удома молоду дружину й принаймні двох дітей: така була умова зарахування до полку. "Хто житиме після тебе в Спарті, якщо ти не повернешся додому?" — питав він малосімейних спартанців або неодружених юнаків. Тепер там залишилися діти цих ще молодих воїв, яким їхній ровесник-вождь прийшов запропонувати безсмертя.

— Вас було триста, тепер немає й двохсот, — сказав він принишклим спартанцем. — Якщо ви закинете щити на спини, то все одно не врятуєте собі життя, лише вкриєте себе й своїх дітей довічною ганьбою, незважаючи на ваш дотеперішній героїзм. Якщо ж вирішите загинути смертю левів, приймаючи удар грудьми, то люди в усі часи виховуватимуть своїх синів на вашому прикладі! А ще ви дасте змогу вийти з оточення решті наших союзників по спільній боротьбі.

— А чому ти нічого не кажеш про себе? — почувся голос веселого сотника Діенека.

— Я вже все вирішив ще до того, як прийти до вас.

— Ти виведеш звідси полк союзників? — Діенек усе знав наперед, він був певен у Леонідові, а спитав тільки для того, щоб ратне товариство почуло правду з Леонідових вуст. — Ти врятуєш союзників, які ще послужать Елладі?

— Я звідси не зроблю й кроку, — сказав спартанський цар. — Піфія прорекла мені волю безсмертних: або загину я, або загине Спарта. Досі я не довіряв словам піфії, але сьогодні їх підтвердив жрець акарнанського храму Аїда, неперевершений у ворожінні на нутрощах тварин. Та якщо навіть у тих словах не вся правда, — в раптовому

хвилюванні крикнув Леонід, — якщо це може бути, а може й не бути, я не хочу важити Спартою!

— Лишаємося з тобою! — гукнули спартанці. — Як тобі, так і нам!..

У найвужчому місці Фермопільського проходу знялися такі крики, аж з долини пригнало кілька перських вершників, які обстріляли еллінську сторожу з луків і знову розтанули в нічній пітьмі. Вої всіх міст, окрім Спарти, ховаючи очі від сорому в тій-таки пітьмі, тихо й швидко знімалися зі стану. Фессалійський вівчар Лікурґ, син Гармодія, обіцяв вивести їх на потаємну стежку, а потім переправити через перевал. І коли в темряві вмерли кроки за останнім союзником, звідти знову почулись окрики:

— Хей-хой, спартанці, приймайте гостей!..

Майже півтори сотні гоплітів з беотійського міста Феспій в останню мить устидалися своєї малодушності й повернули назад, щоб прийняти смертний бій разом з наймужнішими еллінами.

Спартанці й феспійці обіймалися, не соромлячись чистих братніх сліз.

Через подвиг у безсмертя

Коли розвиднилось і перси почали готуватися до вранішньої молитви, Леонід повів своїх співвітчизників од муру на пагорб, що стояв на самому початку Гарячих Воріт[5]. Тут елліни зайняли кругову оборону й принесли вбогі жертви Зевсові та його мудрій і войовничій доньці Афіні. На вівтар клали все, що в кого лишилося: кілька сухарів пшеничних чи ячних, в'ялену кефальку або жменю пшона. То було все, що залишилось воям після сніданку, а про обід уже ніхто не думав, ці люди вже відобідали своє.

Коли вершники перських роз'їздів підігнали коней до пагорба, то від подиву пороззявляли роти: та приречена купка еллінів старанно вмивалась і розчісувала волосся. Хіба ж могли знати нашесники, що людина хоче бути красивою, готуючись віддати життя за рідний край?

Перси підійшли з долини й спинилися за перестріл від пагорба, але на приступ рушили тільки тоді, коли з протилежного боку Фермопіл з'явилася передова тисяча спішеного полку "безсмертних". Перси посунули на пагорб з усіх боків, елліни ж вишикувались великим колом у два ряди й загородилися кутими щитами, рубаючи й колячи напасників і скидаючи їх з пагорба вниз. Леонід Спартанський бився в першій лаві, а пліч-о-пліч із ним орудував довгим списом жрець акарнанського храму Аїда Мегістій, неперевершений пророк, який умів угадувати майбутнє. Леонід уночі наполягав, щоб Мегістій рятувався разом із рештками союзних полків, але Мегістій нізащо не хотів одставати від воїв Спарти та Феспій, він сказав Леонідові так:

— Я передбачив не тільки твою, а й свою загибель, то чому ж ти хочеш накликати на мене гнів Аїда?

Жрець згодився відіслати з одступаючими лише свого сина, який найкраще виявив себе в дводенних боях.

Хоч елліни також спотикалися й падали, підтяті списом або мечем, та ще більше падало додолу персів. Тоді воєвода полку "безсмертних" Відарна, син Відарни, та царські брати Аброком і Гіперанф звеліли десятникам та сотним воєводам пустити в хід

бичі. Воеводи лютими ударами бичів гнали вперед мідійців, кіссіїв і персів, і ті бичі валили з ніг безжальніше від ворожих мечів та списів.

Щитом до щита стояли в першій лаві феспійський воевода Демофіл та спартанський сотник Дієнек, а коли їхні правиці втомлювалися махати мечами, наперед виходили брати-спартанці Алфей і Марон, а також юнак із Феспій, Гарматідів син Дифірамб. Усі троє виявились неперевершеними списоносцями. Жартун Дієнек метнув через голови персів сулицю й уразив у груди перського сотника, що досі махав бичем. Перси відчували полегкість і послабили натиск, а жартун-сотник зареготав, киваючи на інших перських воевод з бичами:

— Не треба було мені його чіпати. Ті мудрі вівчарики самі нагонять своїх баранів на наші мечі!

Жарти Дієнека викликали пожвавлення в лавах потомлених спартанців і феспійців, спартанські зброєносці-ілоти стягали в середину кола своїх поранених і забитих, а перські трупи скочували наконечниками та ратищами списів униз. Але коло еллінів на горбі вужчало й вужчало, бо замість убитих і поранених нікого було поставити, живим доводилося тісніше стуляти щити.

Крізь воружкі лави кіссіїв почав продиратися воевода в позолоченому шоломі, він помітив Леоніда з Гераклом на щиті й хотів зійтись із ним віч-на-віч. Ворожі вої-кіссії вітали появу цього воеводи криками:

— Гіперанф!.. Гіперанф!..

Тепер уже й елліни здогадалися, що то — брат перського царя Ксеркса. Дехто відступив на крок, дехто потіснився, й Леонідові та Гіперанфу дозволили зійтись щитом до щита. Тепер спартанець і перс нагадували Гектора й Ахілла з розмальованої врочистої вази, але місця навколо них було обмаль, та й часу теж, і двоє витязів рубалися в запеклому мовчанні.

Леонід уже давно стояв у лаві плечем до плеча з простими воями й стомився, а перський царевич добре відпочив за ніч і вперше вийняв з піхов меч, і все-таки згодом далася взнаки вправна рука з дитинства навченого спартанця. Леонід раз у раз примушував супротивника помилятись і підставляти незахищений бік, і тоді в лавах персів та еллінів, які не припиняли січі, чулися захоплені чи розпачливі голоси. За якимось тридцятим чи сороковим ударом Леонідові зрештою пощастило розрубати бічні ремінці Гіперанфового нагрудника. Гіперанф одчув небезпеку й спробував одступити назад, але нагрудник вихнувся з-під щита й не дозволив царевичеві захистити підборіддя; кінчик Леонідового меча черкнув по шиї над верхнім окуттям щита.

Побачивши смерть свого воеводи, кіссії з криками розпачу відкотились униз, елліни ж погналися за ними. Але сміливість еллінів була породжена ще більшим розпачем, і межею їй могла стати тільки смерть. Вона почала з вождя, вимагаючи найбільшої жертви. Коли дві раті борються щит до щита й лава до лави, над обома силами мовби торжествує одна ще вища сила й незрушний і незалежний від жодного смертного закон: закон простої сили, без лукавства й ницості, сили життя. А тут з'явилося щось

інше: в повітрі просичала оперена змія, чийого сичання в захваті двоборства ніхто не чув і не хотів почути.

Леоніда вбило зміїне жало стріли, а не чесне протиборство людської сили, — зміїне жало стріли.

Поки вождь поволі падав, а його душа вилітала з вуст, іще не знаючи дороги до Царства тіней, бо тієї дороги не знає жодна душа, — адже кожна летить нею вперше, — ще не розлучені з душами тіла еллінів теж мовби вмерли й заклакли на місцях, а між ними, наче вода серед кам'яних брил, розтеклися перси...

Раніше смертне еллінське коло на вершині пагорба здавалося вогняно-пекучим і напрочуд міцним: готуючись до смертної прі з ворогом, спартанці вдягали сховані в похідних мішках червоні хітони й чіпляли на шоломи вогнисто-червоні гриви та кінські хвости. Вбиті протягом дводенних боїв ратні товариші не встигли скористатися своїм вогняним обладунком, у якому колись бився і їхній далекий предок Геракл. Сьогодні вдосвіта спартанці подіставали червоні хітони й червоні гриви з торб убитих товаришів і віддали все це новим побратимам-феспійцям. І спартанців мовби знову стало триста, як було напередодні цієї війни, й серце мужнього перса здригнулось і похололо: може, це не живі люди, а безсмертні дайви злого Анкра-Майню вирішили винищити персів до ноги? Бо персів уже полягло двадцять тисяч, а цих червоносвітників скільки було першого дня, стільки й лишилось...

Та коли червонополі й червоногриві войовники на мить закам'яніли від видимої смерті вождя, перська повинь їх затопила й замулила, вкрутивши в свій нескінченний каламутний вир. Червоні жарини знов ожили в тій водоверті, мовби прокинувшись від короткого смертного сну, елліни знову згуртувались і кинулися на ворога, вони чотири рази турляли персів з пагорба, відбиваючи й відвойовуючи тіло свого вождя, але за кожною такою хвилиною їх ставало дедалі менше й менше.

Й коли захисників пагорба зосталось на одну-єдину маленьку хвилину, вони верховним зусиллям волі ще раз відбили бездиханне тіло Леоніда й, тримаючи на високо піднятих, смертельно стомлених руках, понесли його на вершину пагорба, яку ще не затопив каламутний вир. А перси в забобонному страху вже не зважилися йти на приступ. Несамовито припікало сонце, під пагорб звідусюди збіглися лучники й пустили знизу по опереній вороном стрілі, які чорною хмарою затулили сонце, й тоді спартанський сотник Дієнек, який і досі дивом лишався неушкодженим, підтримуючи й своїми руками Леоніда, на злість ворогам зареготав:

— До чого ж добре воювати в затінку!..

А потім знову настала ніч, а її знову змінив ранок, як було усталено незнаним божеством, і зрештою добро взяло гору, й одного дня син пророка-акарнанця Мегістія приніс цариці спартанській навощену дощечку з останнім привітом царя: "Знай, Горго, що після Спарти я над усе любив тебе та нашого сина Плістарха..."

ПРОЩАННЯ З ГЕРОДОТОМ

Скільки ж було скіфів

Це питання непокоїть мене дуже давно, та тільки-но я заводжу мову про нього, як

Батько історії хмуриться й нервово поводить плечем. Щоб повернути його до спогадів, питаю зовсім байдужим голосом:

— Може, причинити вікно?

Він дивиться на мене з недовірою, намагається пригадати, розповідав чи не розповідав мені про свою рану. Я вже знаю, що то в нього рефлекс: коли йому нагадують про Скіфію, в нього починає мліти плече, дарма що на ньому майже не видно сліду.

— То скільки ж, на твою думку, було скіфів? — укотре запитую я його.

Цього разу він уже не поводить плечем і не нахмурює підозріло брови.

— Багато, — каже він.

— Багато, та й годі?

— Дуже багато, більше від будь-якого з відомих мені племен. Коли я був у Скіфії, ніхто не лічив скіфські племена, нікому це не спадало навіть на думку.

— Чому? Бо кочовики весь час у русі і через те їх неможливо перелічити? — закидаю я.

Геродот не вбачає в моєму запитанні якогось підступу й сам щиро обурюється:

— Чому, коли заходить мова про скіфів, усі кажуть "кочовики"?

— Бо так можна зрозуміти з твоєї "Історії". — Я цитую йому по пам'яті кілька рядків: "Скіфи не орють землі й не сіють хліба, а пасуть коней та худобу й кочують у Причорноморських степах..."

— Кочують кочовики, — стверджує Геродот і тут-таки заперечує: — Але ж, крім кочовиків, я згадую в своїй книзі й скіфів-хліборобів, і скіфів-орачів, і калліпідів, і алазонів, і бористенітів, і неврів та будинів... Усі ці племена живуть по селах, орють землю й сіють хліб. Цих скіфів дуже й дуже багато, а кочовиків зовсім трохи, тільки в степу понад морем.

— Скільки ж то "дуже й дуже багато"? Тисяч п'ятсот?

— Того ніхто не може сказати.

— А в твоїй книзі говориться про величезний казан...

— Отож-бо, що величезний, — бурчить Батько історії. — Який смертний може зважити таку вагу!..

Я знаю його розповідь про той казан, в існування якого тепер мало хто вірить, але мене цікавлять причини створення казана. Мій гість не дуже охоче відповідає, але поступово захоплюється, й слова його бринять у моїй нічній кімнаті плавними хвилями, чимось нагадуючи ритми Гомерових поем "Іліади" й "Одіссеї":

— Може, таке спадало на думку й іншим царям, але доти ніхто з них не здогадувався, як утілити свій задум у життя. А от скіфського царя Аріанта боги напоумили...

Велика держава дісталась Аріантові в спадок від попередників його. Добрих сорок днів доводилось плити стругом від Дніпробузького лиману до Прип'яті та Десни, щоб оглянути обшири тієї держави. Ще довше тяглась вона від синього Дону до Карпат, і хоча цар Аріант безліч разів намагавсь уявити, скільки ж у цій благословенній богами

країні сіл і городищ, — це здавалося понад людські сили. А ще ж на Дніпровому пониззі від лиману до того-таки Дону курілося безліч кочовищ. І там жили його підданці, які не сіяли ні пшениці, ні жита, ні вівса, зате пасли величезні отари та череди й викохували найкращих у світі коней.

У верхів'ї Південного Бугу було єдине в світі місце, де водилися дикі білі коні. Але це вже в землях скіфів-орачів, а не кочових скіфів.

Геродот називає річки інакшими іменами, як називали їх його сучасники-греки, але я для зручності сам собі в думці їх перекладаю: Гіпаніс — Південний Буг, Бористен — Дніпро, Істр — Дунай...

— Загадка здавалась цареві Аріанту нерозв'язною, — каже Геродот. — Але боги допомогли йому її розв'язати.

Якось приснивсь Аріантові дивний сон. Привів начебто він рать свою до Дунаю, щоб прогнати нашесників за сині води його. Стала рать супротиву раті, до самого полудня велика січа була, а пополудні ворог почав перемагати.

Ніхто досі такого в світі не знав, і стало Аріантові страшно — теж чи не вперше в житті. Й тут створилося диво дивнеє. Скіфські вої, не змовляючись, перестали втікати, дістали з сагайдаків тугі луки та оперені соколиним пір'ям жалючі стріли й пустили по стрілі. Хмара стріл затулила сонце. А потім усе поле аж до Дунаю рясно заряділо стрілами, неначе виколосилося й ждало женця. Аріант нібито кинувся збирати те колосся з соколиного пір'я, та що довше збирав, то більше лишалося його на бранному полі.

То був віщий сон, бо, прокинувшись уранці, Аріант уже знав, як перелічити своїх досі ніким не лічених підданців.

Усіма дорогами рушили борзокомонні гінці, щоб донести волю царя до кожного села й кожного кочовища:

— Всяка жива душа хай дасть цареві по наконечнику стріли!.. За непослух — смерть під батогамі!..

Це було того провесняного дня, коли день дорівнювся ночі. Почали прибувати посланці з найближчих сіл, потім з дальших і ще дальших, приносячи наконечники в торбинках і заплічних мішках, бо й села були різні, — часом налічували по дві й три сотні хат і хиж, а часом усього по два-три десятки.

Цар велів скидати наконечники на купу. Перший посланець висипав сотні півтори, й вони зникли в шпориші та поросі, другий кинув зверху ще зо три сотні — й пішло, й пішло... Купа перед царським порогом зростала й зростала, підіймаючись на очах, а до початку жнив наконечниками можна було засипати десяткох вершників разом з кіньми. Спочатку царські челядники та джури прискіпливо лічили кожен наконечник, але такого ліку не знали навіть наймудріші волхви.

Серце Аріанта заходилося од гордощів. Якби в небо випустили разом стільки стріл — сонця справді не стало б видно, як у тому навіяному богами сні. В жодного царя на світі не було стільки підданців!

На згадку про цю подію та свою велику радість Аріант звелів кричникам

переплавити всю кучугуру наконечників і вилити з неї величезний казан. Стінки казана були шість пальців утовшки, а вміщувалося в ньому добрих три з половиною тисячі амфор води...

— Цікава легенда, — зумисне байдужим голосом кажу я. — Але хто може тепер визначити, скільки в ній вигадки й скільки правди?..

Батько історії лише мружиться до моєї настільної лампи й не відповідає. Але я добре знаю його погляди й запитав просто так. Тепер я сам намагаюся говорити його словами:

— Писати можна про все почуте, а вірити або не вірити написаному — це хай кожен вирішує сам.

Геродот не заперечує, лише розводить руками.

Але мене все-таки дуже цікавить, чи був на світі скіфський правитель з дивним іменем Аріант?

Якщо на мить припустити, що скіфи належали до іраномовних племен, то в першій половині імені царя справді вчувається мовби щось перське, тобто іранське: "Ар'я" цією мовою нібито колись означало "повноправний муж". Але, знаючи загальну звичку стародавніх еллінів еллінізувати "варварські" імена, можна припустити, що так само вчинив і Геродот: давньогрецькою мовою "арі" справді означало "багато", "вельми", "веле", "най" тощо.

Я для певності питаю в гостя:

— Чи були в еллінів імена, що починалися б так само, як ім'я того скіфського царя?

— Скільки завгодно, — відповідає гість. — Ти ж, напевно, знаєш легенду про дочку крітського царя Міноса — Аріадну, ну, ту, що з допомогою клубка пряжі врятувала свого коханого Тесея? Знаєш і мою розповідь про великого кіфареда по імені Аріон. А ось іще еллінські імена, схожі з іменем вашого царя Аріанта: Еант, Біант, Атлант...

Кажу Геродотові:

— Отже, ти переклав по-грецькому ім'я скіфського царя?

Він відповідає трохи здивовано:

— А по-якому ж я мусив перекладати? Такий був звичай за його часів.

З "Історії" Геродота ми знаємо зо два десятки імен скіфів...

Але досить про походження того царя Аріанта. Спробуймо бодай приблизно визначити, коли він жив.

Питаю в Геродота:

— Коли ти плавав до Скіфії, хто тоді був там царем?

— Октамасад! — упевнено відповідає Батько історії.

Той Октамасад за зраду вітчизняних богів скарав на горло рідного брата Скіла, свого попередника. Під час відвідин Геродота Октамасад був ще молодий, а Геродот побував у Скіфії приблизно 450 року до нової ери.

Ми точно знаємо безперервну династичну лінію принаймні дев'ятьох скіфських царів: од Прототія до Октамасада. Прототій був дідом Спаргапіта й царював приблизно 670 року до нової ери. Далі в глиб історії Геродот уже не називає жодного скіфського

царя, крім отого Аріанта, який розпорядився вилити з наконечників стріл колосального казана.

Питаю Батька історії:

— Де було поставлено той казан?

— У місцевості Еksamпей. Там є дуже дивний струмок гіркої води. Він упадає в Південний Буг на відстані чотирьох днів плавання від гирла. Гіркий струмок не дуже великий, але робить воду в усій нижній частині Південного Бугу непридатною для питва.

Яка ж річечка впадає в Південний Буг за чотири дні плавання від гирла?

Сядьмо на звичайного весельного човна й вирушмо від гирла вгору, а через чотири дні зійдім на берег і розгляньмося довкіл. Одразу за пристанню побачимо вулиці райцентру Вознесенська Миколаївської області. А з лівого боку в Південний Буг упадає річечка Мертвовод!

Промовиста назва?

Ось як точно все визначив Геродот! Після нього минуло дві з половиною тисячі років, а гірководи річечка так само несе свої хвиляки в Південний Буг, можливо, всі ці дві з половиною тисячі років однаково й називається.

— Чому ж ти іменуєш цю річечку Еksamпей? — дивуюсь я.

Ось як написано в "Історії" Геродота: "Назва річечки й місця, звідки вона витікає, по-скіфському Еksamпей, еллінською ж мовою — Священні Дороги".

Я вагаюся й заглядаю до словника: невже "Еksamпей" — скіфське слово?.. Ні, не скіфське, а грецьке. Його слід перекладати як "Спалища". Можливо, на Еksamпей було священне урочище скіфів-праслов'ян, куди з усіх навколишніх сіл звозили небіжчиків для спалювання. Це підтверджується й грецькою назвою місцевості та річки "Священні Дороги" ("Гіре Годе"). Адже дороги до храмів, до присвячених богам урочищ, а також до некрополів ("Міст мертвих") стародавні елліни, та й усі інші народи, вважали священними. До речі, слово "Мертвовод" або "Мертвовід" можна тлумачити не тільки як "мертва вода", а й як "остання дорога", котрою вели-проводили небіжчиків.

Схоже на те, що врочище дуже довго зберігало роль священного, де було заборонено селитись, а може, й орати; про це свідчить і топоніміка обабіч річки: Малосолоне, Кам'януватка, Крива Пустош, Павлогірківка (звідси витікає Мертвовід!).

Але мені не все зрозуміло, і я знову запитую свого гостя:

— Як же розуміти оті твої слова? Ти пишеш: "Назва річечки й місця, звідки вона витікає, по-скіфському Еksamпей, еллінською ж мовою — Священні Дороги". Тобто Гіре Годе. Адже й Еksamпей, і Гіре Годе — слова еллінські, а не скіфські!

Батько історії не вагається ні на мить.

— Що ж там неясного? Те речення слід розуміти так: "На струмок і врочище, яким він протікає, скіфи кажуть "Спалища", а елліни — "Священні Дороги".

Визначивши час і місце дії, повернімося знову до того колосального казана. Геродот каже:

— В цім урочищі (Еksamпей) стоїть судина, разів у шість більша за ту судину для

розведення вина, яку Павсаній, син Клеомброта, звелів поставити при вході в Чорне море й присвятити богам.

— А ти сам бачив ту Павсанійову судину? — вже знаючи, про що йдеться, запитує в Батька історії.

— Бачив на власні очі, — відповідає Геродот. — Вона вільно вміщує шістсот амфор.

— А скіфська невже справді вшестеро більша?! — мимоволі вихоплюється в мене. — Добря-ачий казанок... Який, ти казав, він утовшки?

— Ось такий: шість пальців! — Геродот притуляє до правої долоні ще й великий палець лівої руки.

— А хто був той Павсаній, син Клеомброта?

— Один з героїв греко-перських війн, головнокомандувач еллінських військ у славнозвісній битві під Платеями, — каже Геродот. — Небіж спартанського царя Леоніда й опікун його сина Плістарха — неповнолітнього царя.

Отже, Павсаній був людина достатньо багата й могутня, щоб розщедритися перед богами на такий дар.

Але скільки це — 600 амфор?

Амфора, або метрет, дорівнювала сорока літрам води. Казан Павсанія вміщував... 24 тисячі літрів!

Чи було це дивом у ті часи?

Було, але не "восьмим дивом світу".

Батько історії знає не про один такий казан.

— Вирішивши за щось там віддячити лідійському цареві Крезові, лакедемоняни виготовили мідний казан для розведення вина, ще й оздобили вінця ззовні найрізноманітнішим орнаментом. Той казан уміщував триста амфор, — розповідає Геродот. — Після багатьох поневірянь казан опинився в храмі Гери на острові Самосі.

Триста амфор — це дванадцять тисяч літрів рідини... Я прошу Геродота розповісти й про інші відомі йому колосальні посудини.

— Той-таки Крез одіслав свого часу в дар Дельфійському храмові два казани для розведення вина. Один був золотий, другий — срібний.

— Ти їх бачив? — питаю я.

— Аякже! Раніше золотий стояв у святилищі, як увійдеш — з правої руки. Ну, а срібний був ліворуч од порога. Тоді храм згорів, ну, після пожежі золотий перекотили в скарбницю клазоменян. Срібний — у притвор храму.

— А які були завбільшки ті казани?

— Золотий важив вісім з половиною талантів і дванадцять мін. Вагу срібного не пам'ятаю, але вміщував він 600 амфор. На свято Феофаній дельфійці наповнювали його втричі розведеним водою вином.

— Ти й ці казани бачив на власні очі? — питаю я, намагаючись у думці виважити казан, зроблений із восьми з половиною талантів і дванадцяти мін щирого золота: талант — 26 кілограмів, міна — близько 450 грамів; отже, на той казан пішло двісті з гаком кілограмів коштовного металу.

— Ті казани бачив не тільки я, а кожен, хто відвідував Дельфійський храм. Хто робив золотий — не знаю, а срібний виготовив Феодор із Самосу. Так мені казали дельфійські жерці. І я з ними цілком згоден. Бо так гарно міг зробити тільки славетний Феодор.

Чітка, детальна розповідь гостя мого не лишає сумнівів у тому, бачив чи не бачив він срібного Крезового казана. На власні очі бачив Геродот і казан Павсанія.

— А казан скіфського царя Аріанта тобі теж доводилося бачити? — з побоюванням питаю я.

— Мені показували його місцеві жителі... — після певної паузи відповідає він і мимоволі поводить плечем.

Отже, тепер я знаю, коли його поранено: як ходив потайки від скіфських жерців-енареїв глянути на той казан; скіфи не терпіли чужинців, котрі намагалися побачити їхні священні місця й священні речі. Геродотові дісталася стріла в плече. Він про це не любить розводитись, та я й не розпитую: кожен має право нікого не впускати до своїх найпотаємніших таємниць...

Зате вже не маю сумнівів, що йому показували той казан. Якщо Геродот бачив щось на власні очі або знає про нього з надійних джерел, він завжди підкреслює: це я перевірів сам; про це мені розповідав управитель храмовим майном у єгипетському місті Саїсі; імена царів перерахували мені за своїми книгами єгипетські жерці; я доїхав аж до Елефантіни, а про землі за Елефантіною вже довелось просто розпитувати в людей і збирати чутки.

Казан Аріанта Геродот бачив особисто. Й порівнював його з так само відомим йому Павсанієвим казаном.

Скіфський казан він називає мідним, виготовленим з переплавлених наконечників стріл. Але міддю греки називали не тільки чисту мідь, а й мідні сплави. Скіфи ж користувалися виключно бронзовими наконечниками стріл. Цих наконечників у наших музеях безліч: акуратні, замашненькі, ще й з гарпунцем.

— Скільки скіфів, — знову каже Геродот, — я не можу точно визначити. Бо, за словами одних, скіфів дуже багато, а за словами інших людей, справжніх скіфів нібито дуже мало.

Це свідчить про племінну строкатість населення скіфських земель.

— Твоя думка знайшла підтвердження в останніх працях наших істориків, — намагаюся я порадувати Батька історії, але він зверхньо дивиться на мене й мовчить.

Академік Рибakov та інші радянські вчені довели на підставі незаперечних археологічних та писемних джерел, що принаймні так звані "скіфи-орачі" й "скіфи-хлібороби" були праслов'янами, а вони ж становили переважну частину населення Скіфської держави й займали три чверті її земель. Та чи міг у ті часи Геродот точніше визначити населення такої великої країни? Він був спроможний сказати лише "багато", "дуже багато" чи, навпаки, "мало", "дуже мало" й при цьому не навести жодних цифр. Або дати образну відповідь: мовляв, за царя Аріанта скіфів було стільки, скільки наконечників для стріл можна виплавити з отого ексампейського казана, що в шість

разів більший від Павсанієвого й має стінки шість пальців утовшки. Що Геродот і зробив.

Але розв'язати цю задачу не міг тоді навіть геніальний математик, старший сучасник Геродота Піфагор.

Лита судина таких величезних розмірів могла мати форму тільки півсфери. Казан Аріанта вміщував 3600 амфор, або 144 тисячі літрів рідини. Товщина його стінок була шість пальців; грецький "палець", або "дактиль", дорівнював 19, 3 міліметра.

Отже, маючи такі дані, сучасники Геродота ще не могли обчислити масу казана, але в наш час це вже не проблема, бо через двісті років після Геродота нас навчив обчислювати сфери та кулі геніальний сіракузець Архімед.

Казан скіфського царя обчислив доцент Київського держуніверситету Василь Степанович Копань, а перед цим ми з Людмилою Миколаївною Романюк, завідувачкою відділу археології Київського історичного музею, важили найдавніші наконечники скіфських стріл. Коли ми виважили їх достатню кількість, середня вага такого бронзового наконечника виявилася близько десяти грамів.

Діаметр казана становив 8 метрів 20 сантиметрів, а вага, за даними Геродота, близько 122 тонн.

— Чи можна було вилити в часи досить примітивної металургії таку колосальну судину? — спитав я в доцента Копаня. — Чи не переплутав чогось Геродот?

Василь Степанович Копань, металофізик і знавець історії металургії, відповів не вагаючись:

— Я вірю йому! Найвірогідніше, казан відливали на природному або штучно насипаному пагорбі. А плавильні печі були розташовані колом на самій горі. Їх могло бути півтора-два десятки. Форму ж для казана вистругали посередині між печами й трохи глибше від них. Бронзу в печах плавили й зливали в форму жолобами. За чіткої організації роботи виливання могло тривати безперервно й закінчитися протягом одного дня. Після цього пагорб зрізали, а казан повністю виявився на поверхні.

Очевидно, цей грандіозний пам'ятник першого перепису населення європейської держави вражав уяву своїх і чужих, бо Батько історії захоплено вигукує:

— Який справді незчислений народ!..

А ми тепер можемо сказати набагато точніше.

Скільки ж наконечників склали підданці до ніг свого царя?

Якщо поділити вагу всього казана на вагу одного наконечника, то одержимо дванадцять мільйонів двісті тисяч штук. Стільки ж було й скіфів за сім сторіч до нової ери, коли про Рим ще ніхто й не чув, а Карфаген ледве вбирався в силу: дванадцять мільйонів двісті тисяч чоловік.

Нам тепер важко порівнювати, багато це чи мало, бо не маємо подібних прикладів з інших країн. Ми тільки знаємо, що в тому-таки Римі через тисячу років після скіфського царя Аріанта мешкало близько одного мільйона громадян і рабів, а в усій, переважно вкритій горами, Італії — п'ять-шість мільйонів. Або що населення України за часів Богдана Хмельницького складало десь одинадцять мільйонів чоловік, а тодішні

Польща й Росія мали приблизно по дев'ять...

Отже, Скіфія була дивом античної доби. Недаремно ж наші далекі пращури незадовго до народження Геродота отримали таку блискучу перемогу над "Всесвітньою імперією" Дар'явауша, змусивши персів назавжди забути дорогу через Кавказ і Дунай. Зрозумілішим стає й походження тих грандіозних споруд Правобережної Наддніпрянщини, та й не тільки Правобережної, відомих тепер під назвою Змійові вали: вони вимагали величезних коштів і колосальної кількості робочої сили. Але якщо десять грамів бронзи з кожного породили цистерну на сто сорок чотири тонни рідини, то перед таким народом хочеться шанобливо зняти шапку.

Я схвилюваний і хочу поділитися своїми почуттями з Батьком історії, але в кріслі моєї робочої кімнати вже нікого нема. Дивлюсь на те порожнє крісло й розчаровано зітхаю. Може, там взагалі ніхто ніколи не сидів? Може, той хитроокий еллін мені тільки примарився? Примарилися його лукава усмішка, ота дорожня крислата шапка з міцної, випаленої сонцем собачої шкіри? Примарилась і та легенда про неймовірних розмірів казан?

Якось так трапляється дуже часто, що все найкраще в житті виявляється мрією...

Крісло порожнє, на ньому давно вже ніхто не сидів. Отже, все лише вигадка: й отой гість у шкіряній шапці, й наші бесіди в кімнаті нічного притихлого будинку. Все вигадка, все мара...

Але, неухважно ковзнувши поглядом по перетоптаних книжками полицях, я вступлюю у стіл і сам собі кажу:

— Ні, все це мені не примарилося.

На столі лежить грубезна книжка в оправі кольору морської хвилі, вгорі великими золотими літерами тиснено:

Г Е Р О Д О Т

Розгортаю книжку, й на мене дивиться трохи вирачкуватими, уважними, облямованими мережкою зморщок, циганськими очима відшліфований тисячоліттями мармуровий еллін.

Ні, таки не все було витвором фантазії, Геродот вийшов тільки до завтра, лишивши запорукою свої геніальні думки й оті чудові варварські слова:

— Писати можна про все що завгодно, а вірити в написане зовсім не обов'язково...

СЛОВНИК

Географічні назви

АБІДОС — місто на азійському березі Геллеспонту (протоки Дарданелли).

АРАКС — річка в Середній Азії, нині Амудар'я.

АТТИКА — область в Елладі навколо Афін, заселена іонійцями.

АФІНИ — місто-держава в Аттиці.

БОРИСТЕН — або Борисфен, давньогрецька назва Дніпра.

БОСПОР ФРАКІЙСЬКИЙ — протока, нині — Босфор.

ВЕЛИКИЙ СІРТ — затока Середземного моря на півночі Африки, нині Сідра, в Лівії.

ГАЛІКАРНАС — головне місто Карії на узбережжі Малої Азії; тут народився

Геродот.

ГЕЛЛЕСПОНТ — протока між Егейським і Мармуровим морями, нині Дарданелли.

ГЕРАКЛОВІ СТОВПИ — протока, нині Гібралтар.

ДАФНИ — стародавнє місто в Дельті Нілу.

ДЕЛЬФИ — давньогрецьке місто в області Фокіна з дуже популярним святилищем Аполлона, де пророкувала піфія.

ДОРІДА — населені дорійськими еллінськими племенами області в Середній Греції, а також на узбережжі Малої Азії.

ЕКУМЕНА — дехто вимовляє це слово як "ойкумена"; за уявленнями давніх еллінів, освоєна людьми частина світу.

ЕЛЛАДА — так греки називали й називають свою батьківщину.

ЕОЛІДА — заселені еолійськими еллінськими племенами області у Фессалії та на західному березі Малої Азії.

ЕФІОПІЯ — або Нубія; африканська країна у верхів'ях Нілу.

ЄГИПЕТ — африканська країна обабіч середньої та нижньої течії Нілу.

ІОНІЯ — населена іонійцями частина узбережжя Малої Азії та прилеглих островів.

ІСТР — стародавня назва Дунаю — його нижньої течії.

КЕРКІРА — еллінський острів на півночі Іонічного моря.

КІЗІК — еллінське місто на південь від Пропонтиди.

КІМА — еллінське еолійське місто на північному заході Малої Азії.

КОРІНФ — одне з найбільших міст на південному сході Пелопоннесу.

КРІТ — великий острів у Середземному морі.

ЛАКЕДЕМОН — те саме, що й Лаконія чи Лаконіка: південь Пелопоннесу, область Спарти.

ЛЕСБОС — острів в Еоліді, біля Малої Азії.

ЛІВІЯ — давня еллінська назва Африки.

ЛІДІЯ — держава в Малій Азії.

ЛІКІЯ — буквально — "Країна Вовків" (південь Малої Азії).

МЕМФІС — грецька назва міста Меннефера, яке тривалий час було столицею Єгипту.

МЕТІМНА — місто на острові Лесбосі.

МІДІЯ — держава, розташована на північний захід від Персії, зі столицею в Екбатані.

МІЛЕТ — місто в Іонії, поблизу гирла Меандру.

МІСІЯ — область у Малій Азії на схід від Еоліди.

ОКЕАН — за віруваннями стародавніх еллінів, річка, яка обтікає всю землю.

ОЛІМП — гора у Фессалії, де нібито мешкали боги.

ОЛІМПІЯ — місто в Пелопоннесі, де щочотири роки відбувались Олімпійські ігри.

ОЛЬВІЯ — або Бористен, Борисфен; грецька колонія на березі Дніпробузького лиману, заснована в VI ст. до н. е.

ПАРСАСТАХРА — греки називали її Персеполем; стародавня столиця Персії.

ПАТРИ — місто на півночі Пелопоннесу.

ПЕЛОПОННЕС — півострів на півдні Еллади.

ПІВДЕННЕ МОРЕ — так лідійці називали Середземне море.

ПІВНІЧНЕ МОРЕ — так називали Середземне море єгиптяни.

ПОНТ — або Понт Евксинський (буквально — "Море Гостинне") — Чорне море.

ПОРАТА — праслов'янська (як писав Геродот — скіфська) назва річки Пруту.

ПРОПОНТІДА — нині Мармурове море.

ПУНТ — країна на західному березі Червоного моря.

САЇС — по-єгипетському — Сай; місто в дельті Нілу.

САРДИ — столиця Лідійського царства.

СІРАКУЗИ — грецька колонія на острові Сіцилії.

СПАРТА — головне місто Лакедемону.

СТРИМОН — річка в Південній Фракії; впадає в Егейське море.

СУСИ — друга столиця Персії.

ТАРАНТ — грецька колонія на півдні Італії.

ФЕРМОПІЛИ — або Термопіли (буквально — "Гарячі ворота"); гірський прохід із Фессалії в Середню Грецію.

ФІВИ — 1) головне місто Беотії; 2) невелике місто у Фессалії, в області Фтіотіда; Фівами греки називали також місто Уасет у Єгипті.

ФІНІКІЯ — країна на східному березі Середземного моря.

ФРАКІЯ — країна на Балканському півострові.

ФРІГІЯ — країна на північному сході Малої Азії.

ФУРІЇ — грецька колонія в Італії.

ХАПІ — єгипетська назва Нілу.

ХЕРСОНЕС ГЕЛЛЕСПОНТСЬКИЙ — півострів — нині Галіполі — в Туреччині.

ХІОС — грецький острів біля берегів Малої Азії.

Власні імена

АБ-МОСЕ — передостанній єгипетський фараон (569—526 рр. до н. е.); греки називали його Амасісом.

АЛІАТТ — син Садіатта, батько Креза, передостанній лідійський цар, VI ст. до н. е.

АЛКМЕОНІДИ — великоможний рід в Афінах.

АНАКСАГОР — давньогрецький філософ-матеріаліст із Афін (500—428 рр. до н. е.).

АНАХАРСІС — так греки називали по-своєму скіфського царевича, який жив у VI ст. до н. е.

АНКРА-МАЙНЬЮ — в перській міфології бог темряви й зла.

АНУБІС — у єгипетській міфології бог потойбічного світу; зображували його з головою шакала чи вовка.

АПОЛЛОН — у давньогрецькій міфології син Зевса, бог Сонця, світла, покровитель мистецтв.

АРДУМАНІШ — один з так зв. Великої Шістки персів, що посадили на престол Дар'явауша після вигнання мідійця-мага Гаумати.

АРИАДНА — донька царя Міноса; допомогла Тесеєві вибратися з Лабіринту за допомогою клубка ниток.

АРИАНТ — скіфський цар VIII—VII ст. до н. е.

АРИСТОН — спартанський цар VI ст. до н. е.

АРТАБАН — брат перського царя Дар'явауша.

АРТАФРЕН — брат Дар'явауша; так само звали й Дар'яваушевого небожа.

АРТЕМІДА — в давньогрецькій міфології донька Зевса, сестра Аполлона, богиня родючості, полювання, покровителька породіль.

АСТИАГ — справжнє ім'я — Іштувегу, мідійський цар VI ст. до н. е.; скинутий з престолу перським царем Курушем.

АФІНА — донька Зевса, богиня мудрості й справедливої війни; на її честь названо Афіни.

АХЕМЕНІДИ — перша династія царів Персії; Ахеменіди були при владі з 558 по 330 рік до н. е.

АХІЛЛ — також Ахіллес, герой Троянської війни, син смертного та богині.

АХУРАМАЗДА — також Амаздахура, Мазда, бог світла й добра, головне божество персів.

БАГАБУХША — він же в Геродота — Мегабіз, один із Великої Шістки, яка посадила на перський престол Дар'явауша.

БАРДЬЯ — в Геродота — Смердіс, син Куруша, молодший брат Камбіса.

БОРЕЙ — еллінський бог північного вітру.

ВЕРГІЛІЙ — римський поет, автор славетної поеми "Енеїда"; жив з 70 по 19 рік до н. е.

ВІДАРНА — в Геродота — Гідарн, один із Великої Шістки, згодом — сатрап І сатрапії.

ВІНДАФРЕНА — по-іншому — Інтаферн, у Геродота — Інтафрен, один із Великої Шістки.

ВІШТАСПА — в Геродота — Гістасп, батько Дар'явауша, сатрап Персії.

ГАТОР — єгипетська богиня Царства мертвих.

ГАУБАРУВА — в Геродота — Гобрій, один із Великої Шістки перських сановників.

ГАУМАТА — в Геродота — Смердіс, маг-мідієць, який разом із братом Патідзіфом захопив перський престол після смерті Камбіса.

ГЕКАТЕЙ — логограф із міста Мілета; жив у кінці VI ст. до н. е.

ГЕКТОР — син царя Пріама, герой Троянської війни.

ГЕРА — еллінська богиня, дружина Зевса.

ГЕРАКЛІДИ — перша династія лідійських царів; її замінила династія Мермнадів.

ГЕФЕСТ — еллінський бог вогню, покровитель ковальства.

ГІМЕНЕЙ — еллінський бог шлюбу, син Аполлона.

ГІСТІЕЙ — мілетський тиран, спочатку служив Дар'яваушеві, потім підняв проти нього повстання.

ГНУР — по-іншому — Вепр, скіфський цар, син Ліка (Вовка), батько Савлія й

Анахарсіса; жив у VII ст. до н. е.

ГОМЕР — сліпий давньогрецький поет, автор "Іліади" й "Одіссеї".

ДАР'ЯВАУШ — третій перський цар (522—486 рр. до н. е.); греки називали його Дарієм.

ДЕВКАЛІОН — в давньогрецькій міфології — син Прометея, чоловік Пірри, пращур нового людського роду після світового потопу.

ДЕМАРАТ — син Арістона, спартанський цар; жив у VI—V ст. до н. е.

ДЕМЕТРА — еллінська богиня хліборобства та родючості, сестра Зевса, мати Персефони-Кори.

ЕЗОП — напівлегендарний давньогрецький байкар; жив у VI ст. до н. е.

ЕЛЕНА — по-іншому — Єлена, Гелена; донька Зевса, дружина Менелая, спартанська цариця, через яку почалась Троянська війна.

ЕОЛ — еллінський бог, володар усіх вітрів; жив на острові Еолія за мідними мурами.

ЕОС — еллінська богиня ранкової зорі, світанку, мати всіх вітрів та безлічі зірок, сестра Сонця й Місяця.

ЕРИНП — еллінські богині прокляття, кари та помсти.

ЗАРАТУШТРА — по-іншому — Зердушт, Заратустра; напівміфічний пророк, засновник стародавньої мідійсько-перської релігії; греки казали на нього Зороастр.

ЗЕВС — головний еллінський бог, цар богів і людей.

ЗЕФІР — еллінський бог західного вітру.

ЗОПІР — син Багабухші, згодом — сатрап Вавілонії.

ІНДИ — народ, що жив на схід від Персії.

ІСІДА — єгипетська богиня, сестра й дружина Осіріса, сестра Сета.

КАМБІС — другий перський цар, син Куруша; правив з 529 по 522 рік до н. е.

КЕРИ — в грецькій міфології — демони лихої смерті, погибелі, нещастя.

КІБЕЛА — стародавня малоазійська богиня, по-іншому — Велика Богиня, мати богів, людей і всього живого на світі.

КІПСЕЛ — державний і політичний діяч Корінфа, тиран, батько Періандра; жив у VII ст. до н. е.

КЛЕОМЕН — син Анаксандріда, старший брат Леоніда, цар Спарти з 520 по 491 рік до н. е.

КРЕЗ — по-іншому — Крес; останній цар Лідії, правив з 560 по 546 рік до н. е.

КУРУШ — у Геродота — Кір; походив із роду Ахеменідів; перший цар Персії, правив з 558 по 529 рік до н. е.

ЛЕВТІХІД — спартанський цар; правив разом з Клеоменом.

ЛЕОНІД — син Анаксандріда, брат Клеомена; спартанський цар з 491 року до н. е. Загинув у битві з персами при Фермопілах 480 р. до н. е.

МАДІЕС — син Прототія, скіфський цар VII ст. до н. е.

МЕРМНАДИ — остання династія лідійських царів.

МІЛЬТІАД — афінянин, тиран фракійського племені долонків, що жило на

Херсонесі Геллеспонтському (VI ст. до н. е.).

МІТРА — в перській міфології — син Ахурамазди, бог Сонця, чистоти й правди.

НАБУ-НА'ІД — у Геродота — Лабінет; батько Нідінту-Бели, передостанній цар Вавілонії; правив з 556 по 539 рік до н. е.

НЕРЕЇДИ — німфи, доньки морського царя Нерея.

НІДІНТУ-БЕЛА — син Набу-на'їда, останній вавілонський цар; правив з 552 по 521 рік до н. е.

НОТ — еллінський бог південного вітру.

НЮКТА — по-іншому — Нюкс, Нікс, Нікта; еллінська богиня ночі.

ОКТАМАСАД — так греки називали скіфського царя V ст. до н. е.

ОСІРІС — єгипетський бог добра, чоловік та брат Ісіді, брат Сета.

ПАТІДЗІФ — маг-мідієць, брат Гаумати.

ПЕРІАНДР — тиран Корінфа з 625 по 585 рік до н. е.

ПЕРІКЛ — видатний державний і політичний діяч, вождь афінської демократії; жив з 490 по 429 рік до н. е.

ПРОМЕТЕЙ — титан; подарував людям вогонь, за що Зевс наказав прикувати його до скелі.

ПРОТОТІЙ — також Партатуа, Бартатуа; скіфський цар VIII ст. до н. е.

ПСАММЕНІТ — або Псамметіх; син Аб-мосе; останній єгипетський фараон (526—525 рр. до н. е.).

ПТАХ — або Пта; єгипетський бог, творець Всесвіту, батько богів, покровитель ремесел і мистецтв.

РА-АМОН — також Ра, Ре; єгипетський бог Сонця.

САВЛІЙ — син Гнура, скіфський цар VI ст. до н. е.

СЕСОСТРІС — єгипетський фараон (1878—1841 рр. до н. е.).

СЕТ — єгипетський бог зла, темряви й війни; брат Осіріса й Ісіді.

СІСАМН — перський сановник, батько Утани.

СКІЛ — скіфський цар, сучасник Геродота.

СКОЛОТИ — так стародавні слов'яни, яких греки іменували "скіфами", називали самі себе.

СКОПАСІС — буквально — "Пугач"; видатний воєначальник і державний діяч скілотів, учасник розгрому перського війська, що хотіло поневолити країну наших пращурів.

СОЛОН — афінський реформатор і політик, один із Семи Мудреців Світу; жив із 638 по 559 рік до н. е.

СОФОКЛ — Геродотів приятель, афінський державний діяч, драматург-трагік; жив із 496 по 406 рік до н. е.

ТОМІРІС — цариця масагетів, яка завдала поразки персам; у цій битві загинув і сам перський цар Куруш.

УТАНА — перський сановник, один із Великої Шістки.

ФАЕТОН — в еллінській міфології — син бога Сонця Геліоса; випросив у батька його

вогняну колісницю, але, не вміючи правувати кіньми, надто наблизився до Землі й мало не спалив її. Щоб урятувати Землю, Зевс блискавкою вбив Фаетона.

ФАЛЕС — мілетський філософ, один із Семи Мудреців Світу, родоначальник античного матеріалізму й діалектики, астроном, умів передбачати затемнення Сонця; жив із 625 по 547 рік до н. е.

ФЕБ — одне з імен Аполлона.

ФЕМІДА — еллінська богиня правосуддя й законного порядку.

ХАП — або Хапі; священний чорний бик, вісник єгипетського бога Птаха. Греки називали його Епафом.

ХТАЙАРША — син Дар'явауша, четвертий перський цар (486—465 рр. до н. е.). Греки називали його Ксерксом.

Рідковживані слова

АГОРА — в еллінських містах — головний майдан, де відбувались народні збори та торги.

АКРОПОЛЬ — укріплений особливим муром центр еллінського міста, так зв. "верхнє місто".

АРХОНТИ — урядовці в еллінських містах-державах.

АССІЯДІЯ — місяць перського календаря; починався 22 листопада.

"БЕЗСМЕРТНІ" — воїни 10-тисячного кінного перського полку; кожен воїн мав заступника, який заміняв убитого, через те кількість їх була сталою.

БОЕДРОМІОН — місяць аттичного календаря; починався 22 вересня.

ГАДЕС — або "адес"; відти церковнослов'янське "ад"; підземне царство, де панував брат Зевса — Аїд-Гадес; гадес також називали аїдом.

ГЕКАТОМБА — в Елладі — врочисте принесення в жертву відразу ста голів великої рогатої худоби.

ГЕМАТІОН — верхній одяг у стародавніх еллінів.

ГЕРОНТИ — буквально — "старі люди"; в Елладі — члени ради старійшин, герусій.

ГЕРУСІЯ — рада старійшин в еллінських містах-державах.

ГІМНАСІЙ — у Стародавній Греції — державний навчально-виховний заклад для юнаків.

ГОПЛІТ — важкоозброєний піхотинець в Елладі.

ДАЙВИ — в перській міфології — злі демони.

ДАРИКИ — золоті монети, які карбував перський цар Дар'явауш (Дарій).

ДЕМАГОГ — буквально — "народний вождь"; у Стародавній Греції — політичний діяч демократичного напрямку; згодом слово набуло різко негативного значення.

ДЕМОНИ — в еллінській міфології — нижчі божества, що сприяли або шкодили людині.

ДИПЛОДІОН — тепла верхня одежина в давніх еллінів.

ДІЄРА — великий — переважно бойовий — корабель в еллінів із двома рядами весел на кожному борту.

ДОРОГА ПРОЦЕСІЙ — одна з вулиць Вавілона, на якій відбувались урочисті

релігійні та державні процесії.

ДРАБАНТ — охоронець, тілохранитель (з перської).

ДРАХМА — буквально — "жменя"; вагова (4,366 г) та грошова одиниця в Стародавній Греції; розмінювалася на 6 оболов.

ЕВПАТРИДИ — аристократія Афін та інших міст Еллади.

ЕКЛЕЗИЯ — або "еклесія"; народні збори полісів.

ЕЛЕКТРОН — по-іншому — "електр"; сплав чотирьох частин золота й однієї частини срібла.

ЕМПІРЕЙ — в уявленні давніх еллінів — горішня частина неба, наповнена вогнем, оселя богів. Звідси — "витати в емпіреях" — відчувати себе на сьомому небі, нестримно фантазувати.

ЕПОНІМ — людина, ім'ям якої названо місто чи щось інше.

ЕРЕБ — У давніх еллінів — підземне царство темряви.

ЕТЕСІЙСЬКІ ВІТРИ — сезонні літні вітри: в Єгипті — з південного сходу, в Егейському морі — північні й північно-західні, з Адріатики.

ЕФЕБИ — в Елладі — юнаки віком від 18 років, що навчалися військової справи, риторики, філософії тощо.

ЕФОРІЯ — рада з п'яти ефорів, яких у Спарті обирали терміном на рік для нагляду за діяльністю урядовців.

ІЛОТИ — напівзалежне, безправне корінне населення Стародавньої Спарти; належали не окремим власникам, а державі, але обробляли чужу землю, сплачуючи за неї ренту; не мали громадянських прав, через те у війську не служили, хіба що як помічники воїнів.

КЕНТАВРИ — в еллінській міфології — химерні істоти: напівлюди-напівконі.

КЕРИ — в еллінській міфології — демони лиха й погибелі, діти Ньюкти.

КІЛІК — чаша, келих (із грецької).

КІФАРЕД — в Елладі — співак, який акомпонував собі на музичному інструменті кіфарі.

КРАБАТ — пізніше стало вимовлятися "крават" — ліжко.

КРАТЕР — велика череп'яна чи металева посудина з широкими вінцями та двома вухами; в кратерах змішували вино з водою.

ЛАБІРИНТ — споруда з багатьма заплутаними коридорами та глухими кутами (біля Кноса на острові Криті). За еллінською легендою, його побудував Дедал — на замовлення жорстокого царя Міноса.

ЛАПІТИ — або "лапіфи"; давнє плем'я в Елладі; з часом асимілювалось із еллінськими племенами Фессалії.

ЛАМІЯ — в еллінській міфології чудисько в образі жінки; висмоктувало кров у людей і поглинало їх живими.

ЛІМЕН — порт, гавань, пристань (з грецької).

ЛОГОГРАФИ — автори перших творів історичної прози в Елладі VI—V ст. до н. е.

МАГИ — чаклуни, жерці в Стародавній Персії та в деяких інших сусідніх країнах.

Магів храми набирали здебільшого з-поміж чоловіків мідійського походження.

МАГ-МАГІШТІ — титул головного або старшого мага.

МЕТЕКИ — особисто вільні, але політично безправні мешканці еллінських міст; метеки не мали права володіти нерухомим майном; то були чужинці та колишні раби-випущеники.

МИТРА — популярний у Стародавній Персії головний убір.

МІНА — вагова (436,6 г) та грошова одиниця в Елладі; поділялася на 100 драхм.

МУЗИ — в еллінській міфології — супутниці Аполлона, покровительки наук і мистецтв.

НАВАРХ — в Елладі, насамперед у Спарті — командуючий флотом.

НАВТІКОН — флот, флотилія (грецьке).

НАВТІЛ — моряк (грецьке).

НАВТІЛАРХ — капітан корабля (грецьке).

НАОС — храм, вівтар (грецьке).

НАСАМОНИ — північноафриканське плем'я, що жило побіля затоки Великий Сірт.

НОМ — адміністративно-територіальна одиниця в Стародавньому Єгипті (грецька назва; єгипетська до нас не дійшла).

НОМІСМА — монета (з грецької); звідси "нумізмати́ка" — колекціонування монет.

ОБОЛ — найдрібніша монета Еллади; шість оболов складали драхму; срібний або мідний обол важив 0,728 г.

ОДРИНА — спальня.

ОЛІМПІАДИ — спортивні змагання в стародавньому місті Олімпії на Пелопоннесі; відбувалися щочотири роки; перша Олімпіада відбулась 776 р. до н. е. За Олімпіадами в Елладі велось літочислення.

ОЛІМПІЙЦІ — так елліни називали своїх дванадцятьох головних богів, які нібито жили не тільки в Емпіреї, а й на горі Олімпі, у Фессалії.

ОРАКУЛ — так елліни називали місце в деяких храмах, де жерці провіщали майбутнє від імені божества; так звали й саме божество, яке нібито підказувало жерцеві слова віщування; так звали й самого віщуна-жерця (або жриці, бо в Дельфах, наприклад, у тамтешньому храмі Аполлона віщувала жінка-піфія); оракулом називалися й пророчі слова піфії та інших віщунів.

ПАПІРУС — тропічна трав'яниста рослина, переважно болотяна, а також виготовлений з цієї рослини матеріал для писання; від нього походить і наше слово "папір".

ПАРАДИЗ — буквально — "Сад розваг", де, за вченням Заратуштри, перебували після смерті праведники, тобто рай.

ПАРАСХІТИ — або "парасхісти"; в Стародавньому Єгипті — бальзамувальники трупів, найнижча каста в тогочасному єгипетському суспільстві.

ПЕПЛОС — покривало, жіночий верхній одяг із легкої тканини, який носили поверх хітона, ним же запинали й голову; був поширений у всій Елладі.

ПЕТАС — крилатий капелюх, який давні греки носили переважно в негоду.

ПІЛОН — брама (з грецької).

ПІФІЯ — жриця-віщунка, яка провіщала в оракулі храму Аполлона у Дельфах.

ПІФОС — череп'яна яйцеподібна, часом до двох метрів увишки, цистерна для зберігання зерна, вина, олії тощо (з грецької).

ПОЛІС — місто-держава в Елладі.

ПРІТАНИ — найвищі урядовці в деяких давньогрецьких містах.

ПРІТАНІЯ — або "прітанейон" — громадська споруда, в якій урядували прітани.

ПРОКСЕНИ — в Стародавній Греції особи, яким доручали почесний обов'язок дбати про гостей-іноземців.

ПСІЛЛИ — північноафриканське плем'я, що жило побіля затоки Великий Сірт, по сусідству з насамонами.

РИТОН — череп'яний або металевий келих у вигляді голови тварини.

САД РОЗВАГ — див. "Парадиз".

САТРАП — у Стародавній Персії — правитель провінції.

СЕЗАМ — однорічна трав'яниста рослина, з насіння якої вичавлюють добру олію, а також роблять особливу халву.

СЕПІЯ — головоногий молюск, який у небезпеці випускає з себе дуже густу захисну коричневу фарбу; сепією називається й сама фарба, одержувана з молюска.

СОРГО — трав'яниста злакова рослина.

СТАТЕР — золота або електронова монета в Стародавній Греції: дорівнювала двом, іноді — трьом драхмам.

ТАЛАНТ — у стародавньому світі — грошово-розрахункова та вагова одиниця; в різних країнах і містах талант коливався від 26 до 30 з гаком кілограмів, дорівнював 60-100 мінам; талант золота коштував 10 талантів срібла.

ТАРТАР — оточена потрійними стінами темряви й заліза прірва під гадесом, куди Зевс увергнув своїх найзапекліших супротивників: рідного батька, інших титанів.

ТЕСМОФОРІЇ — або "фесмофорії" — жіноче триденне свято на честь Деметри Законодательки; справлялося щороку з 11 піанепсіона (3 листопада) в Афінах, Фівах та інших містах.

ТЕХНІТАР — або "техніт" — ремісник, майстер, знавець своєї справи (з грецької).

ТИРАН — правитель, що добувся до влади насильницьким шляхом.

ТРІЄРА — бойовий (переважно) корабель із трьома, розташованими один над одним, рядами весел на кожному борту; найбільші трієри вміщували до 350 веслярів та воїнів.

ТРОНОС — або "трон" — стілець, крісло (з грецької).

ТРОЯНСЬКА ВІЙНА — війна між греками-ахейцями та громадянами міста Трої (Іліона); почалася через викрадену троянським царевичем Парісом спартанську царицю Елену (Єлену) й тривала десять років (близько 1260-1250 рр. до н. е.).

ФАЛАНГА — У Стародавній Греції, а пізніше — в Македонії та Римі — щільно зімкнутий бойовий лад важкоозброєної піхоти (гоплітів); кількість рядів — 8-16, іноді до 25; кількість бійців в одному ряді — до 1000.

ФІБУЛА — шпилька, заковка, пряжка (з грецької).

ФЛЕГМА — слиз (із грецької).

ХЕЛАНДІЯ — однорядний весельний човен (із грецької).

ХЛАМИДА — верхній чоловічий одяг у стародавніх греків: плащ, накидка, мантия.

ЦІНВАД — міст, який, за переконаннями стародавніх персів, сполучав береги нашого й потойбічного світу. Щоб душа померлого не блукала ярами та нетрищами, їй треба було допомогти розшукати той міст; цьому сприяли священні пси й увесь складний обряд поховання.

ШАХІНШАХ — Шах шахів, Цар царів; титул монарха в Стародавній Персії та в Ірані аж до останніх років, коли країну було проголошено Ісламською Республікою.

ШУМЕРИ — прадавній народ, який заселяв Південну Месопотамію в V—II тисячоріччях до н. е. На думку відомого словацького вченого й письменника В. Замаровського, шумери не були семітами, які прийшли в ті краї значно пізніше; мова шумерів була чимось середнім між індоевропейськими й тюркськими мовами.

ЯМС — тропічна й субтропічна рослина, підземні бульби якої містять крохмаль і вживаються в їжу.

[1]

"Кіпсел" грецькою мовою означає щур, стриж, юрик.

[2]

Другий рік 13-ї Олімпіади — 727 р. до н. е.

[3]

Тепер цей мис називається мисом Доброї Надії.

[4]

Цих перських сановників греки називали відповідно — Отан, Мегабіз, Аспафін, Гідарн, Гобрій та Інтафрен.

[5]

Так перекладається слово "Фермопіли".